

A COMPREHENSIVE GRAMMAR OF THE SANSKRIT LANGUAGE

Analytical, Historical and Lexicographical

61849

BY

ANUNDORAM BOROOAH, B.A.,

of Her Majesty's Bengal Civil Service and of the
Middle Temple Barrister-at-Law

WITH

A prefatory translation and examination of Pingala Sūtras and the
prosodical parts of the Shaunaka Rk Pratishakhyā

AND

Supplementary edition of Agneya Chandassara and Kedara Bhaṭṭa's
Vṛtta Ratnakara with Narayana Bhaṭṭa's commentary
containing a succinct account of Prakṛta Prosody
and full discussion of metrical problems

Sa 4 V
Bor

FIRMA K. L. M. PRIVATE LIMITED
CALCUTTA

FIRMA KLM PRIVATE LIMITED

257-B, B.B. Ganguly Street
CALCUTTA-700012 (India)

61849
Date 14.77
Publ No. Sa4v
Boh

First Published : 1882

Reprinted : 1976

Price : Rs. 75.00

Printed in India by Saraswati Printing Press, Delhi-110153
and published by FIRMA KLM Private Limited, Calcutta

6I849

A
COMPREHENSIVE GRAMMAR
OF
THE SANSKRIT LANGUAGE

Panini and the second by all the best manuscripts Professor Goldstucker thought the rules of *Panini* were infallible and applicable to all cases and did not hesitate to write उच्चादि. Professor Maxmüller on the other hand followed the best authorities and preferred facts to reason. In all such cases, verse is generally the only sure test to all unprejudiced readers. Professor Maxmüller has himself cited the following passage from *Svara manjarī*, but not perhaps with the force it deserves: “कार्याद्विद्यादनुबन्धम् एतच्छास्त्रमुपादिषु.” Here the metre is ordinary अनुष्टुप् and as the fifth syllable of every foot of अनुष्टुप् metre should be light, it does not admit of the form उच्चादिषु. But as अनुबन्धम् is metrically faulty, it may be argued that the correctness of the text is doubtful. To such men, the following verse (v. 33) of the *unādi kosa* should be convincing: “यद्विज्ञोषितमनस्तथा स-
मेतं, जायन् नदं भवति मौल्यविशेषलभ्यम् । काव्यानि पञ्च सुतबो युग-
संनिताश्च, टोकास्तयोदश तथैक उपादिकोऽयः ॥” As the production of a modern writer, it is totally free from defects of syllabic arrangement and does not admit of the substitution of उच्चादि. Other evidence—such as the direct testimony of distinguished grammarians—may of course be cited, but I shall not anticipate what I have to say in the general preface and in other parts of my work.

3. For the Vedic literature, the study of prosody is still more useful. It is indeed our only means for yet restoring the original text of the *Rg Veda* and of the poetical portions of the other Vedas. The *samhita* (or combined) and *Pada* (or verbal) texts of the former are both artificial. The first has preserved the subtleties of the grammarian, who sacrificed simplicity to symmetry and murdered metres for the sake of theory. It is doubtful whether this is admitted by modern scholars. But the rules of expansion noted by Vedic grammarians leave no doubt that in the days when Vedic studies were more prevalent, its poetry was practically recognised. The second has preserved the grammatical and explanatory views of probably the oldest interpreter of the whole *samhita*. The first is, therefore, historically important. The second has brought down to us facts which are otherwise obscure and in some cases almost incomprehensible. But neither is suited for easy reading. Neither readily impresses the mind. Neither clearly presents facts which underlie its artificial form.

4. The writers on Vedic prosody simply give the names of Vedic metres and the number of syllables which each consists of. The rules of sequence which are essential to all poetry and the irregularities in

which Vedic poetry abounds are nowhere explained. The Vedic commentators follow these writers and rest satisfied with a bare specification of these names and occasionally of the rules appertaining thereto, whether they agree with actual facts or not. Not a word is said to illumine the subject. On the contrary, some of the commentators of the *Vajasaneya Samhita*, as I shall have to illustrate presently, go still further and regard as poetry all prose passages from the monosyllable ओम् upwards. Mahidhara, for instance, observes (p. 2.) : “तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद्यजूंषि काश्चन छन्दः । तत्र छन्दां नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां षडक्षरपञ्चाक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पितृलेन द्वैवेप्रकमित्यादि-नोक्तं छन्दो बोध्यम् । तदधिकानां तु होता यच्चहनस्यतिसभिहीत्यादिनां नास्ति छन्दःकल्पना” । In this, however, he does not follow his own Veda. In v. XII. 4. we have “होम आत्मा छन्दां-सप्तकानि यजूंषि नाम ।” If every यजुस् was a verse, “यजूंषि” would not have been distinguished from “छन्दांसि.” It is true that Pingala (and he may have added Shau- naka) specify metres which rise from one syllable, but there is no evidence to connect them with the prose parts of the Yajur Vedas. The passage quoted itself reveals that *Katyayana* does not support the view of *Mahidhara*. *Sayana** further corroborates it by

*By *Sayana*, I mean the writers of the works which have come down under his name. The internal evidence in my opinion conclusively shews that they are not the work of the same man, but I purposely withhold all historical discussions from the grammatical work.

clearly setting forth his more rational view in the following passage of the Taittiriya Vedartha Prakasha :

“नञ्चितरेषामपि मन्त्राणामनेन व्याधेनावरमात्रा एङ्गाविशेषमुपजीव्य यत् किञ्चिच्छन्दः कल्पयतामिति चेत्, न। यजुषां च्छन्दःकल्पने अति-विरोधप्रसङ्गात्। तथा च ब्राह्मणं पूर्वमेवोदाहृतं। ‘ततो भयो मीमांसा। आरिः स्याद्यजुषाज्ज’। यजुषाप उत्पत्तीयात्। छन्दभाष उत्पन्नात्य-जामित्वाय’ इति। तत्र यजुर्निषेध च्छन्दो विधीयते। ततो यजुषां च्छन्दो न अन्तेरभिमतं। तथा सति स्वयत्तत्रा किञ्चिन्मूलनं च्छन्दः कल्पयितुं न श-क्यते। किन्तु पूर्वसिद्धसम्प्रदायागतच्छन्दोत्पत्तिरिति यत्र यत्नास्ति तस्यां तस्या-श्चि च्छन्दो जानीयात्, अत्रामेव च्छन्दोविधानात्”, t. c. I. 1. 13.

The question, however, does not properly rest on tradi- tion as Sayana seems to think, but on the universal laws of poetry based on the natural laws of sound. The mixed Vedas are partially poetry, not because these parts are *Rk* but because they are poetry and partially prose, not because these parts are not *Rk* but because they are not poetry.

5. Here it will be naturally asked, if the dis- tinction of Vedic poetry and Vedic prose is so easy, why it did not occur to our distinguished scholars, who have spent their lives in Vedic studies? The answer is easy. I do not say that we can always easily distinguish Vedic poetry from Vedic prose. Indeed this is impossible in the face of the veil put by the early Vedic compilers and which the later writers have rigidly adhered to. But it is

easy to find out the principles which underlie each class of Vedic poetry and apply them to all Vedic passages. Shaunaka touches them so faintly as to be scarcely perceptible. Pingala entirely omits them. Other writers follow his suit. This is not at all to be wondered at. The Vedic hymns were composed long before any rules of poetry were thought of. As a consequence, they abound in the greatest irregularities. Some of them may be due to a difference of pronunciation in the Vedic days, but most of them are traceable to artificial pronunciation such as is even now common with reference to old songs and ballads. Even Shaunaka's *Pratishakhya* abounds in poetry, which any advanced school-boy would be ashamed to write. How much more latitude ought to be given to poets, who to all appearances never dreamt of the construction of poetry?

6. Our works on Vedic prosody appear, therefore, to be defective not only in not teaching all they ought to teach but also in teaching much that are purely theoretical and practically mischievous. In classical prosody, there is not much debateable ground. But here also, our writers do not discuss questions from practical stand-points. No distinction is made between good and bad metres—metres with easy flow which

our poets generally use, forced metres which they sparingly use, and nominal metres which stand only in works of prosody. To advanced scholars, such distinction is quite immaterial. But beginners and foreign students must feel its absence keenly. No distinction is also made between perfect and imperfect verses, verses in which the metrical laws are thoroughly observed and verses in which there are one or more irregularities. Such comparison is useful not only in bringing into high relief the laws of versification, but also in shewing how far they can be trusted in making corrections and restoring texts. Moreover, in a few cases, these laws are expressed in a round-about way, owing to too much refinement or hasty generalization.

7. This volume is intended to remove these defects and present Vedic and classical prosody in what appears to me the clearest and easiest way. For practical purposes, it is not necessary to get by heart the minute divisions of Sanskrit classification. It is sufficient to know the ordinary metres so as to be able to read common verses with ease and proper observance of pauses. The very reading will then reveal poetry even if it is mixed up in a mass of prose. The pauses will point out its various divisions, even if they are wrongly joined. If there is a syllable or syllables in excess or in want or if a syllable is heavy where it

ought to be light or *vice versa*, there will be a break in easy reading and the mistake or mistakes can be easily corrected. These points have been fully illustrated in the exercises appended to this volume. They are not invented so as to suit my own purposes but taken at random from ordinary works and may be multiplied to any extent. They are of a nature which every reader will meet every day in the ordinary course of his reading.

8. Before, however, giving my own views, it is necessary to correctly exhibit the views of our best authorities. The highest place is generally accorded to the Pingala Sūtras, as the work is comparatively old and covers the ground of both Vedic and classical prosody. I shall accordingly in this preface translate and examine them, being generally guided by its able commentator Halayudha. I shall supplement its Vedic parts by complete exhibition and when there is anything new by accurate translation of the last three chapters of Shaunaka Pratiśākhya. For this work, in addition to Müller's excellent edition, I have through the liberality of the Government of the North-West Provinces, the manuscript of the Benares College Library which I call A and through the efforts of my Benares agent Pandit Ishan Chandra Tarkaratna another

ms.s. with Uvata's commentary which I call B. Any important difference of reading will be noted and when there is anything difficult, Uvata's views will be given in his own words. As regards Vedic prosody, we have also *Katyayana's* excellent Introduction, in which in addition to the metrical rules, he gives directly or indirectly the name of every verse in the *Rg Veda*. This has been made use of and explained by *Sayana* throughout his commentary. I shall refer to it whenever there is anything conflicting between *Katyayana* and *Shaunaka*, or wherever there is anything new in the former.

9. The works on prosody usually read by our Pandits are the *Shrutabodha*, *Vṛtta Ratnakara*, and *Chandomanjari*. They treat only of classical prosody. The first is elementary but highly practical and teaches truths not in the earlier *Pingala*. The second is a mere modern adaptation of the classical parts of *Pingala* with a few omissions and additions. It has, however, the great advantage of several commentaries, which discuss fully many metrical questions. The published glosses are mostly extracts from old commentaries without acknowledgement. The only original commentary as yet published is that of *Bhaskara Bhatta* or *Hari Bhaskara* at Benares. The last verse shews it was completed in 1732 :

“अध्विक्लिप्तयभूमितवर्षे सद्वत्ससप्तमे मधुशुक्ले । आगतः प्रति यदीह
 समाप्तिं सेतुरेव बुधसङ्गमुद्देश्य ॥” It does not specify whether
 it is Shaka or Samvat. The first gives 1810 A.D.
 and the second 1675. As Colebrooke refers to it
 in a note to his essay on Sanskrit and Prakrit
 Poetry published in 1808 A.D., we must reject the
 former date and accept 1675 A.D. as the date
 of Bhaskara's commentary. It is therefore not old
 and at the same time rather meagre. The more
 authoritative commentaries are those of Divakara
 Bhatta and Narayana Bhatta. The first is probably
 the oldest commentary on Vṛtta Ratnakara. It
 is referred to by Mallinātha under the second
 verse of Magha. But I have not been able to pro-
 cure a single copy of it. The second is also scarce,
 but my Benares agent has been able to procure a
 copy and get it copied for me. The last verse shews
 it was composed in Samvat 1602 i.e. 1545 A. D. To
 give a complete view of Sanskrit prosody, I publish and
 append it to this volume. Its exposition of classical
 prosody is full and interesting and in addition it gives
 a succinct account of Prakṛta prosody principally
 based on Prakṛta Pīṅgala. My edition is principally
 based on the Benares copy, but has been compared
 with another manuscript forwarded by my Benares
 agent and here and there corrected by the light of

published works on prosody. The difficulties which I have had to contend in editing this work will be patent on reference to the additions I had to make as for instance at p. 25. l. 7, p. 41. l. 14. etc.

10. The *Chandomanjari* of Ganga Dasa is a more modern work and based on intermediate works on prosody and prosodical sections of rhetorical works. It consequently differs much from *Pingala* and *Vṛtta Ratnakara* and introduces matters treated only by Sanskrit rhetoricians. There is another work *Vṛtta Ratnakara Parishista*, which gives the names of metres not in any of the other works. It now and then appeals to *Pingala* apparently on heresay. This has been quoted by Pandit *Taranatha Tarkavacaspati* in his edition of *Vṛtta Ratnakara* and by Pandit *Visva natha Shastri* in his edition of *Pingala*. I shall make use of the material portions of all these works—the theoretical parts in this preface and the practical parts in the body of my work.

11. I also append the prosodical chapters of the *Agni Purana*. They are the rules of *Pingala* rendered into अनुष्टुप् verses and shew the reverence in which he is held from a comparatively long time. These rules are occasionally quoted by prosodical writers, as first pointed out by Colebrooke. My edition is based

on a copy prepared at Benares under the guidance of my Benares agent after comparison with the manuscript No. 1527 of the Sanskrit College Library. The last is utterly worthless. It omits some of the middle chapters and is in the other parts full of mistakes. The first is complete in matter but is equally unreliable. It has, however, been easy to correct it with the aid of Pingala. To shew the difficulties which beset Sanskrit editors, I print the Benares readings under the corrections I have made. ( ) indicates that such passages are entirely omitted in the Benares copy and (?) indicates that the genuineness of such passages is doubtful, although defensible.

12. Pingala's rules consist of eight chapters. In the first chapter, he describes the measures used in scanning syllabic verses. In the second, he enumerates the theoretical metres and their relation. In the third, he describes Vedic metres: in the fourth, quantitative metres: in the fifth, semi-even and uneven metres: and in the sixth and seventh, the even metres. In the eighth, he gives rules of calculation. I shall shew there are grounds to believe that the greater portion of this chapter is a later interpolation.

13. I shall now translate these rules *seriatim*, introducing other important matters according to their connection with these rules. The terms used in this

translation differ in some respects from the terms used by other writers. This is due partly to the peculiar terminology of Sanskrit prosody and partly to a desire to simplify these terms.

PINGALA SUTRAS. CHAP. I.

14. I. 1. "घी श्री स्त्री स" *i.e.* " (Three heavy syllables like) घी श्री स्त्री (form) स or *(molossus) all-heavy

15. I. 2. "वरा सा य्" *i.e.* " (A light syllable followed by two heavy syllables like) वरा सा (form) य् or (bacchius) first-light.

16. I. 3. "का रुहा र्" *i.e.* " (A light syllable intervening two heavy syllables like) का रुहा (form) र or (creticus, amphimacer) middle-light."

17. I. 4. "वसुधा स्" *i.e.* " (Two light syllables followed by a heavy syllable like) वसुधा (form) स or (anapaest) last-heavy."

18. I. 5. "सा ते क त्" *i.e.* " (Two heavy syllables followed by a light syllable like) सा ते क (form त् or (antibachius) last-light."

19. I. 6. "कदा स ज्" *i.e.* (a heavy syllable intervening two light syllables like) कदास (form) ज् or (amphibrachys, scolius) middle-heavy."

20. I. 7. "किं षट् भ्" *i.e.* " (A heavy syllable follow-

---

* As these Greek terms molossus etc. are too difficult for the reader, I shall use all-heavy etc. in the body of my work.

ed by two light syllables like) किंवद् (form) न् or (dactyl) first-heavy."

21. I. 8. "न हसन्" i.e. (Three light syllables like) न हस (form) न् or (tribrachys) all-light."

22. I. 9. "गृ ल्" i.e. " (A light syllable like) गृ (form) ल् or light." This ल् is also used in the sense of light quantity.

23. I. 10. "गन्ते" i.e. "(At the end of a foot it may be) ग् or heavy." There is nothing in the rule to shew what is ment by 'गन्ते', whether end of a word, end of a verse, end of a half-verse, or end of a foot. Halayudha understands in the last sense and enters into a a long discussion that the final syllable of a foot is always heavy, unless specially excepted as in the समानी and गीतार्था metres. This is, however, a mere inference as Pingala nowhere says so and Narayana Bhatta gives illustrations that it applies to other metres (see p. 27.). Other prosodists lay down this rule is optional: "विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन", Sru. 2; "वापादान्ते लघौ", V. r. 9; "तथा पादान्तगोऽपि वा", C. m. Some of the rhetoricians lay down a more sensible rule that the final syllable should be generally heavy, but that in close construction, a light syllable in such cases makes no difference: "न पादान्ते लघो गुरुत्वञ्च सर्वत्र", va. v. 1. 3. ; "स्यादनङ्गान्ते पादान्तेऽप्यप्येधित्ये लघु गुरु", Vag. I. 17.

24. I. 11. “आदिपरः” i.e. “(A light syllable is heavy) before (conjunct consonants like) अ etc.” हलायुध explains that etc means अनुस्वार and विसर्ग. In the middle of his first सूत्र, Ganga Dasa writes: “यङ्गे वा” इति पुनः पिङ्गलमुने विकल्पविधायकं सूत्रम्. i.e. according to Pingala, a light syllable is optionally heavy before य and ङ. We see there is no such rule in Pingala and the question is how Ganga Dasa came to make such a statement. I find that he is utterly ignorant of Pingala. His names of metres differ in many cases from Pingala's and although he takes pains to note names given by a later prosodist Shambhu, he is almost wholly silent about the names given by Pingala. The only inference, therefore, is that the above statement is made on second-hand knowledge and this will be fully corroborated by a reference to Narayana Bhatta (p. 29.). The latter cites the very same examples “गृहीतप्रत्युद्गमनौयवस्त्रा” (Ku. 7. 11.) and “प्राप्तनाभिङ्गदमज्जनमागु” (Si X. 60.) as illustrations of this rule. But as Narayana was fully acquainted with Pingala, he takes care not to ascribe it to him. He simply writes “इदञ्चोपलक्षणं प्रशब्दे ङशब्दे च परतोऽपादान्तस्यस्यापि लघुतायाः कवि—प्रयोगे दर्शनात्.” It is, therefore, clear that either from Narayana or from some older commentator, Ganga Dasa based his inference that this rule was in Pingala. Such is the rapidi-

ty with which fictions pass along that in the Bhatta edition of the Mugdhabodha, under rule 540, this very rule is ascribed to *Panini*. As regards the illustrations, I find Mallinatha gives quite different readings. He reads “पतुर्द्गमनीयवस्त्रा” for “पतुर्द्गमनीयवस्त्रा” and “नामिनद्” for “नामिङ्गद्.” Even if these readings are not original, we can not accept “प्रज्ञेवा” as a rule, as its use is extremely limited. sar. 1. 123 is “यदातीवप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम्। न च्छन्दोभङ्ग इत्याहुः सदादोषाय स्वरयः” But the only instance given of this rule is a *Prakṛta* verse, where a short syllable before ङ्ग and another before ङ्ग do not count as long quantities. It is, therefore, doubtful whether this rule was intended for general application and even it was so, as affected pronunciation is nowhere allowed in Sanskrit, such cases will be always set down as irregularities.

25. I. 12. “हे” *i. e.* “(A syllable is also heavy if it is long like) हे”.

26. I. 13. “लौ स.” *i. e.* “(A heavy syllable counts) two light quantities.”

27. I. 14. “ञौ” *i. e.* “(Where nothing is definitely stated, the syllables may be) heavy or light.”

28. I. 14. Of these names, ल् and न् are abbreviations of लवु and एरु. The origin of the other names is obscure. It is also not known whether

they were used by earlier prosodists. Probably they are abbreviations of old names of metres: क् of विदुग्गाला (माला), य् of भुजङ्गप्रयात (यात), स् of लोटक (स्तुतक), र् of खण्विणी (खक्), ज् of जलोद्धतगति, त् of तनुमन्त्रा or वसन्ततिलका (तिलका), etc. It will be seen from Pingala viii. 20—3. that the order in which these measures are stated is the order in which they are formed according to those rules. क् may, therefore, be also an abbreviation of प्रथम, य् of द्वितीय, र् of तृतीय, स् of चतुर्थ or समाप्ति of first arrangement, त् of पञ्चम or प्रथम of द्वितीय आदिति, ज् of षष्ठ, भ् of सप्तम, and न् of अष्टम.

29. I. 15. “अष्टौ वसव इति” i. e. ‘वसु (means eight).’ इति expresses the end of the chapter. The author has used many other objects in numerical sense. For instance, समुद्र (sea) and Ved for four ; इन्द्रिय, कामधर, and भूत for five ; ऋतु and रस for six ; ऋषि and स्वर for seven ; दिग् for ten ; रुद्र for eleven ; आदित्य and मास for twelve. Others use additional terms : वज्रि for three ; चर्य, वृण and वर्षा for four ; शर, वाण, क, etc. for five ; तर्क, सुहृत्तु, सुहृत् etc. for six ; अश्व, हय, अग and लोक etc. for seven ; अक्ष, नाग, गज, etc. for eight ; रन्ध्र, ग्रह, etc. for nine ; त्रिभि for fifteen. The synonyms of these words are also used in the same sense : e. g. अग्नि, सरिद्भर्त for four ; मुनि for seven ; भोगि for eight ; हर, ईश etc for eleven ; चक्र, सूर्य, इन्द्र etc for twelve. Other terms are used in other connections, such as भू for one, अक्षि for two.

30. हलायुध observes that the technical letters used constitute the following dialogue. The preceptor says: "धीः श्रीः श्रीः" i.e. 'Knowledge is wealth ; wealth is wife.' "बरा सा" i.e. 'She is best'. The pupil asks 'का गुहा' i.e. 'which is the cave.' The preceptor replies 'वसुधा' i.e. 'on the earth.' The pupil asks "सा ते क्व" i.e. 'where is she' and "कदा सः" i.e. 'when he will acquire her' and "किं ह" i.e. 'How, say.' The preceptor replies "न हसन्" i.e. "without laughing," "त्रादिपरः" i.e. 'with fortitude and other qualities.' "गृहे" 'at home.' This is too affected and leaves out गन्ते.

31. No definition of syllable is given in Pingala. We are to refer to *Rk.* 18. 17. "सव्यञ्जनः सावुस्वारः शुद्धो वापि आरोहः । व्यञ्जनान्युत्तरस्थै व स्वरस्यान्तरं तु पूर्वभाक्" ॥ i.e. 'A vowel by itself or with a consonant or with nose-sound is a syllable. Consonants belong to the following vowel, but final (consonants) belong to the preceeding (vowel).'

32. *Rk.* 18. 18. is "विसर्जनीयावुस्वारौ भजेते पूर्वसच्चरं । संयोगादिश्च वैवच्च सचकस्यः परकरो" ॥ i.e. 'The visarga and anusvara belong to the preceeding syllable. The first part of conjunct consonant is to be thus connected when there is duplication (under *Rk.* I. 15).' Uvata thus explains and illustrates: "क्रमेण सच कस्यो वर्णः पूर्वसच्चरं भजते परकरो सति :—पार्श्व-स्थिं अर्क-कः ऊर्ज-जं" । In the general preface, I shall have my own say on this duplication.

33. 'Heavy' and 'light' are thus defined. Rk 18. 19 is "एवञ्च लघु ऋस्व न चेत् संयोग उत्तरः । अनुस्वारश्च संयोगं विधाद्व्यञ्जनसङ्गमम्" *i. e.* 'A syllable is heavy. A short (syllable) is light, unless a conjunct consonant or anusvara follows. Meeting of consonants is conjunction.' Rk 18. 20. is "गुरुदीर्घं गरीयस्तु यदि सव्यञ्जनं भवेत् । लघु सव्यञ्जनं ऋस्वं लघीयो व्यञ्जनादृते" *i. e.* 'A long (syllable) is heavy. If it contains consonants, it is very heavy. A short (syllable) with consonants is light. It is very light when without consonants.'

PINGALA SUTRAS. CHAPTER II.

34. II. 1. "छन्दः" *i. e.* "Metres."

35. II. 2. "गायत्री" *i. e.* "(First of) गायत्री (metres)"

36. II. 3. "दैवैकम् !" *i. e.* "The दैवी or divine (गायत्री consists of) one (syllable)."

37. II. 4. "आसुरी पञ्चदश." *i. e.* "The आसुरी or demoniac (गायत्री consists of) fifteen (syllables) "

38. II. 5. "प्राजापत्याष्टौ." *i. e.* "The प्राजापत्या or Providential (गायत्री consists of) eight (syllables)."

39. II. 6. "यजुषा षट्" *i. e.* "यजुः or sacrificial (गायत्री consists of) six syllables."

40. II. 7. "साम्नां द्विः." *i. e.* "The साम or chanting (गायत्री consists of) twice (six) *i. e.* twelve syllables."

41. II. 8. "ऋचां त्रिः" *i. e.* "The ऋक् or Adoring (गायत्री consists of) thrice (six) *i. e.* eighteen syllables."

42. II. 9. “द्वौ द्वौ सक्त्वा वर्द्धत.” *i.e.* “Increase the साम गायत्री by two and two syllables.”

43. II. 10. “त्रीं त्रीन्वृचाम्” *i.e.* “Increase ऋक् गायत्री by three and three syllables”

44. II. 11 “चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः” *i.e.* “Increase the प्राजापत्या (गायत्री) by four and four syllables.”

45. II. 12. “एकैकं श्रेष्ठे” *i.e.* “Increase the other गायत्री's by one and one.”

46. II. 13. “जच्छादासुरी” *i.e.* “Decrease the आसुरी (गायत्री) by one and one”

47. II. 14. “तामुत्र षिगनुष्टुब्धस्तौ पङ्क्तिविष्टुब्जगत्यः” *i.e.* “They are उष्णिक्, अनुष्टुप्, वृहती, पङ्क्ति, विष्टुप्, जगती.”
The following table exhibits the formation of these metres according to preceeding rules:

वन्दः	ग।०	उ०	अ०	इ०	ए०	वि०	ज०
द्वौ द्वौ	१	२	२	४	५	६	७
आसुरी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राजापत्या	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
गायत्री	६	७	८	९	१०	११	१२
जगती	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
उष्णिक्	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६

48. II. 15. “तिष्ठ तिष्ठः सनाम्न एवैका ब्राह्मीः” i.e. “Three and three of the same name together form one ब्राह्मी. or Spiritual metre (गायत्री, उषिक्, अनुष्टुप्, दृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती).” The text is not very clear to what it refers by three. The commentator explains it stands for याजुषी, साम्नी and आर्ची metres. This follows from the use of यजुषां in rule 16. We have seen that the साम्नी metres are double the याजुषी metres and the आर्ची metres triple the याजुषी metres. Hence the ब्राह्मी metres are double the आर्ची metres, triple the साम्नी metres, and six times the याजुषी metres.

49. II 16. “प्राग् यजुषां आर्षः” इति i. e. “The metres noted before याजुषी (i.e. दैवी, आसुरी and प्राजापत्या metres of the same name) form together आर्षी or Vedic metres.” It will be seen that the प्राजापत्या metres are just half the sum of the दैवी and आसुरी metres. Hence the आर्षी metres are triple the प्राजापत्या metres and half over the sum of the दैवी and आसुरी metres. It will be seen that they are also double the साम्नी metres. The following table shews the various metres of the ब्राह्मी and आर्षी groups.

छन्दः	गा०	उ०	अ०	इ०	य०	त्रि०	ज०
ब्राह्मी	२६.	४१.	४८.	५४.	६०.	६६.	७२.
आर्षी	२४.	२८.	३२.	३६.	४०.	४४.	४८.

The syllabic numbers of ब्राह्मी metres are obtained by adding the numbers of यजुषी, साम्नी and आर्ची and of आर्षी metres by adding the numbers of प्राजापत्या, आसुरी and दैवी metres. The simplest way however of obtaining ब्राह्मी figures is by doubling the आर्ची figures and the आर्षी figures by doubling the साम्नी figures.

50. Of these metres, the ऋषि metres are the only real metres. ऋषि means 'seer' and secondarily 'Ved.' Hence the very name ऋषिच्छन्दः conveys Vedic metres. The other names दैवी, आसुरी, प्राजापत्या, ब्राह्मी equally shew they are imaginary metres. I do not understand the origin of the names यजुः or यजुषी, साम or साम्नी, ऋक् or आर्ची. They do not mean that the metres described under these names are found in the Yajus, Sama, and Rg Vedas. Indeed it is quite the contrary. These are as imaginary as the दैवी, आसुरी, प्राजापत्या, and ब्राह्मी metres. Pingala mixed them up with the other classes. In the Rk Pratishakhya, which will be presently quoted, they are placed in a separate class after the other classes. It appears, therefore to me the यजुषी, साम्नी, and आर्ची classes are later inventions to present a more symmetrical system.

51. The derivation of the other terms used in this chapter is explained by Yaska in Ni. 7. 12-3, and also in the compilation, which goes by the name of Daivata or Devatādhyaya Brahmana (III. 2 to 19). Other

fanciful derivations are given in other Brahmanas. गायत्री means 'singing' and its very name shews that it was the first metre discovered. The ordinary अनुष्टुप् differs from the ordinary गायत्री only in an additional foot. Hence the name from "अनु" after and "स्तुम्" to praise. त्रिष्टुप् is derived from त्रि and 'स्तुम्' to praise, and seems to have been originally applied to three-footed विराट् described in rule—III. 17.

विराट्, 'उष्णिक्,' and 'द्वहती' mean lovely, the first from वि and राज् to shine, the second from उत् and स्निह् to be lovely, and the third from दृह् to shine.

The last does not mean 'big' as it contains a foot of 12 syllables and therefore, irrespective of its mixed character, implies the existence of the जगती metre. 'जगती' means 'flowing' from गम् to go and appropriately describes its character. पङ्क्ति contains five equal feet. Hence the name meaning 'line, row'. The terms used in the third chapter are similarly explainable, as shewn in the body of my work.

52. This chapter corresponds with *Rk* 16. 1—8.

"गायत्र्यष्टिगुणुष्टुप् च द्वहती च प्रजापतेः । पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगती च सप्त
छन्दांसि तानि ह ॥ १ ॥ अष्टाक्षरप्रभृतीनि चतुर्भूयः परं परम् । देव्या-
न्यपि च सप्तैव सप्त चैवासुराण्यपि ॥ २ ॥ एकोत्तराणि देवानां तान्येवैका-
क्षरादपि । एकावसान्यसुराणां ततः पञ्चदशाक्षरात् ॥ ३ ॥ तानि त्रीणि
समागम्य सनामानि सनाम तत् । एकं भवद्वयमिच्छन्दस्तथा गच्छन्ति
सम्पदम् ॥ ४ ॥ एवं त्रिप्रहतीन्याहु र्युक्तानि चतुर्नक्षत्रं । अपिच्छन्दांसि

तैः प्रायो मन्त्रः स्त्रोक्तश्च वर्तते ॥ ५ ॥ तत्प्रादो यजुषां छन्दः साम्नां तु द्वादृचां
 त्रयः । गायत्र्यादि जगत्त्रयं तमेकद्वित्र्यधिकं तु ॥ ६ ॥ आर्षेवत्तत्-
 समाहारो ब्राह्मो वर्गः षड्गुत्तरः । अक्षराणि तु षट्त्रिंशद्वायत्नी ब्रह्मणो
 मिता ॥ ७ ॥ यजुषां षड्गुत्तरः त्रिः षट् साम्नां द्वादृश सम्पदि । ऋषीणां तु
 त्रयो वर्गाः सप्तका एव नेतरे ॥ ८ ॥ In Rk (A), there is
 the following verse before the 2nd half of the verse
 marked 8 in Müller's edition: "एकोत्तरो यजुर्वर्गः साम्नो वर्गस्तु
 द्व्युत्तरः । ऋवान्तु त्र्युत्तरो वर्गो ब्राह्मो वर्गः षड्गुत्तरः ॥" This
 is not in B and quite unnecessary, as the scale of
 these metres has been already noted, as regards
 the first three in "एकद्वित्र्यधिकं तु तत्" 6, and as regards
 the fourth in "ब्राह्मो वर्गः षड्गुत्तरः," 7.

53. The meaning of these verses will be clear from
 the two scales already given. Shaunaka begins with
 the प्रजापति metres and first ends at the ऋषि metres
 and then separately describes the ऋक्, यजुस्, and साम
 metres. I am however to add that as Vedic metres
 abound in irregularities, सम्पद् is used to denote their
 perfection.

54. Nothing more is said about the-non *visi* metres-
 either by Pingala or by * Shaunaka and they are en-
 tirely omitted by Katyayana. Consequently we are
 at a dark to what they apply and whether they all
 consist of one foot or some of one foot and some of
 two or more feet. Moreover, as the same number of

* Rk 17. 10. is not to the point.

syllables often falls under two names, we have no criterion to decide to which class any particular verse is to be referred. For instance, a verse of seven syllables is दैवी जगती and याजुषी उष्णिक्, a verse of eight syllables is याजुषी अनुष्टुप् and प्राजापत्या गायत्री, and so on.

55. Mahidhara however regards them as real metres. He considers monosyllables like ओम्, खर्, धुर्, are दैवी गायत्री. Under v. 37. 13., he writes 'त्रैषि यजूंषि' ("मधु मधु मधु") दैव्युष्णिक्. Accordingly every disyllable like मधु is a दैवी उष्णिक्, "इषे त्वा" "उर्जे त्वा" etc. will be दैवी अनुष्टुप्, 'वायव स्थ' etc. will be दैवी दृहती, 'उपायव स्थ' etc. will be दैवी पंक्ति. Under v. 38. 11., he regards the first यजुस् 'दिवि धा' etc. as सामोष्णिक्. Dr. Weber calls it आसुरी उष्णिक्. Under v. 38. 1., Mahidhara writes 'रज्जुदेवत्य' यजुः प्राजापत्या गायत्री. Under v. 28. 23., he regards the second यजुस् 'रूपस्थाः' etc. as ब्राह्मी उष्णिक्. It is needless to multiply instances. I have already shewn that he considers every यजुस् upto 106 syllables falls under some one of the metres described by Pingala. As these parts of the Yajur Veda are pure prose, I entirely agree with Sayana that these artificial names should not be applied to them. It is by the most affected reading that a piece of prose can be read like poetry and if the distinction of poetry and prose is to be annihilated, the restriction as to number of syllables is quite unnecessary. More-

over the very signification of 'ऋषि' Ved and the care taken to describe and classify Vedic metres conclusively shews that our old authorities did not regard द्वैवी and similar ऋन्दस् as pure metres.

PINGALA.—CHAPTER. III.

56. III. 1. 'पादः' *i.e.* "(what follows refers to metrical) feet."

57. III. 2. "इयादिपूरणः" *i.e.* "इय् etc. complete (a foot)" *i.e.* when a foot is wanting in a syllable, it is filled up by resolving इ into इय्, उ into उय् etc. This rule is too concise and obscure. *Rk.* 17.14 is "वृहेदेकाक्षरीभावान् पादेषूनेषु सम्पदे । चैप्रवर्णोश्च संयोगान् व्यवेयात् सहजैः स्वरैः" *i.e.* "when any foot is incomplete, expand combinations for perfection and resolve semi-vowels (य् and व्) in conjunction into the corresponding vowels." *Uvata* writes "अत्र केचित् चैप्रसन्निहतानन्तस्यासंयोगान् व्यूहेत्, एकाक्षरीभावानिति । एवं सिद्धे इति मन्यन्ते । तेषां उद्वत्स्वस्मा अक्षणोतनाटणमिति व्यूहः कर्तव्यः । तत् सहजैः स्वरैर्वैवायः । अस्य तु ये स्वाभाविका अन्तस्थसंयोगास्तौ तदाहरणत्वे न भवन्ति । यथा त्वमङ्गप्रस्वमङ्गनस्वरि इति । गो र्न पर्व वि रदा तिरश्चेति" *i.e.* Some restrict the rule to य and व in regular combination. They allow, for instance, the resolution of उद्वत्स्वस्मा (*r.* I, 161. 11.) into उद्वत्स्व अस्मा, but not of त्वम् (*r.* II. 1. 1.) into तुवम्, पर्व (*r.* I. 31. 12.) into पस्व etc. He also adds "अयं व्यवायः यकार-

वकारसंयोगे एवेध्यते, रेफत्वकारसंयोगयो न । कथं ज्ञायते ? अयं भ्रुवो रथीणां चिकेत यत् इत्यत्र दीर्घत्वप्रतिषेधार्थं जामिषु जासु चिकेतिति चिकेतशब्दस्य पाठात्” ॥ *i.e.* The semi-vowels here mean *य्* and *व्* only, as the mention of *चिकेत* in Rk. 8. 27. shews *भ्रुवो* of *r.* IX. 102. 4. is not to be expanded (see Rk. 8. 22.).

58. This shews the *Samhita* is disregarded for all practical purposes. The question is how far it should be modified by the light of Vedic prosody? This is not of easy solution as Vedic poetry abounds in irregular verses. The rules prescribe two sorts of expansion (1) by separation of combination and (2) by resolution of semi-vowels. The first is recognised by all epic poets. There is not a single *Purana* which does not abound in collocation of words against the grammatical rules of combination and we can take it for granted that they were not fully recognised in the earlier days of Vedic poetry. We should, therefore, always separate or modify combinations, whenever, by so doing, the rhythm of a verse can be fully restored. We should also do so at the end of every foot both for the sake of easy reading as well as easy understanding. The resolution of semi-vowels is not supported by other evidence and although they are to be practically recognised in special cases, should not be generally followed in our texts.

59. III. 3. "गायत्र्या वसवः" *i.e.* 'A gayatri (foot consists of) eight syllables.'

60. III. 4. 'जगत्या आदित्याः' *i.e.* 'A jagati (foot consists of) twelve syllables.'

61. III. 5. 'विराजो दिशः' *i.e.* 'A virat (foot consists of) ten syllables.'

62. III. 6. 'त्रिष्टुभो रुद्राः' *i.e.* 'A tristup (foot consists of) eleven syllables.' Rules 3 to 6 correspond with Rk 17. 21. "पादौ गायत्र्यैराजावष्टाक्षरदशाक्षरौ । एकादश्विद्वादशिनौ विद्यान्त्रैष्टुभजागतौ ॥" Pingala does not add a word about their construction. We have slight information in Shaunaka. Rk. 17. 22 is 'वर्षिष्ठाणिष्ठयोरेषां लघूपोत्तममक्षरम् । सुर्वेतेतरयोरृक्षु तद्वृत्तं प्राञ्जस्कन्दसाम्' *i.e.* 'Of these (feet), in the longest (जगती) and shortest (गायत्री), the penultimate syllable is light: in the others, heavy. This is called the rhythm of metres.' Rk. 17. 23. is "एतैश्छन्दांसि वर्तन्ते सर्वाण्यनैररतोऽल्पशः । एतद्विकारा एवानेन सर्वे तु प्राञ्जताः समाः ॥" *i.e.* 'All metres consist of these (feet); a few of other feet. (These) other (feet) are modifications of those (feet). (The four) natural (feet) are equal (in importance.)' The second line is also differently explained as will be seen from the following gloss of Uvata: 'एतैः पादैः सर्वाणि छन्दांसि वर्तन्ते । अतः एभ्योऽनैः पादैरल्पशो वर्तन्ते । ये त्वनेन पादास्त एतेषामेव पादानां विकारा भवन्ति । अष्टाक्षरात् पूर्वं पादास्त गायत्र्यपादस्य विकारा भवन्ति । नवाक्षरो वैराजस्य विकारः यदि गुरुपोत्तमः अन्यस्तु गायत्र्यस्यैव ।

तयोद्देशाच्चरप्रभृतिषु ये गुरुपोत्तमास्ते त्रैष्टुभस्य, ये लघुपोत्तमास्ते जागतस्य । सर्वे तु प्राकृताः ये समाः पादाः ते सर्वे समा तैदितथाः ते प्राकृता अष्टाक्षरादयश्चतुर्विधाः । यद्येवं नैते समाः—बहवो अष्टाक्षराः, अल्पीयांसो दशाक्षरादयः । यद्येवं समा इत्येषां संज्ञा स्यात्, न संज्ञायाः प्रयोजनमस्ति । एवं तर्हि अन्योऽर्थः कल्प्यते सर्वे तु प्राकृताः समाः, तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । यदुक्तं एतेषां विकारा अनेन पादा इति, तन्न । तथा सर्वे पादाः प्राकृता एव नान्योन्यस्य विकाराः । तस्मात् समाः । न संज्ञाकृतं तेषां समत्वं । अपरे पुनरन्यथा वर्णयन्ति । सर्वे तु प्राकृताः समाः । सर्वे अष्टाक्षरप्रभृतयश्चतुर्विधाः प्राकृताः समास्तुल्या भवन्ति । कितुकं भवति । नान्योन्यस्य विकारा भवन्तीत्युक्तं भवति ॥” As compared with जगती feet, त्रिष्टुप् feet are stronger in heavy syllables. This is alluded to in Rk 18. 33. ‘गुरुक्षराणां गुरुवृत्तिं सर्वं गुरुक्षरं त्रैष्टुभमेव विद्यात् । लघुक्षराणां लघुवृत्तिं सर्वं लघुक्षरं जागतमेव विद्यात् ॥” This verse will be clear from Rk. 18. 32, which deifies the best Vedic metres त्रिष्टुप् and जगती ‘सर्वाणि भूतानि मनो गतिश्च स्पर्शाश्च गन्धाश्च रसाश्च सर्वे । शब्दाश्च रूपाणि च सर्वमेतत् त्रिष्टुब्जगत्यौ समुपैति भक्त्या ॥” This verse may be compared with s. II. 20.

7. “गायत्रं त्रैष्टुभं जगद्विष्वा रूपाणि सम्भृता । देवा ओकांसि चक्रिरे ॥” 63 III. 7. ‘एकद्वित्रितुष्पादुक्तपादम्’ i. e. “A verse consisting of the above feet (may) consist of one, two, three, or four feet.” This rule is obscure and incorrect and puts into shade the most important fact that it covers the rules for almost all the Vedic metres. It lays down that a verse containing one, two, three or four feet of eight, ten, eleven or twelve syllables will

be respectively गायत्री, विराट्, त्रिष्टुप्, and जगती. But a verse containing four feet of eight syllables is always called चतुष्टुप् and not गायत्री and a verse containing three feet of eleven and twelve syllables are never called त्रिष्टुप् and जगती. Sayana applies the term द्विपदा त्रिष्टुप् in t. c. I. 3. 13. to the last verse (उदाहाय etc.) in t. I. 1. 9., but as we shall see against all authorities. A better rule is given in Rk. 17. 24. 'एक एकपदैतेषां द्वौ पादौ द्विपदोच्यते। ते तु तेनैव प्रोच्यन्ते सरूपे यस्य पादतः॥' i.e. 'Of these (feet), (a verse of) one foot is called one-footed and (of) two feet two-footed (गायत्री, विराट्, त्रिष्टुप्, or जगती), according to the resemblance of feet.' Rk 16. 17. (last line) is 'स नो वाजेशु' पादौ द्वौ जागती द्विपदोच्यते.' i.e. 'r. viii. 46. 13. (consists of) two feet of twelve syllables and is called द्विपदा.' Uvata calls it द्विपदा गायत्री, apparently because this rule is among गायत्री rules. Sar. describes it as 'द्विपदा चतुर्विंशिका' and Sayana calls it द्विपदा जगती. I entirely agree with Sayana, as we have also two-footed verses of eight syllables called द्विपदा गायत्री, two-footed verses of ten syllables called द्विपदा विराट्, and two-footed verses of eleven syllables called द्विपदा त्रिष्टुप्. The first and last are not mentioned by Shaunaka, but the second is noted with the same name in Rk 17.32. The division of r. 8. 46. 13, as given in Müller's edition is opposed to both Shaunaka and Katyayana. There should be no line after 'पुरः स्यात्।' Rk 17. 25 is

“न दाशतयेकपदा काचिदस्तीति वै यास्कः । अन्यत्र वैमद्याः सैकादशिनौ सुखतो विराट्” ॥ *i.e.* ‘According to Yaska, there is no one-footed verse in (the Rg. Veda) of ten (mandalas) except (in the hymns) of Vimada. Its first verse is the only (one-footed) विराट् containing ten syllables.’ The Vimada Suktas are *r.* X. 20-6. The verse here referred to is *r.* X. 20. 1. Rk. 17. 26-7 (first half) are ‘आहुस्ते कपदा अन्ये अध्यासानेकपातिनः । अध्यासानपि ये केचित्वाहुस्ते कपदा इमाः’ ॥ ‘आ वा सुक्ते’ ‘असिक्ता’ द्वे ‘चरो देवाः’ ‘सिषक्तु नः’ । *i.e.* ‘Others say the adjuncts (of preceeding verses) falling together are one-footed (verses). All say, although adjuncts, the following are one-footed verses. : *r.* vi. 63. 11., *r.* iv. 17. 15, *r.* v. 42. 17. and 43. 16., and *r.* v. 41. 20.’ Uvata adds ‘अस्मिन् पाठान्तरे ता तरेमेतेष्वमादीनां पुनः पदानां अनेकपादां अथवसानानामेकपदाश्चैव भवति । तस्मादुदाहरणमुपज्ञानि” *i.e.* ‘Here under a different reading, ता तरेम etc. (*r.* vi. 2. 11.), which are the concluding words of long-footed (verses), may be regarded as one-footed (verses). Hence the illustrations are cited.’

64 III. 8. ‘आद्यं चतुष्पाद् चतुभिः’ *i. e.* ‘The first (or गायत्री verse consists of) four feet of six syllables. There is no such गायत्री in the Rg Veda and so far as I remember in the other Vedas. The illustration cited or invented by Shaunaka is given in the section on गायत्री Rk 16. 9 is “अपिच्छन्दांसि गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरा । अष्टाक्षरास्तयः पादाश्चत्वारो वा षडक्षराः” ॥ There

are, however, a few two-footed जगती verses in the Vedas (§ 104). I do not know whether Pingala regarded them as four-footed गायत्री verses.

65. III. 9. "क्वचित् त्रिपादः ऋषिभिः ।" (a गायत्री verse) sometimes consists of three feet of seven syllables.

66. III. 10. "सा पादनिष्ठः" *i. e.* "It is called पादनिष्ठः." This refers to rule 9. Rules 9 and 10 correspond with *Rk.* 16. 13. "सुवाकु इति गायत्री त्रयः सप्ताक्षरा विराट् । सैषा पादनिष्ठानाम् गायत्र्ये वै कविप्रिया" || 'सुवाकु' etc. is *r. I.* 17. 4. विराट् means under-syllabic (see *Rk.* 17. 13.) It will be seen that Pingala calls it पादनिष्ठः and Shaunaka calls it पादनिष्ठः. The former is the reading of all the manuscripts used by Visvanatha Shastri and Colebrooke gave it at the end of his essay on Poetry. Dr. Weber, however, gives it as निष्ठः in his preface to the Yajur-Veda and Professor Cowell has changed Colebrooke's निष्ठः into निष्ठः. Professor Müller reads निष्ठः, but my manuscript (B) mostly gives it as निष्ठः. In the *Rg Veda*, Sayana generally reads निष्ठः, but under *r. IV.* 31. I find निष्ठः. Both readings are defensible. निष्ठः is derived from नि down and ष्ट् to construct and निष्ठः from नि and ष्ट् to finish. Both the words, therefore, signify contracted. But ष्ट् is a rare root almost confined to the Vedas and ष्ट् is used in this sense both in prosody and in general literature. The derivation of निष्ठः

from नि and चृत् is noted in Dai. III. 20., but the antiquity of this Brahmana is very doubtful. In Dr. Burnell's edition, Sayana says निचृत् does not retain the sense of चृत्. In Jivananda Vidyasagara's edition, the writer of the same name says चृत् means metre from चृत् to shine. I do not know any authority for either of these assertions.

67. III. 11. 'षट्कसप्तकयोर्मध्येऽतिपादनिष्टत्' i.e. 'If a गायत्री verse consists of three feet of six and seven syllables with middle foot of seven, it is called अतिपादनिष्टत्.' This reading is noted by Visvanatha shastri, but he reads अष्टौ after मध्ये. My reading is favored both by Shaunaka and by Katyayana. Rk. 16. 14. is "षट्कः सप्तकयोर्मध्ये 'सोऽष्टृणां विवाची'ति । यस्याः सातिनिचृन्नाम गायत्री हिर्द्वाक्षरा" ॥ The verse here referred to is r. vi. 45. 29. So in Sar. 'मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत्.' Rk. 16. 15. is "षट्कसप्तकयोर्मध्ये 'सुह्यासावातिथि' । षडक्षरः प्रकृतैरपः ब्रूहेनाष्टक्षरोऽपिवा" ॥ i. e. 'r. viii. 103. 10. has a foot of properly six syllables between two feet of six and seven syllables. But it is also eight syllables by expansion.'

68. III. 12. 'द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी.' i.e. "A गायत्री verse consisting of first two feet of nine syllables and the last of six syllables is called नागी."

69 III. 13. 'विपरीता वाराही' i.e. "If the arrangement of these feet is in the reversed order, it is called वाराही" i.e. if the first foot contains six syllables and the

second and third of nine syllables, the verse is called वाराहोऽगायत्री." These two metres are not mentioned by Shaunaka and Katyayana. They do not occur in the proper Veds.

70. III. 14. 'षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्धमाना,' i. e. "If a गायत्री verse consists of six, seven, and eight syllables, it is called वर्धमाना गायत्री." This corresponds with Rk. 16. 16. "उत्तरोत्तरिणः पादाः षट्सप्ताष्टाविति त्रयः । गायत्री वर्धमानैषा त्वराग्ने यज्ञानामिति." The verse here referred to is r. vi. 16. 1. Rk 16. 17. (first half) is 'अष्टकौ मधयमः षट्क् एकेषा-सुपदिश्यते' i. e. "According to some schools, (a गायत्री with) two feet of eight syllables and the middle foot of six syllables is called वर्धमाना" Uvata does not illustrate it.

71. III. 15. 'विपरीता प्रतिष्ठा' i. e. 'If the above arrangement is reversed i. e. when a verse consists of eight, seven and six syllables, it is called प्रतिष्ठा गायत्री.' Shaunaka has no such rule. But Sar. gives "विपरीता प्रतिष्ठा."

72. Rk. 16. 18 is "आद्यान्तगौ सप्तकौ यस्य मधे च दशको भवेत् : यवमधया च गायत्री 'स सुम्ब' इति दृश्यते". i. e. "If the first and the last foot consist of seven syllables each and the middle foot is of ten syllables, it is यवमधया गायत्री, as r. ix. 108. 13." Rk. 16. 19. is "षडक्षरः सप्ताक्षरस्त एकादशाक्षरः । एषोष्णिग्गर्भा गायत्री 'ता मे अष्टत्रानामि' ति." i. e. "If the three feet consist of first six, then seven, and then eleven syllables, it is उष्णिग्गर्भा गायत्री, as

r. viii. 25. 23." Rk. 16 12 (last line) is "अष्टको दशका सप्तौ विद्वांसा विंति. साधुरिक्" i.e. "r. I. 120. 2. is धुरिक् (गायत्री) and contains three feet of eight, ten, and seven syllables." Uvāta calls it simply धुरिक्, but धुरिक् simply means "containing one syllable in excess." Sar. calls this verse ककुप्. Sar. has "द्वौ षट्को सप्तकश्चेति ऋषीयसी" i.e. "(A गायत्री) of two feet of six and one of seven syllables is ऋषीयसी or shortest."

73. III. 16. "तृतीयं द्विषाज्जागतगायत्राभ्याम्" i.e. The third or विराट् verse consists of two feet, one of twelve and one of eight syllables. Halayudha calls it विराट् गायत्री, apparently because it is placed after the गायत्री rules. Similarly under Rk. 17. 10, Uvāta says the regular विराट्स are either अनुष्टुप् or पंक्ति, apparently because Shaunaka places them among अनुष्टुप् and पंक्ति rules. The object of Pingala in placing his first विराट् after the गायत्री rules is because the number of syllables (20) required for the former is nearest to the number of syllables (24) required for the latter. So Shaunaka describes विराट्स after अनुष्टुप् and पंक्ति because in the number of syllables, some of his विराट्स resemble अनुष्टुप् and some पंक्ति. Shaunaka also describes पदपंक्ति metre after the गायत्री of twenty-four syllables, but it is doubtful whether Uvāta would call it गायत्री. The Rg. Veda recognises विराट् as a distinct metre. (r. x. 130.5.) and the Vedic writers in

describing विराट् verses call them simply विराट् and never विराट् गायत्री or विराट् अनुष्टुप् or विराट् पंक्ति. I, therefore, hold Uvata and Halayudha are both wrong. In t. 2. 5. 10, पंक्ति is entirely omitted and विराट् is described as a metre of 30 syllables: "चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, गायत्री ब्रह्मवचसं, गायत्रीयैवास्मै ब्रह्मवचसमवरन्धे । त्रिंशतमनुब्रूयादन्धकागमस्य, त्रिंशदक्षरा विराट्, अन्धं विराट्, विराजैवास्मा अन्धाद्यमवरन्धे । द्वाविंशतमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य, द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप्, अनुष्टुप् छन्दसां प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिंशतमनुब्रूयात् पद्मकामस्य, षट्त्रिंशदक्षरा वृहती, वार्हताः पञ्चवः, वृहत्यैवास्मै पद्मनवरन्धे । चतुश्चत्वारिंशतमनुब्रूयादिन्द्रियकामस्य, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्, इन्द्रियं त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमवरन्धे । अष्टात्तत्वारिंशतमनुब्रूयात् पद्मकामस्य, अष्टात्तत्वारिंशदक्षरा जगती, जागताः पञ्चवः, जगत्यैवास्मै पद्मनवरन्धे । सर्वाणि छन्दस्यनुब्रूयाद्वज्रयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दसंप्रवरद्धानि, यो वज्रयाजपरिमितमनुब्रूयादपरिमितसंप्रवरद्ध्वै ।" In the Calcutta edition, r. I. 65. 1 is cited as an illustration under this rule, but the verse consists of four feet of ten syllables each. According to orthodox writers, it consists of two verses. 'तत्र पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि दैवतानि' Sar. There are विराट् verses with one foot of twelve syllables and one of eight. (see S. 65.)

74. III. 17. 'त्रिपात् त्रैष्टुभैः' i.e. "The विराट् verse sometimes consists of three feet of eleven syllables.' Shau-
naka has the following rules Rk. 16. 28. (last line)-9
are 'नवकौ द्वादशौ हूना 'ता विद्वांसि' ति काविराट्, तेषामेकाधि-
कावन्तौ नष्टरूपा विशक्तामि । दशक्षरास्त्रयो विराट्, तयोवैकादशक्षराः'

i.e. "r I. 120. 3. is काविराट् or bad विराट्. It consists of two feet of nine syllables and one of twelve syllables and (therefore contains) two syllables less than (the number required for ऋतुष्टुप्). If the two last feet contain one syllable more (*i.e.* ten and thirteen), it is नष्टरूपा (in Sar. in some places नष्टरूपी 'with form lost') (as) r. I. 120. 4. विराट् consists of three feet of ten syllables or three feet of 11 syllables.' The second foot of Rk 16. 38. is 'चत्वारो दशका विराट्.' *i.e.* 'विराट् consists of four feet of ten syllables.' Uvata calls it विराट्पंक्ति, but the verse cited by Shaunaka (r. viii. 9. 64.) is simply called विराट् in Sar. In Rk 17.6, Shaunaka shews विराट् is not पंक्ति. The rule in Sar. is 'अथ ऋतुष्टुप् विराट् दशकाः.' Weber reads it 'विराट् दशकाः,' but if विराट् had been used in the sense of the foot of ten syllables, दशक would not have been joined to it.

75. III. 18. "उष्णिग्नायतौ जागमच्च" *i.e.* "उष्णिक् consists of two feet of eight syllables and one foot of twelve syllables."

76. III. 19. "ककुम्सधे चेदस्य." *i.e.* "If the last foot of twelve syllables is in the middle, it is called ककुम्स."

77. III. 20. "पुर उष्णिक् पुरतः" *i.e.* "If the foot of twelve syllables stands first, it is called पुर उष्णिक्."

73. III. 21. "परोष्णिक् परः" *i.e.* "If the foot (of twelve syllables) is the last, it is called परोष्णिक्."

79. III. 22. "चतुष्पाद् ऋषिभिः" *i. e.* "The उष्णिक् verse also consists of four feet of seven syllables."

80. Rules 18 to 22 correspond with Rk. 16. 20-23 (first half) * "अष्टाविंशतप्रचरोष्णिक् सा पादैर्वर्तते त्रिभिः । पूर्वा-
वष्टाचरौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः ॥ पुरउष्णिक् तु सा तस्मिन् प्रथमे
मध्यमे ककुप् । 'अग्ने वाजस्य' 'तद्ध्व' 'सुदेवः समहे'ति च ॥ ऋचो
निदर्शनायैताः परा यास्ता यथोदिताः । सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्द्धं 'नदं'
'मंसीमही'ति च ॥ पादैरनुष्टुभौ विद्यादक्षरैरुष्णिक्त्रिभिः ।" The
verses here referred to are *r. I.* 79. 4. (उष्णिक्), *r. vii.*
66. 16. (पुरउष्णिक्); *r. v.* 53. 15. (ककुप्), *r. viii.* 69. 2. and
r. 10. 26. 4. (four-footed उष्णिक्). It will be seen that
it does not sanction the name परोष्णिक्. So in Sar. 'द्वितीय
मुष्णिक् त्रिपदान्तरो द्वादशकः । आद्यप्रश्नेत् पुरउष्णिक् मध्यमप्रश्नेत् ककुप्' ॥
Rk. 16. 23 (last half)-26 "ददौ रेक्तं इति त्वेषा ककुप्प्रङ्क शिरा
निचुत् । एकादशोऽस्राः प्रथमं जन्तमश्चतुरक्षरः । एकादशाक्षरौ च द्वौ
मध्ये चैकः षडक्षरः ॥ उष्णिक् पिपौलिकमथा 'हरी यस्य'ति दृश्यते ।
ताभ्यां परः षडक्षरः 'प्रया' तनुशिरा नाम ॥ आद्यः पञ्चाक्षरः पाद उत्तरे-
ष्टाक्षरास्तव तनुष्टुर्गर्भेव सोष्णिक्सागरोऽस्ति 'पितुंन्वि'ति ॥" *i. e.* "*r.*
viii. 46. 15. is ककुप् प्रङ्क शिरः निचुत् *i. e.* contracted ककुप् with
branched head. Its first foot is of eleven syllables
and the last of four syllables. *r. x.* 105. 2. is उष्णिक्
पिपौलिकमथा. It consists of two feet of eleven syllables
and the middle foot of six syllables *r. I.* 120. 5.
is तनुशिरः. It has one foot of six syllables after two

*The first three lines look like a six-footed अनुष्टुप्. But for proper comparison, I have made no alteration in the printed numbers.

feet of eleven syllables. If the first foot is of five syllables and then three feet of eight syllables, it is called अनुष्टुप्गर्भा उष्णिक्. It is r. I. 187. 1. in the Agastya Sukta Under v. 7. 28. 'कोऽसि कतमोऽसि कस्यसि को नामासि । यद्यत्र ते नामानमन्त्रि यं त्वा सोमेनातिष्ठयाम ।' Mahidhara observes 'यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरः तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक्.' I do not know whether there is any authority for वर्धमाना उष्णिक्. The passage does not read like poetry. He calls v. 12. 59. "उष्णिगार्थ्यकाधिकाः नियताक्षरपादत्वात्." Here also he seems to be wrong. The verse appears to be clearly अनुष्टुप्. The first foot is to be read 'अग्ने त्वं पुरीषियो' even for the sake of the metre. The other three are clearly अनुष्टुप् feet. Only सर्वाः is to be read as if it had no r.

81. III. 23. 'अनुष्टुप् गायत्रीः' i. e. 'The अनुष्टुप् verse consists of four feet of eight syllables.'

82. III. 24. 'त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याश्च' i. e. 'Sometimes it consists of three feet, one of eight and two of twelve syllables.' Halayudha thinks that the गायत्री foot is to stand first, but this is not borne out by other prosodical writers.

83. III. 25. 'मध्ये अन्ते च' i. e. "A foot of eight syllables may be at the middle or at the end." This is to be construed with the preceeding rule. These rules correspond with Rk. 16. 27-28. (first line) "हात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् चत्वारोऽष्टाक्षराः समाः । कति द्वौ द्वादशाक्षरावेकश्चाष्टाक्षरः परः ॥

यस्यारख्यदाक्षरो मध्ये सा पिपीलिकमध्याः” It will be seen that only two varieties of the threefooted अमुष्टुप are recognised one with the last foot of eight syllables (द्विती) and the other with the middle foot shortest (पिपीलिकमध्या). So in Sar. “जागतावदक्ष्य द्वितीः । मध्ये चेद्वक् पिपीलिकमध्या ।”

84. III. 26. “बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्र्याः” *i. e.* “The बृहती verse consists of one foot of twelve syllables and three feet of eight syllables.”

85. III. 27. “पयसा पूर्वश्चेत् द्वितीयः” *i. e.* ‘If the first *i. e.* the foot of twelve syllables is the third, it is called पयसा or proper बृहती.’

86. III. 28. “व्यङ्गु सारिणी द्वितीयः” *i. e.* ‘If the foot of twelve syllables stands second, it is called व्यङ्गु सारिणी.’

87. III. 29. “स्वन्धोग्रीवी कौटुकीः” *i. e.* “According to कौटुकि, this व्यङ्गु सारिणी is called स्वन्धोग्रीवी.”

88. III. 30. “उरोबृहती वाक्यम्” *i. e.* “According to Yaska, this व्यङ्गु सारिणी is called उरोबृहती.”

89. III. 31. “उपरिष्टाद्बृहती” *i. e.* “If the foot of twelve syllables is at the end, it is called उपरिष्टाद्बृहती.”

90. III. 32. “पुरसाद्बृहती पुरः” *i. e.* “If the foot of twelve syllables is at the beginning, it is called पुरसाद्बृहती.”

91. III. 33. “क्वचिन्मवकाश्चत्वारः” *i. e.* “बृहती verse occasionally consists of four feet of nine syllables.”

92. III. 34. 'वैराजो गायत्री च.' *i. e.* 'Sometimes it consists of two feet of ten syllables and two feet of eight syllables.' Halayudha explains 'if the first two feet are of ten syllables and the next two of eight syllables.' But there is nothing in the text for this restriction and it will be presently shewn that the feet of ten syllables are found as the second and third and not as the first and second.

93. III. 35. "त्रिभिर्जागते सहावृहती." *i. e.* "If a verse consists of three feet of twelve syllables each, it is called सहावृहती."

94. III. 36. "सतोवृहती तावड्वनः." *i. e.* "According to तावड्वन, it is called सतोवृहती." Both these names have been rejected. सहावृहती is a misleading name, as it contains the same number of syllables as वृहती. सतोवृहती is applied to a form of पंक्ति.

95. Rk. 16. 31-7 are "चतुष्पदा तु वृहती प्रायः षट्त्रिंशदक्षरा । अथक्षराख्यः पादा स्तृतीयो द्वादशाक्षरः ॥ पुरस्ताद्वृहती नाम प्रथमे द्वादशाक्षरे । उपरिष्टाद्वृहत्यन्ते द्वितीये न्यङ्कुसारिणी ॥ स्कन्धोऽप्युपरिवृहती त्रैधैना प्रतिजानते । त्रयो द्वादशका यस्याः सा चोर्ध्ववृहती विराट् ॥ 'महो योऽ' 'धीन्' 'जतं' 'मत्सी' 'जानमिद्' 'जौखनः' । अष्टिनोर्दशकौ मथे विष्टारवृहती ॥ युता ॥ एकागक्षेत्र 'चितु' 'सोमे' नवाक्षरपादोत्तमा । द्वयो 'योमेद' 'मार्हार्थ' सर्वे वृहे नवाक्षराः ॥ त्रयोदशाक्षरौ च द्वौ मथे चतुर्दशो भवेत् । 'अभि वो वीर' त्रिंशत् सा द्विपौलिकमथमा ॥ नवकाष्ट दश सत्तैकः परमोऽष्ट च यदि यावाः । वृहती निषमपदा सा सनितः सुसनितश्च ॥" The first six lines

correspond with Pingala, but it will be observed यथा बृहती is simply called बृहती and सतोबृहती is called ऊर्ध्वबृहती विराट्. The last is simply called ऊर्ध्वबृहती in Sar "त्रिभागतोर्ध्वबृहती." The other verses mean "r. X. 22. 3, r. X. 93. 15, r. X. 126. 1., r. I. 175. 1., r. X. 132. 1, r. IX. 110. 4. (are illustrations, the first two of पुरस्ताद्बृहती, the 3rd. of उपरिष्ठाद्बृहती, the 4th and 5th of मध्मसारिणी, and the last of ऊर्ध्वबृहती). r. I. 120. 7. is विष्टारबृहती with two feet of ten syllables between two feet of eight syllables. (So in Sar: Pingala calls it बृहती.) In the Agastya Sukta r. I. 187., the last (verse r. I. 187. 11) has (four) feet of nine syllables. Also in the two (verses) r. VI. 28. 8. and X. 161. 5, every foot by expansion is of nine syllables. (Every one of these three verses is called अतुष्टुप् in Sar. In the rules, however, it has "चतुर्नवका बृहत्येव.") r. viii. 46. 14 is पिप्पलिकमथमा (बृहती) with two feet of 13 syllables. and the middle foot of eight syllables. If the last foot is of eight syllables and (the others) of nine, eight, and ten plus one i.e. eleven syllables, it is विषमपदा बृहती, as r. viii. 46. 20."

96. III. 37. "पंक्तिर्जागतौ गायत्री च" i. e. "The पंक्ति verse consists of two feet of twelve syllables and two feet of eight syllables." This is not the proper पंक्ति (See III. 48).

97. III. 38. "पूर्वो चेद्व्यञ्जो सतःपंक्तिः" i.e. "If the first i. e.

the feet of twelve syllables are the uneven feet,—the first and the third, it is called सतः पंक्ति.

98. III. 39. “विपरीतौ च.” *i. e.* “Also if their position is reversed *i. e.* if the second and the fourth feet consist of twelve syllables, it is called सतःपंक्ति.”

99. Rk. gives different names. 16. 39. is “सुमावशाक्षरौ पादावयुजौ द्वादशाक्षरौ । सा सतोद्धृती नाम, विपरीता विपर्यये ॥” *i. e.* “If the two even feet are of eight syllables and the two odd feet of twelve syllables, it is called सतोद्धृती. (If the position of the feet is) reversed, it is called विपरीता (सतोद्धृती).” So in Sar. “अवयुजौ जागता सतोद्धृती, युजौ चेद्विपरीता.”

100. III. 40. “आक्षारपंक्तिः परतः” *i. e.* “It is called आक्षार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are at the end.”

101. III. 41. “प्रक्षारपंक्तिः पुरतः” *i. e.* “It is called प्रक्षार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are at the beginning.”

102. III. 42. “विष्टारपंक्तिरन्तः” *i. e.* “It is called विष्टार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are in the middle.”

103. III. 43. “संक्षारपंक्तिर्वृद्धिः” *i. e.* “It is called संक्षार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are on the outside.” *i. e.* one at the end and one at the beginning.

These four rules correspond with Rk. 16. 40. “आक्षार-पंक्तिरादितः प्रक्षारपंक्तिरन्ततः । संक्षारपंक्तिर्मध्यतो विष्टारपंक्तिर्वृद्धतः ॥” This is to be read with Rk. 16. 38 (second

line) “आदेशेऽष्टाक्षरौ विद्यात्सोपसर्गेषु नामसु” *i. e.* “in the names with prefixes (आक्षारपंक्ति etc.), the rules (आदितः etc.) refer to the two feet of eight syllables.” Rk. 16. 41. is “मन्ये त्वा” “मा ते राधांसि” “यच्छब्द” “आग्नि” “मिहौ”-
 ति च। “पितृभृतो ना” “ग्ने तव” ता चक्षोऽन्त निदर्शनं ॥” *i. e.*
 “r. VIII. 96. 4, r. 1. 84. 20, r. viii. 46. 12, r. X. 21. 1, r. X. 93. 1., r. X. 172. 2, r. X. 140. 1., are the illustrations (the first of पंक्ति, the second of सतोद्वहती, the third of विपरीता, the fourth of आक्षारपंक्ति, the fifth of अक्षारपंक्ति, the sixth of संक्षारपंक्ति, and the last of विष्टारपंक्ति.)”

104. III. 44. “अक्षरपंक्तिः पञ्चकाक्षत्वारः” *i. e.* “The अक्षरपंक्ति consists of four feet of five syllables.” Halayudha says “अल्पमः” of rule 45. applies to this rule. But we shall see that these अक्षरपंक्ति’s are nothing but two footed विराट्’s and these विराट्’s are by no means uncommon in the Ved.

105. III. 45. “हावपत्रत्यमः” *i. e.* “Occasionally it consists of two feet (of five syllables). In Sar., there is no rule about this metre and no verse of the *Rg Veda* is called अक्षरपंक्ति, as the अक्षरपंक्ति of 4 feet of five syllables is regarded as विराट् of two feet of ten syllables and the अक्षरपंक्ति of two feet as विराट् of one foot. This will be clear from Rk. 17. 32. “विराजो विपदाः केचित्सर्वा आञ्जयतुषदाः। कृत्वा पञ्चाक्षरान् पादा-
 स्थासावाक्षरपंक्तयः” ॥ *i. e.* “Some विराट् are two-footed.

(Some) say they are all four-footed अक्षरपङ्क्ति, making feet of five syllables." Uvata cites *r.* I. 65. 1., which orthodox writers regard as two verses.

106. III. 46. "पदपङ्क्तिः पञ्च" *i. e.* 'पदपङ्क्ति' consists of five feet of five syllables.'

107. III. 47. "चतुष्कपट्को त्रयश्च" *i. e.* "A पङ्क्ति verse also consists of one foot of four syllables, one of six syllables, and three of five syllables."

108. *Rk.* 16. 11. is "पञ्चकाः पञ्च षट्कोऽन्तरः पदपङ्क्तिर्हि सा भुरिक्। हो वा पादौ चतुष्कश्च षट्कश्चैकस्त्रिपञ्चकाः॥" In addition to Pingala's rules 46-7, it gives a verse is called पदपङ्क्ति भुरिक् if it consists of four feet of five syllables and the last of six syllables. A and B both read "षट्वाऽन्त्यः," but as five-fives form पदपङ्क्ति and not पदपङ्क्ति भुरिक्, I prefer Müller's reading.

109. *Rk.* 16. 12 (first line) is "अथा हो" "हो" ति च लचौ 'ह्रस्व' 'मग्नौ त' ति लचः ।" *i. e.* "*r.* IV. 10. 2-4, s. II. 5. 22. or a. 2. 5. 1 to 3, *r.* IV. 10. 6, and *r.* IV. 10. 1. are the (illustrative) verses." Sar. calls *r.* IV. 10. 4 and *r.* IV. 10. 6. उष्णिक् or पदपङ्क्ति. s. II. 5. 22 or a. 2. 5. 1-3. seem to be referred to by Uvata, but it is doubtful whether any authorities would call them पदपङ्क्ति.

110. *Rk.* 16. 30. is "षण् महापदपङ्क्तिस्तु षट्कोऽन्त्यः पञ्च पञ्चकाः । "मा कर्म्यै" "पयूँ हु" "श्रुथ्य" ग्ने" तव स्वादिष्टा ऋचः ॥" *i. e.* "महापङ्क्ति is a verse of six (feet), the last (foot) of six syllables and five of five syllables. *r.* I. 120. 8., *r.* IX. 110. 1., *r.* VII.

22. 4. *r.* III. 25. 4. *r.*, IV. 10. 5. are the verses. (कृति, पिपौलिकमध्या (अनुष्टुप्), विराट् of ten and eleven syllables, and महापदपंक्ति)."

111. III. 48. "पञ्चरा पञ्चभिर्गायत्रैः" *i. e.* "The पञ्चरा or proper पंक्ति consists of five feet of eight syllables." This corresponds with Rk. 16. 38. (first foot) 'गङ्गिरा-
धराः पञ्च.'

112. III. 49. 'जगती षड्भिः' *i. e.* 'The जगती verse consists of six feet of eight syllables.'

113. As already remarked, the proper जगती is involved in rule 7. This rule describes the metre generally known as महापंक्ति. Rk. 16. 50-52. are "पञ्चाशज्जगती हूना चत्वारो द्वादशाधराः । तदस्य वज्रलं दत्तं महापंक्तिः षडष्टकाः ॥ षष्टको सप्तकः षट्को दशको नवकश्च वा ॥ महासतोदहत्यर्धं वृद्धयोरेतयोः सह । सम्पाते त्वेति पादान्ते द्वैवान् (?) सप्तविंशके ॥ 'अस्मा ज षू'भे यदिन्द्रं सेहान उग्र'ति षट् । 'आ यः पमौ' च 'विष्वासा' ता ऋचोज्ज निदर्शन" ॥ *i. e.* 'The जगती consists of fifty less two (*i. e.* 48) syllables. It generally consists of four feet of twelve syllables. महापंक्ति consists of six feet of eight syllables or two of eight, one of seven, one of six, one of ten, and one of nine. Half of these two series together (*i. e.* two feet of twelve syllables and three of eight syllables) give rise to महासतोदहती. It generally ends (in a division) of 27 syllables. *r.* viii. 41. 1, *r.* x. 134. 1, six (verses) beginning with *r.* viii. 37. 2, *r.* vi. 48. 6, *r.* vi. 48. 8, are the illus-

trative verses (the first eight of महापंक्ति and the last two of महासतोदहती.) I regard r. viii 37. 2 to 9 as proper जगती verses and not महापंक्ति (see Rk. 17. 15.) Uvata does not explain the second line of Rk. 17. 51.—one of the most obscure passages in the whole Pratiśākhya. It can not be an interpolation, as all manuscripts seem to have it. A reads देवान् for दैवान्. But both readings seem to be wrong. My translation of 'generally' is a guess.

114. III. 50. 'एकेन त्रिष्टुप् जगतीत्यती.' i. e. '(if a verse consists) of one गायत्री foot and three त्रिष्टुप् feet, it is called) जगतीत्यती त्रिष्टुप्.'

115. The meaning here assigned to these rules is given in some of the manuscripts consulted by Visvanatha Shastri. Other manuscripts, however, explain rule 50 as 'a verse is जगतीत्यती if it consists of one त्रिष्टुप् foot and four गायत्री feet' and the four subsequent rules similarly. This explanation has been preferred by Visvanatha Shastri and is also given by Colebrooke. My view is borne out by the preceding rules and other authorities. In rules 48 and 49, the instrumental is admittedly used with reference to गायत्री feet and it is proper to understand the instrumental of rule 50 in the same sense. Then the nominative is nowhere used in the sense of five-footed verse and the remark 'यथोपाध्यायेन सप्त पञ्च त्रिष्टुप् आगता इत्युक्ते उपाध्याय-

पञ्चमा; प्रतीयन्ते is simply ridiculous, as no amount of shuffling can turn five into four. But four-footed verse (चतुष्पात्) follows from rule 8 and is admittedly used by Halayudha in explaining rule 23. Moreover, this interpretation is not at all supported by other authorities. No other Vedic writer calls such a five-footed verse ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् or ज्योतिष्मती जगती. The case is different with my interpretation. Pingala's first ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् is properly विराङ्कृपा त्रिष्टुप्, but modern commentators call it also ज्योतिष्मती (See § 95). His second ज्योतिष्मती is always called ज्योतिष्मती. Sar. has 'एकादशिनोऽष्टकश्च विराङ्कृपा' 'द्वादशिनोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती, यतोऽष्टकस्ततोऽज्योतिः' Rk. 42 to 49 are 'चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुप्चराणि चतुष्पदा । एकादशाक्षरैः पादैर्द्वौ चेत्तु द्वादशाक्षरैः ॥ प्रायस्योपजगत्थेषां परस्यास्य तु सा त्रिष्टुप् । वैराजजागतैः पादैर्द्वौ वाचोत्थभिसारिणौ ॥ नवको दशको वास्यादेकोऽनकोऽपि त्रिष्टुभः । एकादशाक्षरश्चापि विराट्स्थानां च नाम सा ॥ पूर्वो दशाक्षरो पादावुत्तराष्ट्राक्षरास्तयः । विराट्पूर्वा च नामैषा त्रिष्टुप् पञ्चोत्तरैव वा ॥ नवचैकादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः परः । विराङ्कृपा च नामैषा त्रिष्टुप्चाक्षरश्चतुष्पदा ॥ त्रयश्च द्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः कचित् । एषा ज्योतिष्मती नाम ततो ज्योतिर्धतोऽष्टकः ॥ चत्वारोऽष्टाक्षराः पादा एकश्च द्वादशाक्षरः । सा जगती नाम यवमधा तु मध्यमे ॥ 'सो चिन्' 'सुने जि' 'सुने व' 'सोडन्' 'यदा गितेन्द्रेण' 'नमो वाक्' 'दृष्टि' ता चोऽष्ट निदर्शन' ॥" i. e. त्रिष्टुप् consists of 44 syllables - 4 feet of eleven syllables. But if it consists of two feet of 12 syllables उपजगती

if (the verses in that connection) are mostly the last (जगती) and त्रिष्टुप् if they are mostly this (त्रिष्टुप्. So in Sar: 'हौ तु जागती यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप्.)' If two feet consist of ten syllables and two of twelve syllables, it is called अभिसारिणी, as *r. X. 23. 5*. If one or more feet are of nine or ten syllables and one or more of eleven syllables, it is called विराट्स्थाना. '(नवको वैराज्यैष्टुभश्च हौ वा वैराजो नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना,' Sar.). If the first two feet consist of ten syllables and the next three of eight syllables, it is called विराट्पूर्वा or यंकुपत्तरा त्रिष्टुप्. If three feet consist of eleven syllables and one foot of eight syllables, it is called विराट्रूपा त्रिष्टुप्, (although) not (त्रिष्टुप्) by the number of syllables. If it in rare cases consists of three feet of 12 syllables and one of eight syllables, it is called ज्योतिष्मती, ज्योतिस् beginning with the foot of eight syllables (i.e. if it is first पुरोज्योतिस् etc.). If it consists of four feet of eight syllables and one of twelve, it is called महाद्वहती, but यवमध्या (if the foot of 12 syllables is) in the middle. ('चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाद्वहती । मध्ये जागतस्त्रैष्टुभश्च यवमध्या,' Sar.) *r. X. 23.4, r. I. 164. 14, r. II. 11. 1., r. V. 86. 6., r. V. 19. 5., r. viii. 10. 2., r. viii. 35. 1. r. viii. 35. 23., r. vi. 48. 7.,* are the illustrative verses (they are respectively उपजगती, त्रिष्टुप्, विराट्स्थाना, विराट्पूर्वा or यंकुपत्तरा त्रिष्टुप्, विराट्रूपा, मध्येज्योतिस् त्रिष्टुप्, उपरिष्टाज्ज्योतिस्, महाद्वहती, यवमध्या (महाद्वहती)."

116. Halayudha, however, has several followers even among our most well-known Pandits. Under t. 4. 2. 7. (p. 247), Sayana is shewn to write 'यथा समुद्रो वज्र-
 स्तथा अतत्यच्छन्दोऽपि वज्रविधत्वात् समुद्रमितुप्रचरते। तथाहि प्रथमा
 विष्टारपंक्तिः, मध्यमयोः षादयोरेकादशाक्षरत्वात्; द्वितीया पदपंक्तिः,
 आद्योत्तमपादयोः द्वादशाक्षरत्वात्। यथा द्वितीया तथा तृतीया, यथा
 प्रथमा तथा चतुर्थी। उपरिष्टाज्जगतिः पञ्चमी, चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात्।
 तथा षष्ठी। In a foot note, Professor Maheshachandra
 Nyayaratna argues these explanations of विष्टारपंक्ति
 (विष्टारपंक्ति of the note is no doubt a typographical er-
 ror), पदपंक्ति, and उपरिष्टाज्जगतिः are opposed to Pingala
 and Halayudha, but leaves us entirely in the dark to
 what metres the verses in question are to be referred
 to. There are certainly several mistakes in the printed
 passage. What is termed पदपंक्ति should be सतोद्वहती.
 For 'आद्योत्तमपादयोः,' we are to read 'आद्यतृतीयपादयोः,'
 the rejected reading. For यथा प्रथमा, we are to read यथा
 द्वितीया or यथा तृतीया. तथा षष्ठी is to immediately follow
 it instead of coming after the description of the fifth
 verse. In other respects, the passage is quite correct.
 The सतोद्वहती is not described by Pingala, but the des-
 cription of the other two metres entirely agrees with
 his rules. The difference of one syllable makes no
 difference in Vedic metres and Sayana's विष्टारपंक्ति is
 exactly the same as Pingala's. As regards उपरिष्टाज्जगतिः,
 I have already shewn that the generally received

explanation of Halayudha is not the meaning of Pingala and not supported by other authorities. The verses here referred to are the same as *r. x.* 140. 1., *r. x.* 140. 4, *r. x.* 140. 3, *r. x.* 140. 2., *r. x.* 140. 6, *r. x.* 140. 5, with immaterial differences. Katyayana thus speaks of these metres : 'विष्टारपङ्क्तिस्तिस्रः सतोदृश्य उपरिष्टाज्ज्योतिरिति.' The Sukta consists of six verses and तिस्रः is an error for चत्वारः. Sayana, however, accepts it literally and explains 'पञ्चसु उपरिष्टाज्ज्योतिः, षष्ठी त्रिष्टुप्.' Examination will shew that the fifth is as clearly a सतोदृश्यती as the verses 2 to 4 and the sixth is the only उपरिष्टाज्ज्योतिः. I should, however, add that this is the only instance I have found in the *Rg. Veda.* where Katyayana's specification of metres is quite indefensible according to orthodox opinions. There are, of course, instances where his views are strongly assailable.

117. III. 51. 'तथा जगती' *i. e.* 'so (if a verse consists of one गायत्री and three) जगती feet, (it is called ज्योतिष्मती) त्रिष्टुप्. It can not be ज्योतिष्मती जगती, as the number of syllables is only 44.

118. III. 52. 'पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन' *i. e.* 'If the first foot is गायत्री, it is पुरस्ताज्ज्योतिः'

119. III. 53. 'मध्येज्योतिर्मध्यमेन' *i. e.* 'if either of the middle feet is गायत्री, it is मध्येज्योतिः.'

120. III. 54. 'उपरिष्टाज्ज्योतिस्तन्मे' *i. e.* 'if the last foot is गायत्री, it is called उपरिष्टाज्ज्योतिः.'

121. In the introduction to the *महानाब्धी* hymns (s. 7.), *Sayana* writes : “अत्र प्रथमायाः सप्त शाकुराणि पदानि, पञ्चोपसर्गाः । एवं द्वितीयस्या अपि पदानुपसर्गाः । तृतीयायास्तु सप्त शाकुराणि पदानि, षडुपसर्गाः । इतुःतार्थो निदानकल्पे सूत्रादिकं सव्यगानोचयद्विः पूर्वा-चायैः श्लोकद्वये संगृह्य दर्शितः—‘प्रथमं द्विपदा, त्रीणि शाकुराणि पदान्यतः । पञ्चाष्टाष्टाक्षरौ चोपसर्गाधिकश्च शाकुरः ॥ १ ॥ पञ्चाष्ट उपसर्गाऽयत्रयस्ते बहिरन्तिमः । प्रथमाद्या, द्वितीयैव, तृतीया पुनरन्तिमः । अधिकोऽष्टाक्षरः पादः उपसर्ग इति स्थितिः ॥ २ ॥ इति ॥” He also quotes the beginning of ai. 4. 4. in support of this view : ‘तत्र हि महानाब्धीनामुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः प्रथमा महानाब्धिरन्तरिचलोको द्वितीयाऽसौ लोकः तृतीया’ । We have, therefore, old authorities for regarding parts of these hymns as ‘adjuncts.’ But what is the use of such adjuncts ? When a passage consists partly of prose and partly of poetry like some passages of the *Yajur Veda*, the former may be regarded as adjuncts of the latter. But when a passage consists wholly of poetry, it is misleading to regard parts of it as adjuncts. In the present case, this myth appears to have been invented as the three compound verses do not tally with the descriptions of Vedic metres given by prosodical writers. *Sayana* however observes that the first verse given in A. s. vi. 2. 7. shews that the adjuncts noted by him were not all so regarded by *Asvalayana*. In the index of metres prefixed to this (*Sama*) *Veda*, I find Pandit *Satyavrata Samasrami* has not always

carefully followed his authority. For instance, he calls s. vi. 4 and 5 'चतुष्पाद् गायत्री' and s. vi. 6. "एकपाद् गायत्री.' But all that Sayana observes is that the first two are four-footed and the last one-footed : 'आद्ये चतुष्पादे द्वैकपादयुतान्तिमा.' Examination will shew that every one of these is त्रिष्टुप् and not गायत्री. The first two correspond with r. I. 24. 15 and r. IX. 97. 58. and are distinctly called त्रिष्टुप् in Sar.

122. Of these metres, there can be no doubt that the three-footed गायत्री was first discovered. Its derivation, its simplicity, its preponderance distinctly point to that conclusion. The other even metres (अनुष्टुप्, त्रिष्टुप्, जगती, विराट्) probably followed in the order here indicated. But I can not fully substantiate my grounds. Of the uneven metres, इहती preceeded उष्णिक्, as the former is a much simpler metre than the latter, whose foot of twelve syllables is generally complex and quite different from the जगती feet and the इहती foot of twelve syllables. This may be also inferred from the omission of उष्णिक् in the list of metres in t. 2. 5. 10., which has been quoted under Pingala 3. 16. Of the simple metres, both the even and uneven पङ्क्ति stand last, as they are more complex than the other metres. The word occurs only once in r. X. 117: 8. and there in a different sense. It is generally omitted in Vedic descriptions of metres.

The difficult special metres are, however, more complex than the ordinary पङ्क्ति and probably followed it. The complex formation and rare use of the long metres shew they were used long after the discovery of the simple metres.

123. The relation of the Vedic metres is thus expressed by Shaunaka. Rk. 18. 21 is 'छन्दस्तुरीयेन समानसंख्या चान्छन्दोऽन्यस्य भवन्तृचोऽन्याः । यावत्तुरीयं भवति स्वमासा' तावत् एता इतरा भवन्ति' *i. e.* 'When a number of verses in one metre is equal to the fourth part (of syllables) in another metre, they are equal to verses in the last metre numbering the fourth part (of syllables) in the former metre.' In simple language, given the number of syllables, the number of verses that can be formed out of them vary inversely according to the number of syllables required for any particular metre. Hence 28 गायत्री verses would make 24 उष्णिक् verses *i. e.* every seven गायत्री verses would make 6 उष्णिक् verses; 32 गायत्री verses would make 24 अशुष्टुप् verses *i. e.* every four गायत्री verses would make 3 अशुष्टुप् verses; and so on.

124. III. 55. 'एकस्मिन् पञ्चके छन्दः षड्भुजती' *i. e.* 'If one foot consists of five syllables, the verse is called षड्भुजती. Halayudha calls it षड्भुजती गायत्री, but there is nothing in the rule for this restricted sense.

125. III. 56. 'षट्के ककुभुजती' *i. e.* 'If one foot consists

of six syllables, it is called ककुम्भती.' The terms शङ्कु-
मती and ककुम्भती are not used either by Shaunaka
or by Katyayana. But instances of such metres
are not rare. The अतिपादनिष्ठ is ककुम्भती. So उष्णिग्गर्भा
गायत्री. and पिपीलिकमथा and तनुशिरः उष्णिक्. The अनु-
ष्टुप्गर्भा उष्णिक् is an illustration of शङ्कुमती : 'यो मंहिष्ठो
मघोना, अंशु नं शोचि. चिकित्वा अभि नो मरा, इन्द्रे विदे
तनु रुद्धि' (s. II. Page 376). So the second verse at
page 371. Sayana writes 'स्वर्णांशुः इति पञ्चाक्षरः पादः'
It is to be read 'सुवर्ण अंशुः.' The next verse has four
feet of eight syllables. This is not noted by prosodi-
cal writers. But as already shewn, orthodox writers
regard मङ्गानाञ्जी hymns as made up of शङ्करी feet and
adjuncts. Verses are also found with two feet of
eight syllables and one of five.

126. III. 57. 'त्रिपाद् अणिष्ठमथा पिपीलिकमथा.' *i. e.* 'If a
verse consists of three feet and the middle shortest,
it is called पिपीलिकमथा. The second variety of वर्धमाना
गायत्री, पिपीलिकमथा उष्णिक्, पिपीलिकमथा अनुष्टुप् and पिपी-
लिकमथा रुद्धती are illustrations of this rule.

127. III. 58. 'विपरीता यवमथा' *i. e.* 'The reverse *i. e.*
when the middle foot is longest, the verse is called
यवमथा."

128. The term 'यवमथा' 'barley in the middle' is used
as opposed to 'पिपीलिकमथा' 'ant in the middle,' with
reference to the bigness and smallness of the middle

foot. Shaunaka has described यवमथा गायत्री and यवमथा महाद्विती. ककुप् is यवमथा उष्णिक् according to this definition, but is never called so. We are, therefore, to understand पिपीलिकमथा and यवमथा in a much more restricted sense than what is implied in these two rules.

129. III. 59. 'अनाविकेनैकेन निरद्भुरिजौ' i. e. 'If a verse wants one syllable or has a syllable in excess, they are respectively called निरद् and भुरिक्.' This corresponds with Rk. 17. 1. 'एवं क्लृप्तमाणानां ऋन्-सासुपदिश्यते। एकद्व्यूनाऽधिकासैव निचृदूनाधिका भुरिक्.' Uvata cites r. I. 43. 5. as an instance of निचृत् (गायत्री) and r. IX. 66. 3. as an instance of भुरिक् (गायत्री). In the first, he apparently regards सूर्यत्रः as equal to सूरियः and in the second सोमासि=सोम असि.

130. III. 60. 'द्वाभ्याम् विराट् स्वरजौ' i. e. 'If two syllables are wanting or in excess in the verses described above, they are respectively called विराट् and स्वरट्.' The terms विराट् and स्वरट् are derived from राज् to shine but unlike निचृत् and भुरिक्, they are purely technical. This rule corresponds with Rk. 17. 2. 'विराजसुत्तर-स्याङ् द्वीभ्यां या विषये स्थिताः। स्वरज एव पूर्वस्य याः काचैवंगता ऋतः॥' i. e. 'when verses have two syllables (wanting or in excess), they are विराट् of succeeding (metres) and स्वरट् of preceeding (metres).' This is clearly explained by Uvata: 'द्वाभ्यामधराभ्यां या ऋचोऽधिका न्यूना वा

विषये मध्ये स्थिताः उत्तरस्य पूर्वस्य च छन्दसः विराजस्ता आङ्गन्तरस्य स्वरान् पूर्वस्य । यथा षड्विंशत्यक्षरा च्चो गायत्रीप्राये स्वरान् गायत्र्यो भवन्ति, उष्णिक्प्राये विराज उष्णिहो भवन्ति । यथा जोषा सवित-
र्यस्य ते इति स्वरान् गायत्री । अतिथिं मातृपापामिति विराडुष्णिक् ।
उत्तरत्वापि याः काश्चैव गता एता एव च्चो भवन्ति । गायत्र्याः द्वाभ्यां
त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभि वा न्यूनाः सत्यो गायत्र एव विराजो भवन्ति,
पूर्वस्य छन्दसोऽभावात् । भगवता उभयच्छन्दसां मध्ये तदुक्तं ॥

The first verse here referred to is *r. X. 158. 2.* The first foot consists of 8 syllables and the next two of nine syllables. But as the other verses are गायत्री, it is also गायत्री स्वरान्. The second verse is *r. VIII. 23. 25.* Here the first two feet consist of seven syllables and the third of twelve syllables. But as the other verses are उष्णिक्, it is also उष्णिक् विराट्.

131. *Rk. 17. 3.* is “याः काश्चिदङ्गपादास्तु गायत्र्यो हीनतां गताः । अक्षरैर्वैङ्गभिस्तास्तु गायत्र्य उपधारयेत् ॥” *i. e.* ‘When many-footed गायत्री verses want many syllables, they should be regarded as गायत्री (विराट्).’ This is added as गायत्री is the shortest metre and *Rk. 17. 2.* restricts विराट् to other than गायत्री metres. *Rk. 17. 4-5* (first half) are ‘ता राड् विराट् स्वरान् सन्नाड् स्ववशिनी परमेष्ठी । प्रतिष्ठा प्रलम्बतं वषा शुक्रं जीवं पयः ॥ तप्तमर्णोऽंशोऽंशोऽंशु वार्यापक्षुदकसुत्तमम् ।’ *i. e.* ‘These full verses are राट्, विराट्, स्वरान्, सन्नाड्, स्ववशिनी, परमेष्ठी, प्रतिष्ठा, प्रल, अक्षत, वष (नृ), शुक्र, जीव, पयस्, तप्त, अर्णस्, अंशस्, अक्षस्, अक्षु, वारि, आपस्, उदक.’ I have given अंशस् and आपस् in preference to अंश and अप, as the former are

more consistent as names of metres. *Uvata* thus comments on these three lines : 'विषये स्थिताः द्वाभ्यां ता इमाः ताराद् विराद् खराद् सम्नाद् स्ववर्णिनी, परमेष्ठी, प्रतिष्ठा, प्रज्ञं, अक्षतं, ऐषा, शुक्रं, जीवं, पयः, तृप्तं, अर्णः, अंशः, आन्मः, अम्बु, वारि, आपः, उदकं इति । यथा एकविंशति विराजश्च द्वाविंशत्यक्षरादयो द्विशत अक्षर पर्यन्ताः । एवं खराजः ।' As Max Müller has pointed out, this and 'ताराङ्गादीनां छन्दसां' under the next verse clearly shew *Uvata* regarded ताराद् as one word. But as the derivation of ताराद् is extremely obscure and the sentence is incomplete without a subject, I regard 'ताः' as a separate word. *Uvata* also does not explain 'उत्तमम्'. I regard it as an adverb meaning 'when full' *i. e.* when the metres have two syllables in excess. *Uvata* considers the terms राद् etc. are applicable both to विराद् and खराद् verses, but my explanation of उत्तमम् excludes the former. Besides as there are only 21 names, they can not be both विराद् and खराद्. Müller regards them as the विराद्'s of गायत्री, उषाक्, अतुष्टप्, हृत्तौ, पंक्ति, त्रिष्टुप्, जगती, अतिजगति, शङ्करी, अतिशङ्करी, अष्टि, अत्यष्टि, हृति, अतिवृत्ति, कृति, प्रकृति, आकृति, विहृति, संकृति, अभिहृति, उत्कृति. I regard them as the खराद्'s of these metres. They vary from 26 syllables to 106. syllables.

132. Rk. 17. 11. is 'मा प्रमा प्रतिमोपमा संमा च चतुर्वक्षरात् । चतुर्वक्षरमुयन्ति पञ्च छन्दांसि तानि च ॥' *i. e.* 'मा, प्रमा, प्रतिमा, उपमा, संमा' are five metres from four syllables rising

by four syllables.' *i. e.* मा of four, प्रमा of eight, प्रतिमा of twelve, उपमा of 16, and संमा of 20 syllables. Rk. 17. 12. is 'हर्षीका सर्षीका मर्षीका सर्वमात्रा विराट्कामा । ह्यक्षरादीनि मादीनां वैराजान्मनुचक्षते ॥' *i. e.* 'हर्षीका, सर्षीका, मर्षीका, सर्वमात्रा, विराट्कामा' are the names of the विराट्'s of मा etc. beginning with two syllables' *i. e.* हर्षीका is विराट् मा (2), सर्षीका is विराट् प्रमा (6), मर्षीका is विराट् प्रतिमा (10), सर्वमात्रा is विराट् उपमा (14), विराट्कामा is विराट् संमा (18.)

133. These give us metres from two syllables up to 106 syllables. But the metres described here appear to me to be as imaginary as the non-*ṛsi*. metres. The origin of some of these names seems to be t. 4. 3. 7. "मा ऋन्दः प्रमा ऋन्दः प्रतिमा ऋन्दोऽस्त्रीविऋन्दः पंक्तिऋन्द उस्त्रिहा ऋन्दो वृहती ऋन्दोऽनुष्टुप् ऋन्दो विराट् ऋन्दो गायत्री ऋन्दस्त्रिष्टुप् ऋन्दो जगती ऋन्दः पृथिवी ऋन्दोऽन्तरिक्षं ऋन्दो द्यौः ऋन्दः समान् ऋन्दो नक्षत्राणि ऋन्दो मनः ऋन्दो वाक् ऋन्दः क्षपिः ऋन्दो हिरण्यं ऋन्दो गौः ऋन्दोऽजा ऋन्दो ऽश्वः ऋन्दः ।"

134. III. 61. 'आदितः सन्दिग्धः' *i. e.* 'When a metre is doubtful, the first foot determines it.'

135. III. 62. 'देवतादिमख' *i. e.* 'Also the deity etc' These two rules are quite arbitrary.

136. Rk. 17. 16. is "प्रायोऽर्थो वृत्तमित्येते पादज्ञानस्य हेतवः । विशेषसन्निपाते तु पूर्वं पूर्वं परं परम्" । *i. e.* "Majority, sense, and rhythm are the means for ascertaining feet. When these peculiarities fall together, the preceeding is strong and the succeeding weak (*i. e.* majority should be pre-

ferred to sense and sense to rhythm.)" Uvata illustrates both these rules. In *r. I. 61. 12*, the second line should be expanded, as *r. I. 61* is full of त्रिष्टुप्. In *r. X. 61. 26*, the sense shews इति begins the second foot. In *r. 1X. 67. 30*, the rhythm shews that the first foot consists of twelve and not of eleven syllables. This is on the supposition that तम् belongs to the first foot. I regard the first foot ending in ननाश्च and of eleven syllables by expansion and the next two feet of nine syllables each. The third foot is clearly of nine syllables and as the penultimate syllable of the second foot is also heavy, it is not a गायत्री foot of eight syllables (see *Rk. 17. 22*). In *r. I. 123. 14*, rhythm shews that the third foot ends in जम्बुवीरा. In *r. X. 73. 7*, as the Sūkta is full of त्रिष्टुप्, the followers of Shaunaka regard the third foot end in 'सरोनान्,' although the sense requires 'गाथा' to be joined to it. Uvata is candid enough to remark here 'त्वं चकार्य मनवे सरोनानितप्रत्न प्रायो-
र्त्ययो विरोधे प्रायोबलीयस्वादव्याकं सरोनानिति पादान्तः । शेषा पुन-
रर्थो बलीयां शेषां मनवे सरोनान् पथ इति पादान्तो गम्यते ॥' This shews there is diversity of opinion as regards division of Vedic verses. I shall presently have occasion to shew that I do not always agree with these orthodox opinions. In *r. I. 36. 13*, the third foot ends in तदङ्गिभिः, although the sense requires different construction, as the other odd verses are इच्छन्ती. In *r. v. 30*.

12., the last foot is considered त्रिष्टुप्, although the penultimate syllable is light, as the Sukta is full of त्रिष्टुप्. In r. VIII. 44. 23. the sense shews the first foot ends in ऋ, although the metre requires eight syllables. This is not a good illustration, as the inclusion of the other ऋ would reduce the second foot to five syllables.

137. I can not agree with the relative importance given to majority, sense, and rhythm. When we find a verse, we are first to look at its rhythm. If it is defective and the defect can be removed by expansion, we should do so in preference to all other considerations. The next thing we are to look at is the number of syllables of which it is composed. If the number of syllables shews that the rhythm can not be restored by expansion, we must accept the verse as irregular. The majority plays a part in these considerations, simply because Vedic writers altogether ignored these irregularities. The sense plays the most unimportant part. Its use is only in those cases where a verse may be rhythmically arranged in different orders and the sense shews which is to be preferred.

138. Rk. 17. 13. is 'अक्षराण्येव सर्वत्र निमित्तं बलवत्तरम् । विद्या-
द्विप्रतिपन्नानां पादवृत्ताक्षरैर्हर्षिता ॥' i. e. 'When a verse does not
agree as regards its feet, rhythm, and number of

syllables, the last should be regarded as the strongest ground.' Uvata explains in *r. l. 191. 10-12*, the number of feet is not four, but as the number of syllables is 48, they are जगती verses. Sar. calls them महापंक्ति and Uvata himself uses this term for verses of six feet of eight syllables. I do not therefore see the force of his illustration. Similarly he also calls *r. I. 191, 13. पंक्ति*. This is also against Sar., which calls it महावृत्तौ. (§79). The number of syllables also shews *r. X. 77. 1.* is a त्रिष्टुप्, although its rhythm is defective. So in *r. I. 43. 9.* Although *r. X. 128.* is full of त्रिष्टुप्, the number of syllables shews *r. X. 128. 9.* to be जगती. So *r. X. 49. 2.* although the Sukta is full of जगती and its rhythm defective.

139. Rk. 17. 15. 'पदामेदेन पादानां विभागोऽभिसमीक्ष्य तु ।
हृन्दसः सन्पदं तां तां यां यां मन्येत पादतः ॥' *i. e.* 'Feet should be
divided without dividing words and after considera-
tion of their perfection.' Uvata cites *r. viii. 37. 2-3*
and explains सवनस्य and शुवनस्य should not be divided,
although the metre requires feet of eight syllables. Sar. also calls them महापंक्ति. To my ear, however,
the verses clearly appear to be जगती and the divi-
sion of सवनस्य and शुवनस्य is quite unnecessary. I am
aware that the accent of अचौपते and अनेद्य will not
be explainable under this arrangement. But it only

goes to shew that the Samhitakara did not regard them as the first words of the even feet. There are similar instances noted by Shaunaka (Rk. 17. 17 to 20.) This is the other mischief caused by the different Samhitas. It is found in the worst form in the Taittiriya Samhita where often one khanda of an anuvaka ends in the first words of a verse and the following khanda continues it. Shaunaka shews in Rk. 17. 25. 32., that even in his days different writers viewed differently the feet of the same verses. It is no wonder that there should be much more diversity among modern writers. This brings out forcibly the great importance of marking the feet of Vedic verses. The principles for doing so have been already indicated. I would prefer rhythm to all other considerations. Take, for instance, *r.* X. 24. 1. The second line reads better as three feet of eight syllables than as two feet of twelve syllables. I would, therefore, arrange the verse into five feet of eight syllables, although Sar. calls it आक्षरपङ्क्ति. Not so the two following verses.

140. III. 63. 'अग्निः सविता सोमो वृद्धस्यति मितावरणा इन्द्रो विष्णवे देवाः' *i. e.*, 'These are respectively the deities of the seven metres, गायत्री, उषिक्, अनुष्टुप्, वृहती, विराट्, त्रिष्टुप्, and जगती.' This reading is noted by Visvanatha Shastri. I give it in preference to his वरुण in deference

to the Rg. Veda and Rk. Pratishakhya. Halayudha is silent about the names of the metres, but the same sources shew that the 5th metre in this list is विराट्, not पङ्क्ति.

141. Rk. 17. 5. (last half) to 7 are 'दैवतं कन्दसायनं
उपते तत् उत्तरं ॥ 'अग्नेर्गायत्र'तोऽधि द्वे भक्त्या दैवतमाहृतुः । सप्तानां
संसाधचौ न पङ्क्तेः सा तु वासवी ॥ प्राजापत्या त्वत्तिच्छन्दा विच्छन्दा
युदैवता । द्विपदा पौषं कन्दो ब्राह्मी त्वेकपदाक्षुता ॥' i. e. 'Next
shall speak of the gods of the metres. The two
X. 130. 4-5. have devotionally enumerated the
gods of the seven metres, not of पङ्क्ति, as its gods are
Vasus. The god of the long metres is प्राजापति, of the
special metres Vayu, of two-footed metres Purusa, of
one-footed metres Brahma. विच्छन्दस् may mean ir-
regular metre from वि=विगत or special metre from वि=
विषय. Rk. 17. 9-10., which will be presently quoted,
shew that विच्छन्दस् is here used not in the sense of
irregular metres, as they are there separately men-
tioned. This is also expressed in the following margi-
nal note to Uvata: 'विच्छन्दा अवान्तरभेदाः पदपङ्क्तिः पुर-
उच्छिन्नाद्याः ता वा यथा ज्ञेयाः ॥' I however think the writer
not correct in calling metres like पुरउच्छिन्ना special
as they fill all the conditions of the proper metres. On
the other hand, metres like अक्षरपङ्क्ति will fall under this
designation. The word opposed to विच्छन्दस् is सच्छन्दस्.
They are both used in t. 5. 2. 11.: 'द्विपदा वा चतुष्पदा त्रिपदा

या च षट्पदा । सच्छन्दा या च विच्छन्दाः सूरीभिः शिष्येभ्यः
त्वा ।

142. The two *Rks.* here referred to are the following :

‘अग्ने गायत्र्यभवत् सद्युगोष्णिहया सविता संवभूय । अनुष्टुभा सोमो उक्त्रै-
र्सेहस्थान् दृहस्यते दृहती वाचमावत् ॥’ विराण् मित्रावरुणयोरभिष्टौरिन्द्रस्य
त्रिष्टुविह भागो अङ्गः । विश्वान् देवाञ्च गत्या विद्महे तेन चाङ्गम ऋषयो
मनुष्याः ॥’ This part of Shaunaka is reproduced in Dai.
II. 7 to 10. and Sayana expressly explains ‘वासवौ’
‘वसुदेवताका.’ Authorities, however, differ about the
gods of the metres. In ai. 8. 6., मित्र and वरुण are put
down as gods of पंक्ति not विराट्. ‘अग्निष्टु गायत्र्या सद्यु-
च्छन्दा रोहत्, सवितोष्णिहा, सोमोऽनुष्टुभा, दृहस्यति दृहत्या, मित्रावरुणौ
पंक्त्या, इन्द्रश्चिष्टुभा, विश्वे देवा जगत्या.’ Sar. gives it as वरुणः
‘अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितानुष्टुभः सोमो दृहत्या
दृहस्यति; पंक्ते वरुणश्चिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो
वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विषदायाः पुरुष एकपदया
ब्रह्मा.’ t. 7. 1. 1. thus describes the origin of the four
principal metres गायत्री, अनुष्टुप्, जगती, and त्रिष्टुप्: ‘प्रजापतिर-
कामयत प्रजायेयेति । स सुखतश्चिष्टतं निरमिमीत, तमग्निर्देवताऽन्वच्छजन्त,
गायत्री छन्दो, रथन्तरं साम, ब्राह्मणां मनुष्याणामजः पशूनां, तस्मात् ते
सुख्या सुखतो ह्यच्छजन्त । उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, तमिन्द्रो
देवताऽन्वच्छजन्त; त्रिष्टुप् छन्दो, दृहत् साम, राजन्यो मनुष्याणामग्निः
पशूनां, तस्मात् ते वीर्यप्रावन्नो वीर्यप्राह्यच्छजन्त । मध्यतः सप्तदशं निर-
मिमीत, तं विश्वे देवा देवताऽन्वच्छजन्त, जगती छन्दो, वैरूपं साम,
वैश्यो मनुष्याणां, गावः पशूनां, तस्मात् त अन्नाद्या अन्नधानाह्यच्छजन्त,
तस्माद् भूयांसोऽन्येभ्यो भूविष्टाहि देवताऽन्वच्छजन्त । पत एकविंशं निर-

मिमौत, तमनुष्टुप् कन्दः अन्वसृजयत, वैराजं साम, शूद्रो मनु-
 यानामश्वः पशूनां, तस्यान्तो भूतसंक्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च.' It will
 be seen that no deity is here assigned to अनुष्टुप्. The
 origin of विराट् and खराट् is explained in t. 5. 5. 4. 'आपो
 वरुणस्य पत्न्य आसन् ता अग्निरभ्यधायत् ताः समभवत् तस्य देतः परापतत्
 तदियमभवद् यद् द्वितीयं परापतत् तदसावभवदियं वै विराडसौ खराट्.' I
 Other parts of the same Ved give other accounts.
 I quote from t. 3. 1. 6: 'अग्निर्देवता गायत्री कन्द उपःशोः
 पात्वमसि, सोमो देवता त्रिष्टुप् कन्दोऽन्तर्यामस्य पात्वमसि, इन्द्रो देवता
 जगतीकन्द इन्द्रवायुवोः पात्वमसि, बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् कन्दो मित्रा-
 वरुणयोः पात्वमसि, अश्विनौ देवता पङ्क्तिः कन्दो ऽश्विनोः पात्वमसि, सूर्यो
 देवता बृहती कन्दः शुक्रस्य पात्वमसि, चन्द्रमा देवता सतोब-
 हती कन्दो मयिनः पात्वमसि, विश्वेदेवा देवतोष्णिहा कन्द आग्रयणस्य
 पात्वमसि, इन्द्रो देवता ककुच्छन्द उक्थानां पात्वमसि, धृतिवो देवता
 विराट् कन्दो ब्रुवस्य पात्वमसि ॥' The names of the principal
 deities have been evidently formed by observation of
 the metres of the verses addressed to them.

143. III. 64. "खराः षड्जादयः" i.e. "(षड्ज fourth, ऋषभ
 second, गान्धार third, मध्यम fifth, पञ्चम seventh, धैवत
 sixth, and निषाद first)—these are the seven notes of
 the seven metres."

144. III. 65. "सित-सारङ्ग-पिसङ्ग-क्षणा-नील-लोहित-गौरा वर्णाः"
 i. e. "white, variegated, brown, black, blue, red, and
 golden are the colors (of the seven metres गायत्री, अनु-
 ष्टुप्, उष्णिक्, बृहती, विराट्, त्रिष्टुप् and जगती)." Hala-
 yudha here also does not clear the difficult points.

We have more information in Rk. 17. 8-10. "एते-
 नैव क्रमेणैषां वर्णतो भक्तिरुच्यते । श्वेतं च सारङ्गमतः पिशङ्गं
 कृष्णमेव च ॥ नीलं च लोहितं चैव सुवर्णमिव सप्तमं । अरुणं श्याम-
 गौरे च बभ्रुवै नकुलं तथा ॥ दृश्विवर्णं तु वैराजं त्रिदृच्छ्रावं दृषद्भुरिक् ।
 ब्रह्मसामर्गजुष्कन्दः कपिलं वर्णतः स्मृतं" ॥ The first five lines
 correspond with 65. Then we have 'dark red (of
 long metres), blue-black (of special metres), tawney
 (of two-footed metres), dark-grey (of one-footed
 metres). [The gaps are filled up by comparing Rk.
 17. 7. already quoted.] Verses wanting in two sylla-
 bles are variegated: wanting in one syllable dusky:
 having one syllable in excess spotted. The Brahma,
 Sama, Rk, and Yajus metres are tawney.' विराट्
 is not only a metre but also a general name for
 metres wanting two syllables. Hence it is referred to
 in Rk. 17. 9. and again mentioned in Rk. 17. 10.
 Some regard Rk. 17. 9. refers to पंक्ति. But Rk. 17. 6.
 shews that विराट् is meant. Uvata has the following
 note on this question: 'येन क्रमेण कन्दसां देवतासुक्तं तेनैव क्रमेणै-
 षां वर्णतो भक्तिरुच्यते ॥ श्वेतं शुक्लवर्णं गायत्रं । शुक्लकृष्णद्विवर्णं सारङ्गमौ-
 षिणहं । पिशङ्गं रोचनावर्णं आनुष्टुभं । कृष्णमशुक्लवर्णं बार्हतं । नील-
 सुतपलवर्णं वैराजं । लोहितमिन्द्रगोपवर्णं त्रैष्टुभं । सुवर्णरूपवर्णं जागतं ।
 अरुणं प्रातःसम्प्राभवर्णं पाङ्क्तं । श्यामं कृष्णशुक्लवर्णम् अतिकन्दः ।
 गौरं सिद्धार्थवर्णं विवन्दः । बभ्रु कपिलवर्णं द्वैपदं कन्दः । नकुलवर्णं एक-
 पदं कन्दः । एतावतो देवताक्रमेण विधिः ॥ दृश्विवर्णं बज्रवर्णं चित्रं
 वैराजं । अथ कश्चाद् वैराजस्य द्विवर्णोपदेशः क्रियते । तत्र क्रमेणैव

नीलत्व सिद्धं । न सिध्यति, कथं ? एतास्त्रिंशो विराजः असुदुर्बेका, पंक्ति-
रेका, द्वाभ्यां न्यूना चैका । तत्र पूर्वयो नीलवर्णः, अस्याः दृश्निरिति
वेदितव्यं । एवमपि कथमेतदध्ववसीयते पूर्वयो नीलः, अस्याः दृश्निरिति ।
निष्टदुश्चुरेजो न्यूनाधिकयोः समीपोपदेशात् अस्या दृश्निरिति । परिशेषादि-
तरयो नील इत्यवसीयते । तयोरपेयके क्रमात् पङ्क्तिरेव विराजो नीलत्वं
मन्यन्ते ॥ कस्मिदूषितपत्रवर्णं निचृद् भवति ॥ विद्रुमवद् भुरिग् भवति ॥
ब्रह्मणः सामर्ग्यज्जां च कन्दः वर्णतः कपिलं जटाकलापं सूर्यप्रप्रि-
वर्णं स्मृतम् ॥ All authorities do not however, agree
as to the colors of these metres. Dai. 2, 2, 3, and
5 in the printed editions are 'शुक्ला गायत्र्यो रूपेण सारङ्गं रूप-
मुष्णिहाम् । पिशङ्गं ककुभां रूपं कण्णमानष्टुभं ततः ॥ रोहितं वृहती-
नां तु नीलं पातकं ततः पुनः । सुवर्णं त्रिष्टुभां रूपं गौरं जागतमुच्यते ॥
अतो यान्यन्यानि कन्दांसि श्यावं तेषां ततः पुनः । नकुलन्वेकपादानां
द्विपदां बभ्रुश्च ततः । सारङ्गशुक्लकण्णरूपाण्युग्रग्यजुःसामब्राह्मण्यतः ॥'
'विराजः दृश्यो विद्याद् ॥' These colors seem to have been in-
vented according to the colors of their presiding deities.

145. III. 66. 'आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भागव-कौशिक-वा-
सिष्ठानि गत्राणि भूति ॥ &c. 'The seers of these metres res-
pectively belong to these seven families.' This pro-
bably refers to verses whose authors are not known.
There is no आग्निवेश्य in the Rg Veda list. A different
statement is made in Sar. "अनादिष्टमध्वरादौ सवान्ते कर्मणि
परिष्ठापितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः । सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयं, राव-
सावित्तमोष्णिहं भारद्वाजीयं, सर्वं वैश्वमानुष्टुभमाथर्वणिकं, सर्वं बार्ह-
स्पतीयं बार्हतमाङ्गिरसं, सर्वं वारुणं पाङ्क्तमालम्बायनीयं, सर्वं नैऋ-
त्यान्वसीयं, सर्वमादित्यदैवतं जागतं कैतुमम् ॥"

प्रगाथ.

146. The प्रगाथ's or compound metres are not mentioned by Pingala. I accordingly quote and translate Śaṅkara's *Pragāṭhānaka*.

147. Rk. 18. 1. is "बार्हता दृक्ती पूर्वः ककुप् पूर्वः काकुप् पूर्वः एतौ सतो दृक्तीन्ते प्रगाथौ भवतो हृचौ" ॥ *i. e.* "बार्हता is preceded by दृक्ती. काकुप् is preceded by ककुप्. These two प्रगाथ's consist of two verses (*rk.*), the last being सतो दृक्ती."

148. Rk. 18. 2. is 'त्वमङ्ग प्र' 'प्र वो यद्' 'माचि' 'हृचदु गायिषे' 'बार्हताः काकुभानाङ्ग' 'सं गूर्धय' 'वयस्मि' ति ॥ *i. e.* 'त्वमङ्ग प्र' (*r. I. 19.-20.*), 'प्र वो यद्' (*r. I. 36. 1-2.*), 'मा चित्' (*r. viii. 1. 1-2.*), 'हृचदु गायिषे' (*r. vii. 96. 1-2.*), are बार्हता प्रगाथ. They 'सं गूर्धय' (*r. viii. 19, 1-2.*), 'वयस्म' (*r. viii. 21. 1-2.*) are ककुप् प्रगाथ.

149. These two प्रगाथ's are the only compound metres regularly employed in *r.* The instances of the other compound metres appear to me to be accidental. The first (बार्हता प्रगाथ) was specially known as the प्रगाथ प्रगाथ. With reference to *r. I. 47.* Śar. simply remarks 'अथं दश प्रगाथं तु.'

150. Rk. 18. 3. is 'अनुष्टुप् द्वे च गायत्री एव अनुष्टुभः स्मृतः विराजावभि सम्पन्नः पद्याचर्ये 'स' उच्यते." ॥ *i. e.* 'An अनुष्टुप् verse with two गायत्री verses is called अनुष्टुभ. It forms two विराट् in foot and syllables: 'स' (*r. viii. 63. 1-2.*) arises." Uva/a considers 'उच्यते' means *high* and thus explains: "एकानुष्टुप् द्वे च गायत्री एव प्रगाथः अनुष्टुभः स्मृतः विराजौ द्वे अभिसम्पन्नः । पद्या चार्थो च पादैश्चर्यै-

स्वैत्यर्थः । दशपदा सैका विराट्, अगोतिरक्षराणि अन्वर्थया, स इति प्रतीकं—स पूर्वो महानामित्युच्यते इति प्रशंसा कृता । अन्ये प्रगाथाः षड्भिः सप्तभिरष्टाभि र्वा पादैर्भवति । अयत्तु दशमित्याहुचित इति प्रशस्यते ॥ This प्रगाथ is not the longest and I consider his explanation forced as only 'पद्य' is considered and not अक्षरैः. The text is also not correct in describing as विराट्, what is generally known as पंक्ति.

151. Rk. 18. 4. is "आह्वतिर्वपदेयानां प्राय आदित आदितः । गायत्रादिस्तु बार्हते प्रायो गायत्रबार्हते." ॥ i.e. "The form of these names is generally based on the first verse. But a गायत्री before a वृहती is generally (called) गायत्रबार्हते." Uvata thus explains this verse: "आदितः प्रायेण प्रगाथः क्रियते व्यपदिश्यते । बार्हतेः काकुभ आनुष्टुभ इति तेषामादितो यच्छन्दोऽनैव व्यपदेशः कृतो द्रष्टव्यः । नोभाभ्यां, यथा गायत्रबार्हते इति" ॥

152. Rk. 18. 5. is "गायत्रकाकुभो नाम प्रायो भवति काकुभे । ओष्णिह ओष्णिहा पूर्वः पंक्त्यन्तः पाङ्क्तकाकुभः" ॥ i.e. "(A गायत्री) before a ककुप् is generally called गायत्रकाकुभ. ओष्णिह is preceded by उष्णिक्, पंक्तकाकुभ ends in पंक्ति." The form काकुभ shews that गायत्रकाकुभ begins in ककुप्. The illustration cited under ओष्णिह shews it ends in सतो-वृहती.

153. Rk. 18. 6. is 'तमिन्द्र' च 'सुनीष' च 'यमादित्यास' एव च । 'अदाक्वे पौरकुत्स्य' च ता ऋचोऽन्ते निदर्शनम्' i.e. 'तमिन्द्र' (r. viii. 46. 6-7) and 'सुनीषः' (r. viii. 46. 4-5.) and 'यमादित्यासः' (r. viii. 19. 34-5.) and 'अदाक्वे पौरकुत्स्यः' (r. viii. 19.

36-7)—these verses are illustrations of the above प्रगाथ's.

154. Rk. 18. 7-8 are. 'महासतोदृहन्तो यो महादृहतीमुखः । स महावार्हतो नाम वार्हतो दृहतीमुखः ॥ जगत्प्रतिजगत्यन्तो यवमथोत्तरो ऽपि च । 'दृहद्भिः' 'तं वो' 'नेमि' च 'वामी वामस्य' ता ऋचः ॥' *i. e.* 'If it ends in महासतोदृहती and begins in महादृहती, it is called महावार्हत. वार्हत begins in दृहती and ends in जगती, प्रतिजगती, and also यवमथा. 'दृहद्भिः' (r. vi. 48. 7-8), 'तं वो' (r. v. 56. 9 and 57. 1), 'नेमि' (r. viii. 97. 12-3), 'वामी वामस्य' (r. vi. 48. 20-1) are the illustrative verses.'

155. Rk. 18. 9. is 'नहि ते' विपरीतान्तो 'मो पु त्वा' द्विपदाधिकः अनुद्वज्जगती चैव 'विश्वेषामिरजन्तश्च' ।' *i. e.* 'नहि ते' (r. viii. 46. 11-12). ends in विपरीता (and begins in दृहती). 'मो पु त्वा' (r. vii. 32. 1-3). (is विपरीतान्त) with द्विपदा in excess (*i. e.* with the third verse द्विपदा). 'विश्वेषामिरजन्तश्च' (r. viii. 46. 16-7). is अनुद्वज्जगती. Katyayana calls 'विपरीतान्त' 'विपरीतोत्तर.' Both have the same sense.

156. Rk. 18. 10. is 'द्विपदादृहतीचैव' 'सनोवाजे'ष्विति स्मृतः ककुप्पूर्वसु 'को वेद' स्मृतः काकुभवार्हतः ॥' *i. e.* 'स नो वाजेषु' (r. viii. 46. 13-4.) is called द्विपदादृहती (*i. e.* the first verse is द्विपदा and the second दृहती). 'को वेद' (r. v. 53. 1-2), which begins in ककुप् (and ends in दृहती), is called काकुभवार्हत. I regard द्विपदादृहती as a compound like अनुद्वज्जगती. So Uvata 'द्विपदापूर्वा दृहतुत्तरः.' It may of course be termed द्वैपदवार्हत.

157. Rk. 18. 11. is 'आनुद्वभौष्णिहं विद्यात्' 'ते न आह्वये

आययुः । 'ते नस्त्राधु' दृष्ट्यादि बार्हतानुष्टुभः स्मृतः ॥ i. e. 'ते न आञ्ज
य आययुः (r. v. 53. 3-4) is आनुष्टुभौष्णिग. 'ते नस्त्राधु' (r.
viii. 30. 3-4.) begins in दृष्टती and is called बार्हतानुष्टुभः'

158. Rk. 18. 12. is 'अग्निं वः पूर्वमितिप्रथो अनुष्टुप् पंक्तिरे-
व च । 'यदग्निगवो अग्निं ककुप् पंक्तिरेव च ॥ i. e. 'अग्निं वः पूर्वम
(r. viii. 31. 14-5) is अनुष्टुप् पंक्ति, 'यदग्निगवो अग्निं' (r. viii. 22.
11-2) is ककुप् and लिट्प् (i. e. ककुप् लिट्प्)

159. Rk. 18. 13. is "यदद्य वामानुष्टुप् च लिट्पञ्चैवोपदिश्यते ।
'यत्स्थो दीर्घंति च त्वयो दृष्टती लिट्पञ्चैव च ॥ i. e. " 'यदद्य वाम'
(r. viii. 9. 9-10.) is अनुष्टुप् and लिट्प् 'यत्स्थो दीर्घ' (r. viii.
10. 1-2) is दृष्टती and लिट्प् "

160. Rk. 18. 14. is 'आ यन्मा वेना' लिट्प् च जगती चोपदि-
श्यते । 'तादधन्तावनुष्टुप् च महासतोमुखैव च ॥ i. e. " 'आ यन् मा
वेनाः' (r. viii. 100. 5-6) is लिट्प् and जगती 'ता दधन्ता' (r. v.
86. 5-6) is अनुष्टुप् and महासतोमुखा." Uvata says विराट्-
पूर्वा लिट्प् is महासतोमुखा 'महासतोमुखेति विराट्पूर्वा लिट्बुच्य-
ते.' This name occurs here only. It means महासतः
in the mouth and is apparently so called on account
of its similarity with महासतोदृष्टती.

161. Rk. 18. 15 is "जागतस्तददा अर्भो प्रगाथस्त्रिष्टुप् उत्तर-
उत्तरस्त्रिष्टुभस्तस्माज्जागत् उत्तर उत्तरते ॥ i. e. 'अददा अर्भो' (r. I. 51.
13-4) is जागत प्रगाथ ending in लिट्प्. The next (two
verses i. e. r. I. 51. 15 and 52. 1.) is called त्रैष्टुभ ending
in जगती" लिट्बुजगती is mentioned in the first part
of Rk. 18. 14. It is repeated in the second part of
this verse to shew a त्रैष्टुभ प्रगाथ following a जागत प्रगाथ

.162. Rk. 18. 16. is 'त्वमेताच्छनं च द्वौ द्वौ 'स वा राज्ञेति च
 श्रुतौ । 'त्वमस्य पारे रजसो' जागती त्रिष्टुप्तरौ ॥" *i. e.* "Also the
 two (प्रगाथ's) 'त्वमेताच्छनं' (r. I. 53. 9-10. and 53. 11. and
 54. 1.) and 'स वा राजा' (r. I. 54. 7-8 and 9-10) are जागत
 प्रगाथ's followed by त्रिष्टुभ प्रगाथ's.). 'त्वमस्य पारे रजसः' (r. I.
 52. 12-3 and 14-5) are जागत (प्रगाथ's) ending in त्रिष्टुप्'s."

163. Pingala is also silent about the divisions
 of Vedic metres. They are always marked in the

The following rules are given by Shaunaka.
 Rk. 18. 22. is "द्वाभ्यामवस्थेत्त्रिपदासु पूर्वं पादेन पश्चात् कचि-
 दन्यथैतत् । मध्येऽवसानं तु चतुष्पदानां त्रिभिः समस्तैरथैः परैर्वा ॥"
i. e. "In three-footed (verses), the first division is (lit
 complete) after two feet and the last after (the other)
 foot. Sometimes this is reversed. But in four-footed
 (verses), the division is in the middle, (sometimes)
 after three feet, and sometimes (the second division
 is) after the three last feet.'

164. Rk. 18. 23 is 'पंक्त्या द्विगो वा तत उत्तरेण त्रिभिः परैर्वा
 विपरीतमेतत् । द्विगु त्रिगो वा परतश्चतुर्भिः स्यात् षट्पदानामवसान-
 मेतत् ॥' *i. e.* 'In पंक्ति, (the division) is after every two
 feet or (the first after two feet) and the next after
 three feet or the reverse. In six-footed verses, the
 division is after every two feet or after every three
 feet or (the first division is after two feet) and the
 second after four feet.'

165. Rk. 18. 24. is 'त्रिभिस्तु पूर्वं तत उत्तरं सप्तद्विगुस्त्रिगो

वा यदि वा समस्तम् । द्वाभ्यां पुनः सप्तपदावसानं द्वाभ्यां च मध्येऽष्टपदासु विद्यात् ॥' *i. e.* 'In seven footed (verses), the first division is after three feet and the (next two) after every two feet, or after three or two feet and the next after the remaining feet (four or five). In eight-footed (verses), the middle (division) is of two feet (and the first and the third after three feet each.)'

166. Rk. 18. 25-26 are. 'अग्निमीडे' 'इतेरिव' 'गायन्तरे' 'तम्' 'अधीन्वि'ति । 'अयं चक्र' 'नकिद'च 'नकि देवा मिनौमसि ॥' 'विश्वान्देवान् हवामहे' 'स जपो निष्क' 'सुषुम्' । 'नहि वा' 'प्रोषु' 'स हि शर्ध'श्च ता च्चोऽन्न निदर्शनम् ॥' *i. e.* 'r. I. 1. 1., r. vi. 48. 18, r. I. 10. 1, r. X. 93. 11, r. X. 93. 15, r. IV. 17. 14, r. viii. 31. 17, r. X. 134. 7, r. I. 23. 10., r. viii. 41. 3, r. viii. 47. 15, r. I. 137. 1, r. viii. 40. 2., r. X. 133. 1, r. I. 127. 6. are illustrations (of these divisions).' In the first, the first division is after two feet and the second after one foot. In the second, the first division is after one foot and the second after two feet. In the 3rd, both divisions are after two feet. In the 4th, the first division is after three feet and the second after one foot. In the 5th, the first division is after one foot and the second after four feet. In the sixth, both divisions are after two feet. In the seventh, the first division is after two feet and the second after three feet. In the 8th, the first division is after three feet and the second after two feet. The 9th is a com-

mon गायत्री of two divisions and is either a mistake or a verse of another ग्राखा. Uvata's remarks are equally inexplicable. He writes "विश्वान् देवान् हवामहे । एषा तु कौशीतकीनां षट्पदा शस्रते । अस्माकं यः पञ्चमः पादः स तेषां न विद्यते । अस्मिन् पक्षे उदाहरणम् ॥" In the 10th, both divisions are after three feet. In the 11th, the first division is after two feet and the second after four feet. In the 12th, the first division is after three feet and the second and third divisions after two feet each. In the 13th, the first division is after three feet and the second after four feet. In the 14th, the first division is after two feet and the second after five feet. In the 15th, the middle division is after two feet and the other two divisions after three feet each.

167. Uvata understands 'पंक्तिरा द्विगः' differently. He says 'पंक्तिरा पञ्चपदास्तित्यर्थः । द्विगः द्वाभ्यां द्वाभ्यां अवस्थेत् । पादेनोत्तरमवसानम् । अयं चक्रमिषणत् स्वर्यसेति ॥' पंक्ति consists of four and five feet. But as four-footed metres are explained in Rk. 18. 22, he restricts पंक्ति of Rk. 18. 23 to five-footed पंक्ति's. He regards 'अयं चक्र' includes r. IV. 17. 15, which he considers as the third one-footed division of r. IV. 17. 14. In this, he is clearly wrong. Sar. rightly calls r. IV. 17. 14 त्रिदृप्. As the first two feet want one syllable each, Shaunaka may call it पंक्ति, as it has 42 syllables instead of 40 syllables

required for पंक्ति But a verse of five feet of ten or eleven syllables each is nowhere called पंक्ति.

168. Rk. 18. 27 is 'द्वाभ्यां पादेन द्वाभ्यां तु 'तव त्वत्'पञ्चपदाष्टिः । अव्यूहेनातिप्रकरी हतीयः षोडशाक्षरः ॥' *i. e.* 'r. II. 22. 4. is a five-footed अष्टि or without expansion अतिप्रकरी. (Its first division is) after two feet, then after a foot, and then after two feet. The third foot consists of 16 syllables.'

169. Rk. 18. 28. is 'चतुर्भिस्तम एकेनाग्ने तमदेति च । चतुर्भिस्तम' द्वाभ्यां 'तव स्वादिष्टा' 'तच्छयोः' ॥ *i. e.* 'In r. IV. 10. 1., (the first division is) after four feet and the next after one foot. In r. IV. 10. 5. and the last verse of r. (Vaskala Shakha), the first division is after four feet and the next after two feet.' Müller has shewn that Gargya Narayana under A. g. 3. 5. 9. considers श्वयोः as the last verse of the Vaskala Shakha. My Benares Agent wrote that this Shakha is still extant. But after repeated delays, he sends me the passage at the beginning of the 3rd. Prapathaka of the Taittiriya Aranyaka. This is quoted by Müller, but I can not accept it as the passage referred to by Shaunaka, as it is mostly prose and contains eight divisions instead of six.

170. Rk. 18. 29. is 'भरद्वाजाय' 'तच्चक्षु' 'रघौद्' 'दृक्षा' 'हतेरिव' । एतासु न वयस्यन्तरेके द्वादशकादिषु ॥' *i. e.* 'In r. VI. 48 13, r. vii. 66. 16, 1. X. 93. 15, r. viii. 4. 21., r. vi. 48. 18, some do not end the first division after 12 syllables.'

Consequently, according to some, these verses consist of only one division.

PINGALA SUTRAS CHAPTER IV.

171. IV. 1. 'चतुःशतसुत्कृतिः' *i. e.* "A verse of one hundred and four syllables is called चतुःकृति"

172. IV. 2. 'चतुरश्रतुर क्षत्रजेदुत्कृतेः' *i. e.* "Deduct four and four from उत्कृति."

173. IV. 3. 'ताम्यमिसं वत्राप्रभ्यः कृतिः' *i. e.* "They are कृति with अमि, सं, वि, आ, and प्र prefixed *i. e.* a verse of 100 syllables is अमिकृति ; a verse of 96 syllables is संकृति ; a verse of 92 syllables is विकृति ; a verse of 88 syllables is आकृति ; and a verse of 84 syllables is प्रकृति." All the manuscripts of V. r. read अतिकृति for अभिकृति (p. 76.). I have retained this reading in my edition to shew the changes in the language, although I have little doubt that the original reading is अभिकृति.

174. IV. 4. 'प्रकृत्या च' *e. i.* 'Also by itself. *i. e.* a verse of 80 syllables is कृति.

175. IV. 5. 'इत्यष्टिश्चकरीजगत्तः' *i. e.* 'इति, अष्टि, शकरी, जगत्तः." The reading preferred by Visva natha Shastri is शकरी for शकरी, but the Vedic texts leave no doubt that the proper reading is शकरी. I quote t. 2. 6. 2., which also explains its derivation : "एषा वै सप्तपदा शकरी यद्वा एतया देवा अग्निं च तदशक्तु वन् य एवं वेद शक्तोत्येव यच्छिकृति."

176. IV. 6. "इयक्, इयक्, पूर्वत एतानेप्रवैषाम्." *i. e.* "Before

each of these, *i. e.* इति, अटि, शक्करी, जगती, place them in order *i. e.* इति before इति, अटि before अटि etc"

177. IV. 7. "द्वितीयं द्वितीयमिति;" *i. e.* "Every second of these with अति (prefixed)" *i. e.* a verse of 76 syllables is अतिइति; a verse of 72 syllables is इति; a verse of 68 syllables is अत्यटि; a verse of 64 syllables is अटि; a verse of 60 syllables is अतिशक्करी; a verse of 54 syllables is शक्करी; a verse of 52 syllables is अतिजगती; a verse of 48 syllables is जगती. This is Halayudha's explanation. The use of the words द्वितीयं द्वितीयं might at first lead that the arrangement is इति अतिभृति etc.; but as the अति verses must be bigger than the other verses of the same name Halayudha's explanation should be accepted.

178. Rk. 16. 53 to 60. are "हावतिष्कन्दसां वर्गा उत्तरी चतु-
रुत्तरी । प्रथमातिजगत्यासां सा द्विपञ्चाशदक्षरा ॥ षट् पञ्चाशत् शक्करी षट्-
रेवातिशक्करी । उत्तराद्विचतुःषष्टिस्तोऽष्टाषष्टि रत्यष्टिः ॥ इति; पूर्वा द्वि-
सप्ततिः षट्सप्ततिस्त्वितिइति । सर्वा दाशतधीष्वाता उत्तरास्तु सुभेषजे ॥
छतिः प्रकृतिराकृति विहृतिः संकृति स्यात् । षष्ठी चाभिकृतिर्नाम सप्त-
सुप्रकृतिरुचप्रते ॥ अशीतिश्चतुरंशीतिरुष्टाशीति हिर्नवतिः । पञ्चवति,
शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतं । 'तमिन्द्र' 'प्रोष्ठ' 'सुष्ठुम' 'त्रिकद्रुकेष्व'-
'वा रुवा' । 'सखे' च 'स हि शर्ध'श्च मध्यमो वर्ग उच्यते । 'आसु' छतिस्तु
प्रकृति 'भ्रुव' पूर्वा ततः परा । आकृति 'येदि ते माता' 'मेघी' विहृति-
रुचप्रते ॥ संकृतिस्तु न वै तत् 'देवो अग्नि' स्वभिकृतिः । 'सर्वेषां' सुप्र-
कृति स्तत् द्वितीयो वर्ग उच्यते ॥ *i. e.* "After (the जगती), there
are two groups of long metres rising by four syllables.

The first is अतिजगती. It consists of 52 syllables ; the प्रकरी consists of 56 syllables ; the अतिप्रकरी of 60 syllables ; the next अष्टि of 64 syllables ; then अत्यष्टि of 68 syllables ; (then) first इति of 72 syllables and अतिइति of 76 syllables. These are all (found) in (the Rg. Veda) of ten (mandalas). The following metres are (found) in the Subhesaja : (This term is not explained by Uvata. The Benares Pandits say it is the last part of the 21st chapter of the Vajasaneya Samhita. This must be a mere guess, as it does not contain all the Shaunaka's references. I am inclined to think we do not possess the whole of the Taittiriya Samhita and the difficulty will be solved when the lost parts are found.) कृति, प्रकृति, आकृति, विहृति, so रुहृति, the sixth called अभिकृति, and the seventh चतुहृति. They consist of 80, 84, 88, 96, full hundred, and the highest (last) of 104 syllables. r. viii. 97. 13, r. X. 133. 1, r. I. 137. 1, r. II. 22. 1, r. IX. 111. 1., r. IV. 1. 3., r. I. 127.6. are called the middle group. (The common metres form the first group. Hence the first group of the long metres is called the middle group. These verses are respectively अतिजगती, प्रकरी, अतिप्रकरी, अष्टि, अत्यष्टि, इति and अतिइति.) 'आसु' is कृति (Uvata observes 'आसुरैकपरावतः'). 'ध्रुवं पूर्वा' is the next metre प्रकृति. 'वदि ते माता' is आकृति. 'मेघी' is called विहृति. There is no रुहृति in the सुभेषज (Uvata observes this is the general expla-

nation, but some say 'नवे' is संज्ञति : 'एवं. नावेव वर्धयन्ति । केचिद्वर्धयन्ति संज्ञते नैवा इत्येतदुदाहरणं'. This shews the commentators have no personal knowledge of these verses. I do not therefore understand how Uvata writes आ सुरैरपरावतः for आद्यु of the text.) 'देवो अग्निः' is अग्निज्ञति (Uvata writes 'देवो अग्निः स्विष्टकृत्). There 'हवस्य' is चतुर्कृति. This is the third group of metres"

179. On the authority of *Sadguru Shisya*, Müller has given illustrations of these long metres. Müller cites t. a. IV. 21. 1. as an illustration of ज्ञति. I do not, however, understand why the verse is made to begin in 'त्रिशुक्'. It may as well begin in 'सवि', which would increase it by three गायत्री feet and raise it to चतुर्ज्ञति, Mahidhara calls v. 28. 19. ज्ञति. The first line consists of three गायत्री feet, but the second line does not differ from prose. He also calls v. 12. 4. 'चतुरवसाना ज्ञतिः.' A few of its feet are poetry, but the whole does not read so.

180. Müller cites the following passage as an illustration of प्रज्ञतिः—अगो अतु मयुं काम्, इन्द्रो जादु पुरोगतः, यस्याः सदो अविधाने, यूपो अस्यामुनीयते, ब्रह्माणो यस्याम् अर्वन्ति, अग्निः सान्ना यजुर्विदः, पठन्ति यस्याम् अन्विजः, सोमम् इन्द्राय पातये, 'सा' नो भूति रं विषाया, रुषेवा यज्ञे दधातु सुमनसमाना. This is not good poetry. Mahidhara calls v. 20. 12. 'यजुः प्रज्ञतिच्छन्दः' It is doubtful however whether he intended to dis-

tinguish it by वक्तुः from proper poetry. He also calls v. 5. 7. 'प्रवृत्तिः पदवृत्तानां.' This is also open to the objection that it is not proper poetry.

181. Muller cites t. a. IV. 42. 5 as an illustration of चाकृति. Sayana calls the whole the 32nd मन्त्र and it may be rightly called चाकृति. The first part is v. vii. 66. 16. with the omission of पुरस्तात्. The second part may be compared with a. 19. 67. 1-8, where each foot has a separate number. Weber says Mahidhara calls v. 15. 64. चाकृति. This is very possible as he made no distinction of poetry and prose. But I do not find it in Weber's edition.

182. Müller cites v. 21. 42 from 'इमे सोमा सुरामाणः' to सोमं (not in Weber's edition) after ५५ as an illustration of विकृति. Mahidhara does not call it so, apparently as it begins in 'सोमा वक्तुः' and ends in "सोम ईष." The whole passage appears to me to be prose. But Sadgurushisya says it consists of ten feet of eight syllables and one of eleven. Mahidhara calls v. 14. 12. v. 28. 16., v. 28. 23 (last passage—v. 21. 61—v. 28. 46. c) विकृति, but every one of these appears to be prose.

183. Muller cites the following passage as an illustration of संवृत्तिः : "देवो अग्निः स्विष्टकृत, सुवृत्तिषा मन्त्रः वसिः, सत्यमन्त्रा यज्ञो होता, होतुर्होतुर्चाकृतीयात्, अग्ने वा देवान् अया, दां अपि प्रेक्षते होत्रे, अमन्त्रतां स सवृत्तीन्, होमात् देवमन्त्रां

दिवि, देवेषु यज्ञम् एरयेमम्, खिष्टकम् चाम्ने होता भूर्, वसुवनं वसुधैवसम् नमोवाके वीहि।” This appears to be prose. Mahidhara does not call any यज्ञस् संज्ञति. For अभिज्ञति, Muller cites v. 21. 58. This is not a bad illustration, but Mahidhara passes it over, apparently as it ends in other words. He applies the name to v. 14. 6, v. 15. 57, v. 22. 22. Every one of these is prose and the confusion of Mahidhara has arisen partly from the non-description of the long metres and partly from his non-distinction of poetry and prose.

184. Sar. thus expounds the regulation of the feet of the middle group metres. “पादा अतिजगत्या तु त्रयो द्वादशकाः परी। अष्टकौ शक्नोरीपादा सप्तैवाष्टाक्षराश्च ते॥ अतिशक्नोरीपादौ द्वौ आदितः षोडशाक्षरौ। जागतोऽष्टाक्षरावष्टेः पादाः षोडशकास्त्रयः॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागतौ चाष्टका स्त्रयः। जागतश्चाष्टकास्त्रय इतिपादौ तु जागतौ॥ पादास्त्रयोऽष्टकास्त्रय षोडशाक्षर एव च। अष्टकास्त्रयातिष्ठतौ जागतः षोडशाक्षरः॥ त्रयोऽष्टका जागतश्च त्रयैवाष्टक इत्यपि।” i. e. “The अतिजगतौ consists of three feet of 12 syllables followed by two feet of eight syllables. The शक्नोरी consists of seven feet of eight syllables. The अतिशक्नोरी consists first of two feet of 16 syllables, then one of 12 syllables, and then two of eight syllables. The अष्टि consists of three feet of 16 syllables and two of eight syllables. The चात्यष्टि consists of two feet of 12 syllables and three of eight

syllables and then again one of 12 and one of eight. The वृत्ति consists of two feet of 12 syllables, three of eight, one of sixteen, and then again one of eight. The वृत्तिवृत्ति consists of seven feet, one foot of twelve syllables, one of sixteen, three of eight, then again one 'of twelve and one of eight.' There is however, some mistake about the last metre as it gives seventy two syllables only. We are probably to read 'बोद्धुः' for the last एवाहः. Müller substitutes बद्धौ, but as the metre does not admit of the long का, I am reluctant to accept the correction. These verses are given here on the authority of Müller, but I have grave doubts whether they are ascribed to Katyayana. My examination of the long metres shews these rules require considerable modification (See. § 106 to 120).

185. Rk. 17. 27 (last line)—28 are "पादा एकाधिकाः सन्ति छन्दसां चतुरवरात् ॥ सन्तप्रतिच्छन्दसां पादा एकोत्कर्षेण जागतात् । षोडशाक्षरपर्यन्ता एकषाष्टादशाक्षरः" ॥ i. e. "The metrical feet rise from four syllables by one syllable. The long metres have feet from one over twelve (i. e. thirteen) up to sixteen syllables and there is one of eighteen syllables." Uvata cites the following illustrations: 'नूनमद्य' of four syllables (r. viii. 48. 15.); 'अग्ने तमद्य' of five and 'अधामा त चोद्वि' of six syllables (r. IV. 10 1); 'अद्य च ओद्वीनाम्' of seven syllables.

bles (*r. viii. 69. 2.*); 'अग्निमौहं पुरोहितम्' of eight syllables (*r. I. 1. 1.*); 'तं ज्ञा वयं पितो वचोभिः' of nine syllables (*r. I. 187. 11.*); 'सुधि इव विपियानस्याद्रेः' (*r. vii. 22. 4.* this appears to me to be a foot of eleven syllables, as the rhythm cannot be preserved without expanding *स्याद्रेः* into *स्य द्रेः*); 'पिवा सोममभि वसुष तर्दः' of eleven syllables (*r. vi. 17. 1.*); 'अ देवमक्षा मधुमन्तमिन्दवः' of twelve syllables (*r. IX. 68. 1.*); 'तमिन्द्रं शोच्योमि मधवानसुप्रम्' of thirteen syllables (*r. viii. 97. 13.*); 'अनुवृजो अमतीत शूर सत्वभिः' of fourteen syllables (*r. I. 133. 6.*); 'अभि त्वं देवं सवितारमोन्योः कविकस्तु' of fifteen syllables (*s. IV. 113.*); 'निकद्रुकेषु महिषो य्वाभिः दुनिमुष्टः' of sixteen syllables (*r. II. 22. 1.*); 'अर्वाभि सत्वसवं रत्नपामभि मियं सतिं कविम्' of eighteen syllables (*s. IV. 113.*) Uvāta adds "केचित् पाठान्तरं वर्णयन्ति जागदा-
हारव्याष्टादशाक्षरपर्यन्ता पादा अतिच्छन्दसां विद्यन्ते ते व्याख्याता इति."

186. Rk. 17. 29 is 'एकादशैव वन्दसि पादा ये षोडशाक्षराः । सर्वं त्रिकस्तुतीवासु वाकुलेष्टादशाक्षरः ॥' i. e. 'There are only eleven feet of sixteen syllables. They are all in *r. II. 22.* The one foot of eighteen syllables occurs in a hymn of Nakula.' Uvāta explains that of the eleven feet of sixteen syllables, four are in *r. II. 22. 1.*, three in *r. II. 22. 2* and *3* each, and one in *r. II. 22. 4.* For the Nakula hymn, he refers to *s. IV. 113* already quoted. This verse is also *v. 4. 25.*, but Nakula occurs as a meter only in the Sama Veda. list. Every foot of this verse is however imperfect.

187. *Rk.* 17. 30. is 'अवमर्होऽविकर्षेण जेष्टा दाशतयीष्वचाम् । विकर्षेण तु पादैश्च 'स हि गर्ध' इति स्मृता ॥' *i. e.* 'In the *Rg. Veda*, *r.* I. 133. 6. is longest without expansion and *r.* 1. 127. 6. with expansion and in feet.' The second verse in combination contains only 68 syllables, but it is properly अतिवृत्ति of 76 syllables.

188. *Rk.* 17. 31. is 'अणिष्ठा वज्रपादानां भारद्वाजौ 'पुरुतमम्' । अतिकर्षेण सौभरी 'प्रेष्ठस्त्रादि द्विसीयसी ॥' *i. e.* 'Among many-footed verses, *r.* VI. 45. 29 of Bharadvaja is shortest, but without expansion *r.* VIII. 103. 10. of Sobhari.' *Uvata* shews there are two verses in the *Rg. Veda* beginning in 'पुरुतम' (*r.* VI. 45. 29 and *r.* 1. 5. 2). The use of Bharadvaja shews that the first is here meant (Sar., however, assigns its authorship to Shamyu, son of Brhaspati. This shews there is diversity of opinion as to the authorship of Vedic hymns. I have noticed another instance about नकुल. in para. 186.) It is of 20 syllables. The second verse in combination is of 19 syllables. Sar. calls it 'द्विसीयसी.' *Sayana* calls it गायत्री. The former evidently stands for 'द्विसीयसी गायत्री' *i. e.* 'the shortest गायत्री.' By expansion, the first foot consists of seven syllables and the second of eight: so that it is properly a verse of 22 syllables.

189. Shaunaka thus concludes his work: "यजुस्संद्धानां वेद विष्णुमेतं भूतानि च द्वैष्टुभजागतानि । सर्वाणि रूपानि च भक्तितो

यः स्वर्गं जयते प्रभिरथास्तत्त्वम् ॥ स्वर्गं जयते प्रभिरथास्तत्त्वम्," RK. 18. 34. i. e. 'Those who know these peculiarities of metres and all beings as मिष्टुप् and जगती (see RK 18. 32.) win heaven by these and then immortality' This superstitious reverence for poetry is natural in the early history of man and is dwelt upon over and over in the legendary parts of the Ved. t. 3. 3. 7 begins 'प्रजापतिर्देवासुरानश्नजग्रत, तदनु यज्ञोऽश्नजग्रत, यज्ञं कन्दासि, ये विष्वक्षो व्यक्रामन् त्योऽसुराननु यज्ञोऽपाक्रामद्यज्ञं कन्दासि ते देवा अभ्यन्त्यन्तामी वा हृदमभूवन् यद्वयं स्य इति ते प्रजापतिमपाधावन् त्योऽब्रवीत् प्रजापतिश्चन्द्रसां वीर्यमादाय तहः प्रदास्यामीति । स कन्दसां वीर्यम् आदाय तदेभ्यः प्रायच्छत्तदनु चन्द्रास्यपाक्रामन् कन्दासि यज्ञ-स्ततो देवा अभवन् पराऽसुरा य एव कन्दसां वीर्यं वेदाश्चावयास्तु औ-षह् यज ये यजामहे वषट्कारो भवत्योत्मना परास्य भ्रातृभ्यो भवति" ॥ t. 5. 2. 1. has 'गायत्री वै ष्विवी त्वैष्टुमन्तरिजं जागती द्यौरानु-ष्टुप् दीर्घश्चन्द्रोभिरेवेमान् लोकान् यथापूर्वमभिजयति" ॥ t. 3. 4. 9. has "कन्दासि वै देविकाश्चन्द्रासीव खनु वै प्रजाश्चन्द्रोभिरेवा-स्यै प्रजाः प्रजनयति ... .. कन्दासीव खनु वै पशवश्चन्द्रोभिरेवास्यै पशून् प्रजनयति ... .. कन्दासीव खनु वै ग्रामश्चन्द्रोभिरेवास्यै ग्राममवस्थे ... .. यस्य ज्योतिर्गमयति चन्द्रोभिरेवैनमगदं करोति ... .. कन्दासि खनुवा एतं नोपनमन्ति यं यज्ञो नोपनमति ... .." It is needless to quote other passages.

190. IV. 8. "अत्र लौकिकम्" e. i. "Here of classical metres." It implies that the metres already described are Vedic.
191. IV. 9. "या वैदुभाश्च वदार्चव" e. i. "Also (all) the Vedic metres up to मिष्टुप् (can be used in the classical lan-

guage.") It is probable we here miss a rule of Pingala. The *Agneya Chandassara* (IV. 4) here notes उक्ता as a general name for metres of monosyllabic feet, अतुक्ता of dissyllabic feet, मध्यः of trisyllabic feet, and प्रतिष्ठा of tetrasyllabic feet, and सुप्रतिष्ठा of pentasyllabic feet. These are also given by Kedara Bhatta. These are nominal metres. But as Pingala took pains to classify 'divine' and similar metres, it is not probable that he omitted to give the names of metres, which in his point of view are preliminary to the longer metres.

192. IV. 10. 'पादश्चतुर्भागः' i. e. 'The 4th part of a verse is called foot.' This rule strictly applies only to classical verses. In Vedic verses, the foot does not always bear the same proportion. (See §23.) Halayudha observes: 'चतुर्भागः चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्धोभागः पादसंज्ञां लभते । गायत्र्याः षडक्षरः पादः एवसंख्यादिष्वपि ब्रूवन् । समदन्तविषयमेतत् ॥' By समदन्त, he probably means 'even metres of four feet.' Otherwise his observations can not stand at all. The गायत्री is mostly an even metre of three feet; the यंक्ति of five feet; the महायंक्ति of six feet and so on.

193. IV. 11. 'अथादन्तसमाप्तिर्वा' i. e. 'Or as the verse is completed' i. e. a verse may be composed of four unequal feet.

194. IV. 12. 'लः सप्तधा गणः' i. e. 'Four light quantities form a measure.'

195. IV. 13. 'नौ गन्तमधादि लक्ष' *i. e.* 'This measure may consist of two heavy syllables or of two light syllables and one heavy syllable either at the end or in the middle or beginning or of four light syllables.' This shews for the purposes of this measure a heavy syllable is counted as two light syllables.

196. IV. 14. 'अथ चर्धश्चार्धम्' *i. e.* 'Seven and half measures form half an *चार्धम्*. Halayudha observes that the use of 'half' shews that these metres have no feet. This is inconsistent with IV. 11. and quite untenable (See also V. r. n. p. 29)

197. IV. 15. 'अथ दुब्बु न ज्' *i. e.* 'Of these the uneven measures, first, third etc. are not middle-heavy, *i. e.* in these uneven measures when consisting of three syllables, the heavy syllable must be placed either at the beginning or at the end.

198. IV. 16. 'अथ ज्' *i. e.* 'The sixth measure is middle heavy.'

199. IV. 17. 'अथ च' *i. e.* 'Or of four light syllables.'

200. IV. 18. 'अथ पदं द्वितीयादि' *i. e.* 'If the sixth measure consists of four light syllables, a different word begins from its second syllable.

201. IV. 19. 'अथ सप्तमः प्रथमादि' *i. e.* 'A different word begins from the first syllable of the seventh measure (if it is all-light.) These rules refer to the first half of the *चार्धम्* metre.

202. IV. 20. 'अन्तरे पञ्चमः' *i. e.* 'In the second-half of the metre, (a new word begins from the first syllable of) the fifth measure (if it is all-light.)'

203. IV. 21. 'षष्ठ्यं लृ' *i. e.* 'And the sixth measure (in the second half) consists of one light syllable.'

204. IV. 22. 'त्रिषु गणेषु पादः पद्यपादे च' *i. e.* 'If a foot is completed at the end of three measures (in the second) as well as in the first half, it is called पद्यपादः.'

205. IV. 23. "विपुलाऽग्रा" *i. e.* 'Otherwise विपुला'. इत्याद्युप adds if a foot is not made up of three measures in the first half of the metre, it is called आदिविपुला. If a foot is not made up of three measures in the second half of the metre, it is called अन्तर्विपुला. If a foot is not made up of three measures in both the halves, it is called उभय-विपुला. Thus according to the arrangement of the feet an आर्यपाद metre is of four varieties.

206. IV. 24. "चपला द्वितीयतृतीयौ मध्ये जौ" *i. e.* 'If the second and the fourth measure are middle-heavy between two heavies, it is called चपला.' This shews the first measure must end in a heavy syllable, the fifth must begin in a heavy syllable, and the third must consist of two heavy syllables; otherwise the second and the fourth measures cannot be between two heavy syllables each.

207. IV. 25. "पूर्वे सुखपूर्वौ" *i. e.* "If this is in the first half it is चपला preceded by सुख *i. e.* सुखचपला".

208. IV. 26. "अधमपूर्वोत्तरल" *i. e.* "If this is in the other half, it is called अधमल preceded by अधम *i. e.* अधमचपला".

209. IV. 27. "अधमो महाचपला" *i. e.* "If this is in both the halves, it is called महाचपला". This leaves out when neither half is formed according to 24th rule. So that we have altogether four varieties of the आयरा metre according to the formation of the feet.

210. IV. 28. "आयईसला गीतिः" *i. e.* "If the second half is equal to the first half it is called गीति". Rule 21 provided that the sixth measure of the second half is to consist of one light syllable. This rule provides that it may be of the usual size.

211. IV. 29. "अन्तेग्रनोपगीतिः" *i. e.* "If the first half is equal to the second half *i. e.* if the sixth measure of both the halves consists of one light syllable, it is called उपगीति".

212. VI. 30 "उत्क्रमेणोद्गीतिः" *i. e.* "If the order is reversed *i. e.* if the sixth measure of the first half consists of one light syllable and the sixth measure of the second half is full, it is called उद्गीतिः".

213. IV. 31 * 'अष्टौ वसुगण आयरागीतिः' *i. e.* 'If each half consists of eight measures, it is called आयरागीति.' Thus we have five varieties of the आयरा metre according to

---

* Mallinatha reads under Sl. 4. 48. वसुगणायरा, but it makes the rule count 17 quantities.

the number of measures, the general variety being described in rules 14 and 21. Multiplying this number by 4 the number of varieties according to the arrangement of the feet and by four the number of varieties according to the formation of the feet, we get $5 \times 4 \times 4 = 80 =$ total number of varieties of the आद्यर्षी metre according to these rules.

214. These rules mix up several varieties of quantitative metres and as a consequence too difficult for practical use. Contrast with these rules the simple rules in *Sru.* 4-6. :—"यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥ आर्या पूर्वाह्नसमं द्वितीय-मपिभवति यत्त इंसगते । कन्दोविदस्तदानीं गौतीं तामस्तमवापि भाषन्ते ॥ आर्योत्तराह्नस्तुल्यं प्रथमाह्नमपि प्रयुक्तं चेत् । कामिनि तामुपगोतिं प्रति-भाषन्ते महाकवयः". What ought to be added to these rules is that the arrangement of words is such that there is no discordance in reading. This is altogether omitted by our Sanskrit prosodists, but is involved in the consideration of every metre. Take, for instance *sar.* II. 39. e. 'निलकमसहास्त्रि सोढु' घनसारिण्यातिसारो दोषो मे । लम्बयति च दौर्बल्यं कुङ्कुमरागो समाह्वानि ॥' It satisfies all the conditions of Pingala and yet the first line is discordant.

215. Pingala is probably the first discoverer of quantitative metres. I do not know of any earlier description or earlier instance of such verses. We have of

course earlier verses approaching quantitative metres. Take for instance *Rk.* 16. 69. Here every foot contains 12 quantities, the number required for the odd feet of the most common *आद्यपि*. Some of the *अष्टुप्* verses also approach it on account of the irregularities in which old verses abound. A few of these verses will at once convey to the reader that the rhythm may be fully preserved with varying number of syllables but fixed number of quantities. Hence the probable discovery of Pingala.

216. *Narayana* notes and illustrates several other varieties of these metres. (p. p. 46-7). If the first half consists of 32 and the second half of 29 quantities, it is called *सुग्रीति*. If the first half consists of 32 and the second half of 27 quantities, it is called *सुग्रीति*. If the first half consists of 30 and the second half of 29 quantities, it is called *प्रग्रीति*. If the first half consists of 27 and the second half of 32 quantities, it is called *असुग्रीति*. It is *सुग्रीति* reversed. So *प्रग्रीति* reversed is *असुग्रीति* and *सुग्रीति* reversed is *असुग्रीति*. If both halves consist of 29 quantities, it is called *विग्रीति*. If the first half consists of 32 and the second half of 30 quantities, it is called *वल्गुग्रीति*. If this is reversed, it is *वल्गुग्रीति*. If the first half consists of 29 and the second half of 27 syllables, it is called *प्रमदा*. This reversed is *चन्द्रिका*.

. 217. In the *Prākṛta* *Pingala*, the उपगीति is called गाय (गाह or गाह), the ordinary 'आद्य' 'गाय', the 'उदीति' 'विगाय', the 'गीति' 'उद्गाय', the 'लक्षिता' 'विगाय', the 'वल्गु-गीति' 'सिंहिनी', and the 'आद्यागीति' 'स्त्रान्धक' (see V. r. n. p. p. 91-3). The दोहा is another good quantitative metre with each half of 24 quantities (V. r. n. p. 93: the other restrictions are quite unnecessary). In its first part on quantitative metres, the *Prākṛta* *Pingala* describes numerous other metres, most of which are reproduced by *Narayana* (V. r. n. p. p. 94 to 100). But with the above exceptions, they all appear to me in some cases even and in others semi-even or uneven syllabic metres. I do not of course suggest that there can be no other varieties of quantitative metres.

218. IV. 32. 'वैतालौयं द्विस्त्रयः अष्टकपादे द्वग् वचसोऽग्ने र्ज्ञाः' *i. e.* 'वैतालौय metre consists of fourteen quantities in the odd feet *i. e.* the first and the third and of sixteen quantities in the even feet. *i. e.* the second and the fourth and at the end of each foot three syllables are middle-light followed by a light and then a heavy syllable.' The other quantities are regulated by rules 35 to 41. हलादुष observes that the mention of four feet in the case of वैतालौय metres shews that the आद्या metres are not four-footed. If he means four equal feet, he is correct but then the वैतालौय metres have not equal feet. The case of unequal feet is provided by rule 11.

219. IV. 33. 'गौपच्छन्दसकम्' *i. e.* 'If each foot has a heavy syllable in excess, it is called गौपच्छन्दसकम्.'

220. IV. 34. 'आपातलिका भगौ न्' *i. e.* ('If at the end of each foot) the syllables are first-heavy and two heavies instead of middle-light, light," and heavy mentioned in rule 32, it is called आपातलिका' 'ह्रस्वाहुव' says the number of quantities must be as mentioned in 32.

221. IV. 35. 'शेषे परेण हुङ्ग्न साकम्' *i. e.* 'In the other quantities, the even ones should not be mixed with the following' *i. e.* the second and the third quantities should not form a heavy syllable. So the fourth and fifth. And so on.

222. IV. 36. 'षट्शामिआ हुजि' *i. e.* 'In the even feet, *i. e.* the 2nd and the fourth, the first six quantities should (not) be unmixed.' *i. e.* these should not be six light syllables.

223. IV. 37. 'षष्ठमेन पूर्वः साकम् प्राचरदन्ति' *i. e.* 'If in the even feet the fifth quantity with the fourth form one syllable (heavy), it is called प्राचरदन्ति'.

224. IV. 38. 'अशुक् तृतीयेनोद्दीचरदन्ति' *i. e.* 'If in the odd feet, the third quantity with the second form one heavy syllable, it is called उद्दीचरदन्ति'.

225. IV. 39. 'आभ्याम् शुगपत् प्रदन्तकम्' *i. e.* 'When the odd and even feet are at the same time regulated by the preceeding two rules, it is called प्रदन्तक'.

226. IV. 40. 'अशुक् चावहासिनी' *e. i.* 'When the even

feet are equal to the odd feet *i.e.* contain fourteen quantities each, it is called चारुहासिनी'.

227. IV. 41. 'अपराजिता' *i.e.* 'When the odd feet are equal to the even feet *i.e.* contain sixteen quantities each, it is called अपराजिता'.

228. The वैयालीय metres are not quantitative but semi-even and uneven syllabic metres and Kalidasa rightly omits them in his Shruta bodha. In the चरुवक्त्र and पुनितारा metres, Pingala has himself shewn that these are nothing but groups of syllabic metres. Halayudha notes under them : "अस्य वैयालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषवृत्तार्थविशेषोपपन्नः" ; "इयमप्यौपचन्दसकान्तर्गता विशेषवृत्तान्नाप्यन्तर्गतोपपत्तेः". Mallinatha has no definite opinion about them. He describes the same metre sometimes as वैयालीय and sometimes as syllabic. Under R. viii. 1 and Si. XVI. 1., he calls the metre वैयालीय. But under Ku. iv. 1 and Ni. II. 1., he calls it "विशेषिणीवृत्तम्." He gives no name under Ki II. 1. This is called 'अह्वयमच्छन्दस्' by sar. (p. 61. l. 11). Vamana considers Pingala's rules correct and condemns the following line (II. 2. 3.) as against rule-36 : "अपि पद्यसि सौयमाश्रितामविरलसुमनोमालधारिणीम्." The condemnation is well-merited, but not because the verse does not agree with Pingala but because it is not rhythmical. The following verses are worse, although in strict accordance with these rules:

अवशोषितपञ्चराशिं पुरुषान्वयथितो द्वैमूर्ध्वम् । वपुरन्तरवक्त्रिदीपितं
वैतालौयमिदं विलोच्यताम् ॥" (Halayudha, p. 70.) ; "सुरूपेन
मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् । सुदमासुतेऽस्य पाकिमं
तद्वैतालौयं फलं हरेः ॥" (C. m. p. 47). It is doubtful
whether Pingala had such verses in contemplation.

Of this class, semi-even metres only are rhythmical and this is the case with Shi. 57, the only instance I know of Pingala's own use. V. r. notes another variety "I, in every foot, the second and third quantities are joined *i.e.* involved in a heavy syllable, it is called दक्षिणान्तिका," II. 15. Narayana notices several other varieties (p. p. 50-1.) but I need not reproduce them, as I consider the orthodox view entirely erroneous.

229. IV. 42. 'गन्ता द्विर्वसवो मातासमकं नवमः' *i.e.* 'A metre is called मातासमक, if it contains 16 quantities in each foot and the last syllable is heavy and the 9th a light syllable.' The other quantities are regulated by rule 35.

230. IV. 43. 'द्वादशच वानवामिका' *i.e.* 'If the 12th is also light, it is called वानवामिका'.

231. IV. 44. 'विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ' *i.e.* 'If the 5th and the 8th quantities are light, it is called विश्लोक. The 9th and the 12th quantities may be light or heavy'.

232. IV. 45. 'चित्ता नवमसु' *i.e.* 'If in addition to the 5th and 8th, the 9th quantity is also a light syllable, it is called चित्ता'.

233. IV. 46. 'परसुक्तेनोपचिता' *i. e.* 'If the 9th with the 10th measure form one syllable (heavy), it is called उपचिता.'

234. IV. 47. 'एभिः पादाकुलकम्.' *i. e.* 'When the feet are formed with these varieties (mixed), it is called पादाकुलक *i. e.* of mixed feet'.

235. C. m. adds a shorter variety (दोहड़िका) borrowed from Prakṛta prosody 'मात्रात्रयोदशकं यदि पूर्वं लघुकपरिविरामि । पठ पुनरेकादशं दोहड़िका द्विगुणेन .' (p. 48.) The first two feet contain 13 quantities and the next two 11 quantities each.

236. These metres are also groups of semi-even or uneven metres. Consequently other prosodists lay down more restrictive rules, at least in some cases. Nara-yana for instance quotes Jayadeva (p. 57.) that in the उपचिता metre the last eight quantities are to consist of heavy, two light, and two heavy syllables. (21122).

237. IV. 48. 'गौत्मार्यया ल' *i. e.* 'When every foot consists of sixteen light syllables, it is called गौत्मार्यया'. V. r. calls it अचलहति, II. 31. Ganga Dasa rightly places it among even metres of 16 syllables.

238. IV. 49. 'त्रिंशद् विपर्ययस्ताई' *i. e.* 'When half the metre is just the opposite *i. e.* contains all heavy syllables sixteen in number, each heavy syllable being equivalent to two light quantities, it is called त्रिंशद्'.

239. IV. 50. 'लः पूर्वच्छेज्जगोतिः' *i. e.* 'If the first half

according to the flow of syllables. sar. II. 22—3 are :—

“द्रुता विलम्बिता मध्या साय द्रुतविलम्बिता । द्रुतमध्याच्च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता ॥ सा लघूनां गुरुषाञ्च वाञ्छत्यास्पत्नमिश्रणैः ॥” It cites the वरतनु and उद्गता metres as illustrations of quick flow, the प्रमायिका and विद्योगिनी metres of slow flow, the common अनुष्टुप् of mean flow, the द्रुतविलम्बित of quick and slow flow, the मालिनी of quick and mean flow, the दोषक of mean and slow flow.

249. V. 6. ‘ग्निति समानी.’ *i. e.* ‘When a metre is composed of alternate heavy and light syllables, it is called समानी.’ The number of syllables is not mentioned. Halayudha observes the following rule nine applies and we are to consider each foot to consist of eight syllables.

250. V. 7. ‘लघिति प्रमाणी’ *i. e.* ‘When a verse consists of alternate light and heavy syllables, it is called प्रमाणी.’ The number of syllables in each foot will be eight.

251. V. 8. ‘वितानसन्धत्’ *i. e.* ‘With any other arrangement (the metres of octosyllabic feet) are called वितान.’

252. V. 9. ‘पञ्चमसूत्रम्’ *i. e.* ‘The following rules apply to feet of पञ्चमसूत्र, metres.’

253. V. 10. ‘अथ वितानसूत्रम्’ *i. e.* ‘After the first *i. e.* (the 2nd to 4th syllables) should not be last-heavy or all-light.’

254. V. 11. 'द्वितीयचतुर्थयो रश्च.' *i. e.* 'In the second and the fourth feet (the 2nd to 4th syllables) should not be middle-light.'

255. V. 12. "वान्यत्." *i. e.* "Other measures may be optionally used."

256. V. 13. "य चतुर्थात्" *i. e.* "After the fourth *i. e.* (the 5th to 7th syllables) should be first-light'.

257. V. 14. "पञ्चरा सुजो ज्" *i. e.* "If in the even feet, (the 5th to 7th syllables) are middle-heavy, it is called पञ्चरा (वक्त्र)."

258. V. 15. "विपरितैकौयम्." *i. e.* "According to some, the opposite is called पञ्चरा" *i. e.* if the 5th to 7th syllables are middle-heavy in the odd feet."

259. V. 16. "चपलाऽसुजो न्" *i. e.* "If the 5th to 7th syllable is all-light in the odd feet, it is called चपला."

260. V. 17. "विपुला सुजः सप्तमः" *i. e.* "If in the even feet the seventh syllables are light, it is called विपुला."

261. V. 18. "सर्वतः सैतवसः" *i. e.* "According to सैतव, in all the feet (the 7th syllable should be light in this metre.)"

262. V. 19. "औ न्तौ च." *i. e.* "(It is also विपुला if in the odd feet the 5th to 7th syllables are) first-heavy, middle-light, all-light, or last-light." Halayudha adds सुग्ल of rule 17 applies also to this rule *i. e.* in the

even feet, the 7th syllable should be light. He calls these metres भविष्यला, रेफविष्यला etc.

263. These rules are obscure and mix up the ordinary अनुष्टुप् (पद्यत्रा) with several other varieties, which are not rhythmical and rarely used by modern poets. The illustrations quoted by Halayudha are exceptional and have been made to fit the rules by forced division of "class" and "individual" वक्त्र's. (So V. r. n. p. p. 54-5). Kalidasa deserves the credit of being the first to give a very simple rule for this most common metre. "श्लोके षष्ठं सुखं ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विवत्पदादयो ऋक्सं सप्तमं दीर्घमन्ययोः." Sru. 10. This has been followed by all our great rhetoricians. "छन्दः-शास्त्रविद्वद् यच्छन्दोभ्रष्टं हि तद् यथा । स जयति जिनपतिः पर-ब्रह्ममहानिधिः" Vag. III. 23. ; "भग्नछन्द इति प्राज्ञैर्धृक्-न्दोभङ्गवद्वचः । यथा, यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ अत्र पञ्चमवर्णस्य लघोः स्थाने गुरोः करणाच्छन्दोभङ्गः" sar. I. 27. I, however, find this rule does not quite satisfy all the requirements of the case. Take for instance "वाजसनेयसंहिता वेददीपेन सं-युक्ता" This line as it stands does not satisfy Kalidasa's rule, but if the feet are inverted its requirements are satisfied and yet "वाजसनेयसंहिता" does not fit the metre. Why? Because there are two pauses in this foot on account of the word वाजसनेय. Read वाजसने as one word and य संहिता as another,

the-discordance will disappear. It follows that the words are to be such that there is only one pause at the end of the foot. I also find that according to our scanning, no measure should be all-light. This is involved in the preceding rule, but I separately specify it for further clearness.

264. This metre differs from the Vedic अनुष्टुप् in the construction of the odd feet and Sanskrit writers unanimously ascribe its discovery to the great poet Valmiki. Kalidasa writes : "ताम्रभ्यगच्छद् रुदितानुसारी कविः कुशेध्माश्रणाय यातः । निषादविह्वलज्जदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य श्लोकः" R. 14. 70. Bhavabhūti describes : "अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा मधुन्दिनसमये नदीं तमसामनुप्रपन्नः, तत्र सुगमचारिणोः कौश्लयोरेकं व्याधेन विध्यमानं ददर्श, आकस्मिकप्रतप्रवभासाच्च देवीं वाचमानुष्टुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदीरयत्," U. II. p. 36. Rajashekharā notes : "योगीन्द्रः छन्दसां स्रष्टा रामायणमहाकविः । वत्सीकजन्मा जयति प्राच्यः प्राचेतसो मुनिः" B. r. 1. 9. It is not necessary to quote other authorities.

265. V. 20. 'प्रतिपार्दं चतुर्वृद्ध्या पदचतुर्द्वयम्' *i. e.* 'When every succeeding foot increases by four syllables, it is called पदचतुर्द्वयम्' Halayudha adds the first foot is to contain eight syllables.

266. V. 21. 'गान् आर्पौडः' *i. e.* 'If every foot ends in two heavy syllables each, it is called आर्पौडः.'

267. V. 22. 'आदौ चेत् प्रत्यापौडः' *i. e.* "If every foot begins in two heavy syllables, it is called प्रत्यापौडः."

268. V. 23. "प्रत्यापीडो गावादौ च" *i.e.* 'If every foot begins and (ends) in two heavy syllables, it is called प्रत्यापीड.' This rule appears to me to be a later interpolation, as the same name is applied to a different metre in the preceding rule. It is not found in Agn. Nanyana calls this metre उभवापीड (p. 84.)

269. V. 24. 'प्रथमस्य विपर्ययाचे मञ्जरीलवलयप्रमृतधाराः' *i.e.* 'If the first foot interchanges with any of the other three feet, it is called मञ्जरी, लवली, अमृतधारा'. V. r. calls these कलिका, लवली, and मञ्जरी, v. 3 to 5. His clear illustrations shew that by the first he understands a metre whose four feet consist of 12, 8, 16, and 20 syllables; by the second, a metre whose four feet consist of 12, 16, 8, and 20 syllables; and by the third, a metre whose four feet consist of 12, 16, 20, and 8 syllables. In other words, he understands by inversion the inversion of the first foot and the corresponding inversion of the other feet. Halayudha understands differently. According to him, only the first foot is to exchange places with the second, third, or fourth foot, and the other feet are to remain as before. Hence मञ्जरी consists of 12, 8, 16, and 20 syllables; लवली of 16, 12, 8, 20 syllables; and अमृतधारा of 20, 12, 16, 8, syllables. This is the proper meaning from the wording of the rule, but which Pingala intended to convey, I am unable to determine (see V. r. n. p. 84.)

270. V. 25. 'उद्गतामेकतः स्रजौ स्रलौ, न्रौ ज्रगौ, भ्रनौ ज्रलौ, स्रजौ स्रजौ ग्' *i.e.* 'The metre is called उद्गता if

the first foot contains last-heavy, middle-heavy, last-heavy and light, the second foot contains all-light, last-heavy, middle-heavy, and heavy; the third foot contains first-heavy, all-light, middle-heavy, light and heavy; and the fourth foot contains last-heavy, middle-heavy, last-heavy, middle-heavy, and heavy.' Halayudha adds चङ्गताम् is used in the accusative plural as चङ्गेस् is understood. The use of स् at the end of the first foot shews that according to our author, every final light syllable is not necessarily a heavy syllable. . V. r. says that 'the first foot is to be read by itself.' (v. 6.) i. e. there should be a full pause at the end of the first foot. This is a needless remark, as pauses depend on the flow of syllables and not on any arbitrary rules. Narayana says if the first foot of 'चङ्गता' changes its place with the third, the metre is called 'मयरा' (p. 85).

271. V. 26. 'तृतीयस्य सौरभकं नौ भूगौ.' i. e. 'If the third foot is middle-light, all-light, first-heavy, and heavy, it is called सौरभक,' the other three feet being like the चङ्गता.

272. V. 27. 'ललितं नौ सौ.' i. e. 'If the third foot is two all-lights and two last-heavies, it is called ललित.' The other feet as in चङ्गता

273. V. 28. 'उपस्थितप्रचुपितं दधगादं मसौ जभौ गौ, सौ जौ ग् नौ स्, नौ न् जौ.' i. e. 'It is called उपस्थितप्रचुपित if the

first foot contains all-heavy, last-heavy, middle-heavy, first-heavy, and two heavies: the second foot contains last-heavy, all-light, middle-heavy, middle-light, and heavy: the third foot contains two all-lights and last heavy: the fourth foot contains three all-lights, middle-heavy, and first-light'.

274. V. 29. 'वईमानं नौ स्त्री स्त्री.' *i. e.* 'If the (third foot) contains two all-lights, last-heavy, and then again two all-lights and last-heavy, it is called वईमान.' The other feet as in उपस्थितप्रचुपित.

275. V. 30. 'शुद्धविराडृषमं तञ्ज.' *i. e.* 'If (the third foot) is last-light, middle-heavy and middle-light, it is called शुद्धविराडृषम.' The other feet as in उपस्थितप्रचुपित.

276. V. 31. 'अर्द्ध' *i. e.* 'In the half' *i. e.* the following rules apply to halves of metres.

277. V. 32. 'उपचित्रकं सौ स्त्री ग्, भौ भ्गौ ग्' *i. e.* 'It is called उपचित्रक if either half contains three last-heavies, light, and heavy in the first foot, and three first heavies and two heavies in the second foot.'

278. V. 33. "द्वुतमथा भौ भ्गौ ग्, न्जौ ज्ञौ." *i. e.* "It is called द्वुतमथा if both halves contain three first heavies and two heavies in the first foot and all-light, two middle-heavies and a first-light in the second foot."

279. V. 34. "वेगवती सौ स्त्री, भौ भ्गौ, ग्." *i. e.* "It is

called वेगवती if either half contains three last-heavies and heavy in the first foot and three first-heavies and two heavies in the second foot."

280. V. 35. "भद्रविराट् तृजौ गौ, भृशौ ज्गौ ग्" *i. e.* "It is called भद्रविराट् if both halves contain last-light, middle-heavy, middle-light and heavy in the first foot, and all-heavy, last-heavy, middle-heavy and two heavies in the second foot."

281. V. 36. "केतुसती सृजौ सृगौ, औ नृगौ ग्" *i. e.* "It is called केतुसती if both halves contain last-heavy, middle-heavy, last-heavy and heavy in the first foot, and first-heavy, middle light, all-light and two heavies in the second foot."

282. V. 37. "आख्यानिकी तौ ज्गौ ग्, ज्तौ ज्गौ ग्" *i. e.* "It is called आख्यानिकी if both halves contain two last-lights, middle-heavy and two heavies in the first foot, and middle-heavy, last-light, middle-heavy and two heavies in the second foot." V. r. calls it आख्यानकी, iv. 6.

283. V. 38. "विपरीताख्यानिकी ज्तौ ज्गौ ग्, तौ ज्गौ ग्" *i. e.* "It is called विपरीताख्यानिकी if both halves contain middle-heavy, last-light, middle-heavy and two heavies in the first foot, and two last lights, middle-heavy and two heavies in the second foot." The आख्यानिकी and the विपरीताख्यानिकी are varieties of the ordinary उपजाति (see. vi. 18.) and needlessly described here. The names shew these two metres

were in much use in narration even in the days of Pingala.

284. V. 39. "हरिणसुता सो झौ ग् नभौ औ" *i.e.* "It is called हरिणसुता if both halves contain three last heavies, light and heavy in the first foot; and all-light, two first-heavies and middle-light in the second foot."

285. V. 40. "अपरवक्तु नौ जौ ग् नजौ औ." *i.e.* "It is called अपरवक्तु if both halves contain two all-lights, one middle-light, light and heavy in the first foot, and all-light, two middle-heavies and middle-light in the second foot."

286. V. 41. "पुष्पिताग्रा नौ जौ, नजौ जौ ग्" *i.e.* "It is called पुष्पिताग्रा if both halves contain two all-lights, middle-light and first-light in the first foot; and all-light, two middle-heavies, middle-light and heavy in the second foot."

287. V. 42. "यवमती जौ जौ, जौ जौ ग्" *i.e.* "It is called यवमती if both halves contain middle-light and middle-heavy twice in the first foot; and middle heavy and middle-light twice and heavy in the second foot." V. r. reads य् for the second ज् in odd feet. B. reads "रजौ समे च," and D. "रजौ समे तु" for "रवौ समे चैत्." As these appear to be later corrections after Pingala, I have preferred the reading of A and my manuscripts.

288. V. 43. त्रिखैकोनविंशदेकविंशदन्ते ग्" *i. e.* "It is called त्रिख्वा if both halves contain 29 syllables in the first foot and 31 syllables in the second foot; the last syllables in each foot being heavy." Halāyudha observes that this means the other syllables are to be light.

289. V. 44. "खच्चा महत्खच्चुर्जीति" *i. e.* "If the larger number of syllables is in the odd feet, it is called खच्चा." *i. e.* when the first and third feet contain thirty-one syllables and the second and fourth twenty-nine syllables with the last syllable heavy in each foot.

290. V. r. wrongly places these two metres (त्रिख्वा, खच्चा) among quantitative metres, II. 39-40. Moreover he describes them as consisting of two feet of 29 syllables and two feet of 31 syllables. He consequently understood 'अन्ते ग्' of V. 43. in the sense of 'with the last syllable heavy' and not in the sense 'and a heavy syllable in the end.' This is also the view of Agn. VI. 6. I have, however, given the meaning assigned by Halāyudha, as it is not indefensible. It should, however, be added that in IV. 52. he explains "अन्ते ग्" in the sense of "with the last syllable heavy" and not in the other sense.

PINGALA SUTRAS CHAPTER. VI.

291. VI. 1. "यति विच्छेदः" *i. e.* "Pause is (at every) division of verses." Under this rule, हलायुध quotes the

following useful verses. “यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।” समुद्रादिपदान्ते च वप्रक्तावप्रक्तविभक्तिके ॥ कचिन्तु पदमद्येऽपि समुद्रादौ यति भवेत् । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णको ॥ पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ कचिदेव परादिवत् । द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥ नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाच्चाद्यः प्राक्पदान्तवत् । परेण नित्यसम्बन्धाः प्राद्यश्च परादिवत् ॥” In English :—“There should be a pause after every foot, and specially at the end of every half-verse. It is also allowed after four or more syllables whether the form be distinct or not. *i. e.* whether the word be in the middle of a compound or not. Sometimes a pause is allowed in the middle of a word after four or more syllables if this and the following portion do not belong to the same syllable. *i. e.* if it is not in the middle of a simple word. If there is a vowel in combination in such cases, it should be the end of the preceeding pause ; sometimes the beginning of the succeeding pause. But when a vowel changes into its corresponding semi-vowel, it should be the beginning of the following pause. Words like च which always agree with preceeding words should be the end of the preceeding pause and words like प्र which always agree with following words should be the beginning of the following pause.” Halayudha shews that these rules are not universally followed. I shall recur to this subject in the body of my work. The

following rules and explanations of Vamana will throw much light on this subject. : “विरसविरामं यति-
भ्रष्टम् ॥३॥ विरसः श्रुतिकटु विरामो यस्मिन् तद्विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ।
तद्वातुनामभागभेदे स्वरसन्धप्रकृते प्रायेण । तद् यतिभ्रष्टं धातुभागभेदे
नामभागभेदे च सति भवति । स्वरसन्धिनाकृते प्रायेण बाहुलेयम् । ...
... -स्वरसन्धप्रकृत इति वचनात् स्वरसन्धिप्रकृते भेदे न दोषः”

p. 10. The rhetoricians, 'however, do not favor the non-combination at the end of the odd feet. Va. 5. 1. 2. is. “नित्यं संहितैकपदवत् पादेष्वर्ध्वान्तवर्जम्” ॥ Vag. I. 8. is “पञ्चाङ्गुल्यं संयोगाद्विसर्गाणामलोपनम् । विसन्धिवर्जनं चेति बन्ध-
चारत्वहेतवः”. Kav. III. 159-60 are ‘न संहितां विवक्षासीत्य-
सन्धानं पदेषु यत् । तद् विसन्धीति निर्दिष्टं न अग्रच्छादिहेतुकम् ॥
मन्दानिलेन चलता अङ्गनागयष्टमण्डने । सुप्तमुद्भेदि घर्माङ्गो नभस्य-
कृद्वपुष्यपि ॥’ Sar. forbids both non-combination and bad combination. ‘विसंहितो विरूपो वा यस्य सन्धि विसन्धि
तत् ॥ यथा,—मेघानिलेन असुना एतस्मिन्मद्रिकानने । मञ्जर्युङ्गम-
गर्भासौ तर्वाङ्गौ विधूयते ॥ इत्यादौ तु विरूपसन्धानं विसन्धिः’ I. 22. I prefer the view of Halayudha's authority. We must pause at every foot and it is necessary both for easy reading and easy understanding, that the feet should be separately marked.

292. Pingala is silent about imperfect verses. The rhetoricians classify them either as irregular or as discordant. I quote the principal authorities : ‘स्वलक्षणमुपगतं भिन्नवृत्तम् ; विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ; तद्वातुनामभाग-
भेदे स्वरसन्धप्रकृते प्रायेण.’ va. 2. 2. 2 to 4. ; “स्त्रोकेषु नियतस्थानं

पदच्छेदं यतिं विदुः । तदपेतं यतिभ्रष्टं अवसो ह्येजेनं यथा ॥ स्त्रीणां सङ्गीतविधिसमयादित्यवश्यं नरेन्द्रः, पश्यत्यल्लिङ्गरसमिह शिष्टै रमेतत्रादि इष्टम् । कायग्रीकायग्रीणप्रयमिविकलान्यागमेनैव पश्यन्, वक्ष्यासुर्वीं वहति इष्ट इतप्रसि चैवं प्रयोगः ॥ लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा । तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्णप्रते ॥ तथापि कटुवर्णाणां कवयो न प्रमुञ्चते । ध्वजिनो तस्य राज्ञः केददस्तजलदेत्यदः ॥ वर्णानां न्यूनताधिक्ये शुबलव्ययास्थितिः । तत्र तदभिन्नवृत्तं स्यादेव दोषः सुनिन्दितः” Kav. III. 152 to 156. “भग्नच्छन्द इति प्राञ्ज येच्छन्दोभङ्गवत्तवः । अस्थाने विरजि येस्य तस्य भग्नयतीत्यते” ॥ Sar. 1. 27.

293. VI. 2. ‘तनुमथा ल्यौ’ *i. e.* ‘A metre is called तनुमथा if (every foot) contains last-light and first-light.’ Halayudha observes in these verses there is a pause at the end of each foot. The verse quoted by him shews there is also a pause after the second syllable of each foot.

294. VI. 3. ‘कुमारललिता ज्यौ ग्’ *i. e.* ‘A metre is called कुमारललिता if it contains middle-heavy, last heavy and heavy in each foot.’ Halayudha shews that in some of these verses the pause is at every third and seventh syllable of each foot and in some at every second and seventh syllable.

295. VI. 4. ‘माणवकाक्षीडितकं भूतौ ल्यौ.’ *i. e.* “It is called माणवकाक्षीडितक if it contains first-heavy, last-light, light and heavy in each foot.” Pause at every fourth syllable.

296. VI. 5. “चित्तपदा भौ गौ.” *i. e.* “It is called चित्त-

पदा if every foot contains two-first heavies and two heavies." Pause at every foot.

297. VI. 6. "विदुप्रभाता नौ नौ." *i. e.* "It is called विदुप्रभाता if each foot contains two all-heavy and two heavies." Pause at every fourth syllable.

298. VI. 7. "सुजगशिमुक्ता नौ नौ." *i. e.* "It is called सुजगशिमुक्ता if each foot contains two all-lights and all-heavy." In addition to the foot pause, pause at every seventh syllable.

299. vi. 8. 'हंसरत' नौ नौ.' *i. e.* 'It is called हंसरत if each foot contains all-heavy, all-light and two heavies." Pause at every foot.

300. VI. 9. 'हलमुखी नौ नौ.' *i. e.* 'It is called हलमुखी if each foot contains middle-light, all-light and last heavy.' Halayudha observes that in addition to the foot pause, there is a pause at every third syllable.

301. VI. 10. 'शुद्धविराट् नौ नौ.' *i. e.* 'The metre is called शुद्ध विराट् if each foot contains all-heavy, last-heavy, middle-heavy and heavy.' Pause at every foot.

302. VI. 11. "पञ्चवो नौ नौ." *i. e.* 'It is called पञ्चव if each foot contains all-heavy, all-light, first-light and heavy.' Pause at every fifth syllable. V. r. reads ञ् for न्, III. 22. Hence Hari Bhaskara writes we should read न् and some have accordingly changed the rule (V. r. n. p. 65). We have, however, seen

that in some cases, Kedara Bhatta's explanations are to be preferred to Halayudha's and there is no evidence in this case that Halayudha's reading is supported by the older writers.

303. VI. 12. 'बृहस्पति भूमौ जगौ' *i. e.* 'It is called बृहस्पति if each foot contains first-heavy, all-heavy, last-heavy and heavy.' Pause at every foot.

304. VI. 13. 'मयूरसारिणी जौं गौं' *i. e.* 'It is called मयूरसारिणी if each foot contains middle-light, middle-heavy, middle-light, and heavy.' Pause at every foot.

305. VI. 14. 'मत्ता न्नौ जगौ' *i. e.* 'It is called मत्ता if each foot contains all-heavy, first-heavy, last-heavy and heavy.' Pause at every fourth syllable in addition to the foot pause.

306. VI. 15. 'उपस्थिता तृजौ जगौ' *i. e.* 'It is called उपस्थिता if each foot contains last-light, two middle-heavies, and heavy.' In addition to the foot pause, pause at every second syllable.

307. VI. 16. 'इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग्' 'A metre is called इन्द्रवज्रा if each foot contains two last-lights, middle-heavy and two heavies.' Pause at every foot.

308. VI. 17. 'उपेन्द्रवज्रा ज्तौ जगौ ग्' *i. e.* 'It is called उपेन्द्रवज्रा if each foot contains middle-heavy, last-light, middle-heavy and two heavies.' Pause at every foot.

309. VI. 18. 'आद्यस्तादुपजातिः.' *i. e.* 'If it contains both first and second, *i. e.* if some of the feet are इन्द्रवज्रा and some उपेन्द्रवज्रा, it is called उपजाति.' The total number of metres that can be obtained by the different arrangement of these two feet is sixteen. Deducting इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा metres which have the same feet throughout, we get fourteen varieties of उपजाति. Halāyudha observes that the term उपजाति is applied also to other mixed metres, as for instance when some feet are वंशस्था and some feet इन्द्रवंश. (See. V. r. III. 31. and note).

310. VI. 19. "दोषकं औ भृगौ ग्." *i. e.* "It is called दोषक if each foot contains three first-heavies and two heavies." Pause at every foot. Halāyudha derives दोषक from दुह् to milk.

311. VI. 20. "शालिनी स्रुतौ तृगौ ग् समुद्र षडयः." *i. e.* "It is called शालिनी if each foot contains all-heavy, two last-heavies and two heavies. Pause at every fourth and seventh *i. e.* (11th syllable)."

312. VI. 21. "वातोर्नी औ तृगौ ग्." *i. e.* 'It is called वातोर्नी if each foot contains all-heavy, first-heavy, last-light and two heavies. Pause at every fourth and eleventh syllable.'

313. VI. 22. "अमरविलसिता औ नृनौ ग्." *i. e.* "It is called अमर विलसिता if each foot contains all-heavy first-heavy, all-light, light and heavy." Pause at every fourth and eleventh syllable.

314. VI. 23. "रघोद्धता नौ लौ ग्" *i. e.* "It is called रघोद्धता if each foot contains middle-light, all-light middle-light, light and heavy." Pause at every foot.

315. VI. 24. "स्वागता नौ भ्रगौ ग्" *i. e.* "It is called स्वागता if each foot contains middle-light, all-light, first-heavy and two heavies." Pause at every foot.

316. VI. 25. "हन्ता नौ सुगौ ग्" *i. e.* It is called हन्ता if each foot contains two all-lights, last-heavy and two heavies." Pause at every fourth and eleventh syllable. Most prosodists read हन्ता for हन्ता.

317. VI. 26. "खेनी जौ लौ ग्" *i. e.* "It is called खेनी if each foot contains middle-light, middle-heavy, middle-light, light and heavy."

318. VI. 27. "विश्वसिनी जौ जगौ ग्" *i. e.* "It is called विश्वसिनी if each foot contains middle-heavy, middle-light, middle-heavy and two heavies." Pause at every foot. Visvanatha notes this rule is not found in all manuscripts. It is also not found in Agn. and V. r.

319. VI. 28. "जगती." *i. e.* "Metres with feet of 12 syllables."

320. VI. 29. "वङ्गस्या जौ जौ." *i. e.* "It is called वङ्गस्या if each foot contains middle-heavy, last-light, middle-heavy, and middle-light." Pause at every foot.

321. VI. 30. "इन्द्रवङ्गा तौ जौ" *i. e.* "It is called इन्द्रवङ्गा if each foot contains two last-lights, middle-heavy and middle-light." Pause at every foot.

322. VI. 31. 'हुतविलम्बितं नभौ चो' *i. e.* 'It is called हुतविलम्बित if each foot contains all-light, two first-heavies and middle-light.' Pause at every foot.

323. VI. 32. "तोटकं सः" *i. e.* "It is called तोटक if each foot contains four last-heavies." Pause at every foot.

324. VI. 33. "पुटो नौ व्यौ वसुसुद्राः" *i. e.* "It is called पुट if each foot contains two all-lights, all-heavy and first-light. Pause at every fourth and eighth *i. e.* twelfth syllable." Visvanātha notes some manuscripts read औपुट. This is the reading of Agn. VII. 30.

325. VI. 34. "जलोद्धतगतिं जसौ रसत्तवः" *i. e.* "It is called जलोद्धतगति if each foot contains middle heavy and last-heavy repeated. Pause at every 6th and 6th (*i. e.* twelfth syllable)."

326. VI. 35. "ततं नौ चोः" *i. e.* "It is called तत if each foot contains two all-lights, all-heavy and middle light." Pause at every foot.

327. VI. 36. "कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ" *i. e.* "It is called कुसुमविचित्रा if each foot contains all-light and first-light repeated." Pause at every sixth syllable in addition to the foot pause.

328. VI. 37. "चञ्चलाक्षिका नौ रौ" *i. e.* "It is called चञ्चलाक्षिका if each foot contains two all-lights and two middle lights." Pause at every foot.

329. VI. 38. "भुजङ्गप्रयातं यः" *i. e.* "It is called

सुजङ्गमयात् if each foot contains four first-lights." Pause at every foot.

330. VI. 39. "सुग्विषी रः" *i. e.* "It is called सुग्विषी if each foot contains four middle-lights." Pause at every foot.

331. VI. 40. "प्रमिताचरा ङ्गौ ङौ" *i. e.* "It is called प्रमिताचरा if each foot contains last-heavy, middle-heavy, and two last-heavies." Pause at every foot.

332. VI. 41. "कान्तोत्पौडा भ्मौ ङौ." *i. e.* "It is called कान्तोत्पौडा if every foot contains first-heavy, all-heavy, last-heavy and all-heavy." Pause at every foot.

333. VI. 42. "वैखदेवी नौ वाविन्द्रियङ्गवः." *i. e.* "It is called वैखदेवी if each foot contains two all-heavies and two first-lights. Pause at every fifth and seventh (*i. e.* twelfth syllable)."

334. VI. 43. "वाङ्मिनी तौ म्प्राङ्चिकाचरा" *i. e.* "It is called वाङ्मिनी if each foot contains last-light, two all-heavies and first light. Pause at every 7th and 5th (*i. e.* 12th) syllable." Visvanatha notes this rule is not found in all manuscripts. It is also not found in Agn.

335. VI. 44. "नवमालिनी न्गौ भ्याविति." *i. e.* "It is called नवमालिनी if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy and first-light." In addition to the foot pause, pause at every eighth syllable.

PINGALA SUTRAS. CHAPTER VII.

336. VII. 1. "प्रहर्षिणी ङ्गौ ङौ ग् त्रिकदशकौ." *i. e.* "It is called प्रहर्षिणी if each foot contains all-heavy, all-

light, middle-heavy, middle-light and heavy. Pause at every third and tenth *i. e.* 13th syllable."

337 VII. 2. "इचिरा ङ्भी सङ्गौ ग् चतुर्नवकौ," *i. e.* "It is called इचिरा if each foot contains middle-heavy, first-heavy, last-heavy. middle-heavy and heavy. Pause at every fourth and ninth (*i. e.* 13th syllable.)"

338. VII. 3. "मत्तमयूरं मृतौ यस्मै ग् सप्तद्वयवकौ." *i. e.* "It is called मत्तमयूर if each foot contains all-heavy, last-light, first-light, last-heavy and heavy. Pause at every 4th and ninth (*i. e.* 13th syllable.)"

339. VII. 4. "गौरी नौ ऋगौ ग्." *i. e.* "It is called गौरी if each foot contains three all-lights, last-heavy and heavy." Pause at every foot.

340. VII. 5. "असम्बाधा मृतौ ऋगौ गाविन्द्रियनवकौ" *i. e.* "It is called असम्बाधा if each foot contains all-heavy, last-light, all-light, last-heavy and two heavies. Pause at every fifth and ninth (*i. e.* 14th syllable.)"

341. VII. 6. 'अपराजिता नौ सौ लङ्गौ स्वरद्वयः.' *i. e.* 'It is called अपराजिता if each foot contains two all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy. Pause at every 7th and 14th syllable.'

342. VII. 7. 'प्रहरणकलिता नौ भनौ लङ्गौ च.' *i. e.* 'It is called प्रहरणकलिता if each foot contains two all-lights, first-heavy, all-light, light and heavy.' Pause at every 7th syllable in addition to the foot pause.

343. VII. 8. 'वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ.' *i. e.* 'It is

called वसन्ततिलका if each foot contains last-light, first-heavy, two middle-heavies and two heavies.' Pause at every foot.

344. VII. 9 'सिंहोदता काश्यपस्य.' *i. e.* 'This metre is called सिंहोदता according to काश्यप.'

345. VII. 10. 'उद्धर्षणी सैतवस्य.' *i. e.* 'According to सैतव, it is called उद्धर्षणी.'

346. VII. 11. 'चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स्.' *i. e.* 'It is called चन्द्रावर्त्ता if each foot contains four all-lights and last-heavy.' In addition to the foot pause, pause after every 7th syllable.

347. VII. 12. 'मालात् नवकौ चेत्.' *i. e.* 'This metre is called माला when pause is at every sixth and ninth (*i. e.* 15th syllable).'

348. VII. 13. 'मणिगणनिकरो वसृषयः.' *i. e.* 'It is called मणिगणनिकर if the pause is at every eighth and seventh (*i. e.* 15th syllable).'

349. VII. 14. 'मालिनी नौ व्यौ य्.' *i. e.* 'It is called मालिनी if each foot contains two all-lights, all-heavy and two first-lights.' In addition to the foot pause, pause at every 8th syllable.

350. VII. 15. 'ऋषभगजविलसितं औ नौ नौ स्वरजौ.' *i. e.* 'It is called ऋषभगजविलसित if each foot contains first heavy, middle-light, three all-lights and heavy. Pause at every 7th and 9th (*i. e.* 16th syllable).'

351. VII. 16. 'हरिणौ न्यौ न्यौ न्यौ गुरुसुदृढपयः' *i. e.*
'It is called हरिणौ if each foot contains all-light, last-heavy, all-heavy, middle--light, last-heavy, light and heavy in each foot. Pause at every 6th, 4th, (*i. e.* 10th) and 7th (*i. e.* 17th) syllable.'

352. VII. 17. "दृष्टौ ञ्सौ ञ्सौ न्यौ ग् वसुमवकौ." *i. e.*
'It is called दृष्टौ if each foot contains middle-heavy and last-heavy repeated and first-light, light and heavy. Pause at every 8th and 9th or 17th syllable.'

353. VII. 18. 'वंशपत्रपतितं न्यौ न्यौ न्यौ ग् दिगृषवः' *i. e.*
'It is called वंशपत्रपतित if each foot contains first-heavy, middle-light, all-light, first-heavy, all-light, light and heavy. Pause at every 10th and 7th (*i. e.* 17th syllable).'

354. VII. 19. 'मन्दाक्रान्ता न्यौ न्यौ न्यौ ग् सुसुदृढस्वराः' *i. e.*
'It is called मन्दाक्रान्ता if each foot contains all-heavy, first-heavy, all-light, two last-lights and two heavies. Pause at every 4th, 6th (10th) and 7th (17th) syllable.'

355. VII. 20. "शिखरिणौ य्नौ न्यौ न्यौ गुरुद्वयः" *i. e.*
'It is called शिखरिणौ if each foot contains first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, first-heavy, light and heavy. Pause at every 6th and 11th (*i. e.* 17th syllable).'

356. VII. 21. "कुसुमितलतावेक्षिता न्यौ न्यौ याविन्द्रियर्तु-
स्वराः" *i. e.* "It is called कुसुमितलतावेक्षिता if each foot

contains all-heavy, last-light, all-light and three first-lights. Pause at every 5th, 6th (*i. e.* 11th) and 7th (*i. e.* 18th syllable.)

357. VII. 22. "गार्हपत्यक्रीडितं भूमी भूमी तौ गार्हपत्यक्रीडितः" *i. e.* "It is called गार्हपत्यक्रीडित if each foot contains all-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, two-last lights and heavy. Pause at every 12th and 7th (*i. e.* 19th) syllable."

358. VII. 23. "सुवदना भौ भौ यौ स्यादृषिस्वरत्नवः" *i. e.* "It is called सुवदना if each foot contains all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, first-light, first-heavy, light and heavy. Pause at every 7th and 7th *i. e.* 14th and 6th *i. e.* 20th syllable."

359. VII. 24. 'वृत्ति रत्नम्' *i. e.* "It is called रत्नम् if each foot contains heavy and light alternately." Pause at every foot.

360. VII. 25. 'सुगंधरा भौ भौ यौ यः सप्तकाः' *i. e.* 'It is called सुगंधरा if each foot contains all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, three first-lights. Pause at every 7th and 7th *i. e.* 14th and 7th *i. e.* 21st syllable.'

361. VII. 26. 'मद्रकं भौ भौ यौ नृगौ दिगादित्याः' *i. e.* 'It is called मद्रक if each foot contains first-heavy, middle-light, all-light and middle-light repeated, all-light and heavy. Pause at every 10th and 12th (*i. e.* 22nd) syllable.'

362 VII. 27. 'अश्वलितं नृजौ भूजौ भूजौ भौ यद्वादित्याः'

i. e. "It is called अखलित if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy and middle-heavy repeated, first-heavy, light and heavy. Pause at every 11th and 12th (*i. e.* 23rd) syllable."

363. VII. 28. 'मत्ताकोड़ा नौ दो नौ नौ ज्यसुपद्धयको.' *i. e.*

"It is called मत्ताकोड़ा if each foot contains two all-heavies, last-light, four all-lights, light and heavy. Pause at every 8th and 15th *i. e.* 23rd syllable."

364. VII. 29. 'तम्बी भूतौ खौ नौ न्याविन्द्रियखरमासा.'

i. e. "It is called तम्बी if each foot contains first-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two first-heavies, all-light and first-light. Pause at every 5th, 7th, (*i. e.* 12th), and 12th (24th) syllable."

365. VII. 30. 'कौक्षपदा भूनौ नौ नौ न्यूतेन्द्रियवसू

पयः' *i. e.* "It is called कौक्षपदा if each foot contains first-heavy, all-heavy, last-heavy, first-heavy, four all-lights and heavy. Pause at every 5th, 5th (10th), 8th (18th), 7th (25th) syllable."

366. VII. 31. 'सुजङ्गविजृम्भितं नौ दो नौ खौ खौ वसू

वसूक्षपयः' *i. e.* "It is called सुजङ्गविजृम्भित if each foot contains two all-heavies, last-light, three all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy. Pause at every 8th, 11th (*i. e.* 19th), and 7th (*i. e.* 26th) syllable."

367. VII. 32. 'अपवाहको खौ नौ नौ खौ नौ नवर्तः खिन्दि

याधि' *i. e.* "It is called अपवाहक if each foot contains

all-heavy, six all-lights, last heavy and two heavies. Pause at every 9th, 6th (*i.e.* 15th), 6th (*i.e.* 21st) and 5th (*i.e.* 26th) syllable.'

368. VII. 33. 'दण्डको नौ र.' *i.e.* "It is called दण्डक if each foot contains two all-lights and seven or more middle-lights.' The rule does not expressly mention the number of middle-lights but as metres with feet of 26 syllables has already been treated of, the first दण्डक must consist of feet of 26 syllables. Pause at every foot.

369. VII. 34. 'प्रथमदण्डद्विप्रपातः' *i.e.* 'The first दण्डक is called चण्डद्विप्रपात.' Some manuscripts of V. r. read प्रयातः for प्रपातः. I have rejected it as it is grammatically faulty and mars the real meaning of the word, expressive of the flow of metre.

370. VII. 35. 'अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम्' *i.e.* 'But not according to रात and माण्डव्य.'

371. VII. 36. 'शेषः प्रचित इति' "The rest are प्रचित.' Halayudha understands by 'rest' metres whose feet consist of two all-lights and more than seven middle-lights. This follows from the wording of the rules vii. 33-4. Narayana understands that 'rest' includes all metres, whose feet are formed like the proper दण्डक feet. (see p. 78).

372. This closes Pingala's description of classical metres. Various other metres will be described and

illustrated in the body of my work. There may be numerous other good metres. For some of these I refer the reader to the *Prakṛta* section of *Narayana's* commentary. It is impossible to describe them exhaustively. Theoretically their number is such that a man's whole life is not sufficient even for counting the number one by one. Practically also their number has been too much for all the prosodists to exhaust and even what they have done often consist of barren lists, whose reproduction is a mere waste of valuable time. • For all practical purposes, it is sufficient to know the principles which underlie the construction of different classes of metres with typical illustrations, and I have attempted to follow this system in my work.

PINGALA SUTRAS. CHAPTER VIII.

373. VIII. 1. “अत्राहुः गद्या.” *i. e.* ‘Metres not described above are called गद्या.’ Halayudha understands the term includes every metre however regular not described by Pingala and every metre however irregular described by him. But as opinions differ as to which rules are to be regarded as Pingala's and which as interpolations, there is no universal agreement as to the application of the term गद्या. Moreover as later prosodists go on increasing the number of even and uneven metres, its application

is more and more restricted. Kedara Bhatta defines गायत्रि 'the rest are गायत्रि, containing three or six feet' (I. 18.) and again 'any metre not described here, containing uneven feet or odd (i. e. other than four) feet like *दशपदी (m. v. 33. 101-2) is called गायत्रि by the learned' (v. 12). Narayana is swayed down by Halayudha and observes 'not described here' is to be understood independently of the first line of the verse, although this is against I. 18. He, however, adds 'यदातु यच्छन्दो नोक्तमत्रेति विषमाक्षरपादमित्यस्य विशेषणं तदा समच्छन्दसां गायत्रिभावादेतानि त्रिष्टुप्पादिवैव दृष्टव्यानि.' Metres of irregular and odd feet are exceptional in classical Sanskrit and it is better to restrict गायत्रि to these rare cases.

374. VIII. 2. "त्रिष्टुप्पदानी भूतो जगौ त्रिष्टुप्पदानी." i. e. "It is called त्रिष्टुप्पदानी if each foot contains first-heavy, last-light, all-light, and two heavies. Pause at every 5th and 6th (i. e. 11th) syllable."

375. VIII. 3. "वरतल्लु भूर्जौ ज्यौ वरतल्लु" i. e. "It is called वरतल्लु if each foot contains all-light, two middle-heavies, and middle-light. Pause at every 6th, 6th (12th) syllable."

376. VIII. 4. "अक्षरमात्रा ज्यौ ज्यौ अक्षरमात्रा" i. e. "It is called अक्षरमात्रा if each foot contains all-heavy, first-heavy, last-heavy and all-heavy. Pause at every fourth and 8th (i. e. 12th) syllable."

377. VIII. 5. "गौरी गौरी" i. e. "It is called गौरी if each foot contains two all-lights and two middle-lights." Pause at every foot. Halayudha observes that this with the increase of middle-light measures form intermediate metres between गौरी and इन्द्रजित्. This is exactly the same metre as चञ्चलान्विता noticed in VI. 37. without any distinction of pause. Vishvanath-shastri

---

* In the Bombay edition, the last two feet are joined to a different sloka. So in the Calcutta edition.

however adds rules vi. 35, 36, 37, are not found in all manuscripts. He, however, does not point out the patent contradiction. Halayudha cites under VI. 37. Sl. VI. 67. Here Malinatha quotes 'स्वरवरिवरि ननो रो न्ना' which signifies that pause is at every 7th and 12th syllable. The verse does not warrant this remark. Under Ki.8. 16. he quotes V. r.

378. VIII. 6. 'खलना भूतो न्नो इन्द्रियवः' i.e. 'It is called खलना if each foot contains first-heavy, last-light, all-light and last-heavy. Pause at every 5th and 7th (i.e. 12th) syllable.

379. VIII. 7. 'कनकप्रभा खौ खौ न्' i.e. 'It is called कनकप्रभा if each foot contains last-heavy and middle-heavy repeated, and heavy. Pause at every foot.'

380. VIII. 8. 'कुटिलगति नौ तो न् स्वरतवः' i.e. 'It is called कुटिलगति if each foot contains two all-lights, two last-lights and heavy. Pause at every 7th and 6th i.e. 13th syllable.'

381. VIII. 9. 'वरसुन्दरी भूतो न्नो नौ' i.e. 'It is called वरसुन्दरी if each foot contains first-heavy, middle-heavy, last-heavy, all-light, and two heavies.' Pause at every foot.

382. VIII. 10. 'कुटिला न्नो न्नो नौ वेदरससुहृः' i.e. 'It is called कुटिला if each foot contains all-heavy, first-heavy, all-light, first-light and two heavies. Pause at every 4th, 6th, (i.e. 10th) and 4th (i.e. 14th) syllable.'

383. VIII. 11. "शैलशिखा भूतो न्नो भूतो भूतो न् इन्द्रियवः" i.e. "It is called शैलशिखा if each foot contains first-heavy, middle-light, all-light, two first heavies and heavy. Pause at every 5th, 6th (i.e. 11th) and 5th (i.e. 16th) syllable." Some disregard the intermediate pauses.

384. VIII. 12. "वरसुवती भूतो न्नो न्नो नौ" i.e. "It is called वरसुवती if each foot contains first-heavy, middle-light, first-light, two all-lights, and heavy." Pause at the end of each foot-

385. VIII. 13. "अतिशायिनी भूतो न्नो न्नो न् दिक्खराः" i.e. "It is called अतिशायिनी if each foot contains two-last-lights, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two heavies. Pause at every 10th and 7th (i.e. 17th) syllable."

386. VIII. 14. "अतिशय भूतो न्नो न्नो न्नो न्" i.e. "It is called अतिशय if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy, two middle-heavies, light and heavy." Pause at every foot.

392. Vishvanatha shastri says the rules 2 to 19 are additions of Halayudha, as they are found only in manuscripts containing his commentary. I entirely agree with this view. If the perfectly even metres described here formed a part of the original text, there is no ground whatever for Pingala's inserting them among गगन's instead of in their proper place of even metres. Moreover, the very names are formed from illustrations which did not exist in the time of Pingala.

la. In further corroboration of it, I have to add that corresponding rules are wanting both in the *Agneya chandassara* and in the *Vrtta Ratnakara*. *Narayana* takes the opposite view and reproduces the whole of *Halayudha* (p. p. 88 to 90). But this only shews that he had the use of only one manuscript of *Pingala* and that with *Halayudha*'s interpolations.

393. VIII. 20. "द्विौ षो." *i. e.* "Put heavy and light twice" *i. e.* light under heavy and then again light under heavy.

394. VIII. 21. "मिचौ च." *i. e.* "Also mixed." *i. e.* put heavy against heavy and light and then light against the second heavy and light, and we obtain the four varieties of dissyllables.

395. VIII. 22. "व्यग्न्या मित्राः" *i. e.* 'Separately put heavy and light mixed.' *i. e.* put heavy first against each of the above four groups and then again light against each of them. We thus obtain the eight varieties of trisyllabic measures described in the first chapter.

396. VIII. 23. "वसवक्रिताः" *i. e.* "(These) eight are the eight trisyllabic measures." Similarly we obtain 16 varieties of tetra-syllables, 32 varieties of penta syllables, etc, (see. V. r. n. p. 102). As in even metres, every foot consists of the same number of syllables in the same order, these numbers also ex-

press their possible varieties in two, three, or more syllables. Narayana similarly shews that of semi-even metres of two syllables, the possible varieties are 16 - 4 *i. e.* 12; of un-even metres, 256 - 16 *i. e.* 240; and so on (p. p. 102-3). This is on the supposition that every metre is to consist of four feet.

397. VIII. 24. "लृङ्" *i. e.* "Light for every half."

398. VIII. 25. 'हेक् ण्' *i. e.* 'Heavy for every half by increasing one.' These two rules are for finding out the arrangement of syllables in any even verse and of course applies only to the arrangement described in the rules 20-3. For instance, for the arrangement of the third variety in the above group, we get first heavy, because we have to increase 3 by one to get a half, then light because two the quotient of four by two is divisible by two, then heavy because we have to increase one by one to get a half, *i. e.* middle-light is the 3rd variety of the trisyllabics.

399. VIII. 26. 'प्रतिलोमगुणं द्विर्लौघम्' *i. e.* 'Double the first light in the opposite direction.'

400. VIII. 27. 'सतोऽप्येकं अक्षरात्' *i. e.* 'If it comes to heavy, deduct one.' These two rules are for finding the number in the above arrangement, if the arrangement of the syllables is given. For instance, given that an octosyllabic metre has first a light syllable, then three heavy syllables, then three light syllables.

and then a heavy syllable, what place does it occupy in the octosyllabic series? Reversing the arrangement we get ग ल ल ल ग ग ग ल. Doubling the 4th ल, we get eight. This falls under ग. Doubling and deducting one, we get fifteen. This also falls under ग. Doubling and deducting one, we get 24. This also falls under ग. Doubling and deducting one, we get 57. This falls under ल. Double this is 114. Therefore the metre occupies 114th place.

401. We may examine the correctness of our result by reversing the operation. By halving, it leaves no remainder. Therefore the first syllable is light. For next half, we have to increase it by one. Therefore the second syllable is heavy. The number thus obtained is 29. By repeating the same process, we again get heavy and 15 and again heavy and eight. Then we get three lights by halving and one, which is heavy. I give these illustrations as the rules are not intelligible by themselves. Another method is described in V. r. vi. 5.

402. VIII. 28. "द्विरर्ध्वं" *i. e.* "Two for every half."

403. VIII. 29. "रूपे शून्यम्." *i. e.* "Zero for every one (to be deducted for halving)."

404. VIII. 30. "द्विः शून्ये" *i. e.* "Double for every zero."

405. VIII. 31. "तावदर्धे तद्गुणितम्" *i. e.* "For every

half, the number must be multiplied by itself." Halayudha illustrates these rules thus. In the case of 6, by the process of division prescribed in rules 28-9, we get 2, 0, 2. The first and the last represent halves. Hence for the first, we get 2×2 or 4. By rule 30, this should be doubled for the next zero. This eight multiplied by itself gives 64, the number of varieties of hexasyllabic feet and even metres of hexasyllabic feet. These explanations, however, hold good only in the case of six and of the even powers of two. For general application, we are to understand the rules differently: for halves, raise two to the power of two represented by the product of these halves and if there are any zeroes, multiply this number by two if it is the first zero and by the numbers preceeding, if they are intermediate zeroes. For instance, if the number is 51, we have by the prescribed division 0, 2,

0, 2, 2, 2, 0, 2. Hence 2^{32} represents the product of the halves. The first zero gives 2^1 ; the second $2^3 = 4$;

the third 2^{16} Their product is 2^{19} Hence 2^{32+19} 51
i. e. 2.
is the number of varieties of feet of 51 syllables.

406. The simple methods of combination were not fully known to our older prosodists. In even

metres, as every syllable can be either light or heavy, the total number of possible varieties of even metres is obtained by raising two to the power, which represents the number of syllables which each foot is to

consist : .e. 2^1 i. e. 2 represents the number of possi-

ble varieties of monosyllabic feet ; 2^2 i. e. 4 of dissylla-

bic feet ; 2^3 i. e. 8 of trisyllabic feet ; and so on. In semi-even metres, as every half differs from the other,

we are to raise 2^2 to the power which represents the number of syllables in each foot and deduct from it 2 to this power, which represents the even metres

included in this rule .e. $g. 2^2 - 2^4$ i. e. 240 represents the number of possible varieties of semi-even metres of four syllables. This is on the supposition that each metre consists of four feet. If each metre is to consist

of six feet, the number will be $2^3 - 2^4$ (as it makes no difference in even metres whether the number is four or six) i. e. 4080. In the case of uneven metres, we are to raise two to the power, which represents the number of feet and then raise this number to the power which represents the number of syllables in each foot and then deduct from it the number of even

and semi-even metres if any included in it : *e. g.* $(2^5)^{20} - 2^{20}$ represents the possible varieties of uneven metres of five feet, where every foot consists of 20 syllables. *Thus* there can be no semi-even metres of five feet, the deducting number is 2^{20} and not $(2^3)^{20}$.

407. Pingala's rules, however, vividly disclose two properties of two. Any power of two throughout divisible by two is equal to two raised to the power of two representing the number of two's the first power is divisible by two *i. e.* $2^{16} - 2^4$, $2^{32} - 2^6$, and so on. Any other number is reducible to such a number plus some smaller number and this smaller number represents the sum of the powers of two after which the number is not divisible by two. Take the case of 51. It is not divisible by two in the beginning and again after the first and the fourth division. 51 is $32 + 19$. 19 is therefore $-2^0 + 2^1 + 2^4 - 1 + 2 + 16$.

408. The orthodox arrangement of quantitative measures is explained by Narayana at page 103. We are first to put all heavy quantities (if the total number is even) or first light and then heavy

quantities (if the total number is odd) and then arrange under it the same quantities changing the first heavy into light and putting the remaining quantity as light if it is one, heavy if it is two, or light and heavy or heavies, according as the number is odd or even greater than two. His illustrations will explain these remarks.

409. The finding of the possible varieties of a given number of quantities is a more complex problem and depends on the possible varieties of the sub-classes. For instance, a measure of six quantities can consist of either three heavies, two heavies and two lights, one heavy and four lights, or six lights. The first and the last can have only one variety. The

second gives $\frac{4}{22}$ i.e. 6. The third gives $\frac{5}{4}$ i.e. 5. Add-

ing we get 13. Similarly thirteen quantities can be arranged either as (1) one light and six heavies, (2) three lights and five heavies (3) five lights and four heavies, (4) seven lights and three heavies, (5) nine lights and two heavies, (6) eleven lights and one heavy, and (7) thirteen lights. The possible varieties of the first are

$\frac{7}{6}$ i.e. 7, of the second $\frac{8}{35}$ i.e. 56, of the 3rd $\frac{9}{45}$ i.e. 126,

of the 4th $\frac{10}{73}$ i.e. 120, of the 5th $\frac{14}{92}$ i.e. 55, of the 6th

$\frac{12}{11}$ i.e. 12, of the last one. Adding, we get $7 + 56 + 126 + 120 + 55 + 12 + 1$ i.e. 377. This is exhibited at the 'quantitative cone', (V. r. n. p. 114).

410. The 'syllabic cone' (V. r. n. p. 110) similarly exhibits the formation of the various sub-classes of the syllabic metres. The number of any given sub-class is easily found by the formula $\frac{n}{n-r|r}$. For instance if it is asked what is the possible number of varieties of metres of 20 syllables with two heavy and eighteen light syllables, we get $\frac{20}{18|2}$ i.e. 190. This formula was practically known to Bhaskara (Li. 81—2).

As 2^n represents the sum of all the varieties of all the sub-classes and as in considering all the sub-classes in which light or heavy syllables occur, we do not take account of the only sub-class which consists of the opposite syllables (heavy or light) only, we deduce from it an important property of numbers viz.:

$$\frac{n}{n-1} + \frac{n}{n-2|2} + \frac{n}{n-3|3} \times \dots + \frac{n}{n-2^n|1}.$$

411. The "sectional cone" (V. r. n. p. 115.) differs from the "quantitative" cone only in an additional column for the totals of the various sub-classes.

412. The "banners" (V. r. n. p. 112—3) exhibit the position of the various sub-classes—in any given group of metres. The results are of course consistent only with Hindu arrangement of these syllables.

413. Narayana also explains some other problems about quantitative metres (p. p. 39—41, 107), but it is hoped the above will be sufficient to enable my readers to understand his language and follow up his arguments.

414. VIII. 32. 'द्वि द्वयूनं तदन्तानाम्' *i.e.* 'Double this number and deduct two. (It gives) the sum of the varieties up to it.' For instance $64 \times 2 - 2$ *i.e.* 126 is the sum of all the varieties of one, two, three, four, five, and six syllables *i.e.* 2, 4, 8, 16, 32 and 64.

415. VIII. 33 'परि पूर्णम्' *i.e.* 'Full (double) (is the number) of the next (varieties).' For instance, 64×2 *i.e.* 128 is the number of varieties of seven syllables.

416. VIII. 34. 'परि पूर्णमिति' It is a mere repetition to shew the conclusion of the work. Halayudha considers it explains how these varieties are to be exhibited, but his arguments appear to me to be too forced.

417. This examination shews the various stages in the history of Sanskrit prosody. We have first the age of Vedic prosody, when verses were composed without any knowledge of the laws of rhythm. It is

divisible into three periods: first the age of even metres (अनुष्टुप्, जगती, etc) among which precedence is always given to गायत्री; next the age of uneven metres such as छण्डिक and इहती; and last the age of compound metres such as अतिशक्ती. In the second or middle age of prosody, the common अनुष्टुप् was discovered and the compound metres rejected. The broad distinction between the Vedic and the common अनुष्टुप् is that in the former the four feet are regulated by the same laws while in the latter the two odd feet materially differ. Universal Hindu opinion ascribes this discovery to the author of the Ramayana. The third age is of Pingala, when the laws of versification were studied and quantitative metres discovered. According to his own showing, Pingala is not the first writer either of Vedic or of classical prosody, but he is among the first if not the first to minutely study the construction of both syllabic and quantitative metres. It is indeed doubtful whether regular आयों's and metres like ऋतूँलविनीडित, महाभाषिनी, अग्धरा preceded much before his time. The fourth age is of Kalidasa, when for the first time a simple rule was laid down for the common अनुष्टुप्. I have shewn that even this rule does not satisfy all the requirements of the case. The last age is of modern prosody when the rules laid down by former writers have

to some extent been amplified and any fixed succession of syllables has been dignified by the name of poetry. The last three ages may be broadly called the modern age of prosody. In the Vedic age, verses abound in irregularities. In the middle age, these irregularities are rather common. In the modern age, these irregularities are rigorously excluded except in works which affect to be old.

418. For historical purposes, this classification is chiefly negatively useful. If we get a गायत्री verse, we can not generally say to which age it is to be referred to. But if we get a few consecutive common अनुष्टुप् verses, we may be sure they are not of Vedic age. So if we get a verse like अय्यो or अय्यरा or where the succession of syllables is most minutely taken care of but the rhythm is broken, we may at once put it down to the modern age. Positively, on account of many modern imitations, the character of a verse does not always determine its age. But where the imitations are bad as they generally are or where there are other considerations to help us, we can always effectually use this classification. If we get a series of verses in the Vedic metres with all the simplicity of construction of Vedic age, in the absence of strong evidence to the contrary, we can always conclude they are of Vedic age. If we get a similar

series of verses with all the refinement of construction of modern age, we can assert they are not of Vedic age although they may be found in Vedic or semi-Vedic works.

419. A thorough knowledge of prosody appears therefore to be essential for all linguistic and historical examination of Sanskrit. I accordingly issue it first, although historically and for ordinary purposes, its place is most subordinate in grammar. I am fully conscious of the manifold difficulties of my undertaking and the various shortcomings of my work. The facts I have adduced may be assailed—the views I have propounded may be shaken. But I shall consider my time most usefully employed, if my work can evoke in India an earnest regard for our ancient literature and a sincere desire to strive honestly to seek out noble truths.

420. The most favourable view expressed by Professor Max Müller has been a strong support to my silent labours. His deep scholarship, ripe judgment, and wide sympathies justly vest his opinions with the highest respect in this country. I have also to express my obligations to the various educational authorities in India for the liberality with which they have always placed at my service the manuscripts of the various Sanskrit College libraries. I owe them in Calcutta

to Mr. A. W. Croft, the able minister of education and to Pandit Maheshchandra Nyayaratna, the learned principal of the Sanskrit College; at Benares to the Government of the N. W. Provinces and Mr. A. W. Griffith, the accomplished Director of Public Instruction; at Poona, to its reputed Sanskrit Professor R. G. Bhandarkar. This liberality contrasts most favourably with the now inexplicable prejudice with which the general class of Benares Pandits yet refuse the loan of their manuscripts. Finally, I have to express my gratitude to the Government of India for the sympathy expressed for this work.

THE GANGES,
Oct. 3, 1882.

A. B.

CONTENTS OF THE PREFACE.

(A.) PINGALA *SūTRAS*.

	Page.		Page.
Chapter I. ...	xiii.	Chapter V. ...	xcviii.
Chapter II. ...	xix.	Chapter VI. ...	cix.
Chapter III. ...	xxvi.	Chapter VII. ...	cxviii.
Chapter IV. ...	lxxvii.	Chapter VIII. ...	cxxv.

(B) Shaunaka *Rk Prātishakhya*.

	Para.		Para.
XVI. 1 to 8 ...	52.	42 to 49 ...	115.
9 ...	64.	50 to 52 ...	113.
10 ...	§ 52.	53 to 60 ...	178.
11 ...	108.	XVII. 1 ...	129.
12 <i>first line</i> ...	109.	2 ...	130.
12 <i>last line</i> ...	72.	3 to 5 first line	131.
13 ...	66.	5 last line to 7 ...	141.
14, 15 ...	67.	8 to 10 ...	144.
16, 17½ ...	70.	11, 12 ...	132.
17 last line ...	63.	13 ...	138.
18, 19, ...	72.	14 ...	57.
20 to 26 ...	80.	15 ...	139.
27 to 28½ ...	83.	16 ...	136.
28½, 29 ...	74.	17 to 20 under Accent	
30 ...	110.	21 to 23 ...	62.
31 to 37 ...	95.	24 to 27½ ...	63.
38 1st foot ...	111.	27½, 28 ...	135.
„ 2nd foot ...	74.	29 ...	186.
„ 2nd line ...	103.	30 ...	187.
39 ...	99.	31 ...	188.
40, 41 ...	103.	32 ...	105.

Contents of the Preface.

cxliii

	Para.		Para.
XVIII. 1	... 147.	XVIII. 17	... 31.
2	... 148.	18	... 32.
3	... 150.	19, 20	... 33.
4	... 151.	21	... 123.
5	... 152.	22	... 163.
6	... 153.	23	... 164.
7, 8	... 154.	24	... 165.
9	... 155.	25, 26	... 166.
10	... 156.	27	... 168.
11	... 157.	28	... 169.
12	... 158.	29	... 170.
13	... 159.	30 = Rk. xv. 14.	
14	... 160.	31 = Rk. xv. 15.	
15	... 161.	32	... 62.
16	... 162.	33, 34	... 189.

Additions to the preface.

- ii. 10. Vamana gives अनुबन्ध, k. p. 259 last line.
xxxiii. 8. The proper reading should be षट्कः सप्तकयो-
नधे i.e. 'a foot of six syllables between two feet of
seven syllables'. But no manuscript seems to give it.
lxiv. 10. Distinctively for devotionally. 'भक्तिचरते'
in Rk. 17. 8. shews भक्ति is here used in the sense
of 'division.' My mistake arose from Uvata's silence.

Corrections.

- l. 16. Unadi for unadi.
iv, v. ऋ for न् after nasal.
vi. 25. made for mabe.
xxviii. 13. ऋदु for र्दु.

PROSODY.

PART. I. PRELIMINARY.

1. Prosody (छन्दःशास्त्रं, छन्दोविधिनि, छन्दः etc) treats of the laws of versification.

2. (a) A verse (पद्य, कवित्वा) is a short piece of composition regulated by harmonious arrangement of syllables adapted to please the ear and reach the heart.

(b) This arrangement is called rhythm (रत्न). It depends on harmonious succession of syllables and selection of words conformable to pauses due to the flow of those syllables.

(c) The form of succession is called metre (छन्दः).

3. Harmony depends on agreeable progression. Hence any arbitrary succession of syllables is not harmonious. Hence many of the metres described by Sanskrit prosodical writers are bad (अपछन्दः) and avoided in practice. And conversely, there are many good metres which are not described by them.

4. If a verse is regulated by the number of

syllables, the metre is called syllabic (दृप्त). If it is regulated by the number of quantities, the number of syllables varying, the metre is called quantitative (जाति).

(a.) 'जाति' properly means 'class' and is applied to quantitative metres, as each metre of this class may be regarded as a group, containing several varieties of uneven metres. But real quantitative metres are easily distinguished from uneven metres, as in the latter every foot is read alike, while in the former, there is a marked change in reading in passing from one foot to another. सामासिकः and अक्षरिकः are the best names for these two classes, but they are understood and used differently by our prosodists.

(b.) The distinction noted above should be carefully remembered, as otherwise every syllabic metre may be put down as a variety of a quantitative group and every quantitative metre as a group of syllabic metres.

(c.) The syllabic metres are the metres in general use. To this class belong all the Vedic and most of the classical verses.

5. According to the flow of syllables, metres may be also classified as (1) quick (द्रुत), (2) mean (मध्य), (3) slow विलम्बित, (4) partly quick and partly mean (द्रुतमध्य), (5) partly quick and partly slow (द्रुतविलम्बित), and (6)

partly mean and partly slow (मध्यविलम्बित). If the light and heavy syllables are nicely balanced, the flow will be quick as in the वसन्ततिलक, proper औपच्छन्दसिक and उन्नता metres. If they are not nicely balanced, the flow will be mean as in the ordinary अनुष्टुप् and इन्द्र-वज्रा metres. If they are badly balanced or there is a preponderance of heavy syllables, the flow will be slow as in the समानी, वियोगिनी, and इन्द्रवंशा metres. The other divisions are refined and open to criticism. The मालिनी may be cited as an illustration of quick and mean flow, the द्रुतविलम्बित of quick and slow flow, the दोषक of mean and slow flow.

In the Ved, of the even metres, the गायत्री, अनुष्टुप्, and पंक्ति are mean and the others quick. The uneven metres are generally mean and quick.

6. (a) The parts of a verse regulated by harmonious succession of syllables are called feet (पाद, चरण). If the succession is similar in each foot, the metre is even (समवृत्त). If the succession is not similar in each foot, the metre is uneven (विषमवृत्त) or quantitative (जाति.)

(b.) In the Ved, a metre is even, if every foot has the same number of syllables with the same intended rhythm. According to classical standard, Vedic verses are uneven perhaps without a single exception.

(c.) Classical verses mostly consist of four feet. Hence every two feet form a half (द्विताक्षं or अर्धं) and metres with similar halves are called semi-even (अर्ध-समष्टतः). As this distinction is of no practical use I shall describe semi-even metres under uneven metres.

(d.) Classical verses occasionally consist of six feet. They are generally confined to ऋगुद्गुप् (see. V. r. n. p. 87. l. 25) but doubtful instances are sometimes found in other metres.

एको छताशो बद्धवा समिधते, एकः सूर्यसप्तसो योनिरैका ।

एको वासु बद्धवा वाति लोके, महोदधिचान्द्रसां योनिरैकः ।

पुद्गलैको निर्गुणो विश्वरूपः,

तं निर्गुणं पुद्गलं चाविमन्ति ॥ ,m. xii. 351. 10.

Divakara cites the following as Si. I. 2.

गतं तिरस्त्रीनमन्सारथे, प्रसिद्धमूर्ध्वगतं हविर्भुजः ।

पतत्यधोधासं विसारि सर्वतः, किमेतदित्वाकुलमौचितं जनैः ।

द्विधा छताश्व किमयं दिवाकरो, विधूमरोषिः किमयं छताशनः ॥

Mallinātha notes this view and gives the last two lines in his note.

(e) Vedic verses vary from one foot to thirteen feet. Hence they consist of divisions formed of one or more feet (see § 23.) In the even-footed metres, however, these divisions mostly consist of two equal or nearly equal halves.

(f) This shews there is no reason to confine classical verses to four feet. In later Prakṛta, verses of odd feet

are not uncommon. Narayana quotes instances of three, five, six, nine, and sixteen feet, the last resolvable to four feet (see V. r. n. pp. 90 to 100)

7. A verse is called rhyme, if every foot or every half-verse or every foot of a half-verse ends in the same sound. Rhymes as such are unknown in Vedic and rare in classical poetry.

8. (a) A verse is imperfect if the succession of syllables is not harmonious or the selection of words is not conformable to metrical pauses. In the first case, it is not metrical (अग्नद्वन्द्वः, भिन्नद्वन्द्वः). In the second case it is discordant (अतिशब्दः, अग्नयति).

(b). A verse may not be metrical either in the succession of syllables or in their number. In the first case it is irregular (अव्ययस्थिति) and contains heavy syllables where there ought to be light and vice versa. In the second case, it is either over-syllabic (अधिकक्षर) or contains more than the required number of syllables or under-syllabic (अनूनाक्षर) or contains less than the required number of syllables.

9. A syllable (अक्षर) is a letter or letters that can be pronounced with a single effort of the voice. Hence it is either a vowel or a vowel with one or two preceeding or succeeding consonants. In Sanskrit, succeeding consonants are regarded as parts of the following vowel, if any. The only exceptions are the visarga

and anusvara, whose peculiar sounds necessarily connect them with the preceeding vowel. In the case of compounds, however, a succeeding consonant before another consonant is connected with a preceeding vowel if it belonged to it originally. For instance, in वाक् पाटवं, the first syllable is वाक् not वा.

10 (a). A syllable is heavy (गुरु) if it contains a long vowel or a short vowel followed by a conjunct consonant or visarga or anusvara, as the pronunciation is protracted in all such cases.

(b). It is light (लघु) if it contains a short vowel not followed by a conjunct consonant or visarga or anusvara, as the pronunciation is not protracted in such cases.

(c). If a heavy syllable contains a consonant, it is very heavy (गरौच). If a light syllable contains no consonant, it is very light (लघौच). This distinction is not observed by modern prosodists.

11. The distinction between long and heavy and short and light should be carefully remembered. Practical instances will occur where a short vowel followed by a conjunct consonant⁺ spoils a metre but a long vowel not followed by a conjunct consonant does not, and so on. In such cases the ear is our only guide.

12. The quantity of a heavy syllable is long and

Preliminary.

and counts two. The quantity of a light syllable is short and counts one.

13. The vowel ऋ and the syllable रि is generally pronounced alike. Hence a vowel before a consonant with ऋ is occasionally regarded heavy, as if it were followed by a conjunct consonant, and conversely a vowel before a consonant followed by रि is occasionally regarded light, as if it were before a single consonant with ऋ.

(a) The following is a bad illustration of the first part of the rule : “श्रीमन्महोषरक्षते वेददीपे मनोहरे” Here छ serves the purposes of क्षि. Good illustrations will be found in part III. chapter. IV.

(b). The following is an illustration of the second part of the rule :

“तव क्लिबापङ्कियो मम क्लौरभूत्, V. r. n. p. 30.

(d.) For other illustrations, see V. r. n. p. 30 and Part III. Chap. IV.

(c.) Some authorities lay down that, according to the mode of pronunciation, a heavy syllable may read like a light syllable and vice versa. This view is quite correct. But it should not be allowed to invade prosody.

14. At the beginning and end of a foot, the distinction of heavy and light syllables is not well perceptible. Hence, except in metres which require

all light or all heavy syllables or alternate light and heavy syllables, a light syllable may stand for a heavy syllable and a heavy syllable for a light syllable without any break of pause both at the beginning and at the end of a foot.

(a.) The first part of this rule is not recognized by our prosodical writers. Hence the same metres have different names with the only difference of the first syllable in each foot, such as *दुन्दुवज्जा* and *उपेद्वज्जा*, *वमज्जा* and *दुन्द्वज्जा*, etc. I shall describe them and their *उपपत्ति* or mixed varieties under even metres.

(b.) The second part of this rule is practically recognized and as light syllables are the exception in such cases, they are regarded as heavy syllables. The following are illustrations.

उरं हि राजा वरुणश्चकार, सूर्याय पयामन्वेतमा ७ ।

अपदे पादा प्रतिधातवे ऽकः, उतापवक्ता हृदयाविध्वित् ॥, *r. I. 24. 8.*
यासां वलिः सपदि मदगृहदेहलीनां, हंसैश्च सारसगणैश्च विवृतपूर्वः ।

तास्वैव सम्प्रति विरुददृष्टाङ्क, रासु,

बीजाञ्जलिः पतति कौटसुखापलीदः ॥, *M. r. I. 8.*

पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा, स्नातवत्यवभ्यये ततस्तथि ।

सोमपायिनि भविष्यते मया,

दाक्खितोत्तमवितानयाजिना ॥, *Si. xiv. 10.*

I shall follow this rule and the final syllables of metrical feet will be accordingly generally shewn as heavy, whether they are heavy or light. It must be

remembered this rule is not of universal application. Take the following.

माय मयूरो दृश्यति, तुरगाननवक्षसः कुतो दृश्यम् ।

ननु कथयामि कलापिनमिह सुखलापि प्रिये कोऽसि ॥, Vag IV. 15.

Here at the end of the 4th foot, the light स्ति counts as heavy, but नि at the end of the first foot counts as light, as otherwise the required number of quantities will not be obtained.

तद्वर्णं सर्वप्रमाणं, नवौदनं पिच्छितानि च दधौनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्रास्यजनो मिष्टमन्नाति ।, V. r. I. 11.

Here at the end of the first foot, the heavy syllable 'क' counts two. Of the three light syllables, 'नि' and 'ति' count two and 'रि' one.

(d.) This mode of counting is, however, open to grave objection, as quantitative metres are not restricted to the few cases mentioned by Pingala (see V. r. n. p. 46).

(e.) The reverse of this rule can be fully appreciated only in quantitative metres. The following is an illustration.

अथ लुलितपतन्त्रिमासं दृग्णासनवाणकेभरतमालम् ।

स वनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगन्मालम् ॥, B. X. 14.

Here 'लु' of the first foot must be counted as light, as otherwise the number of quantities will be 31 instead of 30.

(f.) Cases like the following are regarded as irregularities.

धनस्य यस्य राजतो, भयं न चास्ति चोरतः ।

अतश्च यन्न सुवृत्ति, समर्जयस्व तद्धनम् ॥' m. xii. 321. 46.

Here as the metre consists of alternate light and heavy syllables, the last syllable of every foot should be heavy. But in the third foot it is light.

(15) The flow of a verse, however, depends on the arrangement of words. Hence the same metre will read differently according to different arrangement of words. Some of these cases are noted by our prosodists (see Part III.). The two following illustrations will shew that their number is much greater.

(a) 'अभून् नृपो विबुधसखः परन्तपः, श्रुतान्वितो दमरय इतुप्रदाहृतः ।
गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं, सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥, B. I. 1.

This is रुचिरा, but its effect is quite the contrary. Compare the examples given under रुचिरा.

(b). पि पि प्रिय स स स्वयं सु सु सुखासवं देहि मे

त त त्यज दु दु दुर्तं भ भ भ भ्राजनं काञ्चनम् ।

इति स्वलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः

प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरञ्जयत ॥, sar. II. 39. (f).

This is षष्ठी. But the first two lines do not read like ordinary षष्ठी.

(c) No definite rules can be laid down on this subject. Every one must be guided by his ear.

16. The number 1 will be used in his work to denote light syllable and short quantity and the

number 2 to denote heavy syllable and long quantity. Sanskrit writers use $\bar{}$ for the former and ˘ for the latter.

17. Measures of three syllables are used in scanning syllabic verses. They are all-light (३=111), last-heavy (३=112), middle-heavy (३=121), first-heavy (३=211), middle-light (३=212), first-light (३=122), last-light (३=221), and all-heavy (३=222).

(a). Measures of two syllables are not used for this purpose. Hence if any foot contains two syllables in excess of tri-syllabic measures, they will be either two light syllables (लौ = 11), or light and heavy (लृगौ = 12), or heavy and light (ऌौ = 21), or two heavy syllables (गौ = 22).

(b). The most rational way is to measure sections by the words of which they are composed. But as these will vary in different verses, the Sanskrit method will be adopted in describing metres with this limitation that simpler methods will be followed whenever practicable.

18. Measures of four quantities are used in scanning quantitative verses. They consist of either all-light (बृलौ=1111=4), all-heavy (गौ=22=4), or one heavy and two lights *i. e.* either first-heavy (बृ=211=4), last-heavy (बृ=112=4), or middle-heavy (बृ=121=4).

(a.) Any quantities in excess of these measures can be either light (ॠ=1), heavy (ॡ=2), two lights (ॢ=11=2), light and heavy (ॣ=12=3), heavy and light (।=21=3), or three lights (॥=111=3). Only the first three of these are of practical use.

(b.) Other measures are described in the *Prākṛta* *Piṅgala*. They are of no practical use.

19. The scanning of both syllabic and quantitative measures will be illustrated throughout this work.

PART II. VEDIC METRES.

Sec. I. Preliminary.

20. Vedic metres are generally divided into two classes: (I) Ordinary metres (छन्दस्), when a verse does not exceed 48 (or irregularly 50) syllables; (2) long metres (अतिछन्दस्), when a verse consists of from 52 (irregularly 50) to 104 (irregularly 106) syllables.

The first class is further divided into (a) simple metres (सुच्छन्दस्) such as गायत्री, and (b) special metres (विच्छन्दस्) such as महाद्विती.

The second class is also divided into two groups (c) metres of the middle class (मध्यमवर्ग), when a verse consists of from 52 to 76 syllables, and (d) metres of the third class (तृतीयवर्ग), when a verse consists of from 80 to 104 syllables. The last class is not found in the Rg Veda.

21. Vedic metres are divisible into three classes: (a) even metres (समच्छन्दस्) like जगती when the number of syllables is the same in each foot; (b) uneven metres (विषमच्छन्दस्) like दृष्टी when the number of syllables is not the same in each foot; and (c) compound metres (अतिच्छन्दस्) like शक्वरी when a verse is properly made up of two or more verses.

22. If a verse of one metre is followed by one or two verses of different metres, the whole together form a प्रगाथ or compound verse.

23. Vedic verses vary from verses of one foot. to verses of eight feet and taking into account compound metres not in the *Rg Veda*, to verses of thirteen feet.

24. The feet generally used by Vedic writers are one of eight syllables (गायत्री), one of ten syllables (विराट्), one of eleven syllables (त्रिष्टुप्), and one of twelve syllables (जगती).

The feet occasionally found are one of five syllables, one of six syllables, one of seven syllables, one of nine syllables, and one of thirteen syllables. They have no technical names.

No other foot is found with poetical rhythm.

25. The rhythm of Vedic feet is very simple.

26. In the most common or गायत्री foot, (1) the first and the next three syllables can not be all-light, (2) the last three syllables should be middle-light, and (3) the arrangement of words should be such that there is only one pause at the end of the foot. If a verse consists of one, two or three such feet, it is called एकपदा, द्विपदा, and simply गायत्री. If it consists of four such feet, it is called चतुष्टुप्. If it consists of five such feet, it is called पंक्ति. If it consists of six such feet, it is called महापंक्ति. If it consists of more than six such feet, it falls among the long metres.

27. In the जगती foot also, (1) the first or any following three syllables can not be all-light, (2) the last

three syllables should be middle-light, and (3) the arrangement of words should be such that there is only one pause at the end of the foot. If a verse consists of one, two, or four such feet, it is called एकपदा, द्विपदा, or simply जगती. If it consists of three such feet, it is called सतोद्विती. If it consists of more than four feet, it falls among the long metres.

23. In the उष्णिक् verses, however, the foot of 12 syllables generally has two pauses one at the 8th and one at the 12th syllable. In such cases, it virtually consists of two feet, one of eight syllables like the गायत्री foot and one of four with the last two syllables heavy.

29. In the other ordinary feet, (1) first or any following three syllables can not be all-light, (2) the last three syllables should be first-light, and (3) the arrangement of words should be such that there is only one pause at the end of each foot.

(a). If a verse consists of one, two, or four such feet of ten syllables, it is called एकपदा, द्विपदा, and simply विराट्.

(b). If it consists of one, two, or four such feet, of eleven syllables, it is called एकपदा, द्विपदा, or simply त्रिष्टुप्. If it consists of three such feet, it is called विराट्. If it consists of more than four feet, it falls among the long metres.

(c). If a verse consists of three such feet of seven syllables, it is called contracted गायत्री. If it consists of four such feet, it is called उष्णिक्.

(d.) If a verse consists of five such feet of five syllables, is called पदपंक्ति. Instances are also found of verses with fewer feet of five syllables (§ 89).

(e.) If a verse consists of four such feet of six syllables, it is called गायत्री.

(f.) If a verse consists of four such feet of 13 syllables, it is called अतिउगती. This foot is generally found imperfect.

(g.) If a verse consists of four such feet of nine syllables, it is called बृहती. I have not been able to find any such verse. (See § 121 d.)

(h.) Feet of four syllables are very rare. In r. viii. 4 6. 15, the last foot is a mere adjunct (see § 97.) and properly a part of a foot suddenly cut off. In other cases, the *samhita* feet of four syllables are properly feet of five syllables.

30. Vedic feet rarely consist of fourteen, fifteen, and sixteen syllables. There is also an instance of a foot of eighteen syllables (Pre 185). But these feet are so imperfect that it is doubtful whether their rhythm was known to any Vedic poet.

31. Two or more feet form a division ('अवसान' end) of a verse. The rules about these divisions are to

some extent arbitrary and there are instances of the same verse being differently marked in different works. The following rules may be specified :

(a.) Three-footed verses generally consist of two divisions, the first division being generally of two feet and the second of one foot.

(b.) Four-footed and six-footed verses generally consist of two equal divisions.

(c.) Five-footed verses generally consist of two divisions, the first division being generally of three feet and the second of two feet.

(d.) Seven-footed verses generally consist of three divisions, the first division being generally of three feet and the other two of two feet each.

(e.) One and two-footed verses generally consist of one division.

For exceptions and other varieties, see Pre. 163 to 170.

32. The following is a list of the Vedic metres arranged according to the number of syllables.

- (1.) $8 = 1 \times 8 =$ एकपदा गायत्री.
- (2.) $10 = 1 \times 10 =$ Do. विराट्.
- (3.) $10 = 2 \times 5 =$ अक्षरपंक्ति.
- (4.) $11 = 1 \times 11 =$ एकपदा त्रिष्टुप्.
- (5.) $12 = 1 \times 12 =$ do. जगती.
- (6.) $15 = 3 \times 5 =$ अक्षरपंक्ति (?).
- (7.) $16 = 2 \times 8 =$ द्विपदा गायत्री.

- { (8.) $20 = 2 \times 10$ or $12 + 8 = \text{do. विराट्.}$
 { (9.) $20 = 7 + 6 + 7 = \text{अतिपादनिचृत् गायत्री.}$
 { (10.) $20 = 4 \times 5 = \text{अक्षरपंक्ति.}$
 { (11.) $21 = 3 \times 7 = \text{पादनिचृत् गायत्री.}$
 { (12.) $21 = 10 + 11 = \text{द्विपदा विराट्.}$
 { (13.) $21 = 6 + 7 + 8 = \text{वर्धमाना गायत्री.}$
 { (14.) $21 = 8 + 7 + 6 = \text{प्रतिष्ठा do.}$
 { (15.) $21 = 2 \times 8 + 5 = \text{शङ्क, जती do.}$
 { (16.) $21 = 13 + 8 = \text{भुरिक्, द्विपदा विराट्.}$
 { (17.) $22 = 8 + 2 \times 7 = \text{गायत्री विराट्}$
 { (18.) $22 = 8 + 6 + 8 = \text{वर्धमाना गायत्री (पिपीलिकमथा ?).}$
 { (19.) $22 = 2 \times 11 = \text{द्विपदा त्रिष्टुप्.}$
 { (20.) $23 = 2 \times 8 + 7 = \text{गायत्री (निचृत्).}$
 { (21.) $24 = 3 \times 8 = \text{गायत्री.}$
 { (22.) $24 = 4 \times 6 = \text{ditto.}$
 { (23.) $24 = 6 + 7 + 11 = \text{उष्णिग्गर्भा गायत्री.}$
 { (24.) $24 = 2 \times 12 = \text{द्विपदा जगती.}$
 { (25.) $24 = 7 + 10 + 7 = \text{यवमथा गायत्री.}$
 { (26.) $25 = 5 \times 5$ or $3 \times 5 + 4 + 6 = \text{पदपंक्ति.}$
 { (27.) $25 = 2 \times 9 + 7 = \text{नागी गायत्री.}$
 { (28.) $25 = 9 + 7 + 9 = \text{वाराही do}$
 { (29.) $26 = 4 \times 5 + 6 = \text{पदपंक्ति भुरिक्.}$
 { (30.) $26 = 7 + 12 + 7 = \text{ककुप् (विराट्).}$
 { (31.) $27 = 8 + 12 + 7 = \text{do (निचृत्)}$
 { (32.) $27 = 11 + 12 + 4 = \text{ककुप् न्यङ्क, शिरः निचृत्.}$
 { (33.) $28 = 8 + 12 + 8 = \text{ककुप्.}$

- (34.) $28 = 12 + 8 + 8 =$ पुरोडशिक्.
- (35.) $28 = 8 + 8 + 12 =$ उष्टिक् or परोडशिक्.
- (36.) $28 = 2 \times 11 + 6 =$ तनुशिरः उष्टिक्.
- (37.) $28 = 11 + 6 + 11 =$ पिपौलिकमथा उष्टिक्.
- (38.) $28 = 10 + 11 + 7 =$ अक्षरैश्च उष्टिक्.
- (39.) $28 = 4 \times 7 =$ उष्टिक्.
- (40.) $29 = 3 \times 8 + 5 =$ अनुष्टुप् गर्भा उष्टिक्.
- (41.) $29 = 2 \times 11 + 7 =$ कृति (defective).
- (42.) $30 = 12 + 7 + 11 =$ पिपौलिकमथा उष्टिक् (भुरिक).
- (43.) $30 = 3 \times 10$ or $9 + 10 + 11 =$ विराट्.
- (44.) $30 = 11 + 8 + 11 =$ पिपौलिकमथा कृति (विराट्).
- (45.) $30 = 9 + 12 + 9 =$ काविराट्.
- (46.) $31 = 5 \times 5 + 6 =$ महापदपङ्क्ति.
- (47.) $31 = 2 \times 10 + 11 =$ विराट्.
- (48.) $31 = 3 \times 8 + 7 =$ अनुष्टुप् (निचृत्).
- (49.) $32 = 4 \times 8 =$ अनुष्टुप्.
- (50.) $32 = 2 \times 12 + 8 =$ कृति.
- (51.) $32 = 12 + 8 + 12 =$ पिपौलिकमथा कृति.
- (52.) $32 = 10 + 2 \times 11 =$ विराट्.
- (53.) $32 = 9 + 10 + 13 =$ नष्टरूपा विराट्.
- (54.) $33 = 3 \times 11 =$ विराट्.
- (55.) $33 = 3 \times 8 + 9 =$ अनुष्टुप् (भुरिक).
- (56.) $34 = 2 \times 8 + 2 \times 9 =$ अनुष्टुप् (स्वराट्) or दृष्टती (विराट्).
- (57.) $34 = 12 + 7 + 7 + 8 =$ पुरोद्वहती विराट्.
- (58.) $34 = 13 + 8 + 13 =$ पिपौलिकमथा दृष्टती.
- (59.) $35 = 12 + 8 + 7 + 8 =$ पुरोद्वहती निचृत्.

- (60.) $36 = 8 + 10 + 10 + 8 =$ बिष्टारद्वहती.
- (61.) $36 = 12 + 8 + 8 + 8 =$ पुरोद्वहती.
- (62.) $36 = 8 + 12 + 8 + 8 =$ न्यङ्कु सारिणी or (उरोद्वहती).
- (63.) $36 = 8 + 8 + 12 + 8 =$ द्वहती or (पथ्याद्वहती).
- (64.) $36 = 8 + 8 + 8 + 12 =$ उपरिष्टाद्वहती.
- (65.) $36 = 4 \times 9 =$ द्वहती.
- (66.) $36 = 3 \times 12 =$ ऊर्ध्वद्वहती (विराट् महाद्वहती).
- (67.) $36 = 9 + 8 + 11 + 8 =$ विषमपादा द्वहती.
- (68.) $37 = 8 + 13 + 8 + 8 =$ न्यङ्कु सारिणी (भुरिक्).
- (69.) $37 = 5 + 4 \times 8 =$ अङ्कु मती पंक्ति (?).
- (70.) $38 = 2 \times 11 + 2 \times 8 =$ प्रसारपंक्ति (विराट्).
- (71.) $38 = 2 \times 9 + 2 \times 10 =$ विराट्स्थाना त्रिष्टुप्.
- (72.) $39 = 4 \times 8 + 7 =$ पंक्ति (निष्टत्).
- (73.) $39 = 7 + 8 + 12 + 12 =$ आसारपंक्ति (निष्टत्).
- (74.) $39 = 8 + 12 + 11 + 8 =$ बिष्टारपंक्ति (निष्टत्).
- (75.) $39 = 8 + 11 + 10 + 10 =$ विराट्स्थाना त्रिष्टुप् (defective).
- (76.) $40 = 4 \times 10 =$ विराट्.
- (77.) $40 = 9 + 10 + 10 + 11 =$ विराट्स्थाना त्रिष्टुप्.
- (78.) $40 = 5 \times 8 =$ पंक्ति or पथ्या पंक्ति.
- (79.) $40 = 8 + 8 + 12 + 12 =$ आसारपंक्ति.
- (80.) $40 = 12 + 12 + 8 + 8 =$ प्रसारपंक्ति.
- (81.) $40 = 12 + 8 + 8 + 12 =$ संसारपंक्ति.
- (82.) $40 = 8 + 12 + 12 + 8 =$ बिष्टारपंक्ति.
- (83.) $40 = 12 + 8 + 12 + 8 =$ सतोद्वहती (पंक्ति or सतोपंक्ति).
- (84.) $40 = 8 + 12 + 8 + 12 =$ विपरीता (सतोद्वहती).
- (85.) $40 = 11 + 7 + 8 + 6 + 8 =$ अक्षरैः पंक्ति.

- (86.) $41 = 3 \times 10 + 11 =$ विराट् (भुक् ?) or त्रिष्टुप्.
(defective).
- (87.) $41 = 2 \times 7 + 8 + 10 + 9 =$ महाद्वहती (defective).
- (88.) $41 = 8 + 3 \times 11 =$ विराट् रूपा त्रिष्टुप्.
- (89.) $42 = 2 \times 10 + 2 \times 11 =$ त्रिष्टुप् (विराट्).
- (90.) $43 = 8 + 8 + 11 + 8 + 8 =$ यवमथा महाद्वहती (निचृत्).
- (91.) $43 = 8 + 13 + 11 + 11 =$ पुरस्ताज्जगतिः (त्रिष्टुप्;
irregular).
- (92.) $44 = 4 \times 11$ or $10 + 12 + 2 \times 11 =$ त्रिष्टुप्.
- (93.) $44 = 2 \times 10 + 2 \times 12 =$ अभिसारिणी त्रिष्टुप्.
- (94.) $44 = 2 \times 10 + 3 \times 8 =$ विराट् पूर्वा or पञ्चमत्तरा (त्रिष्टुप्).
- (95.) $44 = 8 + 12 + 12 + 12 =$ पुरस्ताज्जगतिः.
- (96.) $44 = 12 + 8 + 12 + 12 =$ मध्ये जगतिः (त्रिष्टुप्).
- (97.) $44 = 12 + 12 + 12 + 8 =$ उपरिष्टाज्जगतिः (त्रिष्टुप्).
- (98.) $44 = 4 \times 8 + 12 =$ महाद्वहती.
- (99.) $44 = 8 + 8 + 12 + 8 + 8 =$ यवमथा महाद्वहती.
- (100.) $45 = 3 \times 11 + 12 =$ त्रिष्टुप् (भुक्).
- (101.) $46 = 2 \times 11 + 2 \times 12 =$ त्रिष्टुप् (स्वराट्) or जगती
(विराट्).
- (102.) $46 = 8 + 8 + 7 + 7 + 8 + 8 =$ महापङ्क्ति (विराट्).
- (103.) $47 = 3 \times 12 + 11 =$ जगती (निचृत्).
- (104.) $48 = 4 \times 12 =$ जगती.
- (105.) $48 = 6 \times 8 =$ महापङ्क्ति.
- (106.) $48 = 2 \times 12 + 3 \times 8 =$ महासतोद्वहती.
- (107.) $48 = 3 \times 8 + 5 + 10 + 9 =$ महापङ्क्ति (दिषमपादा).
- (108.) $52 = 4 \times 13$ or $3 \times 12 + 2 \times 8$

or $2 \times 12 + 8 + 13 + 7 =$ अतिजगती.

(109.) $54 = 4 \times 11 + 10 =$ प्रक्षरी (विराट्.)

(110.) $55 = 5 \times 11 =$ प्रक्षरी (निद्रुत्.)

(111.) $56 = 7 \times 8 =$ प्रक्षरी.

(112.) $60 = 6 \times 8 + 12 =$ अतिप्रक्षरी.

(113.) $61 = 6 \times 8 + 13 =$ अतिप्रक्षरी (धुरिक्).

(114.) $64 = 4 \times 16 =$ अष्टि.

(115.) $65 = 3 \times 8 + 2 \times 12 + 7 + 10 =$ अष्टि (धुरिक्).

(116.) $67 = 11 + 2 \times 12 + 4 \times 8 =$ अत्यष्टि (निद्रुत्).

(117.) $68 = 3 \times 12 + 4 \times 8 =$ अत्यष्टि.

(118.) $70 = 2 \times 12 + 4 \times 8 + 14$ or

$2 \times 11 + 2 \times 12 + 3 \times 8 =$ इति (विराट्).

(119.) $72 = 4 \times 12 + 3 \times 8 =$ इति.

(120.) $74 = 3 \times 12 + 3 \times 8 + 2 \times 7 =$ अतिइति (विराट्).

(121.) $76 = 3 \times 12 + 5 \times 8 =$ अतिइति.

(122.) $80 =$ इति.

(123.) $84 =$ प्रइति.

(124.) $88 =$ प्राइति.

(125.) $92 =$ विइति.

(126.) $96 =$ संइति.

(127.) $100 =$ अभिकृति.

(128.) $104 = 13 \times 8 =$ उत्कृति.

If all the irregularities are taken note of, there will be many more varieties.

33. The ordinary गायत्री consists of 24 syllables ; the ordinary उष्णिक् of 28 syllables ; the ordinary अनुष्टुप्

or 32 syllables ; the ordinary **दृढती** of 36 syllables ; the ordinary **पंक्ति** of 40 syllables ; the ordinary **त्रिदृप** of 44 syllables ; and the ordinary **जगती** of 48 syllables. Hence some writers regard all metres approaching these numbers as varieties of these metres. For instance, they regard **पदपंक्ति** of 20 syllables as **गायत्री**, **विराट** of 40 syllables as **पंक्ति**, **महासतोदृढती** of 48 syllables as **जगती**, and so on. This view is not supported by early writers and against their division of special metres and conceals the relative construction of metres. The distinction of **गायत्री**, **अनुदृप**, **पंक्ति**, etc. simply because they have one or two similar feet in excess is also opposed to all rational classification. But it will be followed, as in such cases we must follow old authorities.

34. If a many-footed verse has one foot of five syllables, it is called **ब्रह्मन्ती** or 'conical' (see pre. 125).

35. If a many-footed verse has one foot of six syllables, it is called **ककुब्धती** or 'wreathed' (see pre. 125).

36. A verse with the middle foot shortest is in some cases called **पिपीलिकमथा** or 'with ant in the middle.' (See pre. 126).

37. A verse with the middle foot longest is in some cases called **यवमथा** or 'with barley in the middle,' (See pre. 129).

38. A verse with one syllable in excess is called

धुरिक्, or 'over-full' and with two syllables in excess
स्वराट्, 'or self-shining'.

A verse with one syllable wanting is called निचृत्
(or निष्टत्) or 'contracted' and with two syllables want-
ing विराट्, or 'highly-shining.'

Vedic writers do not note other imperfections.

SECTION II. गायत्री.

39. The गायत्री or singing metre consists of three
feet of eight syllables.

(a) वायवा याहि दशेत, इमे सोमा अरंजताः ।
2 1 2   2 1 2 1 2   1 2 2 2   1 2 1 2

2 2 2 2 1 2 1 2
तेषां याहि शुधी हवम्, r. 1. 2. 1

(b) सम्पूचप्रध्वजतावरीः, जनिषी संवृमतामाः ।
1 2 2   1 1 2 1 2   2 1 2 2 1 2 1 2

2 2   1 2 1 2 1 2
मन्द्रा धनस्य सातये ॥, t. 1. 1. 3.

(c) वैष्णवरो न ऊतये, आ प्र यातु परावतः ।
2 2 1 2   1 2 1 2   2 1 2   1 1 2 1 2

2 2 1   2 1 2 1 1
अग्निर्न सुष्टुतीक्ष्ण ॥, a. 6. 35. 1.

40. The third foot may be of seven syllables
without any break of rhythm. But if the first or
second foot is of seven syllables, while the other feet

are of eight syllables, rhythm requires the expansion of the short foot.

(a) $\overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2\ 1\ 2}$
य स्त्रीणां जीवभोजनः, य आसां बिलधावनः ।

$\overbrace{1\ 2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2}$
प्रिय स्त्रीणामपौच्यः ॥, t. Vii. 4. 19.

(b) $\overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 2}$
सदसस्यमिमङ्गलं, प्रियमिन्द्रस्य काश्यम् ।

$\overbrace{1\ 2\ 2\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2}$
सनिं मेधामयासिपम् ॥, r. I. 18. 6.

Here the second foot consists of seven syllables and consequently काश्यं is to be read कामियं.

41. The first two feet may be of seven syllables.

$\overbrace{1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2}$
पुरुषतमं पुरुषां देवानं वार्याणाम् ।

$\overbrace{2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2}$
इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥, r. I. 5. 2.

Here although the second foot is of six syllables, वार्याणां is to be read वारियाणां.

42. The following are imperfect गायत्री verses.

(a) $\overbrace{2\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}$
अश्विना यज्वरीरियो, ब्रह्मत्पाप्मी शुभस्यती ।

1 1 1 2 1 2 1 2

पुबभुजा चमस्यतं ॥, r. 1. 3. 1.

Here the third foot begins in all-light. Read पुबभुजा and there will be no break.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

(b) नराशंसं सुष्टमं, अपश्यं सप्रयस्तमम् ।

1 2 1 2 1 1 1 2

दिवो न सङ्गमस्यसं ॥, r. 1. 18. 9.

Here the third foot ends in last heavy. Read सङ्गमस्यसं and there will be no break.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(c) अध स्वप्नस्य निर्विदे, अधुञ्जतश्च देवतः ।

1 2 2 2 2 2 1 2

उभा ता वसिं नश्यतः ॥, r. I. 120. 12.

Here वसिं should be read like वसि. Otherwise the metre is spoilt by the two pauses in the third foot.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

(d) सेमं नः कामसा वृण, गोभिरश्वैः शतक्रतो ।

1 2 2 2 2 2

स्वाम त्वा स्वाथः ॥, r. I. 16. 9.

Here the 3rd foot consists of six syllables and स्वाथः is to be read सुआथः or सुआथियः.

(e). $\overbrace{22} \overbrace{12} \overbrace{21} \overbrace{2} \overbrace{12} \overbrace{2} \overbrace{212} \overbrace{12}$
 प्रलं रयीषां युजं, सखायं कौरिषोदगं ।

$\overbrace{212} \overbrace{212} \overbrace{12}$

ब्रह्मवाहसमं ऊदे ॥, r.VI.45. 19.

Here रयीषां should be read रयिषां. The resolution of प्रल into प्रतन does not remove the imperfection.

43. If one foot is wanting, it is called द्विपदा गायत्री or गायत्री of two feet.

(a). $\overbrace{121} \overbrace{21} \overbrace{212} \overbrace{221} \overbrace{11212}$
 पवस्व सोम मन्दयन्, इन्द्राय मधुमत्तमः ॥, r. 9. 67. 16.

(b). $\overbrace{221} \overbrace{112} \overbrace{12} \overbrace{21221} \overbrace{212}$
 देवस्य सवितुः सवे, कर्म क्षण्णन्ति वेधसे ॥, t. I. 1. 9.

44. If two feet are wanting, it is called एकपदा गायत्री or गायत्री of one foot.

(a). $\overbrace{22} \overbrace{1212} \overbrace{12}$
 चर्वन्तरिषमन्त्रिहि ॥, t. I. 1. 2.

(b). $\overbrace{22} \overbrace{2212} \overbrace{12}$
 इन्द्रो विश्वस्य राजति ॥, s. 4. 105.

45. If it consists of three feet of seven syllables each, it is called पादनिष्टत् (or निष्टत्) गायत्री or गायत्री of contracted feet.

(a). $\overbrace{222} \overbrace{2122} \overbrace{212} \overbrace{2122}$
 अङ्गाकं मिमिषीनां, सोमपाः सोमपाद्वाम् ।

$\overbrace{1\ 2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2}$

सखे वञ्चिन्तु सखीनां ॥, r. I. 30. 11.

(b.) Mahādhara calls v. 20. 81. "पादनिष्ठद्गायत्री," although the second foot is of eight syllables.

(c.) The following is imperfect पादनिष्ठः

$\overbrace{2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2}$

इन्द्रः सहस्रदात्रां वरुणः प्रंस्थानां ।

$\overbrace{1\ 2\ 1\ 2\ 2} \quad \overbrace{2}$

अतु भवतु प्रवृत्तः ॥, r. I. 17. 5.

The second foot consists of six syllables and प्रंस्थानाम् is to be read प्रंसियानाम्.

46. If the first and last foot consist of seven syllables and the middle foot of six syllables, it is called अतिनिष्ठः (or अतिपादनिष्ठः) or highly contracted गायत्री.

$\overbrace{1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2}$

पुरुषतमं पुरुषां, सोतृषां विवाचि ।

$\overbrace{2\ 2\ 2\ 2\ 1\ 1\ 2}$

वाजेभिर्वाजयतां ॥, r. vi. 45. 29.

I do not understand why this is called अतिपादनिष्ठः when a similar verse (r. I. 17. 5.) is called पादनिष्ठः. The metre requires that सोतृषां should be read like सोतृच्छणां. The third foot does not end in first-light, but the arrangement of syllables somewhat hides this defect.

47. If it consists of three feet of six, seven, and eight syllables, it is called वर्धमाना or increasing गायत्री.

(a.) त्वमग्ने यज्ञानां, होतः विश्वेषां हितः ;
 $\overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2}$
 देवेभिर्मानुषे जने ॥, r. vi. 16. 1.

(b.) त्वमसि प्रशस्तः, विद्येषु सहन्तः ।
 $\overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2\ 1} \quad \overbrace{1\ 2\ 2}$
 अग्ने रथौ रश्मिराणाम् ॥, r. viii. 11. 2.

These verses appear to me to be imperfect. -

(c.) The वर्धमाना गायत्री is also said to consist of three feet of eight, six, and eight syllables.

48. If the गायत्री consists of eight, seven, and six syllables, it is called प्रतिष्ठा or renowned.

(a.) आपः पृणीत भेषजं, वरूथं तन्वोऽ मम ।
 $\overbrace{2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2} \quad \overbrace{1\ 1}$
 जगोक् च सूर्यं हवे ॥, r. I. 23. 21.

(b.) त्वमग्ने व्रतपा असि, देव आ मर्त्येषु आ ।
 $\overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2} \quad \overbrace{2\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 1\ 2}$
 त्वं यज्ञेषु ईड्यः ॥ r. viii. 11. 1.

In the first verse read तसुवे for तसुवे. In the second verse the Samhita reads सतीप्रष्वा.

49. If it consists of seven, ten, and seven syllables, it is called यवमध्या गायत्री or गायत्री with the middle foot longest.

1 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 1 2 2
स सुन्वे यो वसुन्ता, यो रायामानेता य इन्द्रानाम् ।

2 2 2 2 1 2 2
सोमो यः सुचितौनाम् ॥, r. ix. 108. 13.

This is the same verse as s. 5. 116. Here Sayana writes “‘स सुन्वे’ इति गायत्री यवमध्याति केचन । अक्षरव्यूहनादेवा ककुबेवेति केचन ॥” Satyavrata Samashrami, in the index, writes “अथ ककुबधिकारः .....तत्र यवमध्या.” Pingala does not describe यवमध्या गायत्री. Hence by quoting Pingala’s definition of यवमध्या and writing simply यवमध्या after ककुप् he creates the most misleading impression as if there was a variety of ककुप् called यवमध्या.

50. If it consists of six, seven, and eleven syllables, it is called उष्णिग्गर्भा गायत्री i. e. गायत्री containing उष्णिक् foot.

2 2 2 2 2 2 1 2 1 1 2 1 2
ता मे अश्वप्राना, हरीषा नितोशना ।

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
उतो सु ह्यश्वप्राना इवाहवा ॥, r. viii. 25. 23.

The verse is imperfect. The first two feet require expansion. The third foot is discordant. v. 17. 82. is much more imperfect, if it is really this metre.

51 Mahidhara calls the following गङ्गमती गायत्री. The first two feet consist of eight syllables and the last of five syllables.

$\overbrace{2\ 2\ 1} \quad \overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 1} \quad \overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2}$
 शुक्तेन मनसा वयं, देवस्य सवितुः सवे ।

$\overbrace{2\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 2}$

स्वर्गाय गङ्गा ॥ v. 11.2.

The last foot admits of expansion.

52 The गायत्री occasionally consists of four feet of six syllables.

$\overbrace{2\ 2\ 1} \quad \overbrace{1\ 1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 1\ 2}$
 इन्द्रः प्रचीपतिः, बलेन वीडितः ।

$\overbrace{2\ 1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1} \quad \overbrace{1\ 1\ 2}$

इन्द्रवधो वषा, समत्सु सासक्तिः ॥ Rk. 16.10.

53. If it consists of two feet of nine syllables and the last foot of seven syllables, it is called नाचौ or elephantine गायत्री.

54. If it consists of the first foot of seven and the last two of nine syllables, it is called वाराही or Boarish गायत्री.

Sec. iii. उष्णिक्.

55. The उष्णिक् or lovely metre consists of two feet of eight syllables and one or twelve syllables. It is called (i) उष्णिक् or परोष्णिक्, if the last foot is of 12 syllables, (ii) ककुप् or 'expanded' if the middle foot is of twelve syllables, and (iii) पुर उष्णिक्, if the first foot is of twelve syllables.

(1.) उष्णिक् or परोष्णिक्,

(a.) $\overbrace{1\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 2\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2}^{\quad}$
य एक इद् विदमते, वसु भर्ताय दाशुषे ।

$\overbrace{2\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 2\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 2\ 2}^{\quad}$

ईशानो अमृतिष्कृत, इन्द्रो अक्ष ॥, r. I. 84. 7.

In the third foot, pause at the 8th and the 12th syllables.

(b.) $\overbrace{2\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2}^{\quad}$
याविष्या श्लोकमा दिवः, ज्योतिर्जनाय पक्ष्मः ।

$\overbrace{2\ 1\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad}$

आ न जर्जं नष्टमग्निना सुवम् ॥, r. I. 92. 17.

Pause at every foot.

(ii) ककुप्,

(c.) $\overbrace{2\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 2\ 1\ 2}^{\quad}$
सुभक्तं स्वा रथां अनु, सुदे दधे नवतो जीरदानवः ।

$\overbrace{2\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad}$

इष्टो द्यामो यतौरिव ॥, r. v. 53. 5.

Pause at every foot.

(d.) The following is imperfect ककुप्. The third foot is imperfect and सग्राम should be expanded into स्रियाम. मर्त्यः of the 2nd foot need not be expanded into मर्त्यः, as it does not sound bad.

$\overbrace{122} \quad \overbrace{112} \quad \overbrace{12} \quad \overbrace{122} \quad \overbrace{12} \quad \overbrace{112} \quad \overbrace{122}$
 सुदेवः समहासति, सुवीरो नरो महतः स मर्त्यः।

$\overbrace{2222} \quad \overbrace{212}$
 यं त्रायध्ने सग्राम ते ॥, r. v. 53. 15.

(iii) पुर उष्णिक्.

$\overbrace{21} \quad \overbrace{211} \quad \overbrace{1121} \quad \overbrace{212} \quad \overbrace{1211} \quad \overbrace{1212}$
 (e.) अथ, अन्तर द्युतमथ, भेषजं, आपासुत प्रशस्त्रये।

$\overbrace{22} \quad \overbrace{111} \quad \overbrace{212}$
 देवा भवत वाजिनः ॥, r. I. 23. 19.

The first foot is defective on account of अन्तर. Substitute, for instance, महान्त and the defect will be removed.

$\overbrace{222} \quad \overbrace{122} \quad \overbrace{22} \quad \overbrace{22} \quad \overbrace{212} \quad \overbrace{222}$
 (f.) अग्नि अर्जोतिषा अर्जोतिष्मान्, रक्ता वर्चसा वर्चस्वान्।

$\overbrace{1212} \quad \overbrace{11} \quad \overbrace{1222} \quad \overbrace{2}$
 सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥, v. 13. 40.

Here every foot is defective.

56. If it consists of two feet of eleven syllables

and the last of six syllables, it is called मनुषिरा छण्डिक् or छण्डिक् with the last foot shortest.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

म या घोषे भगवाणे न शोभे,

1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2

सभा वाचा यजति पञ्चियो बाम् ।

2 1 2 1 2 2

मैषसु न विद्वान् ॥, १. 1. 120. 5.

57. If it consists of two feet of eleven syllables and the middle of six syllables, it is called विपौलका-मध्या or छण्डिक् with the middle foot shortest.

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2

(a) हरी यस्य सुहजा चित्रता वेः, अर्धन्तासु शेषा ।

1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2

उभा रजौ न केणिना पति दंष्ट्र ॥, १. x. 105. 2.

(b). In the following verse of this name, the first foot consists of 12 syllables and the second of seven and the third foot of eleven syllables. The last is discordant.

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2

वज्रं य शक्ते सुहनाय दस्यवे, हिरीमणो हिरीमान् ।

1 1 1 1 1 2 2 1 1 1 2

अवतद्वसुधुतं न रजः ॥, १. x. 105. 7

58. The following is अक्षरेदुष्णिक् i. e. उष्णिक् by the number of 28 syllables. The first foot consists of ten, the 2nd of eleven, and the last of seven syllables.

1 2 2 2 2 1 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2
 श्रुतं गायत्रं तमवानस्य, अहं विद्धि विदेभ अग्निना दाम् ।

2 2 1 2 1 2 2
 आशी शुभस्यती दम् ॥, r. 1. 120. 6.

The first foot is defective. A short syllable before न would remove the defect.

Sayana explains 'यद्यपि पादसंख्ययोष्णिङ् न भवति, तथाप्यक्षर-संख्ययोष्णिक्' but probably means by 'पादसंख्ययो' 'पादाक्षर-संख्यया.' The verse does not properly admit of four feet.

59. If it consists of three feet of eleven, twelve, and four syllables, it is called ककुप् व्यङ्ग्यशिरः निचृत् i. e. contracted ककुप् with branched horns.

1 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
 ददौ देक्ष्यतामुदे ददि वीर्यं, ददि वीजेषु पुष्यत वाजिनः ।

2 1 1 2
 नूनमथ ॥, r. viii. 46. 15.

I change तम्बे of the Samhitā into तमुदे on the authority of this definiton. तम्बे altogether spoils the metre.

60. The उष्णिक् may also consist of four feet of seven syllables each.

(a.) $\overbrace{2\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 1\ 2\ 2}$
मंसोमहि त्वा वयं, आस्ताकं देव पूषन् ।

$\overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}$
मतीनां च साधनं, विप्राणां च आधवं ॥, *r. x. 26. 4.*

Every foot is defective गायत्री.

(b.) $\overbrace{1\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2\ 1} \quad \overbrace{1\ 1\ 2\ 2}$
नदं व ओदतीनां, नदं योयुवतीनाम् ।

$\overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 1\ 2}$
पतिं वो अन्नग्रानो, धेनूनामिषुधप्रसि ॥, *r. viii. 69. 2.*

अन्नग्रानां is to be read अन्नियानां and every foot is perfect.

61. If it consists of four feet, the first of five and the rest of eight syllables, it is called अनुष्टुप्-गर्भो-ष्णिक् i. e. उष्णिक् containing अनुष्टुप् feet.

$\overbrace{1\ 2\ 2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2\ 2\ 2\ 1\ 1\ 2}$
पितुं तु सोमं, महो धर्माणं तविषीम् ।

$\overbrace{2\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2}$
यस्य त्रितो वि ओजसा, इत्वं विपर्वमर्दयत् ॥, *r. I. 187. 1.*

This is v. 34. 7. Here Mahidhara calls it simply उष्णिक्.

SEC IV. विराट

62. The विराट् or luminous metre consists of four feet of ten syllables each.

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 2

यथा न तासुं एहा चतन्तं, नमो बुजानं नमो वदन्तम् ।

1 2 2 2 2 1 2 1 2 2

सजोषा धीराः पदैरयु यन्तम्,

1 2 2 2 2 2 2 1 2 2

उप त्वा सौदन् विश्वे यजन्ताः ॥ r.I.65. 1.

Orthodox writers generally regard such verses as made up of two-footed विराट्'s.

1 2 2 1 1 2 2 1 1 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 2

वि पिप्रोरहिमायस्य हृदाः, पुरो वज्रिष्कवसा न ददः ।

1 2 2 2 2 2 2 1 2 2

सुदामन् तद्गृह्णो अग्रं यन्तम्,

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2

अजिह्वने दात्रं दाशुषे दाः ॥ r. vi. 20. 7.

The first foot is imperfect in हृदाः.

63. The following are imperfect विराट्'s.

1 1 1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 2

(a) यस्मिन् अशु संसो न सौदन्, अत्वा चेतिष्ठो विश्वसुवधुत् ।

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2

सोमो न वेधा अतप्रजातः.

1 2 1 2 2 1 2 2 2

यद्यु न शिष्या विभु र्द रेभाः ॥, r. I. 65. 5.

The first foot begins in all-light. Read षसितौ and there will be no break.

1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2 2

(b) दुरोकशोचिः कतु न नित्यः, जायेष योनावरं विश्वसौ ।

2 2 1 2 2 2 2 1 2 2

चिलो यदभ्राट्, श्वेतो न विष्णु,

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2

रथो न रथसौ त्वेवः समत्सु ॥ r. I. 66. 3.

The second foot ends in all-heavy. Read विश्वसौ and there will be no break.

64. It may consist of (a) three feet of ten syllables or (b) three feet of eleven syllables or (c) one of ten and two of eleven syllables or (d) one of eleven and two of ten syllables or (e) one of nine, one of ten, and one of eleven syllables.

2 2 2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2

(a) प्रेक्षो यमने दीदृशि पुरो नः, यजस्यया सूर्या यविष्ठ ।

2 2 2 1 1 1 2 1 2 2

तां शयंत उप वंति बाजाः ॥, r. vii. 1. 3.

This is also v. 17. 76. and here Mahidhara calls it 'विराजुष्टुप्' a name not found in Shaunaka, Katya-yana, or Pingala. सूर्या is to be read सूर्यिया.

(b) १ २ १ २ १ १ २ २ २ २ २ २ १ २ १ २ १ २ २
 ऋषौ ऋषं विप्रिपानस्याङ्गेः, बोधा विप्रस्य अर्चतो मनीषाम् ।
 २ २ १ २ १ २ १ २ १ २ २
 क्षणा इवांसि अन्तमा सञ्जेमा ॥, r. vii. 22. 4.

१ २ २ २ २ १ १ २ २ २ २
 (b, 2) चतुर्धा रेतो अभवद् वधायाः ।

२ २ १ २ १ १ १ २ १ २ २ २ २ १ २ २ १ १ २ १ २ २
 आपस्तुरीयमश्नतं तुरीयं, यक्षस्तुरीयं पञ्चवस्तुरीयम् ॥, a. x. 10. 29.

१ २ १ २ १ १ २ २ १ २ २ १ २ १ १ १ २ २ २ २ २
 (c) न ते गिरो अपि ऋषेः तुरस्य, न सुद्युतिमसुर्यस्य विद्वान् ।
 १ २ २ २ २ १ १ २ १ २ २
 सदा ते नाम स्वयशो विदक्लि ॥, r. vii. 22. 5.

२ २ १ २ २ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २
 (d) यस्तु मदी सुजगद्वाहरसि धेन दत्ताणि इयस्य हंसि ।
 २ २ २ २ १ २ १ २ १ २ २
 स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममसु ॥ r. vii. 22. 2.

२ २ २ १ १ १ २ १ २ २ २ २ २ २ २ १ २ २
 (e) ऊर्ध्वा अस्य समिधो यजन्ति, ऊर्ध्वा शुका शोचीषि अग्ने ।
 १ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २
 उग्रमन्तमा सुप्रतीकस्य सूतोः ॥, v. 27. 11.

Mahidhara calls it विषमपादा छण्डिकम्.

65. If it consists of (a) two feet of ten syllables each, or (b) one of eleven and one of ten or (c) of one of twelve and one of eight, it is called द्विपदा विराट् or विराट् of two feet.

(a.) See note to § 62.

१ २ २ २ २ १ १ २ १ २ २
 (b.) अया वाजं देवहितं सनेम,

1 2 1 1 1 1 2 1 2 2

मदेम प्रतहिमाः सुवीराः ॥, r. vi. 17. 15.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

(c) रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं, युवो न पितरं ऊवे ॥, r. vii. 32. 3

(d). The following is क्षुरिक् द्विपदा विराट्. It consists of 13 and 8 syllables.

1 1 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

परि सुवानश्चक्षे देवमादनः

1 1 2 2 1 2 1 2

कतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥, r. ix. 107. 3.

At s. I. p. 868, Satyavrata without a single authority strives to prove that the two-footed विराट्'s are द्विपदापदपङ्क्ति, a term not elsewhere found.

66. If it consists of one foot of ten syllables, it is called एकपदा विराट्

1 2 2 1 1 2 2 1 2 2

असिक्त्रां यजमानो न होता ॥, r. iv. 17. 15.

1 2 2 2 2 1 2 1 2 2

ममो भूतैर् या इदं चकार ॥, v. 12. 65.

67. If it consists of a foot of 12 syllables between two feet of nine syllables, it is called काविराट् or ill-formed विराट्.

2 2 2 2 1 2 1 2 2

ता विद्वांसो हवामहे वा,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

ता नो विद्वांसो मन्त्र बोधेतमदृष्टः।

2 2 1 1 2 2 1 2 2

प्रार्चद् द्यमानो युवाकुः ॥, r. I. 120. 3.

68. If it consists of three feet of nine, ten, and thirteen syllables, it is called नष्टरूपा (पी) or of lost form.

1 2 2 1 2 2 2

वि दृष्टामि पाश्चात् न

2 2 1 2 1 2 2 1 2 2

देवान् वषट् क्षतसत्राङ्ग, तस्य दक्षा ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2

यातं च सक्षसो सुवं च रभ्यसो नः ॥, r. I. 120. 4.

Sec. v. अनुष्टुप्.

69. The अनुष्टुप् or next praising metre consists of four feet of eight syllables each.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2

(a) विज्ञा हि त्वा द्यंतमं, वाजेषु हवनश्रुतम् ।

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

द्यंतमस्य ह्रमहे, जतिं सहस्रसातमास् ॥, r. I. 10. 10.

2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

(b) किंस्त्रिंदासीत् पूर्वचिन्तिः, किं स्त्रिंदासीद् दृष्टद्वयः ।

2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

किंस्त्रिंदासीत् पिशङ्गिला, किंस्त्रिंदासीत् पिलिपिला ॥, t. vii. 4. 18.

2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(c) ऐषु नक्ष्त्रा द्वाजिनं, हरिणसत्रा भियं क्षधि ।

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

पराङ्मित्र एषतु, अर्वाची गौरपेषतु ॥, a. vi. 67. 3.

70. The following are not Vedic but common अनु-

ष्टुप्.

1 2 1 1 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2

गिरावरगराटेषु, हिरण्ये गोषु यद्वयः ।

1 2 2 2 1 2 2 2 2 2 1 1 2 1 2

सुरायां सिचप्रभानायां, कीलाखे मधु तन् मयि ॥, a. vi. 69. 1.

2 2 2 1 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2

आ दत्से जिनतां वर्चः, दूष्टं पूतं च आशिषः ॥, a. xii. 6. 56.

2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2

आदाय जीतं जीताय, लोकेऽशुनिन् प्र यच्छसि ॥, a. xii. 6. 57.

71. The following are imperfect अनुदुष्टः

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(a) नचि त्वा रोदसी उभे, ऋधायमाणमिन्वतः ।

2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2

जेषः स्वर्वतीरपः, सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥, r. I. 10. 8.

Here in the 3rd foot स्वर्वतीः is to be read सु चर्वतीः and the fourth foot is discordant.

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2

(b) इमे गृहा मयोभुवः, ऊर्जस्वन्तः पयस्वन्तः ।

2 2 2 2 1 1 2 2 2 2 2 2 1 2

पूर्णा वामेन तिष्ठन्तः, ते नो जानन्वायतः ॥, a. vii. 60. 2.

Here in the second and third feet, the 7th syllable is heavy instead of being light. पयस्वतः and तिष्ठतः would restore the rhythm. The last foot is ते नो जानन्तु आयतः.

1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2

(c) त्वमग्ने वसूँरिह, वसूँ आदित्याँ उत ।

1 2 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

वजा स्वध्वरं जनं, मनुजातं हतमृषम् ॥, r. I. 45. 1.

Here the first three feet consist of seven syllables each and त्व is to be read तुव, त्या तिया, and स्व सुव

.72. It also consists of three feet—two of twelve and one of eight syllables. If the first two feet are of twelve syllables, it is called कृति or artificial. If the middle foot is of eight syllables, it is called पिपीलिकमध्या (कृति).

(i) कृति.

2 22 2121212 3
(a) मा कखौ धातमभ्यनिलिखे नः
2 22 2 122 212 2
मा कुत्वा नो गृहेभ्यो धेनवो यः
1 2 1 2 1 2 2
स्तनभुजो अग्निष्ठीः ॥, r. I. 120. 8.

This verse consists of two elevens and last seven and is perfect as far as it goes. No good metre of the given syllables can be formed out of it without resolving नः into न ऊः, यः into गङ्गः, and ध्वोः into धवीः.

(ii.) पिपीलिकमध्या (कृति)

11 22 121 21212 11 221 21 2
(b) परि ऊषु प्र धन्व वाजसातये, परि वृत्राणि सञ्चयिः ।
12122 112 1 212
द्विषस्तरथा कृण्वता न ईयसे ॥, r. ix. 110. 1.

The first foot is not perfect.

1212 1 1121 22 122 212 12
(c) अजीजनो हि पवमान इह्ये, विधारे अश्वाना मयः ।
2 212 2122 122
गोजीग्या रंघमाणः पुरन्धरा ॥, v. 22. 18.

The first and last feet consist of eleven syllables and rhythm does not require their expansion.

Sec. vi. इहती.

73. The इहती or shining metre consists of four feet one of twelve and three of eight syllables. If the first foot is of twelve syllables, it is (i) पुरोइहती or पुरस्ताइहती *i. e.* इहती in the front. If the second foot is of twelve syllables, it is (ii) चरोइहती *i. e.* इहती in the neck (lit. chest). Some call it न्यङ्कुसारिणी or resembling branched horns of deer. Others call it स्तम्भश्रीवी or of thick neck. If the third foot is of twelve syllables, it is called (iii) पद्य or proper (इहती). If the fourth foot is of 12 syllables it is called (iv) उपरिणइहती *i. e.* इहती in the end.

(i) पुरोइहती

1 2 2 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

(a.) मद्यो यस्ततिः श्वसो असामि आ, मद्यो दम्भस्य दस्तुजिः ।

2 2 2 2 1 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2

भर्ता वज्रस्य इणोः, पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥, *r. x. 22. 3.*

The third foot contains seven syllables. इणोः may be read as इणायोः.

1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(b) अधीन्दु अल सप्तति च सप्त च ।

2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2

सद्यो दिदिष्ट ताम्बः, सद्यो दिदिष्ट पार्थयः,

2 2 1 2 1 2 1 2

सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥, *r. x. 93. 15.*

The first foot is somewhat imperfect. The second and third feet consist of seven syllables, but need not be expanded.

(ii) उरोदृहती or लङ्कारिणी.

2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2

(c) मत्सि अपायि ते महः, पादोत्रव हरिवो मत्सरो महः ।

1 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

वृषा ते वृष्णा इन्दुः, वाजी सहस्रसातमः ॥, r. I. 175. 1.

The third foot contains seven syllables.

2 2 2 1 2 2 1 2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(d) एतं शंसमिन्द्रास्त्रयुः, त्वं क्वचित् सन्तं सहसावन्मभिष्टे,

1 2 2 1 1 2 1 2

सदा पाप्मि अभिष्टे ।

2 1 2 2 1 2 1 2

मेदतां वेदता वसो ॥, r. x. 93. 11.

The first foot is imperfect and the second foot contains 13 syllables.

(iii) पथरा or proper दृहती.

1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(e) म यदित्या परावतः, शोचि न मानमस्यथ ।

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

कस्य कत्वा मरुतः कस्य वर्षसा,

2 2 1 2 1 2 1 2

कं याय कं न धूतयः ॥, r. I. 39. 1.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(f) नि त्वामग्ने मनु र्दधे, यत्रोति जनाय प्रश्रते ।

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2

दौदेय कणू कृतजात उच्चितः,

2 1 2 2 1 2 1 2

यं नमस्रन्ति ह्यष्टयः ॥, r. I. 36. 19.

(iv) उपरिष्ठात् दृहती,

1 2 1 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(g) यदर्जुन सारमेय, दतः पिशङ्ग यच्छसे ।

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

वीव आजन्त ऋष्टयः, उप सुक्तेषु वपतो नि षु रूप ॥, r. vii. 55. 2.

1 1 2 2 1 1 1 2 2 2 2 2 1 2 2

(h) न तमं ह्यो न दुरितं, देवासो अष्ट मर्त्यम् ।

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 1 2 1 2 1 2

सजोषसो यमर्थमा, मितो नयन्ति वरुणो अतिद्विषः ॥, r. x. 126. 1

The first foot is imperfect and दुरितं should be read दूरितं. The second foot is also imperfect with seven syllables and मर्त्यम् is to be read मर्त्यम्.

74. The दृष्टी also consists of four feet of nine, syllables (See § 121. d.)

75. If it consists of three feet of 12 syllables each, it is called सतोदृष्टी or effectually दृष्टी, महादृष्टी or great दृष्टी, or ऊर्ध्वदृष्टी or ऊर्ध्वदृष्टी (विराट् i. e. big दृष्टी in विराट् form.

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

(a) अभि अभि हि अवसा ततर्दि य, उत्वं न कं चिज्जनपानमवितम् ॥

2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2

अथैभिर्न भरमाणो गभस्तपोः ॥, r. ix. 110. 5.

The last foot contains eleven syllables, but गभस्तपोः may be expanded into गभस्तिथोः

1 2 1 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

(b) अजीजनो अस्त मर्त्येषु आ, ऋतस्य धर्ममस्तस्य चाक्षयः ।

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

सदाऽसरो वाजमच्छा मनियदत् ॥, r. ix. 110. 4.

The first foot contains eleven syllables and मर्त्येषु should be read as if मर्त्येषु.

76. If it contains four feet of nine, eight, eleven,

eight syllables, it is called निवर्तनपदा दृष्टती or दृष्टती having irregular feet.

1 12 11 1122 21 2 21 212

सुनितः सुसुनितश्च, चित्तं चेतिष्ठ स्मृतम् ।

2 12 22 1 12 122 22 2 21 22

भासदा सञ्जाट् सञ्जरिं सञ्जन्तं, सुञ्जन्तं बाजेष्ट पूर्वम् ॥, r.viii.46.20.

The last foot contains seven syllables, but पूर्वम् may be expanded into पूर्वसिं. The first foot is imperfect.

77. If it consists of two feet of 13 syllables with the middle foot of eight syllables, it is called पिपीलिक-मया दृष्टती i.e. दृष्टती with the middle foot shortest.

1 1 2 2 12 12 12 12 2 2 12 12 12 12

अभि वो वीरमन्त्रसो मदेष्टु गाय, गिता सञ्जा विचेतसम् ।

22 22 22 2 12 12 12 12

दृष्टं नाम सुत्यं पाकिनं वचो यथा ॥, r. viii. 46. 14.

The first foot is imperfect and but for the accent I would not end it at गाय.

78. If it consists of two feet of eight syllables, with two middle feet of ten syllables, it is called विष्टार-दृष्टती or well-spread दृष्टती.

12 1 2 2 12 2 12 2 2 1 11 2 12

सुवं हि आशं सञ्जो रन्, सुवं वा यन् निरतन्तसम् ।

2 2 12 12 2 2 2 2 2 2 12 12 2

ता भो वक्ष् सुगोपा सञ्जातं, पातं नो वृकादवायोः ॥, r. I. 120. 7.

The second foot contains nine syllables and सञ्जातं is to be read सञ्जातं. The first and last feet are imperfect.

79. If it contains four feet of eight syllables and

one of twelve syllables, it is called महाद्वहती. If the middle foot is of twelve syllables, it is यवमथा.

(i) महाद्वहती.

1222 2 12 2 12 12 12121 2 12
(a.) नमोवाके प्रस्थिते अक्षरे नरा, विवक्ष्यस्य पीतये ।

2 2 12 12 12 122 2 12 12

आ यातमग्निना गतम्, अवसुत्र वामहं कृदे,

22 22 1 2 12

धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ r. viii. 35. 23.

122 1122 121 2 122

(b.) नवानां नवतीनां, विषस्य रोपुषीषाम् ।

2222 1222 2221 212 122

सर्वासामग्रभं नाम, आरे अस्य योजनं हरिष्ठा,

122 112 122

मधुत्वा मधुका चकार ॥ r. I. 191. 13.

Here the feet are irregular. The first two are of seven syllables, but perfect. The third contains eight, 4th ten, and 5th nine syllables. The third and fourth feet are imperfect. Sayana observes "अत्र यद्यप्यक्षराणि नूतनानि, तथापि वृत्तेन पूरणीयानि." Uvata calls it यंक्ति.

(ii) यवमथा (महाद्वहती.)

2 2 121 112 12211 212
(c) हं मा तपन्ति अभिता, सपत्नीरिव परैवः ।

221 22 1 121 22

मूषो न शिन्ना वि अदन्ति माधः

222 21212 222 21 212

खोदारं ते शतक्रतो, विसं मे अस्य रोदसी ॥ r. I. 105. 8.

The first foot is imperfect in अभिता. The third foot

has eleven syllables, but माधः need not be expanded into माधियः.

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(d.) दृष्टद्विरग्न अर्चिभिः, द्युक्तेषु देव गोचिषा ।

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ,

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 1 2 2

रेवन्तः द्युक् दीदित्ति, द्युक्तेषु पावक दीदित्ति ॥, r. vi. 48. 7.

The third foot contains eleven syllables, but perfect. अग्नौ of the Samhitā text spoils the metre.

2 2 1 1 1 1 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2

(e.) मौक्तुष्टन शिवतन, शिवो नः सुमना भव ।

1 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2

परमे दृष्टे आयुधं निषाय,

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

क्षतिं वसान आचर, पिनाकं विश्वदागच्छि ॥, v. 16. 51.

The first foot is imperfect. The third foot contains eleven syllables. I have changed दृष्ट into दृष्टे as the metre is otherwise spoilt. Mahidhara calls it. यवनध्या निष्टुप्.

80. If it contains two feet of 12 syllables and three of eight, it is called महासतोदृष्टती or great सतो-दृष्टती.

2 2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

(a.) आ यः यमौ भासुना रोदसी उमे,

2 2 1 2 1 2 1 2

धूमेन धावते दिवि ।

1 2 1 2 1 1 1 2 2 1 2 2

तिरसामो दहम जम्भ्यासु आ,

2 2 1 1 1 2 1 2   2 2 1 1 2 1 2

आवासु अरुषो वषा, आवा अरुषो वषा ॥, r. vi. 48. 6.

The third foot contains 11 syllables and ऊर्या is to be expanded into ऊर्मिया. The fifth foot contains seven syllables and आवा is to be read आवावा.

. 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2

(b.) विस्वासां गृहपतिर्विश्वामसि, त्वमग्ने मातृषीषां ।

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

अतं पूर्वमिदं विष्ट पाद्वि अहसः.

1 2 2 2 1 2 1 2   2 2 2 1 1 1 2

समेद्वारं अतं हिमाः, सोढभ्यो ये च ददति ॥, r. vi. 48. 8.

The first foot contains 11 syllables and विश्वासां is to be read विश्वासां. The second foot contains seven syllables. The 5th foot is imperfect.

Sec. vii. पंक्ति.

8L. If it consists of five feet of eight syllables, it is called पंक्ति or line-metre. Some call it पद्यत्रा or proper पंक्ति.

2 2 2 2 1 2 1 2   1 2 1 2 1 2 1 2

(a.) तं नो अग्ने अमी नरो, रयिं सद्यस्व आ भर ।

. 2 2 1 2 1 2 1 2   1 2 2 2 1 2 1 2

स क्षेपयत् स पोषयत्, सुवहाजस्य सातये,

1 2 1 2 1 2 1 2

वतैधि वृत्सु नो वधे ॥, r. v. 9. 7.

1 1 2 2 1 2 1 2   2 2 1 1 1 2 1 2

(b.) अधि सानौ नि जिघ्रते, वज्रं शतपर्वणा ।

2 2 1 2 1 2 1 2   1 2 2 2 1 2 1 2

मन्दानं इन्द्र अन्वसः, सखिभ्यो गातुमिच्छति,

2 2 1 2 1 2 2

अर्धशतं स्वराजं ॥, r. I. 80. 6.

Here in the third foot, इन्द्रो of the Samhitā spoils the metre. The last foot contains seven syllables but 'राजं' need not be read राजियं.

82. The following verse contains one foot of five syllables and four of eight syllables and may be called अक्षुप्तती पंक्ति. Orthodox writers, however, regard the first and last feet as adjuncts and the three middle feet as parts of a अक्षुप्तो verse.

2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2

एवाहि अक्षुप्तः, राये वाजाय वज्रिवः ।

1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2

अविष्ट वज्रिन्मृच्छसे, मंहिष्ट वज्रिन्मृच्छसे,

2 2 1 1 1 2 2

आयाहि पिव मत्स्र ॥, s. ii. p. 371.

83. If it contains six feet of eight syllables, it is called महापंक्ति or great पंक्ति. Some regard it as a form of जगती.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2

(a.) यथा मांसं यथा सुरा, यथाश्वा अधिदेवने ।

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

यथा पुंसो दृषण्यतः, स्त्रियां निहन्त्यते मनः ।

2 2 2 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

एवा ते अन्निये मनः, अधि वत्से नि हन्यताम् ॥, a. vi. 70. 1.

The text reads अन्नये for अन्निये.

1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 2 1 1 2 1 2

(b.) उभे यदिन्द्र रोदसी, आपेप्राय उषा इव ।

1 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2 2

सहास्रं त्वा सहीनां, सन्नाजं वर्षषीनां,

.22 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2

देवी जनित्रजोजनद्, भद्रा जनित्रजोजनत् ॥, १. x. 134. 1

The 3rd and 4th feet contain seven syllables each but they are perfect.

84. The सहास्रं पंक्ति may consist of irregular feet.

2 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2

सूर्यं विषमा सजामि, इति सुरावतो गृहे ।

2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2

सो चिन्तु न मरति नो, वयं मराम,

2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

आरे अस्त्रं योजनं हरिष्ठाः, मधु त्वा मधुला चकार ॥, १. I. 191. 10.

Here the first three feet consist of eight syllables, the 4th of five, the sixth of ten, and the last of nine. Some regard the third foot as of seven syllables ending in ति, but the rhythm requires नो to be joined to it. The 4th foot is out of place.

85. The पंक्ति also consists of two feet of twelve syllables and two feet of eight syllables. If the first two feet are of eight syllables, it is called (i) आहार-पंक्ति or पंक्ति spread towards (the beginning). If the last two are of 8 syllables, it is called (ii) प्रहारपंक्ति or पंक्ति spread in front. If the middle feet are of 8 syllables, it is called (iii) संहारपंक्ति or पंक्ति fully spread. If the first and the fourth are of eight syllables, it is called (iv) विहारपंक्ति or पंक्ति well-spread. If the 2nd and

the 4th are of eight syllables, it is called (v) सतोपंक्ति or effectually पंक्ति or सतोद्वहतीपंक्ति or पंक्ति effectually द्वहती or simply सतोद्वहती. If the first and the third are of eight syllables, it is called (vi) विपरीता (सतोद्वहती) i. e. reversed सतोद्वहती or simply विपरीता.

(i.) आक्षारपंक्ति.

(a.) २ २ २ १ १ २ १ २ २ १ १ २ १ २
भङ्गं गो अपि वातय, मनो दक्षसुत कतुम् ।

१ २ २ २ २ २ १ २ १ २ १ २

अघा ते सुखे अन्धसो वि वो महे.

१ २ २ २ १ १ १ २ १ २ १ २

रथन् गावो न यवसे विवस्वसे ॥, r. x. 25. 1.

१ २ १ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २ १ २

(b.) ययोरधि म यज्ञाः, अक्षुरे सन्ति सूरयः ।

२ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २

ता यज्ञस्य अध्वरस्य प्रचेतसा,

१ २ १ २ १ १ २ २ २ १ २

स्वधामि र्वा पिबतः सोम्य' मधु ॥, r. viii. 10. 4.

The first foot contains seven syllables. The 4th foot contains eleven syllables and सोम्य' is to be read सोमिय

(ii) प्रक्षारपंक्ति.

(c.) १ २ १ २ २ १ १ २ १ २ १ २ २ १ २ २ १ १ २ १ २ १ २
सुयो हि माता अदिति विचेतसा, द्यौ न भूमिः ययसा पुपूतनि ।

१ २ १ २ १ २ १ २ २ २ १ २ १ २ १ २

अव प्रिया दिदिष्टन, सूरौ निमित्त रश्मिभिः ॥, r. x. 132. 6.

Here the 2nd foot is imperfect with 11 syllables. द्यौः is to be read द्यौः.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

(d.) सञ्चि दावा दयिनी भूतसुवी,

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2

मारी यक्षी न रोदसी सद् नः ।

2 2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2

तेभिर्नः पातं सञ्चासे, एभिर्नः पातं शूषणि ॥, r. x. 93. 1.

The first two contain eleven syllables each, but perfect. The last two feet are of 8 syllables. The use of त in the 4th foot makes it discordant.

(iii) संक्षारपंक्ति

1 1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2

(e.) पितृभूतो न सन्तुमिन् सुदानवः, प्रतिदध्मो यजामसि ॥

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2

उवा अप स्वतु नमः, सं वर्तयति वर्तमिं सुजातता ॥, r. x. 172. 3-4.

These are properly two verses and Sar. calls them द्विपदा विराट्. Moreover the first foot is imperfect.

(iv) विष्टारपंक्ति.

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(f.) अग्ने तव अश्वो वयः, सञ्चि आजन्ते अश्वयो विभावसो ।

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

दृष्टवानो भवसा वाजसुक्ष्मं, दधसि दाशुषे कवे ॥, r. x. 140. 1.

The 3rd foot contains eleven syllables, but उक्ष्मं need not be expanded into उक्ष्विः.

2 1 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2

(g.) पावकवर्षाः शुक्रवर्षाः, अनूनवर्षा उदियमिं भावुना ।

2 2 2 1 2 1 1 2 1 2 1 2

पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि.

1 2 1 2 1 2 1 2

एषां रोदसी उभे ॥, r. x. 140. 2.

Here the first foot is imperfect and contains nine syllables. Sar. calls it सतोदसी, but it would make the first a very bad foot of 14 syllables. This is the same verse as v. 12. 107. and under v. 12. 106 (=r. x. 140.1) Mahidhara observes “आद्ये द्वे विटारपंक्तौ.”

(v) सतोदसी.

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(h.) मा ते राधांसि मा त जसयो वसो,

2 2 1 2 1 2 1 2

अष्टान् कदा चना दमन् ।

2 2 1 1 1 1 2 1 2 1 2

विष्ठा च न उपमिसौहि मागुष

1 2 1 2 1 2 1 2

वस्त्रानि वर्षणिभ्य आ ॥, r. I. 84. 20.

The third foot is imperfect. उ should have been ज.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

(i.) त्वेषां अग्नेरमवन्त अर्चयः, भीमासो न प्रतीतये ।

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

रक्षस्विनः सद्मिद्यातुमावतः, विश्वं समन्त्रिणं दह ॥, r. I. 36. 20.

The Samhita reads सो for स and तो for त This spoils the metre.

(vi) विपरीता.

1 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 1 2 1 2 1 2

(j.) य ऋष्यः आकथत्सखा, विश्वेत् स वेद जनिमा युद्धतः ।

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 1 2 1 2 1 2

तं विश्वे मागुषा युगा, इन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्त्र्यम् ॥, r. viii. 46. 12.

86 If it contains of five irregular feet (11, 7, 8, 6; 8.) containing 40 syllables, it is called अक्षरैः पङ्क्तिः i. e. पङ्क्ति by the number of syllables.

1 2 2 2 1 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2
हवी नो अङ्गयो देव सवितः, स च सुवे मघोनाम् ।

1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2
सहो न इन्द्रो वज्रिभिः, श्वेषां चर्षणीनां,

2 2 2 2 1 2 1 2
अक्रं रश्मिं न योसुषे ॥, r. x. 93. 9.

The first foot is imperfect. I would read अक्षरा as नि एषा.

37. If it consists of five feet of five syllables or of one of four, one of six, and three of five syllables, it is called पदपङ्क्तिः i. e. पङ्क्ति in words.

2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2
(a.) एभि नो अक्रैः, भवा नो अर्वाङ् स्व र्ष अजोतिः ।

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
अग्ने विश्वेभिः, सुमना अनीकैः ॥, r. iv. 10. 3.

The third foot is properly of five syllables. अजोतिः should be read जियोतिः.

1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2
(b.) अथा हि अग्ने, कतो भद्रस्य, दक्षस्य साधोः ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
रथी र्हतस्य, दहतौ बभूव ॥, r. iv. 10. 2.

The Samrita reads स्याने, but my reading reads better.

1 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 1 1 2 2
(c.) हतं न पूतं, तनूररेपाः, शुवि हिरणम् ।

2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 2

तद् ते वक्त्रो न, रोचत स्वधावः ॥, r. iv. 10. 6.

Sar. calls this "उष्णिग् वा." Others call it शुचि पाद-
पंक्ति.

88. If it contains five feet of five syllables and the
sixth of six syllables, it is called महापदपंक्ति or great
पदपंक्ति.

1 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 2
तव स्वादिष्टा, अग्ने संहृदिः, इदा चिदङ्गः, इदा चिदङ्गोः ।

1 2 2 2 2 2 1 1 1 2 2

त्रिवे वक्त्रो न, रोचत उपाके ॥, r. iv. 10. 5.

89. The following is three-footed अक्षरपंक्ति.

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2

भगो न चितः, अग्नि र्महोनां, दधाति रत्नम् ॥, s. I. p. 900.

Satyavrata calls it पञ्चदशाक्षरा गायत्री. I do not find
any authority for this statement.

Sec. viii. त्रिष्टुप्.

90. The त्रिष्टुप् or thrice-praising metre consists of
four feet of eleven syllables.

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
(a) पितृष्टिदूध र्जतुषा विवेद, वि अस्थ धारा अरुजद् वि धेना ।

1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2

गुहा चरन्तं सखिभिः शिषेभिः,

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

दिवो यक्षीभिर्न गुहा मभूव ॥, r. III. 1. 9.

- 1 2 2   2 1   1 1 2 1 2 2   2 2   1 2 2 1 1 2   1 2 2'
 (b) अलायङ् नृ हन्ति महता वधेन, दूना अदूना अरसा अभूवन् ॥
 2 2 1 2 2   1 1 2 1   2 2
 शिष्टानशिष्टान् नि तिरामि वाचा,
 1 2 1 2 2   1 1 2 1 2 2
 यथा किमीषां नकिश्च्छिषति ॥, a. II. 31. 3.

91. One or two of these feet may be of (a) twelve syllables, or (b) of ten syllables, or (c) one of ten and one of twelve syllables.

- 1 2 1 2 1 1 1 2   1 2 1 2   2 2 2 2   1 1 2 2   1 2 2
 (a) सुनेमि चक्रमजरं वि वाहते, उत्तानायां दश सुक्ता वरुन्ति ।
 2 2 1   2 2   1 1 2 1   2 1 2
 सूर्यस्य चक्षू रजसैति आहतं,
 2 2 2 1 2   1 1 2 1   2 2
 तस्मिन्वार्पिता भुवनानि विश्वा ॥, r. I. 164. 14.

The first and third feet consist of 12 syllables. In the Samhita, तिस्रा is given as त्वा.

- 1 2 2 2 2   2 2 1 2 2   1 2 2 1 2   1 2 2 1 2 2
 (b) उभा वामिन्द्राग्नी आहुवधौ, उभा राधसः सह मादयधौ ।
 1 2 2 2 2 1 1 2   1 2 2
 उभा दाताराविषां रवीषां,
 1 2 2 2 1   2 1 2   1 2 2
 उभा राजस्य सातये ऊधे वाम् ॥, r. vi. 60. 13.

The third foot consists of ten syllables. The first foot is imperfect. इन्द्राग्नी should be read as इन्द्राग्नी. This is the same verse as v. 3. 13. Mahidhara considers it 'इन्द्रा'.

- 2 2 2   2 2   1 2   1 2 2
 (c) त्वम्यन्तां होत्रा नधो हतस्य

2 1 1 1 1 1 1 2 1 2 2 2

यज्ञपतिव्यय एनसा आहुः ।

1 2 2 1 2 1 1 2 1 2 3

प्रजा निर्भक्ता अक्षुतपत्रमाना

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

अध्वयौ स्तोकावपतौ वराध ॥ t. 3. 2. 8.

The first foot consists of ten syllables and the second of twelve. The second foot is imperfect. Sayana, in accordance with Kalpa, regards the first foot as a separate verse and the विहृ.पु. to end in “सन्-
स्ताभ्यां ह्यक्षतु विश्वकर्मा”. This is also confirmed by a. 2. 35.2. But it is against the compiler, if the marking of the line in the printed edition is correct. Moreover, the foot last mentioned may be regarded as an adjunct to the given विहृ.पु.

2 2 2 2 1 1 2 1 2 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 2

(d) अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः, कक्षीणां पुलो अभिशस्तिमावा ।

1 2 2 2 1 1 2 1 2 2

स नः सेजानः सुयजा यजेह,

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

देवेभेरा हव्यं सदमप्रयुच्छन् ॥, v. 5. 4.

Mahādhara calls it विराट्. So also v. 9. 16. This is the same verse as r. vii. 38. 7. and here Katyayana distinctly gives it as विहृ.पु.

92. The following are imperfect विहृ.पु.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(a) अमी य कक्षा निक्षितास उच्चा, नक्तं दहन्ते कुहं चिद्विवेदुः ।

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2

अद्वानि वरुणस्य व्रतानि,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

विचाकशस्त्रमा नक्तमेति ॥, r. I. 24. 10.

The third foot is slightly imperfect.

1 2 2 2 1 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(b) अनन्यान्त् सोमपान् मन्थमानः, प्राणस्य विद्वान् समरे न धीरः ।

2 2 1 1 2 1 1 2 1 2 2

एनश्चक्षवान् महि बह्व एषां,

2 2 1 2 2 1 2 2 2 1 2

तं विश्वकर्मान् प्रसुच्चा स्वस्ये ॥, t. 3. 2. 8.

The last foot is imperfect both in प्रसुच्चा and in स्वस्ये
The last may be expanded into सु-अस्ये, but the defect
in प्रसुच्चा can be removed only by reading it as प्रसुच्चा.

2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2

(c) केन पाश्यां आभते पूषस्य, केन मांसं संभतं केन शुल्फौ ।

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

केनाङ्गुलीः पेयनीः केन खानि,

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

केनोष्णौ मध्यतः कः प्रतिष्ठाम् ॥, a. x. 2. 1.

Probably the proper reading is पुषस्य and it removes
the defect.

93. If it contains two feet of eleven syllables, it is
called द्विपदा विष्टुप्.

1 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

(a) महि राधो विश्वजनं दधानान्

1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

भरद्वाजान्त् सार्जयो अभ्यय ॥, r. vi. 47. 25.

2 2 1 1 1 1 1 2 1 2 2

(b) अग्ने भव सुषमिधा समिद्धः

1 1 2 1 2 1 2 2 1 2 2

उत बर्हिर्विया वि सृषीताम् ।, r. vii. 17. 1.

94. If it contains one foot of eleven syllables, it is एकपदा त्रिष्टुप्.

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

(a) आ वां सुष्मे वरिमन्त् स्वरिभिः क्षाम् ॥, r. vi. 63. 11.

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2

(b) दीर्घामसु प्रसितिमाद्युषे धाम् ।, t. I. 1. 6.

95. If it contains three feet of 11 or 12 syllables and one of eight, it is called ज्योतिष्मती or lustrous. The first is properly विराड्रूपा त्रिष्टुप्.

It is (i) पुरस्ताज्ज्योतिः if the first foot is of eight syllables, (ii) मध्येज्ज्योतिः if it is in the middle, and (iii) उपरिहाज्ज्योतिः if it is the last.

(i) पुरस्ताज्ज्योतिः (त्रिष्टुप्).

2 1 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2

(a) यं परिधिं पर्यधत्वा, अग्ने देव पणिभिर्वीयमाणः ।

2 1 2 1 1 1 2 2 1 2 2 1 1 2 1 1 1 2 1 2 2

तं त एतमसु जोषं भराभि, न इदेष त्वदपचेतयति ॥, t. I. 1. 13.

The first foot is not perfect. The other three feet are perfect and contain eleven syllables each. This is properly विराड्रूपा त्रिष्टुप्. But Sayana after Pingala calls it पुरस्ताज्ज्योतिः.

2 1 1 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

(b) तां सवितुर्वरेण्यस्य, चित्तामाऽहं दृष्टे सुमतिं विश्रजन्वाम् ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
 यामस्य कणो अदुहत् प्रपीना
 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सहस्रधारां पयसा महीं गाम् ॥ v. 17. 74.

The second foot contains 13 syllables. The 3rd and 4th eleven syllables each. The first and second feet are imperfect. This is a case not provided by the rules.

(ii) मध्येजप्रोतिः (त्रिष्टुप्)

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2
 (c.) यद्वा यक्षं मनवे संमिनिक्षयः, एषेत् काणस्य बोधतम् ।

1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
 बृहस्पतिं विश्वान् देवाँ अहं ज्ञवे,
 2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

बृह्नाविष्णु अश्विनावाग्रुहेषसा ॥ v. viii. 10. 2.

The first, third, and fourth feet consist of 12 syllables each.

(iii) उपरिष्टाज्जप्रोतिः (त्रिष्टुप्)

2 1 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
 (d) अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुणा,
 2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2
 आदित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

1 2 1 2 1 1 2 2 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

सजोषसा उपसा सूर्येण च, सोमं पिबतमश्विना ॥ v. viii. 35. 1.

The first and 2nd feet contain 12 syllables. The third foot contains 11 syllables, but सूर्येण should be expanded सूरियेण.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(e) अतावानं महिषं विश्वदर्शितम्,

2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2

अग्निं सुन्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

१ 2 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2

श्रुत्कर्णं सप्रथसमं त्वा गिरा, दैव्यं मानुषा युगा ॥, १. x. 140. 6.

The third foot contains eleven syllables. त्वा should be read as तुवा. The 4th foot contains seven syllables. दैव्यं should be read as दैविषं.

96. If it contains two feet of ten syllables and three feet of eight syllables, it is called पंक्तुत्तरा त्रिष्टुप् (or simply पंक्तुत्तरा) or विराट्पूर्वा त्रिष्टुप् (or simply विराट्-पूर्वा) i. e. त्रिष्टुप् followed by पंक्ति feet or preceded by विराट् feet.

1 2 2 1 1 2 1 2 2 2 1 2 1 1 2 1 2 2 1 2

(a) समिन्द्रेय गामनङ्गाहं, य आवहदुशीनराणाम् अनाः ॥

1 1 2 1 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

भरतामप यद्रूपः द्यौः पृथिवि क्षमा रूपः

2 1 2 2 1 2 1 2

मो घु ते किं चनामसत् ॥, १. x. 59. 10.

The first and the second feet are imperfect. The latter contains eleven syllables.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(3) एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं, शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 1 2

ना खरिषु अवो ब्रह्म रुचिं गृणत्सु दिष्टम्

1 2 1 2 1 1 1 2

इषं गृणत्सु दिष्टम् ॥, १. v. 86. 6.

97 If it contains three feet of eleven syllables and one of eight, it is called विराड्-रूपा तिष्टुप्. *i. e.* तिष्टुप् like विराट् in the number of syllables : see § 95.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

(a) क्रीडन्तो रंष्ट्रं या भुवः, सं भक्षणा वासुना वेविदानः।

2 2 1 2 1 1 2 1 2 2

ता अक्षत्र सन् ध्रुवजो न तिग्माः

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2

सुसंश्रिता वक्षत्रो वक्षणेभ्यः ॥, *r. v.* 19. 5.

The last two feet contain ten syllables each, but are perfect

1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2

(b) गृह्णा मा जिभोत मा, वेपथ्वमूर्जं बिभ्रत एमसि।

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

ऊर्जं बिभ्रद् वः सुमनाः सुमेधाः,

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2

गृह्णानैमि मनसा मोदमानः ॥, *v.* 3. 41.

The first two feet are imperfect.

98. If it contains two feet of nine or ten syllables, one of ten or nine, and one of eleven, it is called विराट्-स्थाना तिष्टुप्. *i. e.* तिष्टुप् in the place of विराट्.

2 1 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2

(a) स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः, स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः

2 1 2 2 2 1 2 1 2 2

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः,

2 1 2 1 2 1 2 1 2 2

स्वस्ति नो वृद्धस्वस्ति दधातु ॥, *r. I.* 89. 6.

The first two feet are of nine syllables and the last two of ten.

1 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2

(b) शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः, सग्रां ते दावने वस्त्रवास् ॥

1 2 2 2 2 2 2 1 2 2

हमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

वस्त्रयवः सिन्धवो न चरन्तः ॥, r. II. 11. 1.

The second foot contains nine syllables and the 4th eleven ; the other two contain ten syllables each.

99. If it contains two feet of ten syllables and two feet of twelve, it is called अभिसारिणी i. e. seeking (निराह and जगती)

2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2

यो वाचा विवाचो बभ्रवाचः, ध्रुवः सप्तस्थाऽश्विवा जवान् ।

2 1 1 2 1 2 2 1 2 1 2

तत्तदिदं पौंसं गृणीमसि,

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

पितेव यस्तविषीं वाटधे प्रवः ॥, r. x. 23. 5.

The first foot is imperfect. In the 3rd foot, पौंसं should be expanded into पौंसियं.

Sec. ix. जगती.

101. The जगती or flowing metre consists of four feet of 12 syllables.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(a) विष्णुर्दिन्द्रो जमनेरुत ध्रुवः, स इन्द्रायो मधवा वस्य दैवन्ते ॥

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवः,

1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2

तयो वर्धते वषभस्य शुश्रूणः ॥, r. x. 43. 3

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

(b) सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते, दमे दमूना इपयन्निङ्गसदे ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यः,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

विष्णुर्विभावा सुषस्ता सखीयते ॥, r. x. 91. 1.

In the third foot वरेण्य may be read वरेण्यि.

102. One or two feet may consist of eleven syllables or one of ten and one of eleven.

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2

(a) आपो न सिन्धुमभि यत् समक्षरन्, सोमास इन्द्रं कुल्या इव क्रदम् ।

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

वर्धन्ति विप्रा सन्नो अस्य संदने,

1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

यव न वृष्टिर्दिव्येन दासुना ॥, r. x. 43. 7.

The third and fourth feet contain eleven syllables each, but कुल्या is to be expanded into कूलिया and दिवेन into दिवियेन.

2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 1 1 2 2 2 1 2

(b) सो चिन्नु वृष्टिर्धूयया ऽ स्था सचा, इन्द्रः शम्भूषि हरिताभि मुष्णते ।

1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

अव वेति सुक्षयं सुते मधु,

1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

उदिङ्गुनोति वातो यथा वनम् ॥, r. x. 23. 4.

The first foot contains ten syllables and the last two eleven. But the form of the last two feet shews that वेति is to be read as if वणति and वातो as if वातउ.

103. The following are imperfect जगती.

1112 112 21 212 22 122 2121 22

(a) अयमिह प्रथमो धावि धादभिः, होता यजिष्ठो अक्षरेषु द्वेङ्गः ।

1212 2 112 1112 121 22 22 12 1 2

ममवानो भगवो विरुचुः, वनेषु चित्रं विभुं विप्रे विप्रे ॥, v. 3. 15.

The first and third feet are defective and discordant. The second foot contains eleven syllables. So the 4th. But here विभुं is to be expanded into विभुवं.

1212 111212 12 2111 111 212 12

(b) कष्टन्नरः कष्टयसुहृधातन, चोदयत खुदत वाजसातये ।

222 212 2 1212

जिष्टिग्रः पुत्रमा चत्रावथोतये,

22 121 112 1212

इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥, r. x. 101. 12.

The second foot is imperfect. The third foot contains eleven syllables and expansion does not remove the defect.

104. If it consists of two feet of twelve syllables, it is called द्विपदा जगती.

1 2 221 112 1212

स नो वाजेषु अविता पुरुवसुः,

12 22 112 212 12

पुरःस्थाता मघवा दत्तहा भुवत् ॥, r. viii. 46. 13.

105. If it consists of one foot, it is called एकपदा जगती.

Sec. x. Long Metres.

106. A verse of 52 syllables is called अतिजगती or over

जगदी. It either consists of (a) four feet of 13 syllables or of (b) three feet of 12 syllables and two of eight. There may be other varieties.

1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2

(a) लमिन्द्रं जोरुवीमि मधवानमुभं, सत्ता दधानमप्रतिष्कृतं शर्वाति ।

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तत,

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2

राये नो विश्वा सुपथा क्षणोतु वज्री ॥, r. viii. 97. 13.

The feet are imperfect.

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(b) ऋ वो महे मतयो यन्तु विष्णवे, मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् ।

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

ऋ शर्वाय प्रयज्यवे, सुखादये तवसे मन्ददिष्टे,

1 2 1 2 1 1 1 2

धुनिव्रताय शवसे ॥, r. v. 87. 1.

The 3rd and 5th feet are of eight syllables and the others of 12 syllables. If rhythm is disregarded, the third can be of 12 syllables and the 4th eight.

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2

(c) स आतरं वरुणमग्न आ वरुत्स,

2 2 2 2 1 1 2 2 1 1 1 2 2 2 2 1 1 1 2

देवाँ यच्छा सुमती यज्ञवनसं, जग्नेष्ठं यज्ञवनसम् ।

1 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2

अज्ञानानामादित्यं चर्षणीष्टम्, राजानं चर्षणीष्टम् ॥, r. iv. 1. 2.

The first foot contains 13 syllables and the last eight. They are perfect. The second and 4th con-

tain 12 syllables and are imperfect, the last in त्व instead of त'. The third foot contains seven syllables and is imperfect.

107. A verse of 56 syllables is called शक्करी or powerful. It consists of (a) seven feet of eight syllables, or (b) five feet of eleven syllables. There may be other varieties.

1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2
(a) न हि वां वत्रयामहे, अथेन्द्रमिदं यजामहे, शविष्ठं दृष्टं नरम् ।
1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2
स नः कदाचिद्वंता, गमदा वाजसातये,
1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
गमदा मेघसातये, नभंतामन्यके समे ॥, r. viii. 40. 2.

The third foot is imperfect. दृष्टं is to be read दृष्टान्नां.

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2
(b) येषां पश्चात् प्रपदानि, पुरः पाष्णीः पुरो सुखा ।
1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2
खलजाः शकधूमजाः, उरुगडा ये च भट्सटाः,
2 1 2 2 1 2 1 2
कुम्भसुष्का अयाशवः ।

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
तानसरा ब्रह्मणस्तै, प्रतीबोधेन नाश्रय ॥, a. viii. 6. 15.

The first foot is imperfect. प्रपदानि should be read as if प्रपादनि.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2 2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
(c) अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तम्, आपिप्यानं सधवा प्रुक्तमन्यः ।
2 2 1 2 1 1 2 2 2 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
अध्वर्युभिः प्रथतं सध्वो अग्रम्, इन्द्रो मदायं प्रति धत् पिबध्वै

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सूरो मदाय प्रति धत् पिबथे ॥, r. iv. 27. 5.

1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2

(d) इति त्वाग्ने दृष्टिद्वयस्य पुत्राः, उपस्तुतासु कषयो अवोचन् ।

2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 1 1 2 2 2 2 1 2 2

तांश्च पाहि गृणतश्च सूरीन्, वषट् वषडित्प्रर्धासो अनघन्,

1 2 1 1 2 2 2 2 1 2 2

नमो नम इत्प्रर्धासो अनघन् ॥, r. x. 115. 9.

The third foot contains ten syllables.

108. A verse of 60 syllables is called अतिशक्करी or very powerful.

1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2

(a) सुषुमा यातमद्भिः, गोञ्जीता मत्सरा इमे,

2 2 2 2 2 1 2 1 2

सोमासो मत्सरा इमे ।

2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 1 1 2

आ राजाना दिविसुशा, अस्मात्वा गन्तसुष नः ।

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2

इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः, सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥, r. I. 137. 1.

The 6th foot is of 12 syllables and the others of eight. The 5th foot is not perfect.

2 2 2 2 1 1 2 2 2 2 1 1 1 2 1 2

(b) रेतो मूलं विजहाति, योनिं प्रविशदिन्द्रियम् ।

2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2

गर्भो जिरासुषावतः, उलू जहाति जन्मना ।

2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2 2

क्षतेन सत्यमिन्द्रियं, विषानं शुक्रमन्त्रसः

2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 1 2

इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽयतं मधु ॥, v. 19. 76.

The 7th foot is of 13 syllables and imperfect. The others are of eight syllables. The first foot is imperfect.

.109. A verse of 64 syllables is called अष्टि or extensive.

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(a) साकं जातः कतुना साकमोजसा ववक्ष्य.

2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

साकं वृद्धो वीर्यैः सासहि र्मधो विचर्षणिः ।

2 2 2 2 1 1 2 2 2 2 1 2

दाता राधः सुवते कामं वसु

2 2 2 2 2 2 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 2

सैनं सच्चदेवो देवं सतप्रमिन्द्रं सत्य इन्द्रः ॥, r. II. 22. 3.

These are regarded as four feet of 16 syllables each, but they are all imperfect.

2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 2 2

(b) पाहि न इन्द्र सुष्टुत, खिधोऽवयाता सदमिद् दुर्मतीनां,

2 2 2 2 1 2 2

देवः सन् दुर्मतीनाम् ।

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

इन्ता पापस्य रक्षसः, त्वाता विप्रस्य मात्रतः ।

1 2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2

अथा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो,

2 2 1 2 2 2 1 2 1 2

रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥ r. I. 129. 11.

The first, 4th, and 5th feet are of eight syllables. The second and 6th are of 12 syllables, but the second

foot is not perfect. The 3rd is of seven syllables and the 8th of ten syllables.

The last is not perfect.

110. A verse of 68 syllables is called अत्यष्टि or very extensive.

2 2 2 1 1 1 2 2 2 2 1 1 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
(a) स्त्रीषं बर्हि रूप नो याहि वीतये, सहस्रेण नियुता नियुत्वते,
1 1 2 2 1 2 1 2
शतिनीमि नियुत्वते ।

2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2
तुभ्यं हि पूर्वपीतये, देवा देवाय येमिरे ।
1 2 1 2 2 1 1 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2
प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन्, मदाय कत्वे अस्थिरन् ॥, १. I. 135. 1.

The second foot contains eleven syllables ; the first and 6th twelve ; and the others eight syllables. The last foot is imperfect in कत्वे instead of कतु.

1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
(b) अया रुचा हरिण्या पुनानः, विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः,
2 2 2 1 2 1 2
सुरो न स्वयुग्वभिः ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2
धारा मुतस्य रोचते, पुनानो अरुषो हरिः ।
2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2
विश्वा यद्रूपा परि याति ऋक्भिः, सप्तास्येभि ऋक्भिः ॥, १. ix. 11.1.1.

The first foot contains ten syllables, but हरिण्या is to be read as if हरिण्या. The second foot contains 12 syllables and so the 6th, but they are perfect. The third and 7th are of seven syllables and सुरो is

to be read as if सूरज and सप्तास्येभिः as if सप्त आस्येभिः.
The 4th and 5th are of eight syllables and perfect.

111. A verse of 72 syllables is called इति or holder.

1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2

(a) सखे सखायमभि आ वटत्स, आशु न चक्रं रयजेव रंछा,

2 2 2 2 1 2 2

अस्त्रभ्यं दक्ष रंछा ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

अग्ने ऋङ्गीकं वरुणे सचा विदः, मरुत्सु विश्वमाशुषु ।

2 2 1 1 2 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

तोकाय तुजे शुशुचान शं छधि, अस्त्रभ्यं दक्ष शं छधि॥, r. iv. l. 3.

The first foot contains eleven syllables: the second ten and the third seven syllables. In both these, रंछा is to be read as रंछिया. The 4th and 6th are of 12 syllables and the 5th and 8th of eight syllables.

1 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2

(b) अथ मेह इन्द्र दाहहि शुषी नः,

1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2

शुशोच हि द्यौः सा न भौषाँ अद्रिवः, दृणान्न भौषाँ अद्रिवः ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

शुश्रिन्तमो हि शुश्रिभिः, वधैरस्येभिरीयसे ।

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

अपूरुषन्नो अमतीत यूर सत्वभिः,

1 2 2 2 1 2 1 2

त्रिसप्तैः यूर सत्वभिः॥, r. l. 133. 6.

The first two feet contain 12 syllables each and are both imperfect. The 3rd, 4th, 5th, and 7th feet

are of eight syllables. The 6th is of 14 syllables and imperfect.

112. A verse of 76 syllables is called अनिष्टति or great holder.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(a) स हि शर्धो न मासतं तुविष्वणिः,

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2

अमस्तनीषु चर्वरासु इष्टनिः, आर्तनासु इष्टनिः ।

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

आदृष्टव्यानि आदृदिः, यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

अथ सा अस्य हवेतो हवीवतः,

2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 2

विश्वे जुषन्त पयसा, नरः शुभे न पयसा ॥, r. I. 127. 6.

The 1st, 2nd, and 6th contain 12 syllables each, but the second is not perfect. The 3rd foot contains seven syllables and is imperfect. आर्तनासु is to be read as if आर्तननासु. The 4th and 5th contain eight syllables each. The 7th and 8th contain seven syllables, but need not be expanded.

113. There is no longer metre in r. The following artificial metres are found in other works.

114. A verse of 80 syllables is called कृति or artificial. (See Pre. 179.)

115. A verse of 84 syllables is called प्रकृति. (Pre. 180).

116. A verse of 88 syllables is called आकृति.

2 2 2 2 1 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

तच्चक्षुर्देवहितं, पुरस्ताच्छुक्लमुच्चरत् ।

2 2 1 1 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

पथेन भरदः शतं, जीवेन भरदः शतं,

2 2 1 1 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

नन्दाम भरदः शतं, मोदाम भरदः शतं

1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 1 1 2 1 2

भवाम भरदः शतं, शृण्वाम भरदः शतं,

2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

प्रव्रवाम भरदः शतम्, अजीताः स्याम भरदः शतं,

2 1 2 2 1 2

जगोक् च स्वर्यं दृष्टे ॥, t. a. iv. 42. 5.

117. A verse of 92 syllables is called विज्ञति. (Pre. 182.)

118. A verse of 96 syllables is called संज्ञति. I have not found any proper illustration of it (Pre. 183.)

119. A verse of 100 syllables is called अभिज्ञति.

2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

देवो अग्निः स्विष्टकृत्, देवान् यजद् यथायथम्,

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

होताराविन्द्रमग्निना, वाचा वाचं सरस्वतीम्,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2

अग्निं सोमं स्विष्टकृत्, स्विष्ट इन्द्रः सुतामा,

1 1 2 1 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2

सविता वरुणो भिषक्, इष्टो देवो वनस्पतिः,

2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

स्विष्टो देवा आजग्रपाः, स्विष्टो अग्निरग्निना,

2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 1 2 1 2

होता होतृ स्विष्टकृत्, यशो न दधदिन्द्रियम्,

2 2 1 1 1 2 1 2

ऊर्जमपचिति' स्वधाम् ॥, v. 21. 58.

It consists of thirteen feet. स्विष्टकृत् is to be read सुष्टकृत् except in the 6th and 9th feet, which are imperfect. It is, therefore, properly उत्कृति.

120. A verse of 104 syllables is called उत्कृति

1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

मयि त्वदिन्द्रियं मरुत् । मयि दक्षो मयि क्रतुः ।

1 1 2 1 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिष्टुग् वसो विभातु मे ।

2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

माङ्गल्था मनसा सह । विराजा जप्रोतिषा सह ।

2 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

यज्ञेन पयसा सह । ब्रह्मणा तेजसा सह ।

2 2 1 1 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

क्षत्रेण यज्ञसा सह । सतेग्रन तपसा सह ।

2 1 2 1 1 2 1 2 2 1 2 1 1 2 1 2

तस्य दोहमग्नीमहि । तस्य सुज्जमग्नीमहि ।

2 1 2 1 1 2 1 2

तस्य भक्षमग्नीमहि ॥, t. a. iv. 21.

सुवीर्यं is to be read सुवीर्य'

Sec. xi. Doubtful Metres.

121. The Vedic metres are generally so imperfect that even Vedic writers feel difficulty in assigning their proper place. I have given a few instances in the preceding sections. The following are here specified for proper study of the subject.

(a) Sar. calls the following गायत्री or उष्णिक्. It consists of ten, seven, and eight syllables, and properly belongs to neither. The last foot is imperfect.

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2
 कदा वसो स्तोत्रं हर्यते आ, अथ प्रथमा रुधद् वा ।
 2 2 1 2 2 2 2 2
 दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥, r. x. 105. 1.

(b) Rk 16. 12. calls the following गायत्री सुरिक्. Sar. calls it ककुप्. It consists of eight, ten, and seven syllables, and properly belongs to neither. The first foot is imperfect.

2 2 2 2 1. 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2
 विद्वांसविद्, दुरः पृच्छेत्, अविद्वानित्याऽपरो अमेताः ।
 2 2 1 2 2 2 2
 नू चिच्छु मर्ते अक्रौ ॥, r. I. 120. 2.

(c) Sar. calls r. iv. 10. 4, 6 and 7 पदपंक्ति or उष्णिक्. The first two, however, are clearly पदपंक्ति. The last is quoted below. The first two feet consist of five syllables, the third of seven, and the 4th of nine syllables.

1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2
 कृतं चिद्धि द्या, सनेमि द्वेषः, अग्न इनोपि भर्तात् ।
 1 2 1 1 2 2 1 2 2
 इत्या यजमानाहतावः ॥, r. IV. 10. 7

(d and e) Sar. calls the following अष्टुप्. Rk. 16. 35. calls them बृहती. The first consists of two feet of nine syllables and two of eight. The second consists of eight,

eight, nine, and seven syllables. In the first verse, the second foot is imperfect. In the second verse, the third-foot is imperfect.

2 2 12 12 12 2 2 2 1 2 2 12 1 2

तं त्वा वयं पितो वचोभिः, गावो न हव्या सुषूदिस ।

2 2 2 2 1 1 2 2 2 2 2 1 1 2 2

देवेभ्यस्त्वा सधमादम् अस्माभ्यं त्वा सधमादम् ॥, r. I. 187. 11.

1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

उपेदसुपपर्वनम्, आसु गोषूप पच्यताम् ।

1 1 1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 1 2 2

उप ऋषभस्य रेतसि, उपेन्द्र तव वीर्यं ॥, r. VI. 28. 8.

(f) Sar. calls the following अनुष्टुप् or पुरस्ताद् षड्जती. The first foot consists of ten syllables instead of eight required for अनुष्टुप् or twelve required for पुरस्ताद् षड्जती. This foot is imperfect.

2 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

यसो द्रुमः स्तान्नो यसो अंशुः, अवच यः परः क्षुचा ।

1 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 1 2 1 2

अयं देवो वृहस्पतिः, सं तं सिद्धुं राधसे ॥, r. 10. 17. 13.

(g) Sar., if Sayana's interpretation is correct, calls the following सतोद्वहती and विराड् रूपा. It is clearly the first सतोद्वहती.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

ओजिष्ठं ते मयतो मेद् उद्धृतं, प्र ते वयं ददामहे ।

2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

श्रोतन्ति ते वसो स्त्रीका अधि त्वचि, प्रति तान् देवशो विद्धि ॥, r. iii. 21. 5.

(h, 2) Sar. calls the following त्रिष्टुप् or जगती. The first consists of two feet of 11 syllables and two of twelve. The second consists of twelve, eleven, ten, and eleven syllables. I call the first त्रिष्टुप् as there are other त्रिष्टुप् verses in १. I. 93. The form of the second shews it is not जगती. In this verse, अवास्या is to be read as if अवाचिया.

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यात्, देवद्वीचा मनसा यो हतेन ।

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसः,

1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2

विश्वे जनाय महिष्म यच्छतम् ॥, १. I. 140. 8.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

अस्माकमग्ने मधवत्सु दीदिहि, अध श्वसीवान् हवभो दमूनाः ।

1 2 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 1 2 1 2 2

अवास्या शिशुमतीरदीदेः, वर्मेव युत्सु परिजम्बुराणः ॥, १. I. 93. 8.

(j) Sar. calls the following विराट् or त्रिष्टुप्. The 3rd foot is of eleven syllables and the others of ten syllables.

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2

दुःप्रसक्तं दक्षं धेहि अस्मै, सेधा जनानां पूर्वैररातीः ।

2 2 2 1 2 1 1 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2

वर्णियो वयः क्षणहि शचीभिः, धनस्य सातावत्यां अविड्ढि ॥, १. VI. 44. 9.

(k). Sar. calls the following उपरिष्टाक्योतिः or जगती. It consists of first fourteen and two twelves and eight.

Sayana writes 'अक्षरवृद्धेन चतुर्थी जगती वा.' But no expansion is necessary and no expansion will make it जगती.

2 2 2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2
अग्निर्देवो देवानामभवत् पुरोहितः, अग्निं मनुष्याः ऋषयः समीधिरिति ।

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2

अग्निं महो धनसातावहं ऊषे, ऋषीकं धनसातये ॥, r. x. 150. 4.

(l). Sar. calls the following अतिजगती or अक्षरी. It consists of 53 syllables—two of ten and three of eleven syllables. The first two feet are imperfect.

2 1 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2

याः प्रवतो भिवत उदितः, उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2

ता अस्त्राभ्यं प्रयसा पिब्यमानाः, शिवा देवीरग्निपदा भवन्तु,

2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2 .

सर्वा नद्यो अग्निमिदा भवन्तु ॥, r. vii. 50. 4.

(m). Sar. calls the following अतिअक्षरी or अष्टि. It consists of five feet, the first of ten, the second of 12, the third of 16, the 4th and 5th of 12 syllables. The second and third feet are imperfect.

1 2 2 2 2 1 2 1 2 2 1 1 2 2 2 1 2 1 2 2 1 2

तव त्यन्त्यं दतोऽप इन्द्र, प्रयसं पूज्यं दिवि प्रवाचनं द्युतम् ।

2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

यद्देवस्य प्रयसा प्रारिणा अस्तु रिणन्मपः ।

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

सुधद्विप्रमभि आ देवमोजसा, विदादूर्जं यतकतुर्विदादिषम् ॥, r. II. 22. 4.

(n). Sayana says the following is regarded as अतिअक्षरी by some and अष्टि by others.

१ २ २ २२ १ १ २ १ २ २ १ २ १ २
 अभि त्वं देवं सवितारमोक्षोः कविकृतम्,
 २ २ १ २ १ १ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 अर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् ।
 २ २ २ २ १ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 ऊर्ध्वं यस्या मतिर्भा अदिदुःखतत् सर्वमनि,
 १ २ १ २ १ १ १ २ १ २ १ २ १ २ २
 क्षिरण्यपाणिरभिनीत सुकृतः क्षपा स्तः ॥, s. iv. 113.

This verse consists of four feet : the second of eighteen syllables and the rest of fifteen syllables. Every foot is imperfect. This is referred to by Shaunaka as the hymn of Nakula. It also occurs as v. 4. 25, but Nakula does not occur among the names of its meters. Mahidhara calls it अष्टि.

Sec. xii. Compound Verses (प्रगाथ.)

122. As a rule, the प्रगाथ is named from the two verses in the order in which they form the compound verse and in a few cases from the verse which comes first. The only exception is पङ्क्तिःकाकुम्भ, which begins in ककुम्भ and ends in पङ्क्ति. It seems to be due to the fact that काकुम्भ was the general name for compound verses beginning in ककुम्भ and पङ्क्ति was afterwards added to distinguish this variety of काकुम्भ प्रगाथ.

123. The only प्रगाथ's regularly used to some appreciable extent are the proper चार्हत and काकुम्भ. The others are rare and nowhere regularly used.

124. When a दृहती verse is followed by a सतोदृहती, it is called प्रगाथ or बार्हत प्रगाथ. This is the metre of *r. I. 47*.

125. The name is also applied to a दृहती verse followed by a जगती verse, अतिजगती verse, or यवमघा (महादृहती). The first is the metre of *r. v. 56. 9 and 57. 1*. The second is the metre of *r. viii. 97. 12-13* (12 is उपरिष्टाद् दृहती). The 3rd is the metre of *r. vi. 48. 20-1*.

126. If a दृहती verse is followed by a विपरीता (सतोदृहती), it is called विपरीतान्त or according to Sar. विपरीतोत्तर. This is the metre of *r. viii. 46. 11-2*.

127. If a विपरीतान्त प्रगाथ is followed by a द्विपदा विराट्, it is called द्विपदाधिक & c. द्विपदाधिक विपरीतान्त. This is the metre of *r. vii. 32. 1 to 3*.

128. If a दृहती verse is followed by an अनुष्टुप् verse, it is called बार्हतानुष्टुभ. This is the metre of *r. viii. 30. 3-4*.

129. If a दृहती verse is followed by a त्रिष्टुप् verse, it is called दृहती त्रिष्टुप्. This is the metre of *r. viii. 10. 1-2*. The second is मथेज्योतिः.

130. If a महादृहती verse is followed by a महासतोदृहती verse, it is called महाबार्हत. This is the metre of *r. vi. 48. 7-8*.

131. When a ककुप् verse is followed by a सतोदृहती, it is called काकुभ प्रगाथ. This is the metre of *r. viii. 19. 20 and 21*.

132. If a ककुप् verse is followed by a पङ्क्ति verse, it is called पाङ्क्तकाकुभ. This is the metre of *r. viii. 19. 36-7*.

133. If a ककुप verse is followed by a त्रिद्विप verse, it is called ककुप त्रिद्विप. This is the metre of *r. viii. 22. 11—2*. The second is मध्ये ज्योतिः.

134. If a ककुप verse is followed by a दृढती verse, it is called काकुभ वार्हत. This is the metre of *r. v. 53. 1—2*.

135. If an अनुद्विप verse is followed by two गायत्री verses, it is called आनुद्विभ प्रगाथ. This is the metre of *r. viii. 63. 1 to 3*.

136. If an अनुद्विप verse is followed by an उष्टिक् verse, it is called आनुद्विभौष्टिक्. This is the metre of *r. v. 53. 3—4*.

137. If an अनुद्विप verse is followed by a पंक्ति verse, it is called अनुद्विप पंक्ति. This is the metre of *r. viii. 81. 14—5*.

138. If an अनुद्विप verse is followed by a जगती verse, it is called अनुद्विजगती. This is the metre of *r. viii. 46. 16—7*. The 16th is properly विराट्.

139. If an अनुद्विप verse is followed by a विराट्पूर्वा verse, it is called अनुद्विप महासतोसुखा. This is the metre of *r. v. 86. 5—6*.

140. If a उष्टिक् verse is followed by a समोदृढती verse, it is called औष्टिक् प्रगाथ. This is the metre of *r. viii. 19. 34—5*.

141. If a गायत्री verse is followed by a दृढती verse, it is called गायत्रिवार्हत. This is the metre of *r. viii. 46. 6—7*.

142. If a गायत्री verse is followed by a ऋक् verse, it is called गायत्र्यारुक्. This is the metre of *r. viii. 46. 4-5.*

143. If a द्विपदा verse is followed by a ऋक् verse, it is called द्विपदाऋक्. This is the metre of *r. viii. 46. 13-4.* The second is पिपरीलिकमथा.

144. If a त्रिष्टुप् verse is followed by a जगती verse, it is called (जगत्यनुत्तर) त्रिष्टुप् जगती or त्रिष्टुप् जगती. This is the metre of *r. I. 51. 15 and 52. 1.* and of *r. viii. 100. 5-6.*

145. If a जगती verse is followed by a त्रिष्टुप् verse, it is called (त्रिष्टुप् उत्तर) जगती प्रगाथ. This is the metre of *r. I. 51. 13-4*

PART III. CLASSICAL SYLLAABIC METRES.

CHAP. I. EVEN METRES.

Sec. I. Short metres.

146. The following short metres or rather measures may be studied as a preliminary to proper metres. They are seldom if ever used by classical writers.

147. Metres of monosyllabic feet are called उक्ता, (उक्ता, C. m.).

(a.) If the foot is of a heavy syllable, it is called औः चौद्धे भायात्. It is properly a half-foot of विदुग्भासा.

(b.) Conversely we can have every foot of a light syllable. कति तव.

148. Metres of dissyllabic feet are called अतुक्ता (अतुक्ता, C. m.).

(a.) If every foot consists of two heavy syllables, it is called कामा, Pra (खी V r., C. m.): युद्धे शतुं हत्वा भायाः. It is properly a foot of विदुग्भासा.

(b.) If it consists of two light syllables, it is called मधु, Pra : चल पत तुद धर.

(c.) If it consists of a light and then a heavy syllable, it is called मही. Pra : सदा रमा जनमिया. It is properly a foot of प्रमाणी.

(d.) If it consists of heavy and then a light syllable.

ble, it is called सारः त्वं नमामि ज्ञानमूल. It is properly a foot of समानी.

149. Metres of tri-syllabic feet are called मथा.

(a.) If it consists of three last-heavy syllables, it is called रमणी, Pra : प्रणिना रजनी रमिषा रमणी.

(b.) If it consists of three first-light syllables, it is called भवानी (प्रणी, Pra) : भवानीकलत्रं भजेऽहं महेऽशम्.

(c.) If every foot consists of three middle-light syllables, it is called खनी V. r., (प्रिया, Pra) : कामिनी रूपिणी मायिनी मोहिनी.

(d.) If it consists of three light syllables, it is called कमल, Pra : अमर विहर कुसुममधुनि.

(e.) If it consists of three middle-heavy syllables, it is called खगाङ्ग, Pra : दुरन्त वसन्त कथं तु वसामि.

(f.) If it consists of three first-heavy syllables, it is called मन्दर, Pra : सुन्दर चन्द्रक रात्रिषु राजसि.

(g.) If every foot consists of three heavy syllables, it is called नारी (V. r. : ताली, Pra) : सर्वेषां लोकानाम् दृष्ट्ये-
षो रक्षेयः.

(h.) If it consists of three last-light syllables, it is called पञ्चापः आक्रन्द विक्रन्द दुर्जात नष्टोऽसि. This measure itself is not suited for poetry.

150. Metres of tetrasyllabic feet are called प्रतिष्ठा.

(a.) If every foot consists of four heavy syllables, it is called कन्या (V. r) : जाया माया पुत्रो धूर्तः । एवं ज्ञात्वा
दुतं कार्यम्. It is properly a half of विदुरन्ध्याला.

(b.) Every foot may consist of four light syllables : मतिमति रतिरति । अनुनु चि सु चिनु.

(c.) If every foot consists of alternate light and heavy syllables, it is called नगालिका, Pra: मतल्लिका मचर्चिका प्रगस्तवाचिके सदा. It is properly a half प्रमाणी.

(d.) If every foot consists of alternate heavy and light syllables, it is called सुगधार, Pra.

(e.) Each foot may consist of one light and three heavy syllables : द्याक्षके द्याक्षके सतां तस्माद् भवान् वित्तम् ॥, Vag. iv. 23.

(f.) If every foot consists of four last-heavy syllables (1112), it is called सती, C. m. He illustrates : सुररिपो तव पदम् । नमति सा ननु सती ॥ It reads bad.

151. Metres of penta-syllabic feet are called सुप्रतिष्ठा.

(a) Every foot may consist of five syllables—middle-heavy and two heavies (12122): विदं विदित्वा वरं वरित्वा । चरं चरित्वा सदा भजेशम् ॥

(b) If every foot consists of last-light and two heavies (221 22), it is called हारीतबन्ध, Pra. या भक्तियुक्ता धर्मेकचिन्ता । साध्वी सती सा सर्वत्र धन्या ॥

(c) If every foot consists of a heavy, followed by two light and two heavy syllables (21122), it is called पंक्ति (V. r.) or हंस, Pra: सा मम कान्ता स्वालयसग्ना । घूर्णति चेतः किं करणीयम् ॥

(d) If every foot consists of five heavy syllables

(22222), it is called सम्मोहकपा, Pra: देशो लोकानां हृत्वा सम्मोहम् । त्रैलोक्येऽस्थं दद्यात् ते मोक्षम् ॥

(e) If every foot consists of five light syllables, it is called यमकम् Pra.

(f) If every foot consists of last-heavy and light and heavy (11212), it is called प्रिया, C. m. He illustrates: अमृतं विलसत्कलाः । अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥ It reads bad.

Sec. ii. Of six syllables (गायत्री).

1. If every foot consists of six syllables, the metre is called गायत्री.

(1) अग्निवदना, V. r.

153. If every foot consists of all-light and first-light measures, i. e. 111122, it is called अग्निवदना. Pause at the end.

अगुरुं चतुष्कं, भवति गुरु द्वौ ।

वनकुचयुग्मे, अग्निवदनाऽसौ ॥ Sru. 8.

(2) तनुमथा.

154. If every foot consists of last-light and first-light measures, i. e. 221122, it is called तनुमथा. Pause at the end.

कान्ता सहमाना, दुःखं क्षुप्रतभूषा ।

रामस्य विद्युक्ता, कान्ता सहमाना ॥ B. 10. 16.

(3) विद्युक्तेखा, V. r.

155. If every foot consists of six heavy syllables, i. e. 222222, it is called विद्युक्तेखा.

ओदीही ओकीती, धीनीती गी,प्रीती ।

एधेते हे हे ते, वेनेमे हेने ॥ Kav. 3. 86.

(4) सोमराजी, C. m.

156. If every foot consists of two first-lights *i. e.* 122122, it is called सोमराजी. Pause at the end.

यशस्ते ससुद्रान्, सदारोरगारेः ।

सदा रोरगारेः, समानाङ्गकान्ते ॥ Vag. 4. 24.

(5) वसुमती, V. r.

157. If every foot consists of last-light and last-heavy measures, *i. e.* 221112, it is called वसुमती.

Sec. iii. of seven syllables (उष्णिक्).

158. If every foot consists of seven syllables, the metre is called उष्णिक्.

(1). मधुमती or मधुमत्, V. r.

159. If every foot consists of six light and last heavy *i. e.* 111112, it is called मधुमती. Pause at the end.

रविदृष्टितटे, वनकुसुमततिः ।

व्यधित मधुमती, मधुमयनसुदम् ॥ C. m.

160. It may consist of all light syllables.

पत पत मदन, धर धर मरण ।

मन मन मनन, जय जय जयन ॥

(2). मदलेखा, V. r.

161. If every foot consists of all-heavy, last-heavy and heavy *i. e.* 2221122, it is called मदलेखा. Pause at every third or second and 7th syllable.

तुर्थे पञ्चमके चेद्, यत्नं स्यात्तु बाले ।

विहङ्गि मृगनेत्रे, प्रोक्ता सा मदलेखा ॥ Sru. 9.

(3). कुमारललिता.

162. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy and heavy *i. e.* 1211122, it is called कुमारललिता. Pause at every third or second and 7th syllable.

इदं वदनपद्मं, प्रिये तव विभाति ।

इह व्रजति सुग्धे, मनो अमरतां मे ॥ P. h.

*(4) हंसमाला, V. r. n.

163. If every foot consists of first-heavy, middle-light and heavy *i. e.* 2112122, it is called हंसमाला.

*(5) चूडामणि, V. r. n..

164. If every foot consists of last-light, first-heavy and heavy, *i. e.* 2212112, it is called चूडामणि. Pause at every 2nd and 7th or simply at 7th syllable.

Sec. iv. Of eight syllables (अनुष्टुप्).

165. If every foot consists of eight syllables, it is called अनुष्टुप्.

(1) प्रमाणी or प्रमाणिका (नगस्वरूपिणी, Sru).

166. If every foot consists of alternate light and heavy syllables, *i. e.* 12121212, it is called प्रमाणी. Pause at the end.

(a.) इति प्रगाढसङ्कटे, सुरासुरे सुसङ्करे ।

भयं संसृज्य इर्जयाः, भटाः स्फुटन्ति मानिनः ॥ Mat. 152. 152.

(b.) पुरा शरीरमन्तकः, भिनन्ति रोगसारधिः ।

प्रसृज्य जीवितक्षये, तपो महत् समाचर ॥ m. 12. 321. 42.

(2) विद्युन्माला.

167. If every foot consists of all heavy syllables, *i. e.* 22222222, it is called विद्युन्माला. Pause at every 4th and 8th syllable.

(a) सर्वे वर्णा दीर्घा यस्यां, विश्रामः स्याद् वेदै वैदै ।

विद्वद्दन्तैर्वीणावाणि, व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥ Sru. 13.

(b) आन्नायानामाहान्तरा वाक्, गीतीरीतीः प्रीती भीतीः ।

भोगो रोगो मोदो मोहः, ध्येये धेच्छे देशे क्षेमे ॥ Kav. 3. 84.

(3)

168. It may consist of all light syllables.

शसनशसन हर, हर भवभयमज ।

जनन मरणमथ, मदनदहन दह ॥

(4) गजगति, C. m.

169. If every foot consists of all-light, first-heavy, light and heavy syllables *i. e.* 11121112, it is called गजगति. Pause at every 4th and 8th syllable.

अवतु वो गिरिसुता, अशिष्ठतः प्रियतमा ।

वसतु मे हृदि सदा, भगवतः पदयुगम् ॥ C. m.

(5) माणवक or माणवकाक्रीडितक or माणवकाक्रीड.

170. If every foot consists of first-heavy, last-light and light and heavy, *i. e.* 21122112, it is called माणवक. Pause at every 4th and 8th syllable.

आदिगतं तुर्यगतं, पञ्चमकं चान्तप्रगतम् ।

स्यात् गुरु चेत् संकथितं, मानवकाक्रीडमिदम् ॥, Sru. 11.

(6) चित्रपदा.

171. If every foot consists of two first heavies,

and two heavies *i. e.* 21121122, it is called चित्रपदा. Pause at the end.

यस्य सुखे प्रियवाणीः श्वेतसि सज्जनता च ।

चित्रपदापि च लक्ष्मीः, तं पुरुषं न जहाति ॥ P. h.

(7) समानी or समानिका.

172. If every foot consists of alternate heavy and light syllables *i. e.* 21212121, it is called समानी. Pause at every 4th and 8th syllable.

दुःखद्विभर्दनाय, भक्तिमूलस्थापनाय ।

सर्वपापमोचनाय, संनमाम ईश्वराय ॥

*(8) हंसरत ।

173. If every foot consists of all-heavy, all-light and two heavies *i. e.* 22211122, it is called हंसरत. Pause at the end.

अभ्यागामिशशिलच्छिन्ना, मञ्जीरकण्ठिततुल्यम् ।

तौरे राजति नदीनां, रम्यं हंसरतमेतत् ॥ P. h.

*(9) नाराचिका, V. r. n.

174. If every foot consists of last-light, middle-light, light and heavy *i. e.* 22112112, it is called नाराचिका.

Sec. v. Of nine syllables (द्वहन्ती).

175. If every foot consists of nine syllables, it is called द्वहन्ती.

(1)

176. In the following metre, every foot consists of last-heavy, all-light, and first-light, *i. e.* 112111122. It is the first form of the आर्या metre.

नवकाष्टदश सदैकः, परमोऽष्ट च यदि पादाः ।

दृष्टौ विषमपदा सा, सजितः सुसजितश्च ॥ Rk. 16. 37.

(2) मणिमध्य, C. m.

177. If every foot consists of first-heavy, all-heavy, and last heavy *i. e.* 211222112, it is called मणिमध्य.

चम्पकमाला यत्न भवेत्, अन्यविहीना प्रेमनिधे ॥

कन्दसि दद्या ये कवयः, तन्मणिमध्यं ते ब्रुवते ॥ Sru. 15.

(3) भुजङ्गसङ्गता, C. m.

178. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, and middle-light *i. e.* 112121212, it is called भुजङ्गसङ्गता.

तरला तरङ्गरिङ्गितैः, यमुना भुजङ्गसङ्गता ।

कथमेति वत्सवारकाः, चपलः सदैव तां हरिः ॥ C. m.

(4) भुजगशिष्टसङ्गता (-सङ्गता, P. h. ; -सुता, or हता, some).

179. If every foot consists of six light and three heavy syllables *i. e.* 111111222, it is called भुजगशिष्टसङ्गता. Pause in some cases at every seventh syllable in addition to the foot pause.

इयमधिकतरं रम्या, विकचकुवलय-श्यामा ।

रमयति हृदयं यूनां, भुजगशिष्टसङ्गता नारी ॥ P. h.

*(5) हलसुखी.

180. If every foot consists of middle-light, all-light and last-heavy *i. e.* 212 111 112, it is called हलसुखी. In addition to the foot-pause, pause at every third syllable.

गण्डयोरतिशयकाशं, यन्मुखं प्रकटदशनम् ।

आयतं कलहनिरतं, तां स्त्रियं त्यज हलमुखीम् ॥ P. h.

*(6) भट्टिका, V. r. n.

181. If every foot consists of middle-light, all-light and middle-light, *i. e.* 212 111 212, it is called भट्टिका.

Sec. vi. Of ten syllables.

182. If every foot consists of ten syllables, it is called पंक्ति.

(1) त्वरितगति, C. m.

183. If every foot consists of four light syllables and a heavy syllable repeated *i. e.* 11112 11112, it is called त्वरितगति. Pause at every fifth and tenth syllable.

क्षितिर्विजितिस्थितिर्विहति—, व्रतरतयः परगतयः ।

उरु रुरुतु रुं रुं रुधुवुः रुधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ Kav. III. 85.

(2) मत्ता.

184. If every foot consists of four heavy syllables, four light syllables and two heavy syllables *i. e.* 2222 1111 22, it is called मत्ता. In addition to the foot pause, pause at every fourth syllable.

पौत्वा मत्ता मधु मधुपाली, कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ।

उद्दीव्यन्ती वर्जजुनरामाः, कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥ C. 12.

(3) रुक्मवती, P. h.; चम्पकमाला, Sru.

185. If every foot consists of first-heavy, all-heavy

last-heavy and heavy i. e. 2112221122, it is called रुक्म-
चती. Pause at the end of the foot.

तन्वि शुद्ध स्यादाद्यचतुर्थं, पञ्चमषष्ठं चान्तरसुपान्तरम् ।

इन्द्रियवाणै र्थत्र विरामः, सा कथनीया चम्पकमाला ॥ Sru. 14.

(4) मयूरसारिणी.

186. If every foot consists of middle-light, -middle heavy, middle-light and heavy, i. e. 2121212122, it is called मयूरसारिणी. Pause at the end.

या वनान्तराण्युपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता ।

या द्रुतं प्रयाति सखतांसा, तां मयूरसारिणीं विजह्यात् ॥ P.h.

(5) पणव.

187. If every foot consists of all-heavy, all-light, first-light and heavy i. e. 222 111 122 2, it is called पणव. Pause at every fifth and 10th syllable.

मीमांसास्वममृतं पीत्वा, आस्मोक्तिः पटुरितरा भाति ।

एवं संसदि विदुषां मध्ये, जल्पामो जयपणवन्धत्वात् ॥ P. h.

188. According to V. r. पणव foot is = 222 111 1212.

(6) शुद्धविराट्.

189. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-heavy, and heavy i. e. 222 112 1212, it is called शुद्धविराट्. Pause at the end.

विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटरे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

अस्मद्वंशपितामहो शुद्धः, ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः ॥ P. h.

(7) उपस्थिता.

190. If every foot consists of lastlight, two middle heavies and heavy i. e. 221 121 121 2, it is called

उपस्थिता: Pause at every 2nd and 10th syllable or according to *Narayana* at every foot.

एषा जगदेकमनोहरा, कन्या कनकोज्ज्वलदौषितिः ।

लक्ष्मीरिव दानवसदनं, पुनैत्र नरनाथसुपस्थिता ॥ P. h.

(8) मनोरमा, V. r.

191. If every foot consists of all-light, middle-light, middle-heavy and heavy, *i. e.* 111 212 121 2, it is called *मनोरमा*. In addition to foot-pause, pause at every sixth syllable.

तरणिजातटे विहारिणी, व्रजविलासिनीविलासतः ।

सुररिपोस्तनुः पुनातु वः, सुस्ततःप्रालिनां मनोरमां ॥ C. m.

(9) दीपकमाला, V. r. c.

192. If every foot consists of first-heavy, all-heavy, middle-heavy and heavy *i. e.* 2112221212, it is called *दीपकमाला*.

(10) हंसौ.

193. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light and heavy *i. e.* 222 211 1112, it is called *हंसौ*.

मन्दाकान्तान्धयतिरहिता, सालङ्कारे यदि भवति या ।

सा विहङ्गि भ्रूवमभिहिता, क्वेया हंसौ कनकवदने ॥ Sru. 16.

Sec. vii. Of 11 syllables (विष्टुप्).

194. If every foot consists of eleven syllables, it is called *विष्टुप्*.

(1) इन्द्रवज्रा ; उपेन्द्रवज्रा ; उपजाति.

195. If every foot consists of two last-lights, middle-heavy and two heavies *i. e.* 221 221 121 22, it is

called इन्द्रवज्रा. If the first syllable is light, it is called उपेन्द्रवज्रा. If some of the feet are इन्द्रवज्रा and some उपेन्द्रवज्रा, it is called उपजाति. Pause at the end of every foot.

196. This is the most favourite metre among our classical poets. It is the metre of the first canto of Ku, the second canto of R, the third canto of Si, Ki, N. etc.

दिने दिने सा परिवर्धमाना, लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुष्योप लावण्यमयान् विशेषान्, ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ Ku.I.25

अकृत्रिमप्रसरसाभिरामं, रामार्पितं हृष्टिविलोभि हृष्टम् ।

मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं, अग्राह पाथेयमिवेन्द्रस्तुतुः ॥ Ki. iii. 37.

वैरूप्यमङ्गेषु कणानिधातः, मौख्यं तथा लक्षणसंनिपातः ।

एवंविधानर्हति रूचवादी, दण्डेषु दूतस्य बधो न दृष्टः ॥ R. v. 48. 6.

197. If the odd feet are इन्द्रवज्रा and the even feet उपेन्द्रवज्रा, it is called आख्यानिकी (or-नकी). If the odd feet are उपेन्द्रवज्रा, it is called विपरीताख्यानिकी (or-नकी).

(2) रथोद्धता.

198. If every foot consists of middle light, all-light, middle light, light and heavy i. e. 21211121212, it is called रथोद्धता. Pause at the end.

199. It is a tolerably common metre. It is the metre of the eighth canto of Ku, of the 11th and 19th of R, the 18th canto of N., the 14th of Si, and the last half of the 13th canto of Ki.

देवदेव जगतां पते विभो, भर्ग भीम भव चन्द्रभूषण ।

भूतनाथ भवभीतिहारक, त्वां नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥ *kāśi.* 42. 46.

पावनातिशयपुण्यकर्मणे, नैककामविषयप्रदायिने ।

आसुरानलमयूखशायिने, सर्वलोकहितकारिणे नमः ॥ *M. p. cvii.* 3

श्रेष्ठवात् प्रभृति पोषितां प्रियां, सौहृदादृष्टयगात्रयामिमां ।

कृष्णना परिददामि स्तुत्यवे, सैनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ *U. I.* 45.

(3) दोषक.

200. If every foot consists of three first heavies and two heavies, *i. e.* 211 211 211 22, it is called दोषक. Pause at the end.

नश्यति संसृतिदुःखमिदं ते, स्वात्माविचारण्या कथयैव ।

गो धनदानतपःश्रुतवेदैः, तत्कथनोदितयत्नघनेन ॥ *Yo. iii.* 8. 17.

धा न ययौ प्रियमन्ववधूयः, सारतरागमना यतमानम् ।

तेन सहेह विभर्ति रजः स्त्री, सा रतरागमनायतमानम् ॥ *Si.* 4. 45.

इत्यमसु विलपन्तप्रसुञ्चत्, दीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शं हृतोऽसि यदर्थं, गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥ *N. I.* 143.

(4)

201. It may consist of two last-heavies, one middle-heavy and two heavies. *i. e.* 112 112 121 22. In the following verse, the last foot contains twelve syllables 112 211 212 122. It differs from the औपच्छन्द only in the second foot.

परितापहराणि पद्मिनीनां, हृदुलान्यपि कङ्कषीकृतानि ।

अदिवानि यदीश्वरेण सर्पाः, जदभूत् सत्यमहो महेश्वरेच्छा ॥ *kāśi.* 44. 4.

(5) शालिनी.

202. If every foot consists of all-heavy, two last-

lights and two heavies i. e. 222 221 221 22, it is called
पालिनी. In addition to the foot-pause, pause at every
fourth syllable. This is the metre of the 18th canto
of Si.

एको देवः केशवो वा शिवो वा, एकं मितं भूपति र्वा यति र्वा ।

एको वासः पत्तने वा वने वा, एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ Nit. 52.

श्रेयो मितं बन्धुता वा समग्रा, सर्वे कामाः श्रेयसि र्जो वितथ ।

स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसाम्, इत्यन्योन्यं वक्ष्यो ज्ञातमसु ॥ Ma. 6.18.

यत् सावित्रे दीपितं भूमिपालैः, लोकत्रैः साधु शृङ्गं चरितम् ।

मत्सम्बन्धात् कश्चिन्ना किंवदन्ती, स्याच्चेदस्मिन् हन्त विद्वामधन्यम्, U. I. 42.

(6) स्वागता.

203. If every foot consists of middle-light, all-
light, first-heavy and two heavies i. e. 212 111 211 22,
it is called स्वागता. Pause at the end. This is the metre
of the 10th canto of Si, 9 th of Ki, 5th and 21 st of N.

रक्षिता तु विविधा स्वरशैलाः, नामितं तु गगनं स्थितं तु ।

पूरिता तु विषमेषु धरित्रौ, संक्षता तु ककुभस्त्रिमिरेष ॥ Ki. ix. 15.

कुम्भपूरणभवः पटुरञ्जैः, उच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।

तत्र स हिरदहं हितशङ्खी, शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥ R. 9. 73.

पश्य पश्य सुभटैः स्फुटभावं, भक्तिरेव गमिता न तु शक्तिः ।

अञ्जलि विरचितो न तु मुष्टिः, मौलिरेव नमितो न तु चापः ॥ Pra. 1.31.

(*) कुड्मलदन्ती, P. h. ; श्री, V. r. n ; मौक्तिकमाळा,

V. r. ; सान्द्रपादः, V. r. c ; अतुङ्गला, C. m.

204. If every foot consists of first heavy, last light,
all-light and two heavies, i. e. 21122111122, it is called
कुड्मलदन्ती. Pause at every fifth and eleventh syllable.

If there is only one pause at every foot, it is **मौक्तिकमाला**,
V. r.

कुङ्कुमलदन्ती विकटनितम्बा, किम्बरकण्ठी लघुतरमथा ।

विश्वफलोष्ठी ऋगिष्टुनेत्रा, मित्वा भदन्तां सुखयतु कान्ता ॥, P. h.

वस्त्रववेशा सुररिपुमूर्तिः, गोपचगात्रीकृतरतिपूर्तिः ।

षाष्टिकसिद्धैः प्रणतिपरस्व, स्यादनुपूर्वा जगति न कस्य ॥, C. m.

(8)

205. In the following metre, every foot consists of middle-light, first-heavy, last-light, and two heavies i. e. 21221122122.

कः खिदेको रमते ब्राह्मणानां, कः खिदेको वज्रभिर्जोषमास्त ।

कः खिदेको बलवान् दुर्बलोऽपि,

कः खिदेषां कलहं नान्ववैति ॥, m. xii. 299. 41.

(9) अमरविलसिता (or—त).

206. If every foot consists of all-heavy, first-heavy all-light, light and heavy, i. e. 22221111112, it is called **अमरविलसिता** or **अमरविलसित**. In addition to the foot-pause, pause at the fourth syllable.

प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः, प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः ।

दोषामन्यं विदधति सुरतः,—कौड्यासयश्चमश्चमपटवः ॥, Si. 4. 62

(10)

207. In the following metre, every foot consists of all-light, two middle-lights, light and heavy i. e. 111 212 212 12.

रहसि संविदं हृच्छयोदयं, महसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।

हृच्छुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते, सुहृतरतिस्पृहा सुहृते मनः ॥, b. 10. 31. 17.

(11) सुमुखी V. r.

208. If every foot consists of all-light, two middle-heavies and light and heavy *i. e.* 111 121 121 12; it is called सुमुखी. Pause at every foot.

तरणिसुतातटकुञ्जगृहे, वदनविबुधितदीधितिभिः ।

तिमिरमुदस्य सुखं सुमुखी, हरिमवलोक्य चुचुक्ष चिरम् ॥ C. m.

(12) श्वेनी or श्वेनिका.

209. If every foot consists of middle-light, middle-heavy, middle-light, light and heavy, *i. e.* 212 121212 12, it is called श्वेनी. Pause at every foot.

यस्य कौन्तिरिन्दुकुन्दचन्दन, — श्वेन्यश्वेलोकपादनौ सदा ।

जाङ्गवैव विश्ववन्द्यविश्रमा, तं भजामि भावगन्धमचूतम् ॥ C. m.

(13) मोटनक, C. m.

210. If every foot consists of last-light, two middle heavies, light and heavy *i. e.* 22112112112, it is called मोटनक.

रङ्गे खगु मल्लकलाकुशलः, चानूरमेहाभटमोटनकम् ।

यः कैलिलवेन चकार स मे, संसारद्विषुं परिमोटयतु ॥ C. m.

(14) वातोर्मि or (मौ).

211. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, last-light, and two heavies *i. e.* 22221122122, it is called वातोर्मि.

धाता मूर्तिः क्षणमप्यचूतस्य, श्रेणी नान्तां गदिता ह्येवमपि ।

संसारोऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां, वातोर्मौ शोतमिज्ञानाधोधिमध्ये ॥ C. m.

(15) वृन्ता, P. h.; वृन्ता, V. r, C. m.

212. If every metre consists of two all-lights, last-

heavy and two heavies, *i. e.* 111 111 112 22, it is called दन्ता or दत्ता. Pause at every fourth and eleventh syllable.

द्विजगुरुपरिभवकारी यः, नरपतिरतिधनलुब्धाल्मा ।

ध्रुवमिह निपतति पापोऽसौ, फलमिव पवनहतं दन्तात् ॥, P. h.

*(16) विलासिनी, P. h.

213. If every foot consists of alternate light and heavy syllables and the last syllable heavy *i. e.* 12 12 12 12 2, it is called विलासिनी. Pause at every foot.

विलासिनीविलोकितः स कामी, दधाति कामसत्त्वचेष्टितं या ।

करोति चक्षुषाचिद्विष्टिपातैः, यतात्मनश्च योगिनोऽपि मत्तान् ॥ P. h.

*(17) भट्टिका, V. r.

214. If every foot consists of two all-lights, middle-light and heavy *i. e.* 111 111 212 12 it is called भट्टिका. Pause at every foot.

*(18) उपस्थित, V. r.

215. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, last light and two heavies *i. e.* 121 112 221 22, it is called उपस्थित. Pause at every foot.

*(19) उपचित, V. r. n.

216. If every foot consists of three last-heavies, light and heavy *i. e.* 112 112 112 12, it is called उपचित. Pause at every foot.

*(20) कुपुरुषजनिता, V. r. n.

217. If every foot consists of two all-lights, mid-

dle-light and two heavies *i. e.* 111 111 212 22, it is called कुपुष्पजनिता.

* (21) अनवसिता, V. r. u.

218. If every foot consists of all-light, first-light, first-heavy and two heavies, *i. e.* 111 122 211 22, it is called अनवसिता. Pause at every foot.

*(22) विध्वङ्गमाला, V. r. c.

219. If every foot consists of three last lights and two heavies, *i. e.* 221 221 221 22, it is called विध्वङ्गमाला. Pause at every foot.

*(23) शिखण्डित, V. r. c.

220. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, last-light and two heavies *i. e.* 121 112 221 22, it is called शिखण्डित. Pause at every foot.

Sec. viii. Of 12 syllables (जगती).

221. If every foot consists of 12 syllables, it is called जगती.

(1) वृत्तः (स्य, V. r. ; वृत्तःस्यविल, G. m.); इन्द्रवंश ; उपजाति.

222. If every foot consists of middle-heavy, last-light, middle-heavy, middle-light, *i. e.* 121 221 121 212, it is called वृत्तः. Pause at every foot. This is the most important metre of this class and best suited for elevated description. This is the metre of the 1st canto of Si, 1st, 4th, 8th, and 14th of Ki, 1st and 12th of N, 3rd of R, 5th of Ku, and 1st of Rtu.

223. If the first syllable is hea it is called इन्द्रवंश.

If some feet are वंशस्वर and some इन्द्रवंश, it is called उप-जाति. This is the metre of the 12th canto of Si.

सटाच्छटाभिन्नावनेन विश्वता, वृसिंह सैह्यैमतनुं तनुं त्वया ।

स सुगन्धान्ता सानसङ्गसङ्गैः उरोविहारं प्रतिचक्षरे नखैः ॥ Si. I. 47.

द्विजेन तेनाक्षतकण्टकौघप्रया, महाभनोमोहमलौमसान्धया ।

अलम्बैदग्ध्रविलाससुखया, धिया निबद्धेयमतिद्वयौ कथा ॥ K. 20.

अवश्यमवेप्रपन्नयमप्रयत्ना, यया दिशा धावति त्रेधसः स्फुट्टा ।

हृणेन वातेप्रव तयाज्ञगम्यते, जनस्य चित्तेन भद्रावशात्मना ॥, N. I. 120.

(2) द्रुतविलम्बित.

224. If every foot consists of all-light, two first-heavies and middle light, *i. e.* 111 211 211 212, it is called द्रुतविलम्बित. Pause at every foot. This is best suited for light description. This is the metre of the 6th canto of Si, 4th of N, 9th of R, and 18th of Ki.

(a.) वदनसौरभमप्यपरि श्रमदश्चरसम्भ्रमसम्भ्रुतशोभया ।

चलितया विदधे कलमेकता, कलकलाऽलकलोलहृशान्वया ॥, Si. 6. 14.

(b.) यदि हरिस्तपस सरसं मनः, यदि विलासकलासु कुद्वहलम् ।

मधुरकोमलकान्तपदावली, शृणु तदा जयदेवसरस्वतौम् ॥ Gi. 1. 3.

(c.) स्फुरति वल्लति मञ्जति याचते, श्रमति मञ्जति संहरति स्वयम् ।

अपरतामुपयात्यपि केवलं, चलति चञ्चलं कृतितया मनः ॥, Yo. iii. 4. 80.

(3) तोटक.

225. If every foot consists of four last-heavies *i. e.* 112 112 112 112, it is called तोटक. It is best fitted for hymns, but not much used by modern poets.

अयं शङ्कर भान्तो ममाङ्करुचे, रुचिरार्थद सर्वद सर्वशुचे ।

शुचिदत्तगृहीतमहोपसृष्टे, हुनभक्तजनोद्धततापतते ॥ kasi. 17. 34.

स तथेति विनेतुर्द्वारमतेः, प्रतिगृह्य वचो विससर्जं सनिम् ।
तदलम्बपदं ऋदि शोकवने, प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ R. 8. 91.
वधुरम्बुविहारहिमं शुचिना, रुचिरं कमनीयतरा गांमता ।
रमणेन रमणप्रचिरांशुलता, — रुचिरं कमनीयत रागमिता ॥ Si. 6. 71.

(4) भुजङ्गप्रयात.

226. If every foot consists of four first-lights
i. e. 122 122 122 122, it is called भुजङ्गप्रयात. Pause at
every foot.

परिक्रीडते बाललीलाविहारी, गणेशाधियो देवतानन्दकारी ।

निकुञ्जेषु विधाधरैर्गीतश्रीलः,

पिनाकीव लीलाविलासैः सलीलः ॥ Mat. 153. 578.

गिरीशं गणेशं गले नीलवर्णं, शबिन्द्राधिरूढं शृणातीतरूपम् ।

भवं भास्वरं भस्मना भूषिताङ्गं, भवान्नीलकण्ठं भजे पञ्चवक्त्रम् ॥ Shiva. 3.

धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः किञ्चन धनैरेव पापान्तरा नितरन्ति ।

धनेभ्यो हि कश्चित् सुहृन्नास्ति लोके

धनान्वर्जयध्वं धनान्वर्जयध्वम् ॥ sar. p. 115. l. 1.

(5) सुग्विणी.

227. If every foot consists of four middle-lights
i. e. 212 212 212 212, it is called सुग्विणी. Pause at every
foot.

कामदं चण्डकम्भं भद्रामर्दिनं, नागदन्ताज्रजयं भद्राकर्तुर्म ।

धौरगोभाभरथ्य तक्रंसासुरं;

नौमि नारायणस्यासत्तं विश्रयम् ॥ sar. p. 126. l. 1.

पारिकाङ्क्षीश्वरोऽद्यापदुद्धारकं, सेवसानामुल्लखिविस्तारकम् ।

पापदावानलापापसंहारकं,

योगिश्रन्दाधिपः प्राप केशरकम् ॥ m. s. 16. 100.

(6) प्रमिताक्षरा.

228. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, and two last-heavies *i. e.* 112 121 112 112, it is called प्रमिताक्षरा. Pause at every foot. This is the metre of the 9th canto of Si, and the 6th canto of Ki.

अपराह्णशीतलतरेण श्रमैः अनिलेन लोलितलताङ्गुलये ।

निलयाय शाखिनं इवाच्छयते, ददुर्गाकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ Si. 9. 4

सुकुमारमेकमसु मर्म्मभिदां, अतिदूरगं युतममोघतया ।

अविलम्ब्यमस्रमपरं कतमं, विजयाय युयसिव चित्तभुवः ॥ Ki. 6. 40.

(7) जलोद्धतगति.

229. If every foot consists of middle-heavy and last-heavy repeated *i. e.* 121 112 121 112, it is called जलोद्धतगति. Pause at every sixth and 12th syllable.

समीरशिशिरः शिरःसु वसतां, सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥

विभर्त्ति जनयन्मयं सुदमपां, अपायधवला वलाहकततौः ॥ Si. 4. 54.

सनाकवनितं नितम्बचिरं, चिरं सुनिन्दै नन्दै र्वृतमसुम् ।

मता फणवतोऽवतो रसपरा, परास्तवसुधा सुधाऽधिवसति ॥ Ki. 5. 27.

(8) प्रभा, M. n. ; मन्दाकिनी, C. m. ;

प्रसुदितवदना, V. r. ; चञ्चलाश्रिका, P. ; गौरौ, P. h.

230. If every foot consists of two all-lights and two middle-lights *i. e.* 111 111 212 212, it is called प्रभा. Pause at every foot. According to V. r. iii. 65., this metre is प्रभा only when in addition to the foot pause, there is a pause at every 7th syllable.

अतिसुरशिरभाजि पुष्पश्रियां, अतसुतरतयेव सन्तानकः ।

तरुणपरश्रतः स्वनं राशिणां, अतसुत रतये वसन्तानकः ॥ Si. 6. 67.

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्, प्रतिहतमतिरेति घोरां गतिम् ।
इयमनघ निमित्तशक्तिः परा, तव वरद न चित्तभेदः क्वचित् ॥ Ki. 18.26.

(9) वैश्वदेवी.

231. If every foot consists of two all-heavies and two first-lights, *i. e.* 222 222 122 122, it is called वैश्वदेवी. Pause at every fifth and twelfth syllable.

पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं, वापीविस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।

तत्कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं,

दृष्ट्वा श्रो यं यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥, Mr. iii. 11.

'दृष्ट' कृतार्थं पत्निः शार्ङ्गपाणेः, एत्याधोमुख्यं प्राविशन् भुमिमाशु ।
शुद्धा युक्तानां वैरिगणस्य मध्ये, भर्ताक्षिप्तानामेतदेवासुररूपम् ॥ Si.19.119.

(10) जलधरमाला, V. r. ; कान्तोत्पीडा, P.

232. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, last-heavy and two heavies *i. e.* 222 211 112 22, it is called जलधरमाला. Pause at every fourth and twelfth syllable.

दिश्यन्तीषां सचरणलक्षारागाः, रागायते निपपितपुष्पापीडाः ।

पीडाभाजः कुसुमचिताः साशंसं, शंसन्तप्रस्मिन् सुरतविशेषं श्रयत्राः ॥, Ki.v.13.

(11) ललना

233. If every foot consists of first-heavy, last-light, all-light, and last-heavy *i. e.* 211 221 111 112, it is called ललना.

या कुचशुर्वी स्तम्भशिशुनयना, यौननितम्बा मदकरिगमना ।

किन्नरकण्ठी सुचिरदण्डना, सा तव सौख्यं वितरतु ललना ॥, P. h.

(12) मालती V. r. ; वरतनु, P. h. ; यमुना, some (C. m.)

234. If every foot consists of all-light, two middle-

heavies and middle-light, *i. e.* 111 121 121 212, it is called **मालती**. Pause at every sixth and twelfth syllable.

अयि विजह्महि इदोपगूहनं, त्यज नवसङ्गमभीष्ट वल्लभम् ।

अक्षणकरोद्गम एष वर्त्तते, वरतसु सम्भवदन्ति कुक्कुटाः ॥ sar. ii. 16. a.

(13) कुसुमविचित्रा ।

235. If every foot consists of all-light and first-light repeated *i. e.* 111 122 111 122, it is called **कुसुमविचित्रा**. Pause at every 6th and 12th syllable.

विगलितहारा सकुसुममाला, सचरणलाक्षा बलयसुलक्षा ।

विरचितवेशं सुरतविशेषं, कथयति शयत्रा कुसुमविचित्रा ॥ P. h.

(14) नवमालिनी P ; नवमालिका V. r.

236. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy and first-light *i. e.* 111 121 211 122, it is called **नवमालिनी**. Pause at every 8th and 12th syllable.

धवलशर्माऽश्रुकेन परिवीता, सकलजनानुरागधुष्टणाक्षा ।

इदगुणवद्भूतिर्कुसुमौघैः, तव नवमालिनीव रूप लक्ष्मीः ॥ P. h.

(15).

237. The following metre consists of two first-heavies, middle-light and first-light *i. e.* 211 211 212 122. Pause at every foot.

काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां, औषरस्तुनरेन्द्रपालितायाम् ।

कौर्त्तिरतो भवतान् रूपस्य तस्य, चैमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥ B.22.25.

(16) मणिसाला, V. r.

238. If every foot consists of last-light and first-light alternately, *i. e.* 221 122 221 122, it is called **मणिसाला**. Pause at every 6th and 12th syllable.

प्रह्वामरमैलौ रदोपलक्ष्मणे, जातप्रतिविम्बा शोभा मणिमाला ।
गोविन्दपदाजे राजौ नखराणां, स्नान् मम चित्ते ध्वान्तं प्रमचन्ती ॥ C. m.

(17) तामरस, C. m. ; नवतामरस V. r.

239. If every foot consists of all-light, two middle-heavies and first-light *i. e.* 111 121 121 122, it is called तामरस. Pause at every foot.

स्फुटसुषमासकरन्दमनोज्ञं, वज्रललनालयनालिनिपौतम् ।
तव सुखतामरसं सुरश्रोत्रो, हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥ C. m.

(18) पञ्चचामर, V. r.

240. If every foot consists of alternate light and heavy syllables, *i. e.* 121 212 121 212, it is called पञ्चचामर.

(19) चन्द्रवर्त्म, V. r.

241. If every foot consists of middle-light, all-light, first-heavy and last-heavy *i. e.* 212 111 211 112, it is called चन्द्रवर्त्म.

चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिसिरैः, राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।
हृष्टवर्त्म तदलं कुरु सरसे, कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥ C. m.

*(20) तत, P. ; रलित, V. r. n.

242. If every foot consists of two all-lights, all-heavy and middle-light. *i. e.* 111 111 222 212, it is called तत. Pause at every foot.

कुरु कर्णमियं गाढोत्कण्ठिका, यदुतनयचकोरी कामाधिका ।
विरहदहनसङ्गादङ्गैः क्षमा, पिवतु तव सुखेन्दोर्विम्बं दृशा ॥ P. h.

*(21) पुट, P. ; औपुट, Agn.

243. If every foot consists of two all-lights, all-

heavy and first-light *i. e.* 111 111 222 122, it is called
पुट.

न विचलति कथयिन् न्यायमार्गात्, वसुनि शिथिलमुष्टिः पार्थिवो यः ।
अद्वैतपुट इवासौ पुण्यकर्मा, भवति जगति सेव्यः सर्वलोकैः ॥, P. h.

*(22) वाहिनी, P. h.

244. If every foot consists of last-light, two all-
heavies and first-light *i. e.* 221 222 222 122, it is called
वाहिनी. Pause at every 7th and 12th syllable.

*(23) मौक्तिकदाम, V. r.

245. If every foot consists of four middle-heavies,
i. e. 121 121 121 121, it is called मौक्तिकदाम.

*(24) प्रियंवदा, V. r.

246. If every foot consists of all-light, first-heavy,
middle-heavy, and middle-light, *i. e.* 111 211 121 212,
it is called प्रियंवदा. Pause at every foot.

* (25) उज्ज्वला, V. r.

247. If every foot consists of two all-lights, first-
heavy and middle-light, *i. e.* 111 111 211 212, it is
called उज्ज्वला. Pause at every foot.

* (26) ललिता V. r.

248. If every foot consists of last-light, first-heavy,
middle-heavy, middle-light, *i. e.* 221 211 121 212, it is
called ललिता. Pause at every foot.

* (27) ललना No. 2, V. r. n.

249. If every foot consists of first-heavy, all-

heavy and two last-heavies. *i. e.* 211 222 112 112, it is called ललना. Pause at every 5th and 12th syllable.

* (18) द्रुतपद, V. r. n.

250. If every foot consists of all-light, first-heavy, all-light and first-light, *i. e.* 111 211 111 122, it is called द्रुतपद. Pause at every foot.

* (19) विद्याधार, V. r. c.

251. If every foot consists of 12 heavy syllables, it is called विद्याधार.

* (30) सारङ्ग, V. r. c.

252. If every foot consists of four last-lights *i. e.* 221 221 221 221, it is called सारङ्ग.

*(31) तरलनयन, V. r. c.

253. If every foot consists of 12 light syllables, it is called तरलनयन.

*(32) मोटक V. r. c.

254. If every foot consists of four first-heavies, *i. e.* 211 211 211 211, it is called मोटक.

Sec. ix. Of 13 syllables (अतिजगती).

255. If every foot consists of 13 syllables, it is called अतिजगती.

(1) महर्षिणी

156. If every foot consists of all-heavy, -all-light middle-heavy, middle-light and heavy *i. e.* 222 111 121 2122, it is called महर्षिणी. Pause at every foot. This metre is fitted for gay description in grand language.

This is the metre of the 8th canto of Si and 7th of Ki.

यन्मन्त्रे भवति दृथोपप्लुजमाने, यत् सोमे भवति दृथाभिधूयमाने ।

यच्चाग्नौ भवति दृथाभिह्वयमाने,

तत्सर्वं भवति दृथाभिधीयमाने ॥ m. xiii. 7. 18.

त्वं ब्रह्मा पशुपतिरथेयमा विधाता,

धाता त्वं त्रिदशपतिः समीरणोऽग्निः ।

तोयेऽथो धनपतिरन्तकः त्वमेकः,

भिक्षार्थं जगदपि पाप्मि शक्तिभेदैः ॥ vi. v. 18. 56.

इत्युक्त्वा च्छुवचनं रघूहरोऽसौ, कक्षोलौ सुनिमतसंस्थे निमग्नः ।

नाञ्चासीत् क्षणमपि निश्चयं महात्मा,

श्रीद्वीचाविव जलधौ समुत्थमानः ॥ Yo. I. 8. 38.

(2) रुचिरा.

257. If every foot consists of middle-heavy, first-heavy, last-heavy, middle-heavy and heavy i. e. 121 211 112 1212, it is called रुचिरा. Pause at every 4th and 13th syllable. This is the metre of the 17th canto of Si. This is fitted also for terrific description.

अथोच्चलत्कलकलघोषभीषणं, तदागतं ह्यलमवलोक्य विहिषाम् ।

उपाददे नरपतिनन्दनो धनुः, घनाघनः कुलिशवरासुधं दध्या ॥ r. p. 4. 16.

दिग्गम्बरो वहति भुजङ्गसूषणं, कपालवान् कलयति दाम कौणपम् ।

दृष्टप्रियो रचयति भस्मगुण्डमां, उभापतेऽधुरितमचिन्तारकारणम् ॥ B.r. II. 3.

विवस्वतो प्रणतचित्ताशुक्लाम्बिने, महात्मने समजवसन्तसमये :

सुतेजसे कमलकुलावबोधिनि, नमस्तमपटलपटाधपाटिने ॥ M. P. 107 2.

(3) मञ्जुभाषिणी, V. r. ; सुनन्दिनी, Shambhu ; प्रबोधिता

(?) O. m. ; कनकप्रभा, P. h.

258. If every foot consists of last-heavy, middle-

heavy, last-heavy, middle-heavy and heavy i. e. 112 121 112 2122, it is called मञ्जुभाषिणी.

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने, कथयामि ते तदुपलक्ष्यं नृप ।

दृष्टुलोचना सहचरी यथैव ते, सुभगा तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ V. 1 57.

समयः स वर्तते इवैष यत् मां, समनन्दयत् सुसुखि गौतमार्षितः ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कणः, तव मूर्तिं मानिव महोत्सवः करः ॥ U. I. 18.

यदि शस्त्रसुष्कितमशस्त्रपाणयः, न निवारयन्ति किमरीवुदासुषान् ।

यदनेन मौलिदलनेऽप्युदासितं, सुचिरं स्त्रियेव दृपचकसन्निधौ ॥ Ve. 3 34

(4) मत्तमयूर.

259. If every foot consists of all-heavy, last-light, first-light, last-heavy and heavy i. e. 222 221 122 1122, it is called मत्तमयूर. Pause at every 4th and 13th syllable.

दृष्ट्वा दृष्टान्याचरणौयानि विधाय, प्रेक्षाकारी याति पदं सुकृतमप्ययैः ।

सम्यग् दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्मां,

यच्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ॥ Ki. 18. 28.

हा तातेति कन्दितमाकर्ण्य विषसः, तस्यान्विष्यन् वेतसद्वृत्तं प्रसवं सः ।

प्रत्यमोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं सुनिपुलं,

नापादन्तःशल्य इवासीत् चितिपोऽपि ॥ R. 9. 75.

(5) चण्डी, C. m.

260. If every foot consists of two all-lights, two last-heavies and heavy i. e. 111 111 112 1122, it is called चण्डी. Pause at every foot.

जयति दितिजरिपुताण्डवलीला, कुपितकमलकरकाञ्चिमौलौ ।

चरणकमलदुग्धापलचण्डी, पदनखरुचिजितभोजमणिभिः ॥ C. m.

(6) क्षमा, V. r. ; चन्द्रिका C. m. ; उत्तमलिनौ, some (C. m.) ;

कुटिलगति, P. h. ; विद्वत्, V. r. n.

261. If every foot consists of two all-lights, two last-lights and heavy, i. e. 111 111 221 2212, it is called क्षमा. Pause at every 7th and 13th syllable.

दृष्ट दुरधिमैः किञ्चिदेवागमैः, सततमनुसरं वर्षधन्वन्तरम् ।
असुखतिविपिनं वैद् दिग्द्व्यापिनं, पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥ Ki. 5. 18.
अपरकिसलये कान्तदन्तवते, हरिष्मिद्गुह्यां दृष्टति भ्रूयुगम् ।
धृषमिदमुचितं यद्विपसौ सतां, अमिकुटिलगतेः स्यान्महासुखः ॥ P. h.

(7) कुटजा, M. n. ; कलहंस, C. m. ; नन्दिनी, V. r. c.

262. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, two last-heavies and heavy, i. e. 112 121 112 1122, it is called कुटजा. Pause at every 6th and 13th syllable or at every foot.

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं, सज्जयाज्वनौ घनमदम्भमराणि ।
सगन्धं गौतमिनदस्य गिरौक्षैः, समया वनौ घनमदम्भमराणि ॥ Si. 6. 73.
यसुनाविहारकुतूहे कलहंसः, वज्रकामिनीकमलिनीकृतकेलिः ।
अनुरक्तिहासिकलकण्ठजिनादः, प्रसुदं तनोतु नव नन्दतनूजः ॥, C. m.

(8) गौरी.

263. If every foot consists of three all-lights, last-heavy and heavy, i. e. 111 111 111 1122, it is called गौरी. Pause at every foot.

सकलसुवनजगधनतपादा, निजपद्मजगधमितविपादा ।
विजितसरसिहसनवनपद्मा, भरतु सकलमिह भवति गौरी ॥ P. h.

(9) वनेन्द्रसुख, C. m.

264. If every foot consists of all-light, two middle-

heavies, middle-light and heavy, i. e. 111 121 121 2122,
it is called चण्डेन्द्रमुख. Pause at every foot.

शुद्धजवीर्यप्रभं हरिं मदन्धाः, दुषिसन्तुयेत्य न दानवा जिजीवः ।
दुषितचण्डेन्द्रमुखं खगा उपेत्य, वा तु खलु विभ्रति जीवनस्य योगम् ॥ C. m.

(10) प्रभावती, Sru.

265. If every foot consists of last-light, first-heavy,
last-heavy, middle-heavy and heavy i. e. 221 211 112
1212, it is called प्रभावती. Pause at every 4th and 13th
syllable.

यस्यां प्रिये प्रथमकमचरद्वयं, त्वयं तथा शुद्ध मवर्षं दृशन्तिमम् ।

सान्धवं भवेद् यतिरपि चेद् दुग्धचैः

सा लक्ष्यतामस्तस्मै प्रभावती ॥ Sru. 32.

* (11) वृचिरा no 2, V. r. (B).

266. If every foot consists of middle-heavy, first-
heavy, last-heavy, middle-light and heavy i. e. 121 211
112 2122, it is called वृचिरा.

* (12) चञ्चरीकादली, V. r. c.

267. If every foot consists of first-light, all-heavy,
two middle-lights and heavy, i. e. 122 222 212 2122,
it is called चञ्चरीकादली.

* (13) कन्दुक, V. r. c.

268. If every foot consists of four first-lights and
one heavy i. e. 122 122 122 1222, it is called कन्दुक.

* (14) उपस्थित, V. r. c.

269 If every foot consists of middle-heavy, last-

heavy, last-light, last-heavy and heavy, i. e. 121 112 221 1122, it is called उपस्थित.

* (15) मञ्जुहासिनी, V. r. c.

270. If every foot consists of middle-heavy, last-light, last heavy, middle-heavy and heavy i. e. 121 221 112 1212, it is called मञ्जुहासिनी.

* (16) कुटजगति, V. r. c.

271. If every foot consists of all-light, middle-light, all-heavy, last-light and heavy, i. e. 111 212 222 2212, it is called कुटजगति. Pause at every 7th and 13th syllable.

* (17) चन्द्रलेखा, V. r. n.

271. If every foot consists of all light, last-heavy, two middle-lights and heavy, i. e. 111 112 212 2122, it is called चन्द्रलेखा.

Sec. x. Of 14 syllables (प्रकरी).

272. If every foot consists of 14 syllables, it is called प्रकरी.

(1) वसन्ततिलक (ः ा) ; चङ्गविणी ; सिन्धोन्नता.

273. If every foot consists of last-light, first-heavy, two middle-heavy and two heavies, i. e. 221 211 121 12122, it is called वसन्ततिलक. Pause at every 8th and 14th syllable. This is the metre of Caurapancashika, of the 5th canto of Si, of the 11th and 13th of N, of the 17th canto of Ku, and of the 3rd canto of Rtu.

स्नानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि,
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि,
कर्णान्दतानि मनसश्च रसायनानि ॥, U. I. 36.

तुण्डेन खण्डयति तूर्णमुपेत्य वेगात्,
पादेन हन्ति परिहृत्य परप्रहारान् ।

पार्श्वं परिभ्रमति पश्यति चावकाशम्,
उन्मत्तचूडमुपसर्पति ताम्रचूडः ॥ V. t. 38.

श्रुत्या गुणान् भुवनसुन्दर शृणुतां ते,
निर्विष्य कर्णविवरे हरतोऽङ्गतापम् ।

रूपं दृष्ट्वा दृष्टिमतोऽसखितार्थलाभम्,
त्यग्रचुप्रताविशति चित्तमपलपं मे ॥ b. 10. 52. 37.

(2) पथ्या, M. n. ; मञ्जरौ, V. r. n.

274. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, last-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* 112 121 112 12212, it is called पथ्या. Pause at every foot.

खगयन्तग्रम्ः प्रमितचातकार्तस्वराः.

जलदास्तद्धितुलितकान्तकार्तस्वराः ।

जगतीरिह स्फुरितचाक्षचामीकराः.

सवितुः क्वचित् कप्रिश्यन्ति चामी कराः ॥ Si. 4. 24.

(3) कुररौहता, M. n. ; प्रसदा, V. r. n.

275. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, light and heavy, *i. e.* 111 121 211 12112, it is called कुररौहता. Pause at every foot.

अनतिचिरोन्कितस्र जलदेन चिर-

स्थितवज्जुद्वन्द्वस्य पयसोऽमुकृतिम् ।

विरलविकीर्णवज्जशकला सकलाम्,

इह विदधाति धौतकलधौतमङ्गी ॥ Si. 4. 41.

(4) ग्रहरणकलिता or कलिका.

276. If every foot consists of two all-lights, first-heavy, all-light, light and heavy, *i. e.* 111 111 211111. 12, it is called ग्रहरणकलिता. Pause at every 7th and 14th syllable.

अथ तसुपगतं विदितमुचरितम्,

पवनमुतगिरा गिरिशुद्धदयः ।

वृषतिरभदयन् सुदितपरिजनम्,

स्वधुरपतिकुरैः सलिलसमुदयैः ॥ B. xii. 87.

(5) असम्बाधा.

277. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, last-heavy and two heavies, *i. e.* 222 221 111 112 22, it is called असम्बाधा. Pause at every fifth and 14th syllable.

मङ्गला दुर्गाणि द्रुमवनमखिलं क्षित्त्वा,

हत्वा तत्सैन्यं करितुरादलं हत्वा ।

देवासम्बाधा स्थितिरजनि विपद्वाणां,

सर्वोर्वीनायः स जयति वृषति मुञ्चः ॥, P. h.

(6) अपराजिता.

278. If every foot consists of two all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* 111111 212 112 12, it is called अपराजिता. Pause at every 7th and 14th syllable.

‘अणिपतिवलयं जटासुकुटोज्ज्वलं, मनसिजमथनं लिम्बूलविभूषितम् ।

स्वारसि यदि सखे शिवं शशिखरं,

भवति तव तनुः परैरपराजिता ॥ P. h.

(7) कुटिला, P. h ; कुटिल V. r. c. ; मलयाला, V. r. n.

279. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, first-light and two heavies i. e. 222 211 111 122 22, it is called कुटिला. Pause at every 4th and 14th syllable, or according to Halayudha at every 4th, 10th and 14th syllable My view is supported by V. r. c.

नीतोच्छायं सुन्दरशिखिररश्मिरुचैः, आनीलाभैर्विचितपरभागा रत्नैः ।

जगत्त्वग्गङ्गामिह वितरति हंसस्येनौ,

मथोऽप्यङ्कः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया ॥ Ki. v. 31.

(8) सुपविता, V. r. n.

280. If every foot consists of four all-lights and two heavies, i. e. 111 111 111 111 22, it is called सुपविता.

The last syllable may be light. I give an illustration of my own.

विकसितविचकिलमङ्गलि विवाति, जलधरभगम्बरवरतरदीपि ।

मदयति मन इह शशिनि विभाति, तव परानतजनमव भवदेवि ॥

(9) वरसुन्दरी, P. h. ; इन्दुवदना V. r.

281. If every foot consists of first-heavy, middle-heavy, last-heavy, all-light and two heavies i. e. 211 121 112 111 22, it is called वरसुन्दरी.

स्वादुशिखिरोज्ज्वलसुगन्धिजलपूर्णं, दीचिचयचक्षलविचित्रशतपलम् ।

हंसकलक्वजितमनोहरतटान्तं, पश्य वरसुन्दरि सरोवरसुदारम् ॥, P. h.

(10) लोला, V. r.

282. If every foot consists of all-heavy, last-heavy all-heavy, first-heavy and two heavies *i. e.* 222 112 222 211 22, it is called लोला. Pause at every 7th and 14th syllable.

सुग्धे यौवनलक्ष्मी विदुःप्रहिभ्रमलोला,

लैलोक्ष्याङ्ग तरुणो गोविन्दोऽतिदुरायः ।

तहन्दावनकुञ्जे शुञ्जङ्गु जसनाये,

श्रीनाथेन संसेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥, C. m.

(11) वासन्ती, C. m.

283. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, all-heavy and two heavies *i. e.* 22222 1111 22222, it is called वासन्ती. Pause at every foot.

आम्यद्भ्रूनीनिर्भरमधुरालापोज्जीतिः,

श्रीखण्डाङ्गे रङ्गु तपवने मन्दान्दोला ।

लौलालोला पल्लवविलसद्भ्रूलोहसैः,

कंसारातो नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥, C. m.

(12) नान्दीमुखी,

284. If every foot consists of two all-lights, two last-lights and two heavies, *i. e.* 111 111 221 221 22, it is called नान्दीमुखी. Pause at every 7th and 14th syllable.

सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयम्, लहरिभुजलया चारुफेनस्थितयोः ।

सुरहर कलयासन्तिमासाद्य किं ते,

प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीव्र ॥, C. m.

*(13) नदी, V. r. c.

285. If every foot consists of two all lights, last-light

middle-heavy and two heavies, 111 111 221 121 22.
it is called नदी. Pause at every 7th and 14th syllable.

* (14) लक्ष्मी.

286. If every foot consists of all-heavy, last-heavy,
last-light, all-light and two heavies *i. e.* 222 112 122
11122, it is called लक्ष्मी.

* (15) कुमारी, V. r. n.

287. If every foot consists of all-light, middle-
heavy, first-heavy, middle-heavy and two heavies *i. e.*
111 121 211 121 22, it is called कुमारी.

* (16) सुकेसर, V. r. n.

288. If every foot consists of all-light, middle-light,
all-light, middle-light, light and heavy *i. e.* 111 212
111 212 12, it is called सुकेसर.

* (17) चन्द्रौरस, V. r. c.

289. If every foot consists of all-heavy, first-heavy
all-light, first-light, light and heavy, *i. e.* 222 211 111
122 12, it is called चन्द्रौरस.

* (18) चक्रपद, V. r. c.

290. If every foot consists of first-heavy, three
all-lights, light and heavy, *i. e.* 211 111 111 111 12, it is
called चक्रपद.

Sec. xi. Of 15 syllables (अतिप्रकरी)

291. If every foot consists of 15 syllables, it is
called अतिप्रकरी.

(1) मालिनी.

292. If every foot consists of two all-lights, all heavy and two first-lights *i. e.* 111 111 222 122 122, it is called मालिनी. This is the metre of the 11th canto of Si. It is one of the most charming metres. Pause at every 8th and 15th syllable.

विकचकमरगन्धै रन्धयन् भङ्गमालाः,

सुरभितभकरन्दं मन्दभावाति वातः ।

प्रमदमदनमाद्यद् गौवनोद्दामरामा.—

रमणरभसखेदखेदविच्छेदद्वयः ॥, Si. xi. 19

अलसवलितसुग्धस्निग्धनिस्पन्दमन्दैः,

अधिकविकसदन्तर्विस्मयखे रतारैः ।

हृदयमशरणं मे पद्मलाक्षाः कटाक्षैः,

अपङ्कतमपविड् पौतसुन्मूलितञ्च ॥, Ma. I. 29.

अग्निमसुपगतैव कौसुदी मेघसुक्तम्,

जलनिधिमशुक्लं जङ्ग कन्यावतीर्णा ।

इति समशुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः,

अवणकट्ट वृषाणामेकवाक्खं निववुः ॥, R. vi. 85.

(2) माला (खृक् V. r.) ; चन्द्रावती (अशिकला, V. r.) ; मणिशुणनिकर.

293. If every foot consists of fourteen-lights and last heavy, *i. e.* 111 111 111 111 112, and pause is at every 6th and 15th syllable, it is called माला. If pause is at every 7th and 15th syllable, it is called चन्द्रावती. If it is at every 8th and 15th syllable, it is called मणिशुणनिकर.

•(u) नवविकसितकुवलयदलनयने, निशयय नवजलधरमिह गगने ।

अपनय रूपमनुसर मम सचिदं, यदि रतिमुखमभिलषसि वरुविधम् ॥, P. h.

(b) पद्मजयपवनचलितजलहरी,—तरलितविह्वलचयवसुखरम् ।

विकसितकमलसुरभि शुचि सलिलं, विचरति पथिकमनसि शरदि सरः ॥, P. h.

(c) नरकरिपुणवतु निखिलसुरगतिः, अमितमहिमभरसहजनिवसतिः ।

अनवधिमणिपुष्पनिकरपरिचितः, सरिदधिपतिरिव द्रुततनुविभवः ॥, C. m.

294. All the syllables may be light.

गणनरगणवरकरतरवरण, धरपद् धरणगजनपथकथक ।

अमदन गमनद् गजकरयमल, प्रममय जय भववनवनदहन ॥, Vag. 4. 3.

(3) लीलाखेल, C. m. ; कामक्रीडा, V. r. n.

295. If every foot consists of fifteen heavy syllables, it is called लीलाखेल. Pause at every 4th, 8th, 12th and 15th syllable.

पायाद् वो गोविन्दः कालिन्दीकूलशौणोचके,

रासोल्लासक्रीड् गोपीभिः सार्धं लीलाखेलः ।

मन्दाकिन्या लीरोपान्ते खैरक्रीडाभि लीलः,

यद्वह्नेवानामीशः स्वर्वेष्टाभिः खेलन्तीभिः ॥, C. m.

*(4) चन्द्रलेखा No2, V. r.

296. If every foot consists of all-heavy, middle-light, all-heavy and two first-lights, i. e. 222 212 222 122 122, it is called चन्द्रलेखा. Pause at every 7th and 15th syllable.

विच्छेदे ते सुरारे पाण्डुप्रकाशा लशाङ्गौ,

ज्ञानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा ।

राधाश्लोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा,

किञ्चान्ता त्वां स्मरन्ती भक्ते भ्रुवं जीवयोगम् ॥, C. m.

297 Some apply this name to चन्द्रकाशा, which differs from it slightly.

(5) विपिनतिलक.

298. If every foot consists of all-light, last-heavy, all-light, and two middle-lights, i. e. 111 112 111 212 212, it is called विपिनतिलक. Pause at every foot.

विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे

मधुसूतमदैर्भयुक्तरैः क्षणद्वि र्द्वयम् ।

मलयममला रचितलास्यमालोक्यन्

मज्जुवतिभिर्विहरति स सुखा हविः ॥, C. m.

(6) दणक, C. m.

299. If every foot consists of alternate heavy and light and the last syllable heavy, i. e. 212 121 212 121 212, it is called दणक. Pause at every foot.

सा सुवर्णकेतकं विकाशि भङ्गपुरितं, पञ्चवाणवाणञ्चालपूर्णहेमदणकम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाय सासि माधवे,

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥, C. m.

*(7) चित्रा, C. m.

300. If every foot consists of three all-heavies and two first-lights i. e. 222 222 222 111 111, it is called चित्रा. Pause at every 6th and 15th syllable.

मोपाली लीलालीला यद्वत् कलिन्दावजान्ते,

खेलस्य तादृशानन्दसङ्गलसन्मूर्ध्वदिश्या ।

सारात्तं भूविशद्वन्द्वे हृदि मौडतीयं

कोऽन्यः सुखो मोक्षो वास्याद्विद्यते गन्तुं जाने ॥ C. m.

* (8) एला, V. r.

301. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, two all-lights and first-light *i. e.* 112 121 111 111 122, it is called एला. Pause at every 5th syllable.

* (9) उपमालिनी, V. r. n.

302. If every foot consists of two all-lights, last-light, first-heavy and middle-light, *i. e.* 111 111 221 112 212, it is called उपमालिनी.

* (10) चन्द्रकान्ता V. r. n.

303. If every foot consists of two middle-lights, all-heavy and two last-heavies, *i. e.* 212 212 222 112 112, it is called चन्द्रकान्ता.

* (11) सुहेसक, V. r. c.

304. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and middle-light, *i. e.* 111 121 211 121 212, it is called सुहेसक.

* (12) ह्रस्व, V. r. c.

305. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, two last-heavies and first-light *i. e.* 112 121 112 112 122, it is called ह्रस्व.

* (13) मानसहंस, V. r. c.

306. If every foot consists of last-heavy, two middle-heavies, first-heavy and middle-light, *i. e.* 112 121 121 211 212, it is called मानसहंस.

* (14) नलिनी, V. r. c.

307. If every foot consists of five last-heavies, *i. e.* 112 112 112 112 112, it is called नलिनी.

* (15) निशिपालक, V. r. c.

308. If every foot consists of first-heavy, middle-heavy, last-heavy, all-light and middle-light i. e. 211. 121 112 111 212, it is called निशिपालक.

Sec. xii. Of 16 syllables (अष्टि).

309. If every foot consists of sixteen syllables, it is called अष्टि.

(1) पञ्चचामर C. m.

310. If every foot consists of alternate light and heavy syllables, i. e. 121 212 121 212 1212, it is called पञ्चचामर. Pause at every 8th and 16th syllable.

जटाकटाहसंभ्रमभ्रमन्त्रिलिप्तिभिर्भरौ-

विलोलवीप्तिवह्नीरविराजमानमूर्धनि ।

धगङ्गगङ्गगङ्गवल्ललाटपट्टपावके,

किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥, Tand. 1.

कपर्दशौरजाङ्गवीतरङ्गफेणचन्द्रिका-

सरत्नभोगिकुण्डलोत्तसत्कपोलमण्डलौ ।

स पातु खण्डितारितुण्डमण्डिताजिमण्डलः,

सुरासुरेन्द्रदम्भाललोलमालभारिपात् ॥, Cama. 1.

सुरारिकायकालिमा धलामवारिधारिणी,

हृषीकतन्त्रिविष्टपा वृलोकशोकहारिणी ।

मनोऽमुकूलकूलकुञ्जपुञ्जधूतदुर्मदा,

धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥, Yamu. 1.

(2) गौत्यार्या; अचलक्षति, V. r.

311. If every foot consists of 16 light syllables; i. e. 111 111 111 111 1111 it is called अचलक्षति. Pause at every foot.

मदकलखगुलकसरवसुखरिधि,
विकसितसरसिजपरिमलसुरभिधि ।

गिरिवरपरिसरसरसि भवति खलु,
रतिरतिप्रयमिह मम हृदि विलसति ॥, P. h.

(3) चित्तसंज्ञ, C. m.

312. If every foot consists of alternate heavy and light syllables, *i. e.* 212 121 212 121 2121, it is called चित्तसंज्ञ. Pause at every 8th and 16th syllable.

विद्वभारुणधरौष्ठभोभिषेणुवाद्यहट,
वल्गवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्ठकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव पुष्पप्रलम्बपाद देव,
वन्यपुष्पचित्तकेश संस्मरामि गोपवेश ॥, C. m.

* (4) ऋषभगजविलसित (श्रृंगगजविलसित, Shambhu in C. m.).

313. If every foot consists of first-heavy, middle-light, three all-lights and heavy *i. e.* 211 212 111 111 1112, it is called ऋषभगजविलसित. Pause at every 7th and 16th syllable.

आयतबाहुदण्डमुपचितष्टयुक्कदम्ब,
पीनकटिप्रदेशऋषभगजविलसितम् ।

वीरमुदारसत्यमतिशयपुष्करसिंह,
वीरतिक्कलापि न परिहरति पुष्पम् ॥, P. h.

(5)

314. In the following metre, every foot consists of middle-light, all-light, middle-light, all-light, middle-light and light *i. e.* 212 111 212 111 2121. Pause at every 4th, 10th and 16th syllable.

कासकालगलकालकालसुखकालकाल,
कालकालधनकालकालधनकाल काल ।

कालकालाभिभकालका ललनिकाऽलकाल-

कालकाऽलगतु कालकाल अलिकाल काल ॥ Kav. 3. 50.

(6) वरयुवती (ति) P. h.

315. * If every foot consists of first-heavy, middle-light, first-light, two all-lights and heavy *i. e.* 211 212 122 111 1112, it is called वरयुवती. Pause at every foot.

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्मत्तकुचयुगला,
पार्ष्णशर्वरीमगवौषट्सुखकमला ।

जीमनितम्बविम्बसंवाहनप्रियलगतिः

सुञ्ज नराधिराज भूयाद् तव वरयुवतिः ॥ P. h.

(7) शैलशिखा, P. h.

326. If every foot consists of first-heavy, middle-light, all-light, two first-heavies and heavy *i. e.* 211 212 111 211 2112, it is called शैलशिखा. Pause at every 5th, 11th and 16th syllable.

शैलशिखानिकुञ्जप्रथितस्य हरेः श्रवणे,
जीर्णतृणं करेण निदधौत कपिश्रपलः ।

सुद्वेषधामवादपरिहारविनीतमतेः,
तस्य न तावतैव लघुता हिमयूषभिदः ॥ P. h.

* (8) वाणिनी. V. r.

327. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, middle-light and heavy *i. e.* 111 121 211 121 2122, it is called वाणिनी. Pause at every foot.

स्फुरसु ममाननेऽद्य ननु वाणि नीतिरमत्रं,

सब चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् ।

भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं,

सततमहं स्वैः स्वचरितैः स्ववामि नित्यम् ॥, C. m.

* (9) चकिता, C. m.

328. If every foot consists of first-heavy, heavy, all-heavy, last-light, all-light and heavy, 211 112 222 221 1112, it is called चकिता. Pause every 8th and 16th syllable.

दुर्जयदसुजयौ षौदुश्चेष्टाप्रतचकिता,

यद्भुजपरिषत्ताता याता साध्वसविगमम् ।

द्वौव्रति दिविषन्माला प्रश्नन्नन्दनविपिने,

गच्छत प्ररणं दृष्टं तं भीता भवरिपुतः ॥, C. m.

* (10) मदनललिता, C. m.

329. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, all-heavy, all-light and heavy, i. e. 221 111 222 1112, it is called मदनललिता. Pause at 4th, 10th and 16th syllable.

विश्वदृष्टगलितचिकुरः धौतावरपुटा,

ग्लायत्पत्तावलिकुचतटोच्छासोर्मितरला ।

राधात्यर्थं मदनललितान्दोलाऽलसवपुः,

कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥, C. m.

* (11) प्रवरललित, C. m.

330. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, middle-light and heavy, i. e. 1

222 111 112 2122, it is called प्रवरललित. Pause at every foot.

शुभोत्क्षेपः श्रुत्ये चलचलयः क्षारसुतः,

शुभापादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः ।

स्थितं वक्त्रेऽकस्माद्वृष्टिं पटुकटाक्षौर्मिलीला,

शरी जीयादीहृक् प्रवरललितं वक्ष्यमीनाम् ॥, C. m.

* (12) गरुडवृत्त, C. m.

331. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, last-light, and heavy, i. e. 111 121 211 121 2212, it is called गरुडवृत्त. Pause at every foot.

अमरमयूरमानसमुदे पयोदधनिः,

गरुडवृत्तं सुरारिभुजगेन्द्रसन्तासने ।

धरणिभरावतारविधिडिडिडिडिमाडुस्वरः,

स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥, C. m.

* (13) घोरललिता, V. r. n.

332. If every foot consist of first-heavy, middle-light, all-light, middle-light, all-light and heavy i. e. 211 212 111 212 1112, it is called घोरललिता.

* (14) अश्वगति, V. r. n.

333. If every foot consists of five first-heavies and heavy i. e. 211 211 211 211 2112, it is called अश्वगति.

* (15) अणिकल्पलता, V. r. c.

334. If every foot consists of all-light, middle-heavy, middle-light, two first-heavies and heavy, i. e. 111 121 212 211 2112, it is called अणिकल्पलता.

*(16) ब्रह्मरूप, V. r. c.

335. If every foot consists of 16 heavy syllables, it is called ब्रह्मरूप.

Sect. xiii. Of 17 syllables. (आत्यष्टि).

336. If every foot consists of 17 syllables, it is called आत्यष्टि.

(1) मन्दाकान्ता.

337. If every foot consists of four heavy, four light, and three first-lights *i, e.* 2222 1111 122 122 122, it is called मन्दाकान्ता. This is a very good metre. Pause at every 4th, 10th and 17th syllable. It is the metre of the Meghaduta, Padanka duta, Uddhava duta etc.

(a) यत्नोन्नतश्चमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पाः,

हंसश्चैषोरचितरसना नितप्रपन्ना नलिन्यः ।

केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नितप्रभास्वत्कलापाः,

नितप्रजप्रोत्सवाः प्रतिहततमोदितिरम्याः प्रदोषाः ॥, Me. II. 3.

(b) तैर्ये तोयव्यतिकरभवे जङ्गु कन्यासरयोः,

देहत्यागादमरगणनालेष्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकतरश्चा ऽकृतः कान्तयासौ,

लीलागारेष्वरमत पुन नैन्दनाभ्यन्तरेषु ॥, R. 8. 95.

(c) इत्थं नारी घटयितुमलं कामिभिः काममासन्,

प्रलेयांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः ।

आचार्यप्रत्नं रतिषु विलसन्मन्मथयश्चैविलासाः

क्रीप्रत्नप्रमगमकुशलाः शोधवञ्चकुरासाक् ॥, Si. 9. 87.

(2) शिखरिणी.

338. If every foot consists of first-light, all-heavy,

light, last-heavy, first-heavy, light and heavy, *i. e.*
 222 111 112 211 12, it is called *शिशिरिणी*. Pause at
 every 6th and 17th syllable. This is the metre of the
Usha duta and *Ananda lahar*.

इयं मेहे लक्ष्मीरियमसूतवर्ति गयनयो,
 असावस्थाः स्पर्शा वपुषि बल्ललसन्दनरसः ।
 अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसूतो मौक्तिकसरः,
 किमस्या न प्रेयो यदि परमसूतस्तु विरहः ॥, U. I. 38.
 अनालोचन प्रेम्णः परिणतिमनादृत्य सुहृदः,
 त्वया सुगधे मानः किमिति सगले प्रेयसि हतः ।
 समास्यता हेतुने प्रलयदहनोद्गासुरशिखाः,
 स्वहसोनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितैः ॥, Amaru. 76.
 निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबल्लमानोऽपि गलितः,
 खलानाः स्वर्गताः सपदि सुहृदो जौनितसमाः ।
 शनै र्यष्टप्रथानं घनतिमिरवह्ने च नयने,
 अहो दुष्टः कायस्तदपि मरणोपायचकितः ॥, Vai. 10.

(3) *हरिणी*.

339. If every foot consists of all-light, last-heavy,
 heavy, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.*
 1 112 222 212 11212, it is called *हरिणी*. Pause at
 every 6th, 10th and 17th syllable. This is the metre of
 the 19th canto of N.

प्रतसुविरलैः प्रान्तोन्मीलनानोहरकुन्तलैः,
 दम्पतसुकुलैः सुगन्धालोकं शिशु र्दधती सुखम् ।
 खलितखलितैः जंगोत्स्नाप्रायैरखलिसविभ्रमैः,
 अकृत मधुरैरम्बानां मे कुतलमङ्गलैः ॥, U. I. 20.

अलसवलितैः प्रेमाद्वाङ्मै सुं ऊ सु कुलीकतैः
 लणमभिसुखै लज्जालोलै निर्मेषपराङ्मुखैः ।
 हृदयनिहितं भावाकृतं वमद्भिरिषेक्ष्यैः,
 त्रयय सुकृती कोऽयं सुगन्धे त्वयाद्य विलोभ्यते ॥, Amaru. 4.
 हृति वज्रविधं बालक्रीडाविचित्रविशेषितं
 ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरेत् ।
 अलभत परां वृद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनं
 स किल सकलं ग्राह्यं गच्छं विवेद विभोरपि ॥, Ku. 11. 49.

(4) ४५०.

340. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, first-light, light and heavy, i. e. 121 112 121 112 12212, it is called ४५०. Pause at every 8th and 17th syllable.

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पौड्यन्,
 पिवेच्च ऋगट्षिण्कासु सलिलं पिपासादितः ।
 कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥, Nit. 2.
 परिरम्भसि किं वया क्लृप्तं चित्तं विश्रास्यताम्,
 स्वयं भवति यद् यथा भवति नान्यथा तत् तया ।
 अतीतमपि न स्मरन्मपि च भाव्यं सङ्कल्पयन्,
 अतर्कितगमागमानुभवस्व भोगानिह ॥, Vai. 60.
 प्रचण्डपरिपिण्डितः क्षिप्रितवृत्तिरन्तर्मुखः,
 पिवन्निव सुष्ठुर्मूर्च्छ भटिति मनुग्रहस्यैर्जलम् ।
 शिखाभिरिव निखरन्नुपलब्धदाह्यान्तरः
 पयोधिभिव वाङ्मो दहति सामतस्त्रायताम् ॥ Vi. v. 26.

(5) अक्षितय (नट्टक, C. m. ; नकुटक, V. r.) ; कोकिलक.

341. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, two middle-heavies, light and heavy, i. e. 111 121 211 121 12112, it is called अक्षितय. According to V. r., pause at every 7th and 17th syllable: according to Halayudha and C. m. at every foot. If the pause is at every 8th, 13th and 17th syllable or according to V. r. and C. m. at every 7th, 13th and 17th, it is called कोकिलक. As a matter of fact, this metre admits different pauses according to the formation of the foot.

गङ्गुशिलावृत्तिः शरविपाखण्डरगङ्गुतलः,

पृथुशुभ्रदण्डमण्डलकरालकपाणकतः ।

नयनविलोभनोऽपि च विभक्तिं भयङ्करताम्
विटपनिषद्यमेचकफणौव पटोरतः ॥, Mar. v. 4.

अयमयमौहृषः प्रथमविश्वसनीयतनुः,

शुभ्रनभयङ्करीः कथमधस्त रणोऽपि सुनिः ।

स्थितमिदमेव वा श्रुमनोच्चतारतमाः,

तमसि सति ललन्ति सहस्रैव सहस्रैश्च ॥, An. I. 49.

अमलस्रष्टालकाण्डकमनीयकपोलश्चैः तरलसलीलनीलनखिनप्रतिफुल्लहृषः ।

विकसदशोकघोषकरकान्तिभूतः सुतनोः,

मदलुलितानि हन्त ललितानि हरन्ति मनः ॥, Pra. II. 19.

(6) वंशपत्रपतित or पतित.

342. If every foot consists of first-heavy, middle-light, all-light, first-heavy, all-light, light and heavy,

i. e. 211 212 111 211 11112, it is called वंशपत्रपतित.
Pause at every 10th and 17th syllable.

दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरसुपि,
ज्योतिषि रौप्यभिन्निषु पुरः प्रतिफलति सुष्ठुः ।

त्रीङ्मसम्मुखोऽपि रमणैरपङ्कतवसनाः,
काष्ठनकन्दरासु तरुणैरिह नयति रविः ॥ Si. iv. 67.

सम्पति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि,
क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरघटले ।

अखण्डतविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः,
पूरयितुं भवन्ति विभवः शिखरमणिवत् ॥ Ki. v. 43.

(7) अतिशायिनी, P. h.

343. If every foot consists of two last-heavy, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two heavies, *i. e.* 112 112 121 211 12122, it is called अतिशायिनी. Pause at every 11th and 17 syllable.

इति धौतपुरन्ध्रमन्थरान् सरसि मज्जनेन,
अथमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः ।

अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः,
प्रिष्टितररोचिषाप्यपां ततिषु मङ्ग्लमौषे ॥ Si. viii. 71.

(8) हारिणी, C. m.

344. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, all-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* 222 211 111 222 122 12, it is called हारिणी. Pause at every fourth, 10th and 17th syllable.

यस्या नित्यं श्रुतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने,
रागः स्त्रीयोऽधरकिसलये लाकारसारङ्गनम् ।

गौरी कान्तिः प्रकृतिश्चिरा रम्याङ्गरागच्छटा.

सा कंसादेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥ C. m.

* (9) भाराकान्ता, C. m ; कान्ता, V. r. n.

345. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* 222 211 111 212 112 12, it is called भाराकान्ता. If the first syllable is light, it is called कान्ता. Pause at every 4th, 10th and 17th syllable.

भाराकान्ता मम तदुरियं गिरौन्द्रविधारणात्,

कम्पं धत्ते अमजलकणं तथा परिसुञ्चति ।

दृष्ट्यादृशन् जयति जलदस्त्रनाकुलवस्त्रवौ,—

संश्लेषोऽयं स्वरविलसितं विलोक्य शुभं हरिः ॥ C. m.

*(10) हरि, V. r. n.

346. If every foot consists of two all-lights, all-heavy, middle-light, last-heavy, light and heavy *i. e.* 111 111 222 212 112 12, it is called हरि.

*(11) चित्रलेखा no 2, V. r. n.

347. If every foot consists of two last-heavies, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, and two heavies, *i. e.* 112 112 121 211 121 22, it is called चित्रलेखा.

* (12) पञ्चचामर, V. r. n.

348. If every foot consists of middle-heavy, middle-light, middle-heavy, middle-light, middle-heavy, heavy, and light, *i. e.* 121 212 121 212 12121, it is called पञ्चचामर.

Sec. xiv. Of 18 syllables (इति).

349. If every foot consist of 18 syllables, it is called इति.

(1) महामालिनी, M. n. ; महामालिका, V. r. n. ;
नारका, V. r. c. ; नाराच, C. m. ; नाराचक, P. h. ; लसा, V. r. c.

350. If every foot consists of two all-lights and four middle-lights, i. e. 111 111 212 212 212 212, it is called नाराचक. Pause at every 10th and 18th syllable or at every foot.

कृतसकलजगद्विबोधोऽवधूतान्धकारोदयः,
क्षयितकुसुदतारकश्चो विद्योगं नयन् कामिनः ।
वञ्जतरगुणदर्शनादभ्युपेताल्पदोषः कृतौ,
तव वरदं करोतु सुप्रातमङ्गलमयं नायकः ॥ Si. xi. 67.
रघुपतिरपि जातचेदोविश्रुतां प्रगृह्य प्रियाम्
प्रियसुहृदि विभौषणे संगमयत्र त्रियं वैरिणः ।
रविमुतसञ्चितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिकरुदः प्रतस्थे पुरीम् ॥ R. 12. 104.

(2) सुधा, V. r. n.

351. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, last-light, last-heavy, i. e. 122 222 111 112 221 112, it is called सुधा. Pause at every 6th, 12th and 18th syllable.

विस्मृष्टे विष्मूले विषदकरणे देहे च सुलघौ,
विशुद्धे चोङ्गारे हृदि सुविमले वाते च सरति ।
तथान्धशङ्कायां क्षुद्रपगमने कुक्षौ च शिथिले,
प्रदेयस्वाहारो भवति भिषजा कालः स तु मतः ॥ Sr. vi. 64 ch. (1)

(3) कुसुमितलतावेष्टिता.

352. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light and three first-lights, *i. e.* 222 221 111 122 122 122, it is called कुसुमितलतावेष्टिता. Pause at every 6th, 11th and 18th syllable.

कौडत्कालिन्दौललितलहरीवारिभिर्दीक्षिणात्यैः

वातैः खेलङ्घिः कुसुमितलतावेष्टिता मन्दमन्दम् ।

भङ्गालौगीतैः किसलयकरोल्लासितैर्लास्यलक्ष्मी

तन्मनाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्वकार ॥ C. m.

(4) नन्दन, C. m.

353. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two middle-lights, *i. e.* 111 121 211 121 212 212, it is called नन्दन. Pause at every 11th and 18th syllable.

अच्छत धनेश्वरस्य शुधि यः समेतमायो धनं,

तस्य हृमिमितो विलोक्य विभुधैः क्षतोत्तमायोधनम् ।

विभवमदेन निङ्गुतङ्कियाऽतिमात्रसम्पन्नकं,

व्यययति सत्ययादधिगताय धेह सम्पन्नं न कम् ॥ B. x. 36.

Here in the third foot त before ङ्क is not regarded heavy under § 13.

(5) चित्रलेखा No3, C. m., V. r. n; चन्द्रलेखा, V. r. c.

354. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light and three first-lights, *i. e.* 222 211 111 122 122 122, it is called चित्रलेखा. Pause at every 4th, 11th and 18th syllable. If the fourth syllable is light, it is

called so by V. r. c. It differs from the मन्दाक्रान्ता only in the additional light syllable after the 8th.

अङ्गेऽसुखिन् जगति खगदृशं साररूपं यदासीत्.

आकृष्य दें व्रजयुवतिसमा वेधसा सा व्यधायि ।

नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाचुत्रतस्य,

प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चितलेखाङ्गुतायाम् ॥, C. m.

(6) शार्दूलललित, C. m.

355. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, last-light and last-heavy, *i. e.* 222 112 121 122 221 112, it is called शार्दूलललित. Pause at every 12th and 18th syllable.

छात्वा वंसच्छगे पराक्रमविधं शार्दूलललितं,

यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु दरं चैद्यप्रभृतिषु ।

सन्तोषं परमन्तु देहनिबन्धे त्रैलोक्यशरणं

अथो नः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥, C. m.

* (7) शार्दूल, V. r. n.

356. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, middle-light and all-heavy, *i. e.* 222 112 121 112 212 222, it is called शार्दूल.

* (8) हरिणस्त, V. r. n.

357. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, two middle-heavies, first-heavy and middle-light, *i. e.* 222 112 121 121 211 212, it is called हरिणस्त. Pause at every 4th, 9th and 18th syllable.

*(9) अश्वगति, V. r. n.

358. If every foot consists of five first-heavies and

last-heavy, *i. e.* 211 211 211 211 211 112, it is called
अश्वगति.

*(10) अमरपदक, V. r. n.

359. If every foot consists of first-heavy, middle-light, three all-lights and last-heavy *i. e.* 211 212 111 111 111 112, it is called अमरपदक.

*(11) केसर, V. r. n.

360. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, first-light and two middle-lights, *i. e.* 222 211 111 122 212 212, it is called केसर. Pause at every 4th, 11th and 18th syllable.

*(12) चल, V. r. n.

361. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, middle-heavy, first-heavy and middle-light, *i. e.* 222 211 111 121 211 212, it is called चल. Pause at every 4th, 11th and 18th syllable.

*(13) लालसा, V. r. c.

362. If every foot consists of last-light, all-light and four middle-lights *i. e.* 221 111 212 212 212 212, it is called लालसा. Pause at every 9th and 18th syllable.

*(14) लता, V. r. c.

363. If every foot consists of two all-lights, middle-light, first-heavy and two middle-lights, *i. e.* 111 111 212 211 212 212, it is called लता. Pause at every 10th and 18th syllable.

* (15) सिंहविरूजित, V. r. c.

364. If every foot consists of middle-light, all-heavy, first-heavy, all-heavy and two middle-lights, *i. e.* 212 222 211 222 212 212, it is called सिंहविरूजित. Pause at every 5th, 11th and 18th syllable.

* (16) हरनर्तन, V. r. c. ; विबुधप्रिया, V. r. c.

365. If every foot consists of middle-light, last-heavy, two middle-heavies, first-heavy and middle-light, *i. e.* 212 112 121 121 211 212, it is called हरनर्तन. Pause at every 8th, 13th 18th syllable.

* (17) दीर्घकौडचक्र, V. r. c.

366. If every foot consists of six first-lights, *i. e.* 122 122 122 122 122 122, it is called दीर्घकौडचक्र.

* (18) हीरक, V. r. c.

367. If every foot consists of first-heavy, last-heavy, all-light, middle-heavy, all-light and middle-light *i. e.* 211 112 111 121 111 212, it is called हीरक.

Sec. xv. Of 19 syllables (अतिवृत्ति).

368. If every foot consists of 19 syllables, it is called अतिवृत्ति.

(1) शार्दूलविकीर्णित.

369. If every foot consists of all-heavy, last-heavy middle-heavy, last-heavy, two last lights and heavy successively, *i. e.* 222 112 121 112 221 221 2, it is called शार्दूलविकीर्णित. Pause at every 12th and 19th syllable. This is one of the most important metres in the language and best fitted for grand description.

चक्षत्पञ्चशिखगडमण्डलमसौ मुग्धप्रगल्भः शिशुः,
गम्भीरञ्च मनोहरञ्च सहजशीलञ्च रूपं दधत् ।

द्रागृष्टोऽपि चरत्ययं मम मनः सौन्दर्यसारश्रिया,
हन्तव्यस्तु तथापि नाम धिगहो वीरवतकूताम् ॥, Vi II. 31.

कर्णाभ्यर्णविदीर्णसृक्कविकटव्यादानदीप्ताग्निभिः,
दंष्ट्राकोटिविसङ्कटैरित इतो धावद्भिराकीर्यते ।

विदुःपुञ्जगिकाण्कैशनयनभ्रूभ्रूजालैर्नभः,
लक्ष्मालक्ष्मविष्णुलक्ष्मीर्षवपुषामुल्कासुखानां मुखैः ॥, Ma. 5. 13.

उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्रभसास्मालातुवन्धोद्धतः,
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिताः ।

उद्धैरञ्जरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्मायो यथायं तथा,
प्रायः प्रेङ्खदसङ्ख्यगङ्गधवला वेल्लेयमागच्छति ॥, Na. 4. 52.

(2) विस्मिता, P. h ; मेघविस्फूर्जिता, C. m.

370. If every foot consists of first-light, all-heavy,
all-light, last-heavy, two middle-lights and heavy,
i. e. 122 222 111 112 212 212 2, it is called मेघविस्फूर्जिता.
Pause at every 6th, 12th and 19th syllable.

(a.) श्रिया जुष्टं दिवैत्रः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षैः,
वपुष्ट्यैद्यस्य क्षणस्वविगणैः स्तूयमानं निरीय ।

प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान् विक्षिपद् विस्मिताक्षैः,
नरेन्दैरौपेन्द्रं वपुःपथं विशदं धाम वीक्षाभ्युवे ॥, Si. xx. 79.

(b.) उदञ्चत्कावेरीलहरिषु परिष्वङ्गरङ्गे लुठन्तः,
कुङ्कणलीलपट्टीरवरवलवतासितप्रोषितेभः ।

अमी चैत्रे मैलावर्णितरणीकेलिकङ्क्रेस्त्रिमीक्ष्ण-
चलहस्तीहस्तीसकंसुरभयश्चण्डि चञ्चन्ति वाताः ॥, C. m.

(3)

371. In the following metre every foot consists of six last-heavies and heavy, *i. e.* 112 112 112 112 112 1122.

कमलावलिहारिविकासविशेषवत् जनकाङ्क्ष,
न न गानिकारं दिविसारमनारमणं जरितानाम् ।
तजसां बलहानिविलासवरोऽनवरं जनकान्त,
न नमामि चिरं सवितारमनादिमहं जगतां न ॥, sar. p. 123. l. 14.

(4) सुमधुरा, Mr. c.

372. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, all-heavy, all-light and heavy, *i. e.* 222 212 211 111 222 1112, it is called सुमधुरा. Pause at every 7th, 13th and 19th syllable. It differs from सुरसा only in the 13th syllable.

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि नच ते जिह्वा निपतिता,
मध्याङ्गे वीक्षसेऽर्के न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ।
दौष्टाग्नौ पाणिमन्तः क्षिपसि स च ते दग्धो भवति नो,
चारित्वाद्वापदन्तं चलयसि न ते देहं हरति भूः ॥, Mr. ix. 21.

* (5) सुरसा, C. m.

373. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, first-light, all-light and heavy, *i. e.* 222 212 211 111 122 1112, it is called सुरसा. Pause at every 7th, 13th and 19th syllable.

कामक्रीडासदृशो मधुसमयसमारम्भरभसात्,
कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकटहृदयः ।
गोविन्दो वल्लवौनामधररससुधां प्राप्य सुरसां-
शङ्को पीयूषपानैः मलयकृतसुखं व्यस्मरदसौ ॥, C. m.

* (6) कुक्षदाम, C. m. ; पुष्पदाम, V. r. n.

374. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two middle-lights and heavy, *i. e.* 222 221 111 112 212 2122, it is called पुष्पदाम. Pause at every 5th, 12th and 19th syllable.

शृङ्खलोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं
हृष्यन्नेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्वर्गोमसंस्थैर्विशुक्तम् ।

सुग्धामोदेन स्थगितदण्डिगाभोगमाहृतच्छङ्कं,
मौलौ दैत्यारे न्यर्पितद्वयपमं स्वसरोः कुक्षदाम ॥ C. m.

* (7) छाया, C. m, V. r. n.

375. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, two last-lights and heavy, *i. e.* 122 222 111 112 221 2212, it is called छाया. Pause at every 6th, 12th and 19th syllable.

अभीष्टं जष्टो यो वितरति लसद्दोद्याश्चाखोज्ज्वलः,
स्फुरन्नानारत्नस्रवकिततसुचित्रांशुकालम्बितः ।

न यस्याङ्गुल्यायामुपगतवतां संसारतीव्रातपः,
तनोति प्रोत्तापं जयति जगतां कंसारिकल्पद्रुमः ॥ C. m.

* (8) सकरन्दिका V. r. n.

376. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, two middle-heavies and heavy *i. e.* 122 222 111 112 121 1212, it is called सकरन्दिका.

* (9) मणिमञ्जरी, V. r. n.

377. If every foot consists of first-light, first-heavy, all-light, first-light, two middle-heavies and heavy, *i. e.* 122 211 111 122 121 1212, it is called मणिमञ्जरी.

*(10) समुद्रतता, V. r. n.

378. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, last-light, first-heavy and heavy, *i. e.* 121 112 121 112 221 2112, it is called समुद्रतता.

*(11) पञ्चचामर, V. r. n.

379. If every foot consists of 7 lights and alternating light and heavy, *i. e.* 111 111 112 121 212 121, it is called पञ्चचामर.

*(12) विख, V. r. n.

380. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two last-lights and heavy *i. e.* 222 221 111 112 221 2212, it is called विख. Pause at every 5th, 12th, and 19th syllable.

Sec. xvi. Of 20 syllables (कृति).

381. If every foot consists of 20 syllables, it is called कृति.

(1) सुवदना.

382. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, first-light, first-heavy, light and heavy, *i. e.* 222 212 211 111 122 211 12, it is called सुवदना. Pause at every 7th, 18th and 20th syllable.

उत्तुङ्गासुङ्गकूलं सुतमदसलिलः प्रस्यन्दिरलिलं,

श्यामाः श्यामोपकण्ठद्रुममलिसुखराः तल्लोलसुखरम् ।

स्रोतःखातावसीदत्ताटसुदृग्गनैकस्यादिततटाः,

शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पाश्वन्ति प्रतपः ॥ Mu. iv. 16.

(2) दृप्त.

383. If every foot consists of alternate heavy and light syllables, it is called दृप्त. Pause at every foot.

ताव वृद्धि ताव सुद्धि ताव दाण ताव माण ताव गव,
जाव जाव हव्य सव्य एव्य विज्य रेव्य रव्य एव्य दव्य ;
एव्य अन्न अप्य दोस देउ दोस होइ षडे सइ दव्य,
कोइ वृद्धि कोइ सुद्धि कोइ दाण कोइ माण कोइ गव ॥, Pra. II. 200.

(3) गीतिका, C. m.

384. If every foot consists of last-heavy, two middle-heavies, first-heavy, middle-light, last-heavy, light and heavy, i. e. 112 121 121 211 212 112 12, it is called गीतिका. Pause at every foot.

करतालचञ्चलकङ्कणखनमिच्छणेन मनोरमा,
रमणीयवेषुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा ।
वङ्गलानुरागनिवासराससमुद्भवा तव रागिणी,
विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनदाहचामरगीतिका ॥, C. m.

(4) शोभा, C. m ; V. r. n.

385. If every foot consists of first-light, all-heavy, two all-lights, two last-lights and two heavies, i. e. 122 222 111 111 221 221 22, it is called शोभा. Pause at every 6th, 13th and 20th syllable.

सदा पूष्पप्रभालम्बितरसिजसुगला मधुनन्दा फलाम्बा,
तयोर्ध्वं राजतरलकिसलयवद्भ्रमिस्त्रिभुवाखा ।

लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवद्भ्रमिस्त्रिभुवाखा,
मन्दाशोभा मौलौ मिलदलपटलैः कृष्ण सा कापि वल्ली ॥, C. m.

*(5) सुवंग्गा, V. r. n.

386. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, two last-heavies, and two heavies, *i. e.* 222 212 211 111 112 112 22, it is called सुवंग्गा.

(6) मत्तेमविक्रीडित, V. r. c.

387. If every foot consists of last-heavy, first-heavy, middle-light, all-light, all-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* 112 211 212 111 222 122 12, it is called मत्तेमविक्रीडित. Pause at every 13th and 20th syllable.

Sec. xvii. Of 21 syllables (प्रकृति).

388. If every foot consists of 21 syllables it is called प्रकृति.

(1) सुगंधरा.

389. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, and three first-lights, *i. e.* 222 212 211 111 122 122 122, it is called सुगंधरा. Pause at every 7th syllable. This is one of the best metres in the language and fitted for grand and terrific descriptions. This is the metre of the Surya Shataka.

(a) उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि प्रकलयतः क्षतसन्तानरोषात्,
उद्दामसैत्रकजिंशत्यवधि विधमतः सर्वतो राजवंशान् ।

पितॄन् ददृक्षुर्पूर्णं हृदयमनमहानन्दमन्दायमान-
क्रोधाग्निं कुर्वतो मे न खनु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥, Vi. 2. 48.

(b) दीप्तचुहो गयोगाद् वदनलहलहस्रस्रजिह्वागलीदु,—
अद्भुतद्वाग्विन्दुः प्रवलतरभवज्जाठराग्निस्रुलिङ्गाम् ।

कालीं कङ्कालशेषामतुल्यलक्ष्म्यशुद्धमालाकरालां
शुद्धासंवादिनेनामजिननिवसनां नौमि पाशासिंहलाभम् ॥ Shar.

(c) प्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषयैः पञ्चभिर्मर्मसन्धौ,
दृष्टो नष्टो विवेकः सुतधनधुवतीस्त्रादुसौख्ये निषण्णः ।

शेषे चिन्ताविहीनं मम हृदयमहो मानगर्वाधिरूढं,
बन्तवेत्रा मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥, Apar. 5.

(2) दृष्टश्च, V. r. d ; शशिवदना, P. h. ; पञ्चकावली, M. n.
सरसी, C m; सलिलनिधि, V. r. c; सिद्धक (some in V. r. n.)

390. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, three middle-heavies and first-light *i. e.* 111, 121 211 212 212 212 122, it is called दृष्टश्च. Pause varies, either at every foot or at every 11th or 12th and 21st syllable.

तुरगगताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजम्बनः,

प्रमथितभूषतः प्रतिपथं मथितस्य भ्रमं महीभृता ।

परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं दृष्टश्चियः,

चिरविगतत्रियः सलिलनिधेस्व तदाभवदन्तरं महत् ॥, Si. III. 82.

In the last foot, the third measure is 2111, instead of 211. Hence some read जल for सलिल, P. h.

Sec. xviii. Of 22 syllables, (प्राकृति).

391. If every foot consists of 22 syllables, it is called प्राकृति.

(1) मद्रक ; मद्रक, V. r.

392. If every foot consists of first-heavy, middle-light, all-light, middle-light, two last-heavies all-light, and heavy *i. e.* 211 212 111 212 112 112 1112,

it is called मङ्क. Pause at every 11th and 22nd syllable.

मङ्कगीतिभिः सङ्गदपि सुवन्ति भवाय भवत्प्रमभवं,
भक्तिभरावनम्रगिरसः प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः ।

ते परमेश्वरस्य पदवीमवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,
मर्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुन र्मनोहरसुराङ्गनापरिहताः ॥, P. h.

(2) मदिरा, C. m.; V. r. n.

393. If every foot consists of seven first-heavies and heavy, *i. e.* 211 211 211 211 211 211 2112, it is called मदिरा. Pause at every foot.

माधवमासि विकस्वरकेसरपुष्पलसन्तादिरासुदितैः,
मङ्ककुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि कलानिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं,
तं भज माधविकाश्चदुर्नर्तनयासुनवातकृतोपगमा ॥, C. m.

(3) हंसौ, C. m.

394. If every foot consists of two all-heavies, last-light, three all-lights, last-heavy and heavy, *i. e.* 222 222 221 111 111 111 1122, it is called हंसौ. Pause at every 8th and 22nd syllable.

साधं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधु सुरभि पिवन्ती,
कामक्रीडाकृतस्त्रीतम्रमदसरसतरमलधु रसन्ती ।

कालिन्दीये पद्मारस्य पवनपतनपरितरलपराने,
कंसाराते पश्य स्वेच्छं सुरभसंगतिरिह विलसति हंसौ ॥, C. m.

* (4) महास्रग्धरा, V. r. c.

395. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two middle-lights

and heavy, *i. e.* 112 121 221 111 112 212 2122, it is called महासुवरा. Pause at every 8th, 15th and 22nd syllable.

*(5) लालित्य, V. r. c.

396. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-light, last-heavy, last-light, middle-heavy, all-light and heavy, *i. e.* 222 112 212 112 221 121 1112, it is called लालित्य.

Sec. xix. Of 23syllables (द्विचतुस्त्रिंशत्)

397. If every foot consists of 23 syllables, it is called द्विचतुस्त्रिंशत्.

(1) अश्वललित; अद्वितनया, C. m.

398. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy and middle-heavy repeated, first-heavy, light and heavy, *i. e.* 111 121 111 121 211 121 211 12, it is called अश्वललित. Pause at every 23rd syllable.

विशुलितपुष्परेणकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसुमं
कुसुमनिपातविच्छिन्नवसुधं सशब्दनिपतद्द्रुमोत्कण्ठकुनम् ।

शकुननिनादनादितककुब्जिलोलविपलायमानहरिणं,

हरिणविलोचनाधिवसति बभञ्ज पवनाम्रजो रिपुवनम् ॥ B. 8. 131.

In the second foot, the third measure is 1211 insted of 211. Hence some read द्विच for विचिन्न.

(2)

399. Every foot may consist of 21 light and 2 heavy syllables (or heavy and light) as in the following verse

of my own. Pause at 6th, 12th, 18th and 23rd syllable.

विष्णुमयन मदनदहन गरलगिलन भुजगभूष,

पवनभवन प्रमनसदन वरणभरण सरणराज ।

अशितविजय निहितविजय विजयविजय विजयमूल,

प्रणतविनत सद्यच्छय सफलथ मम यतनशेष ॥

(3) मत्ताक्रीडा (वाजिवाहन, some in V. r. n.)

400. If every foot consists of two all-heavies, last-light, four all lights, light and heavy *i. e.* 222 222 211 111 111 111 111 12, it is called मत्ताक्रीडा. Pause at every 8th, 13th and 23rd syllable.

हृदयं मद्यं पीत्वा नारी रुद्रलितगतिरतिप्रयत्निकहृदया,

मत्ता क्रीडालौलै रङ्गै र्मुदमखिलविटजनमनसि कुरुते ।

वीतवीडाश्लोलापैः श्रवणसुखसुभगसुललितवरणा

वृत्तैर् गीतैश्च विच्येयैः कलमणितविविधदिङ्गकुलकृतैः ॥, P. h.

*(4) रुन्दरिका, V. r. c.

401. If every foot consists of two last-heavies, first-heavy, last-heavy, last-light, two middle-heavies, light and heavy, *i. e.* 112 112 211 112 221 121 121 12, it is called रुन्दरिका.

Sec. xx. Of 24 syllables (रुन्दरिका)

402. If every foot consists of 24 syllables, it is called रुन्दरिका.

(1) तन्वी.

403. If every foot consists of first-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two first-heavies, all-light and first-light *i. e.* 211 221 111 112 211 211 111 122,

it is called तन्वी. Pause at every 5th, 12th and 24th syllable.

चन्द्रसुखी सुन्दरघनजघना कुन्दसमानशिखरदधना या,
निष्कलवीणाञ्जुतिसुखवचना तत्तकुरङ्गतरनयनान्ता ।

निर्मुखपौनोन्मत्तकुचकलसा मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा,
निर्भरलौला निधुवनविषये सुस्नानरेन्द्र भवतु तव तन्वी ॥, P. h.

*(2) किरौट, V. r. c.

404. If every foot consists of eight first-heavies,
i. e. 211 211 211 211 211 211 211 211, it is called किरौट.

*(3) दुर्मिल, V. r. c.

405. If every foot consists of eight last-heavies,
i. e. 112 112 112 122 112 112 112 112, it is called दुर्मिल.

Sec. xxi. Of 25 syllables (अभिहित).

406. If every foot consists of 25 syllables, it is called अभिहित.

(1) कौञ्चपदा.

407. If every foot consists of first-heavy, all-heavy, last-heavy, first-heavy, four-all-lights and heavy *i. e.* 211 222 112 211 111 111 111 1112, it is called कौञ्चपदा. Pause at every 5th, 10th, 18th and 25th syllable.

ना कपिलाक्षो पिङ्गलक्षो कलिचिरनुदिनमनुनयकडिना,
दीर्घतराभिः स्थलशराभिः परिहृतवपुर्गतिशयकुटिलगतिः ।

आयतजङ्घा निम्नकपोला लघुतरकुचयुगपरिचितच्छ्रयां,
सा परिहार्या कौञ्चपदा स्त्री ध्रुवमिह निरवधि दुःखमभिलषता ॥, P. h.

Sec. xxii. Of 26 syllables (उत्कृति).

408. If every foot consists of 26 syllables, it is called उत्कृति.

(1) भुजङ्गविजृम्भित.

409. If every foot consists of two all-heavies, last-light, three all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* 222 222 221 111 111 111 212 112 12, it is called भुजङ्गविजृम्भित. Pause at every 8th, 19th and 26th syllable.

स्थूलं दत्त्वे सूक्ष्मं धत्ते

भुवि भवसि नभसि रमसे रमे दिवि मोदसे,

छिन्त्ये वाङ् मिन्त्ये गाङ्

हृषि मिषसि धनुषि मनुषे जये पुरि जृम्भसे :

स्वल्पं शेषे कल्पं प्रेषे

चित्ति चरसि यशसि यतसे चले शुषि गल्भसे,

ब्रूषे वामं सूषे कामं

हृदि विशसि वचसि सचसे रुचे हृषि दौष्यसे ॥ sar. p. 128. l. 11.

ध्यानैकाग्र्या लब्धा दृष्टिः कमलमुखि तुलितमलकं करे स्थितमाननं,

चिन्तासक्ता शून्या बुद्धिर्द्विरदगति पतितरसना तनुशान्ता गता ।

पाण्डुच्छायं चामं वक्त्रं मदजननि रञ्जसि सरसां करोषि न सङ्कथां,

को नामायं रम्यो आधि-

रुच कथय सुतनु किमिदं न खल्वसि नातुरा ॥ P. h.

(2) अपवाहक.

410. If every foot consists of all-heavy, six all-lights, last-heavy and two heavies, *i. e.* 222 111 111 111

111 111 111 112 22, it is called अपवाहक. Pause at every 9th, 15th, 21st and 26th syllable.

श्रीकण्ठं त्रिपुरदहनमश्नतकिरणसकलकलितशिरसं बद्धं,
भूतिशं हतसुनिमखमखिलभुवननमितचरणयुगमौशानम् ।
सर्वज्ञं दृषभगमनमहिपतिकृतबलयश्चिरकरमाराधं,
तं वन्दे भवभयभिदमभिमतफलवितरणयुग्मुमया शुक्लम् ॥, P. h.

(3)

411. In the following metre, every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, three middle-heavies, first-heavy, middle-heavy, light and heavy, i. e. 111 121 211 121 121 121 211 121 12.

नखमुखपाणिकण्ठचिकुरैर्गतिभिः सहसा स्मितेन ललितेषुदृष्टा,
त्राणेषुशिपद्वक्त्रं चमराः करिषाः सुतनोः सुधावहसिता हरिणः ।
मणिगणसिद्धसाधदयिता न सभाः सकलास्त्वया च खभुवम्बलिताः,
तव बलरूपदर्पविजिता
नितरां विवधाच्चिराय चरितैश्चतुरैः ॥, sar. p. 117. l. 11.

Sec. xxiii. Of 29 syllables.

412. In the following metre, every foot consists of all-heavy, last-light first-light, last-light, three all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy, i. e. 222 221 122 221 111 111 111 212 112 12.

वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नित्यं मधुमधुरकमलवदना पुन्द्रविदेवता,
देवैः सुत्या किन्नरगेया भक्त्या वरचरितमहिषतथनी जगत्त्रयनायिका ।
सिद्धैर्धन्या केशरियाता कात्या रणचतुररसिकहृदया त्रिलोचनदंष्ट्रभाः,
धैरैः पूज्या दर्शय्याणि-
मूर्धनं गुणनिलयलटललिता सतीषु धुरन्धरा ॥ sar. p. 127. l. 4.

Sec. xxiv. Proper दण्डक.

(1) चण्डट्टिप्रपात.

413. If every foot consists of two all-lights and seven middle-lights, *i. e.* 111 111 212 212 212 212 212 212 212, it is called चण्डट्टिप्रपात.

प्रलयघनघटामहारश्ममेधावलीचण्डट्टिप्रपाताकुलं गोकुलं,
सपदि समवलोक्य सचैत्रन हस्तो न गोवर्द्धनं नाम शैलं दधस्त्रीलया ।

कमलनयन रक्ष रक्षेति गर्जतस्थानुश्वगोपाङ्गनालिङ्गनानन्दितः,
गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो सुरारातिरस्तु प्रमोदाय नः-॥ C. m.

(2) अर्णव.

414. If it consists of two all-lights and eight middle-lights, *i. e.* 111 111 212 212 212 212 212 212 212, it is called अर्णव. Pause at every foot.

प्रथमकथितदण्डकचण्डट्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्यप्रनाम्नो मतः,
प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिरुद्धा यथेष्टं भवेत् ।

स्वरचिरचितसंज्ञया लक्ष्मिपैरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,

भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरै

यत्न पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूजयतेऽसौ जनैः ॥ P. h.

* (3) अर्णव.

415. If every foot consists of two all-lights and nine middle-lights, it is called अर्णव.

* (4) व्याल.

416. If every foot consists of two all-lights and ten middle-lights, it is called व्याल.

* (5) जौमूत.

417. If every foot consists of two all-lights and

eleven middle-lights, it is called जीमूत.

* (6) लीलाकर.

418. If every foot consists of two all-lights and twelve middle-lights, it is called लौलाकर.

★ (7) उद्दाम.

419. If every foot consists of two all-lights and thirteen middle-lights, it is called उद्दाम.

* (8) शाङ्ग.

420. If every foot consists of two all-lights and fourteen middle-lights, it is called **॥॥**.

* (9) आराम, V.-r. n.

421. If every foot consists of two all-lights and fifteen middle-lights, it is called **आराध**.

* 10 संग्राम, V. r. n.

422. If every foot consists of two all-lights and sixteen middle-lights, it is called **संग्राम**.

प्रचलितकारिस्तन्निर्गव्यप्रन्तचक्षुस्त्रयाघातभिक्केन्दुनिध्यन्दमानास्ततः—
 श्योतज्जीवत्कगाजावलीसुतचण्डाट्टासतसङ्गूरिभूतप्रदन्तस्तुति,
 श्वसदसितभुजङ्गभोगाङ्गदयःश्वनिष्पीडनस्कारपुल्लफणापीठनिर्वहिविषणोति
 कञ्जृम्भणोड्डामरव्यसुविस्वारिदोःषण्डपर्यप्रामितच्चाधरम् ।
 खलदनलपिप्रज्जनेतच्छटाच्छन्नभीमोत्तमाङ्गभ्रमिप्रसुतालातचक्रक्रिया—
 स्तूपतदिग्भगदुस्तुङ्गखड्गाङ्गकोटिध्वजोद्धतिविच्छिन्नमारागणं,
 प्रसुदितकटपूतनांत्तालवैतलतालस्तुत्कर्णसम्भ्रान्तगौरौघनाश्वेव—
 क्षुब्धन्मनस्प्रवृत्तानन्दिबहारं देविभूयादमौष्यैच हृष्यै नः ॥

Ma. 5. 23.

* (11) सुराज, V. r. n.

422. If every foot consists of two all-lights and seventeen middle-lights, it is called सुराज.

* (12) वैकुण्ठ, V. r. n.

423. If every foot consists of two all-lights and eighteen middle-lights, it is called वैकुण्ठ.

* (13) सोत्कण्ठ, V. r. n.

424. If every foot consists of two all-lights and nineteen middle-lights, it is called सोत्कण्ठ.

* (14) सार, V. r. n.

425. If every foot consists of two all-lights and twenty middle-lights, it is called सार.

* (15) कासार, V. r. n.

426. If every foot consists of two all-lights and twenty-one middle-lights, it is called कासार.

* (16) विस्तार, V. r. n.

427. If every foot consists of two all-lights and twenty-two middle-lights, it is called विस्तार.

* (17) संहार, V. r. n.

428. If every foot consists of two all-lights, and twenty-three middle lights, it is called संहार.

* (18) नौहार, V. r. n.

429. If every foot consists of two all-lights and twenty-four middle-lights, it is called नौहार.

* (19) सन्दार, V. r. n.

430. If every foot consists of two all-lights and

twenty-five middle-lights, it is called मन्दार.

*(20) कैदार, V. r. n.

431. If every foot consists of two all-lights and twenty-six middle-lights, it is called कैदार.

*(21) साधार

432. If every foot consists of two all-lights, and twenty-seven middle-lights, it is called साधार.

*(22) सत्कार

333. If every foot consists of two all-lights, and twenty-eight middle-lights, it is called सत्कार.

*(23) संस्कार, V. r. n.

434. If every foot consists of two all-light and twenty-nine middle-lights, it is called संस्कार.

*(24) माकन्द

435. If every foot consists of two all-lights and thirty middle-lights,, it is called माकन्द.

*(25) गोविन्द

436. If every foot consists of two all-lights and thirty-one middle-lights, it is called गोविन्द.

* (26) सानन्द, V. r. n.

437. If every foot consists of two all-lights and thirty-two middle-lights, it is called सानन्द.

* (27) सन्दोह, V. r. n.

438. If every foot consists of two all-lights and 33 middle-lights, it is called सन्दोह.

(28) नन्दा, V. r. n.

439. If every foot consists of two all-lights and 34 middle-lights, it is called नन्दा.

Sec. xxv. Other दण्डक's.

(1) प्रचितक, V. r., C. m. ; सिंहविक्रान्त.

440. If every foot consists of two all-lights and seven first-lights, it is called प्रचितक.

सुरहर यदकुलान्मोषिचन्द्र प्रभो देवकीगर्भरत्न त्रिलोकिकलाह,
प्रचितकपटसुरारिब्रजोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावणे केशरीन्द्र ।

चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मोषनिःशेषितध्यायिचेतोयिबिहान्महाह,
प्रणतजनपरितापोयदावानलच्छेदमेव प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥ C. m.

441. If it consists of eight or more first-lights, it is called सिंहविक्रान्त.

(2) कुसुमस्तवक, c. m.

442. If every foot consists of nine or more last-heavies, it is called कुसुमस्तवक.

विरराज यदीयकरः कनकद्वयप्रतिबन्धुरवासहयः कुचकुल्लमलगः,
भ्रमरप्रकरेण यथावृतमूर्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ।

स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि विश्वदतीव विलोचनहारि वयुः
चपलावचिरांशुकवस्त्रिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्भुजमध्यगतः ॥ C. m.

(3) नक्तमातङ्गलीलाकर, C. m.

443. If every foot consists of nine or more middle lights, it is called नक्तमातङ्गलीलाकर.

हेमगौरे वसानोऽश्रुके प्रकनीलासिते वर्षाणि स्पष्टदिव्याशुलेपाक्षितः,
तारहारशुवच्चानभस्त्रिमालाक्षितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्गः समं सीरिषा ।
प्रस्मनाभास्वरेणन्दकुन्दाभदेहेन लीलापरीहासहासोर्भिकौदहलैः

कंसरङ्गाङ्गिगः पातु नक्षकपाणि गतिक्रीडया मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥ C. m.

(4) अनङ्गशेखर, C. m.

444. If every foot consists of alternate light and heavy syllables to the number 27 or more, it is called अनङ्गशेखर.

चदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके विजृम्भमाणगौरदीधितिः,
रतिस्वहसनिर्मितः कलाकुदहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।

इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं ससुहृन् सुरारिरङ्गतां,
प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोज्ञकेलिकौतुकीं करोतु नः स्वतार्थतान् ॥, C. m.

(5) अशोकमञ्जुरी.

445. If every foot consists of alternate heavy and light syllables to the number 27 or more, it is called अशोकमञ्जुरी.

मूर्ध्नि चारुचम्पकसृजा सलीलवेष्टनं लसल्लवक्त्रचारुचन्द्रिका कचेषु,
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवर्तंसको गले च कान्तकेशरोपलृप्तदाम ।

कुञ्जनागकेशरादिपुष्परेणुषु षणं तनौ विचित्रमित्युपास्तवेश एषः,
केशवः पुनातु नः सुपुष्पभूषितः स मूर्तिमान्निवागतो मधुर्विहर्तुमत्र ॥, C. m.

(6) सिंहविक्रीड, V. r. c.; सिंहविक्रान्त, V. r. n.

446. If every foot consists of nine or more first-lights, it is called सिंहविक्रीड.

यकारैः कवीच्छानुरोधान् निबद्धैः,

प्रसिद्धो विशुद्धोऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनामा । V. r. c.

CHAP. II. Semi-even and uneven metres.

447. There is no end of semi-even and uneven metres. The classical writers use only a few varieties, but many more are found in the older writers.

Sec. I. Ordinary अनुष्टुप् (स्रोत, Sru.).

448. The most important uneven metre is the ordinary अनुष्टुप्. In this metre, the last four syllables should be 1212 in the even feet and 1222 in the odd feet and no foot can begin in all-light. Pause at every foot.

- (a) वज्रादपि कठोराणि, षडूनि कुसुमादाप ।
लोकोत्तराणां चेतांसि, को हि विज्ञातुमर्हति ॥ U. 2. 7.
- (b) यस्तु सर्वाणि भूतानि, आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं, ततो न विजुगुप्सते ॥, i. u. 6.
- (c) इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः, अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनश्च परा बुद्धिः, बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ k. u. 3. 10.

449. Our best writers, however, occasionally transgress this rule, as in (a). Some of the prosodists set down these irregularities as distinct varieties (V. r. n. p. 54-5)

Sec. II. वियोगिनी, M. n.; सुन्दरी, C. m. (10, 11).

450. When the odd feet consist of ten syllables—112 112 121 2 and the even feet eleven syllables each—112 211 212 12, it is called वियोगिनी. This metre is best fitted for pathetic description. It is used in the 4th canto of Ku, 8th canto of R, 16th of Si and 2nd of Ki and N.

- शशिना सद्य याति कौस्तुबी, सह मेघेन तद्धित् प्रतीयते ।
प्रमदाः पतिवर्जं गा इति, प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥, Ku. iv. 33.
- समदुःखसुखः सखीजनः, प्रतिपन्नन्मोक्षमात्मजः ।
अहमेकरसस्तथापि ते, व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥, R. 8. 65.

सहस्रा विदधीत न क्रियाम्, अविवेकः परमापदाम्पदम् ।

वृणते हि विच्छेद्यकारिणं, गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥, Ki. II. 30.

Sec. iii. पुष्पिताग्रा. (12, 13).

451. If the odd feet consist of twelve syllables = 111 111 212 122 and the even feet consist of 13 syllables = 111 121 121 212 2, it is called पुष्पिताग्रा. Pause at every foot. This metre is fitted for gay description. It is the metre of the 7th canto of Si and 10th canto of Ki. (For मि, see § 13.)

धवक भुक्तदम्बनारिकेलैः,

कुरवककेतकजम्बु पाटलाभिः ।

वटवर्णकवत्सनाभविष्टैः,

सरलकपित्थप्रियालशालतालैः ॥, m. xiii. 14. 46.

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नान्, अपि लजया वृपतिः पद्मप्रणाम्
अकलयद्समाश्रुगाधिमग्नां,

भटिति पराश्रयवेदिनो हि विन्नाः ॥ N. 4. 110.

कमलनयन वासुदेव विष्णो, धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे ।

भव शरणमिदौ रयन्ति ये वै,

त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥, G. p. II. 8. 18.

Sec. iv. अपरवक्त्र (11, 12).

452. If the odd feet consist of eleven syllables = 111 111 212 12 and the even feet of twelve syllables = 111 121 121 212, it is called अपरवक्त्र.

न भवति विदुषां महद् भयं, यद्विदुषां सुमहद् भयं भवेत् ।

न हि गतिरधिष्ठाता कस्यचित्,

सकृदुपदर्शयतीति तुल्यताम् ॥, m. xii. 285. 45.

सुनिपुषसुपसेय सद्गुरुं, शुचिरनुत्तिपरो विभूतये ।
भवति हि विनयोपहृष्टः, सपतिपदाय प्रमाय च क्षमः ॥, Ka. I. 67.
अथ हिमशुचिभक्षभूषितं, शिरसि विराजितमिन्दुलेखया ।
स्ववपुुरतिमनोहरं हरं, दधतसुदीक्ष्य ननाम पाण्डवः ॥, Ki. 18. 15.

Sec. v. उङ्गता ; सौरभ or -क ; ललित ; मञ्जरा.

453. If the first foot consists of ten syllables=112
121 1121, the second foot consists of ten syllables=111
112 121 2, the third foot consists of 11 syllables=211
111 121 12, and the fourth foot of 13 syllables=112
121 112 1212, it is called उङ्गता. This is the metre of
the 15th canto of Si. and of the 12th canto of Ki.

इति चुक्रुधे भ्रष्टमनेन, ननु महद्वाप्य विप्रियम् ।
याति विकृतिमपि संवृतिमत्, किमु यन्निर्गुणनिखण्डं मनः ॥, Si. xv. 11.

न विसिद्धये न विषसाद्, सुन्दरलसतां न चाददे ।
सत्वसुदृष्टि रजसमसौ, न हतः स तस्य हतशक्तिपेलवे ॥ Ki. 12. 5.

454. According to C. m., the third foot of उङ्गता
may also consist of ten syllables=211 111 211 2.

455. According to V. r. n., if the first foot consists
of 211 111 121 12 and the third foot of 112 121 112 1,
it is called मञ्जरा.

456. If the third foot consists of ten syllables with
the 1st, 3rd, 7th and 10th syllables heavy i. e. 212 111
211 2, it is called सौरभक.

विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।
एतदेव तव सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यते ॥, P. h.

457. If the third foot consists of twelve syllables with the 9th and 12th syllables heavy *i. e.* 111 111 112 112, it is called कलित.

व्रजसुन्दरीसमुदयेन, सुदितजनसा स्त्र पौयते ।

हिमकरगलितमिवाञ्चतकं, ललितं सुरारिसुखचन्द्रविद्रुतम् ॥, C. m.

Sec. vi. औपच्छन्दसक proper (11, 12).

458. If the odd feet are—112 112 121 22 and the even feet are—112 211 212 122, it is called औपच्छन्दसक. This metre is best fitted for martial description. This is the metre of the 20th canto of Si and of the first part of the 13th canto of Ki.

व्यवहार इवावृताभियोगं, तिमिरं निर्जितवत्पथ प्रकाशे ।

रिपुखलणभीमभोगभाजां, भुजगानां जननीं जजाप विद्याम् ॥, Si. xx. 41.

स गतः क्षितिसुखाशेषितार्द्रः, खुरदं द्वाग्रनिपातदारिताश्मा ।

असुभिः क्षणमौक्षितेन्द्रसूनुः, विहितामर्षगुरुध्वनि निरासे ॥, Ki. xiii 31.

चमरान् परितः प्रवर्त्तिताश्च, क्वचिदाकर्णविक्रष्टभङ्गवर्षी ।

दृपतीनिव तान् वियोजय सदाः

क्षितबालव्यजनैर्जंगम शान्तिम् ॥, R. ix. 66.

Sec. vii. Undescribed metres.

459. The following sub-sections will illustrate the unlimited extent to which uneven metres may be used. The illustrations come under the ambiguous name गद्या. Some of them may be transferred to the head of irregular verses. Their form will be clear from the numbers over the syllables.

(1) of Eleven syllables.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

(a) अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः.

1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

समिद्धन्तः प्रान्तंसस्तीर्षदर्भाः ।

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

अपन्नन्तो दुरितं हव्यग्रन्धैः,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

वैतानास्त्वा वङ्गयः पावयन्तु ॥, Sa. iv. 10.

1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

ततो रामो जानकीसुहृत्पाणिः,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

सुतैर्भक्त्या मागधैः स्तूयमानः ।

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

पुण्यासारैरासृतो देवसंघैः,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

स उत्तरान् कोशलानाजगाम ॥, Ad. 9. 33.

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

(b) संखेदजा श्याडजा क्षुप्रद्विदक्ष,

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

सरीरुपाः क्षमयोऽप्यशु मत्स्वराः ।

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

तथाशमानसृचकाष्ठश्च सर्वं,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

दिष्टव्ये स्वां प्रकृतिं भजन्ते ॥, Mat. 38. 9.

1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2

(c) अगमिष्यदहो कथं स तापः,

1 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

ननु दद्यात्तजया य एषितः ।

1 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

मम जीवातुलता भटितप्रलं,

1 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

हमविष्यन् न हिमाद्रिजा यदि ॥, kasi. 44. 15.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

(d) धर्मार्थं मार्गं चिन्तयानो यशस्यं

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

कुर्यात्तपो धर्ममवेचकाणः ।

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

न महिषो धर्मबुद्धिर्हि राजा

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

हेतुं कुर्यात् लपणं मां यथात् ॥, Mat. 41. 17.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(e) अरक्षमाणाः स्त्रिय उर्वि बालान्,

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

शोचस्यथो पुरुषादैरिवार्तान् ।

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्म-

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

अब्रह्मणे राजकुले कुलाग्रान् ॥, b. 16. 21.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

(f) स्वाहा वौषट् ब्राह्मणाः सौरभेयी,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

धर्मं चाग्रं कालचक्रं बलं च ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

यशो दमो बुद्धिमतां स्थितिश्च,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

शुभाशुभं ये मुनयश्च सप्त ॥, m. xiii. 18. 73.

(g) 1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते,

1 2 1 2 1 1 2 2 2 2 2

न मातुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम् ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायुः,

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

उच्चावचं विषयं यः स वेद ॥, m. xii. 299. 34.

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2

(h) इदं कार्यमस्त्यक्ताशाः शृणोमि,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2

अग्नौ विस्तुत्र हृदयस्य सर्वान्,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

प्रियाप्रिये स्वं वप्रमानयेत ॥, m. xii. 299. 7.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(i) वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति,

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2

द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥, m. xii. 296. 28.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(l) प्रादेशमात्रे हृदि निःसृतं यत्,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

तस्मिन् प्राणानात्मयाजौ जुहोति ।

22 1 2 2 1 1 2 1 2 2

तस्याग्निहोत्रं छतमात्रसंस्थं,

22 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सर्वेषु लोकेषु सदैवकेषु ॥, m. xii. 246. 28.

22 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(k) सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते,

22 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सर्वाणि दुःखस्य भ्रष्टं तसन्ते ।

22 1 2 2 1 1 2 1 2 2

तेषां भयोत्पादनजातखेदः

22 1 2 2 1 2 2 1 2 2

कुर्यान् कर्माणि हि श्रद्धावानः ॥ m. xii. 246. 25:

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

(l) पयस्विनीं हृतिनीमतुषदारां,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

सम्प्लिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विवृष्टं

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

गता धीरास्ते विवृष्टेः समत्वम् ॥, m. xiii. 26. 82.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(m) शिञ्जोदरे ये निरन्ताः सदैव,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सोना नरा वाक्पुरुषाश्च नित्यम् ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

अपेतदोषानपि तान् विदित्वा,

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

दूराद् देवाः संपरिवर्जयन्ति ॥, m. xii. 299. 36.

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2
(n.) न बान्धवा न च विघ्नं न कौल्यं.

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2
न च मृतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
दुःखात् त्वात् सर्व एवोत्सहन्ते,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
परत्वं प्रीतिन तु यान्ति शान्तिम् ॥, m. xii. 286. 15.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
(o.) अराजपुत्रस्वमनार्यवृत्तः,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
लुब्धः सदा बन्धुषु पापबुद्धिः ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
कमागतं राजप्रमिदं परेषां,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
चतुर् कथं शक्यसि दुर्विनीत ॥, m. 5. 149. 35.

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2
(p.) किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम्,

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2
आचक्षु मे वृक्षतश्चासुरूपम् ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
त्वयासुश्रितोऽहमिहाद्य विद्यां,

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2
यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥, m. III. 186. 17.

1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1
(q.) निजपदाजदलै ध्वजवज्र-

2 1 2 1 1 1 2 1 2 2
मौनजाप, यमिजित्तलामै ।

1 1 1 2 1 1 2 2

वज्रधुवः प्रमथन् खुरतोदः

2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 2

वर्ध्वाधुर्यगतिरौडितवेषः ॥, b. 10. 35. 16.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(r.) धारानिनादैर्विहगप्रणादैः

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

शुभैस्तथा वृंहितैः कुञ्जराणाम् ।

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

गीतैस्तथा किञ्चराणासुदारैः

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

शुभैः स्वनैः सामगानां च वीर ॥, m. xiii. 14. 53.

(2) Of twelve syllables.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

(a.) न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितः,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

नवापि सत्यः पुरुषं प्रतीक्षते ।

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

सदा हि धर्मस्य क्रियैव प्रोभना,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

यदा नरो चतुरसृष्वेऽभिवर्तते ॥, m. xii. 298. 17.

1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2

(b.) अजं पुराणमजरं सनातनं,

1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2

यदिन्द्रियैरपलभेत निश्चलैः ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

अणोरणीयो महतो महत्तरं,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

तदात्मना पश्यति सुक्तमात्मवान् ॥, m. xii. 241. 35.

(3) Of 13 syllables.

- (a.) 112112111112
ततसर्वहृदम्बर वरद गते,
111 1112 112 112
मंतहजिममहावनदाहृते ।
1111112112 112
स्तविषिधचरित्तनो सुतनो,
11111211 2112
तस्रविशिखविशोषण धैर्यनिधे ॥, kasi. 17. 35.

(4) Of ten and 11 syllables.

- (a.) 212 1112 1122
मन्दवायुरसुवात्यसुकूलं,
2 12 1112122
मानयन् मलयजस्पर्शन ।
2 12 1112112 2
वन्दिनस्तसुपदेवगणा ये,
2 12 1112 1122
वाद्यगीतवलिभिः परिवव्रः ॥, b. x. 35. 21.

(5) Of 11 and 12 syllables.

- (a.) 2 2 12 2 112 122
सांख्यं विशालं परमं पुराणं,
12 12 11112 12 2
महार्णवं विमलसुदारकान्तम् ।
2 2 1 2 2 112 122
स्तुतं च सांख्यं वृपते महात्मा,
2 2 1 2 2 112 122
भारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥, m. xii. 301. 114.

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

(b)

पादै र्थूनं प्रोचसि बैकपादम्,

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

आत्मानं वा वृषलैर्भोज्यमाणम् ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

अथो सुरादीन् हृतयज्ञभागान्,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

प्रजा उत स्विन्नवत्यवर्षति ॥, b. 16. 20.

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2

(c)

त्रिगुणो विगुणश्चतुरात्मधरः,

2 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2

पूर्णेष्टयोश्च फलभागहरः ।

1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2

विदधातु नित्यमजितोऽतिचलः,

1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2

गतिमात्मगां सुकृतिनाश्चपीणाम् ॥, m. xii. 346. 20.

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

(d)

तथं प्रभुमश्नै तदुक्तं त्वया विभो.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

सम्यक् क्षेम्यं दैवताद्यं यथावत् ।

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

स्वसात्रक्षयं भवतश्चास्तु नित्यम्,

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं मनसो ॥, m. xii. 318. 83.

2 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 2

(e)

तत्र स्थितं मां देवसूत्रेषु सक्तं,

2 2 2 2 1 2 1 2 2

काले नीतिं अर्हतां ततोऽतिमात्रम् ।

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

दूतो देवानामब्रवीदुग्रहः

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

अमेतुप्रचैष्टिः सुतेन स्वरेण ॥, Mat. 38. 18.

1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2

(f.) स हि लोकयोनिरष्टतस्य पदं,

2 2 1 2 1 1 1 1 2 1 1 2

सूक्तं परायणमचलं द्विपदम् ।

1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2

तत् सांख्ययोगिभिर्द्वारदत्तं,

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2

बुद्ध्या यतात्मभिरिदं सनातनम् ॥, m. xii. 346. 22.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(g.) तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृढं,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

नार्वाग्गतिः पापकृताधिवासः ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

न वा प्रधाना अपि ते द्विजातयः,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

ये ज्ञानमेतन् वृपतेऽनुरक्ताः ॥, m. xii. 301. 113.

2 2 1 2 1 1 1 2 2 1 2 2

(h.) क्षेपायमाणमभिषङ्गव्यलोकं,

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

निगृह्णाति ज्वलितं यच्च मनुजम् ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

अदृष्टेता सुदितोऽनसूयः,

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

स आदत्ते सुकृतं वै परेषाञ्च ॥, m. xii. 299. 11.

(i) २ २ २ २ २ १ २ २ १ २ २
राज्ञा जेतव्याः शत्रवश्चोन्मताश्च,

२ २ २ २ २ १ २ २ १ २ २
सम्यक् कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।

२ २ २ २ १ १ २ २ १ २ २
अग्निश्च यो बह्वभिश्चापि यज्ञैः,
२ २ २ २ १ १ २ २ २ २
अन्तेऽत्र मध्येऽत्र वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥, m. xii. 291. 22.

२ २ १ २ १ १ १ २ १ २ १ २
(j) आवर्तमानमजरं विवर्तनं,
२ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २
षण्णाभिकं द्वादशारं सुपर्व ।

२ २ १ २ २ १ १ २ १ २ २
यस्येदमास्थोपरि याति विश्वं,
२ २ १ २ २ १ १ २ १ २ २
तत् कालचक्रं निश्चितं शुद्धायाम् ॥, m. xii. 246. 32.

२ २ १ २ १ १ १ १ २ १ २ २
(k) हृद्वैव सामभिसुखमापतन्तं,
२ २ १ २ २ १ १ २ १ २ २
देहीति स ह्यासंनमादिदेश ।

२ २ १ २ २ १ १ २ १ २ २
वैवस्वतोऽर्ध्यादिभिरर्हणैश्च,
१ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २
भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥, m. xiii. 71. 16.

२ २ २ २ २ १ २ २ १ २ १ २
(l) चातुर्मासैः र्वं यजन्ते जनाः सदा
१ २ २ २ १ १ १ २ २ १ २ २
तद्येहीनां दशशतं प्राप्तवन्ति ।

2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

ये चाग्निहोत्रं जुहुति अहधानाः,

1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

यथाज्ञापं तौषि तौषाणि विप्रः ॥, m. xiii. 102. 36

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2

(m) तेजोमयो निर्यमयः पुराणः

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2

लोकानवस्थानमयासुपैति ।

2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

भूतानि अस्मान् त्रयन्ते कदाचित्

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

ह भूतानां न त्रयन्ते कदाचित् ॥, m. xii. 246. 34.

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

(n) ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः

1 1 1 2 1 1 2 2 1 2 2

विरजसो वितमस्ता विप्रोकाः ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

आदित्यदेवस्य पदं महात्मनः

2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

तत् त्वार्हं हस्तिनं यातयिष्ये ॥, m. xiii. 102. 32.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(o) अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्यान्,

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

स वै विप्रः परमात्मानमौचेत् ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

विनीतमोहो व्यपनीतकर्मणः,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

न चेह नामुत्र च सोऽन्धमर्हति ॥, m. xii. 246. 35.

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

(p) दिक्षां क्षात्राभिरसां निक्षेपां

1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

समुद्रमं समुद्रमं देवाय नमः ।

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

चन्द्रं यथा परिचितं ससन्धम्

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2

वनीत्येवे तद्वदप्यमनम् ॥, m. xiii. 14. 388.

(q) निशाप्रबोधोदयजन्मरुतिः,

वाराणसी प्रजापुत्री कुरतजया ।

यत् कुलोच्छेदविधिं विधित्सुः

निवस्तुमन्तेच्छति नितप्रमेव स. ॥, Pr. II. 12.

Here the 1st foot is इन्द्रवज्रा, the 2nd इन्द्रवज्रा, the 3rd
उपेन्द्रवज्रा, the 4th वंशस्थ.

(5) Of twelve and 13 syllables.

1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2

(a) निधनादिविर्वर्जितस्तनतिस्तत्

1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2

स्ततिविहितमनोरथपन्नगश्चत् ।

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2

नगमहं सुतार्पितवामवपुः,

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2

स्वपुः परिपूरितसर्वजगत् ॥, kasi. 17. 36.

1 1 1 1 1 1 1 2 1 2 1 2 2

(b) यदुपनिषदमुपाकरोत् तथाऽसौ

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2

जनकमुपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ।

Undescribed Metres.

177

1 1 1 1 1 2 1 2 1 2 2

यदुपगणितशास्त्रताञ्जलम्

* 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2

शुभमस्तत्त्वमशोकमर्हति ॥, m. xii. 318. 112.

This is सुचिताया with the last syllable wanting in the fourth foot and यद् in excess in the first foot.

1 2 1 2 1 1 1 1 2 1 2 1 2

(c) अतः परं परमसुदारमाञ्जलं

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

तृतीयमाञ्जलसदृजतां कलेवरम् ।

1 2 1 2 1 1 1 1 2 1 2 1 2

मनोकसां गृहपतिनामसुताम्

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

चतुष्टयं सञ्चितशरीरकारिणाञ्च ॥, m. xii. 244. 29.

(7.) Of eleven and thirteen syllables.

1 1 1 1 1 1 2 1 2 1 2

(a) स न किल अजनिदयो द्विजः,

1 1 1 1 2 1 1 2 1 3 1 2 2

शुजगपतिप्रसिद्धिताम्रकृत्यः ।

1 1 1 1 1 1 2 1 2 1 2

शमनियमसहो वनाम्बरं,

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2

परिगणितोष्कशिलाग्रजः प्रविष्टः ॥, m. xii. 365. 9.

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2

(b) स एव पार्थाय ध्वेतमश्वं प्रायच्छत्,

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

स एवाश्वानय सर्वान्वकार ।

121221 12 122

सवनुरसास्य रयः निचक्रः,

12 12 1122 12 2

निदृष्टिरास्यतुरङ्गिनाभिः ॥, m. xiii. 159. 26.

(8.) Of ten and twelve syllables.

11 22 1121 2122

(a) किमु निर्वाणपदस्य भद्रघोषं,

112 21121 2122

खड्गं तल्पनयोः सु मोक्षलक्षणाः ।

112 112 1212

आयवा मणिकर्णिकास्थली,

112 211212122

परमानन्दसुकन्दजम्बूभिः ॥, kasi. 44. 46.

(9) Of nine, ten and eleven syllables.

22 22 2 112 2

(a) आहुः पटिं बुद्धिगुणान् वै

21122 21122

भूतविशिष्टा नित्यविषयताः ।

21122 2 1122

भूतविभूतौच्चाचरदृष्टाः,

211 22 111 122

पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥, m. xii. 255. 12.

(10) Of 8, 9, 10, and 11 syllables.

22112 112 122

(a) वायुस्य भुजोऽपि सतो नरस्य,

2212 12 22

दः स्वचयः कृतस्तस्य ।

1 1 1 1 1 2 1 1 1 2

भवति हि सुरासुरसुरौ

2 1 1 2 2 1 2 2 2

यस्य न विश्वेऽप्यरे भक्तिः ॥ m. xiii. 14. 182.

(11) Of eleven, twelve and 13 syllables.

1 1 2 1 2 2 2 1 2 2 2

(a) ऋणयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

समागता मन्त्रममन्त्रयन्त ।

1 2 1 2 2 1 1 2 2 1 2 2

चराम सर्वां प्रथिवीं पुण्यतीर्थी,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

तन् नः कामं हन्त गच्छाम सर्वे ॥ m. xiii. 94. 3.

2 2 1 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(b) स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रताः,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

तपस्वितः सुवताः संत्यसन्वाः ।

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2

आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणः,

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

नित्योद्यिता गुरुकर्मस्वचोदाः ॥ m. xiii. 102. 33.

Here the first foot is discordant.

(12) 11, 12 and 14 syllables.

2 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 1 2 2

(a) तं लोकसाक्षिणमर्जं पुरुषं पुराणं,

1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2

रविवर्णमीश्वरं गतिं बभूव ॥

112121112 12

प्रणमध्वमेकमनसो यतः,

11212 1112 112

सलिलोद्धवोऽपि तद्वर्षिं प्रणतः ॥, m. xii. 346. 21.

(13.) Of 11, 12 and 15 syllables.

1111112112 12

(a)

असुरवधकरहापसां निधिः,

1112 112 1-2 12

सुमहतां दधसां च भाजनसु ।

112112 1121.12 112

मधुकैटभहा हतधर्मविदां गतिदोऽ-

112 112 112 1 112 1 2.

मयदो मखसागहरोऽस्तु प्ररणं स ते ॥, m. xii. 346. 19.

(14.) Of 15 and 20 syllables.

111111211 1111121 1112

(a) अभिनवकुसुमसावकिततत्वरस्य परिसरे,

11112 112 1111122 112 12

मदकलकोकिलकृजितमधुपभाङ्गारमनोहरे ।

211112 11112 112121 222

नन्दनविपिने निजकरिणीविरहानलेन सन्तप्तः,

1111 12 11122 112 2

विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥, V. iv. 53.

(15.) Of 16 and 17 syllables.

11112 12 1112 12112

(a)

अमरकुलाकुलोत्पन्नसुगन्धिपुष्पतरुः

11112121112 1121 12

मदकलमधूकसम्भवपिशङ्किततुङ्गशिखः ।

11112 12 1112 112 112

शिवरशिलाग्निरालपरिक्षु मजलावसरः

11112 12 112 1 121 1 2

सरसकलत्रियं विलताम सुवेलगिरिः ॥, B. xxi. 21.

(16) Of 17 and 18 syllables.

11112 12 1112 112 112

(a) कवटतटान्तावान्तवक्षौरभसारभर-

1111212 111212 1112

स्ववदलिसंभ्रमत्कलभकुम्भाजृम्भितवलः ।

1 111 212 1 111112 112

हरिरिव जम्बु कानतिमदरदयुतान् कुजेनान्,

1 1 2 12 1112 1 1 11 2 112

अपि नास्त्रिगोचरयतीह यतिपति र्हतकान् ॥, m. s. 16. 61.

(17) Other Uneven metres.

11 1112 12 1 1 2 12

जय आतुलशक्तिदोधितिपिञ्जर,

112 121 11112

भुजदण्डचण्डरणरभस ।

111 111 211 1 2 12 2 12 2

सुखद-कुसुदकाननविकासनेन्दो कुमार,

111 1 11112 1 111212

यज दितिजकुलमहोदधिवडवानल ॥ Mat. 158. 40

2111 111112112

षण्मुख मधुररवमयूरय,

111112 1 211111 12 111 2 12

सरसुकुटकोटिवद्वितचरण नवाङ्कुरमहासन ।

11 1 112 2 12 1 1 1112

जय ललितचूडाकलापमवविमलदल,

1112 1 2 1212 112 2 12

कमलकान्त दैत्यवंगदुःसहदावानल ॥—41.

11 121 12 111112 1212 12

जय विशाख विभो जय सकललोकतारक खान्द,

11 2211 22 12

जय गौरीनन्दन घण्टाप्रिय,

1112 1 12 11122121112

प्रियविशाख विभो द्युतपताकप्रकीर्णघटल,

111211211 11121 2

कनकभूषणभासुरदिनकरच्छाय ॥—42.

11 1112 112 222 1222

जय अनितसंश्वमलौलालूनाखिलारत्ने,

21 1112 1211 1 12 1111212 12 22

जय सकललोकतारक दितिजासुरवरतारकान्तक खान्द ।

1 121 21212 11 1121121 1212

जय बाल सप्तवासर, जय भुवनावलिशोकविनाशन ॥—43.

460. The following uneven metres are found in the
Gita Govinda.

11 111111211 11212

(a) अमलकमलदललोचन, भवमोचन ।

1 1111 1112 1 111121 12

लिशुवनभवननिधान, जय जय देव हरे ॥ Gi. i. 21.

11 11 1111 2112 22 112 111111 22

(b) स्तनविनिहितमपि हारसुदारं सा मनुते क्षणतनुखि भारम् ।

2 1211 112 212

राधिका तव विरहे केशव ॥ Gi. iv. 11.

(c) 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
 अनिलनरलकुवलयनयनेन
 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 2 2
 तपति न सा किणलयनयनेन ।

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 2
 सखि या रमिता वनमालिना ॥ Gi. vii. 31.

2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
 (d) पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।
 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
 त्वदधरमधुरमधूनि पिवन्तम् ।

2 1 1 2 2 1 1 2 2 2 1 1 2
 नाथ हरे सौदति राधा वासगृहे ॥ Gi. vi. 2.

2 1 1 1 2 1 1 1 2 1 1 1 2
 (e) मञ्जुतरकुञ्जतलकैलिसदने ।
 1 1 1 2 2 2 1 1 1 2 1 1 2
 प्रविश राधे माधवसमीपमिह

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2
 विलस रतिरभसहसितवदने ॥ Gi. xi. 15.

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2
 (f) हरिरभिसरति वहति हृदुपवने ।
 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2
 किमपरमाधिकसुखं सखि भवने ॥

2 1 2 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2
 माधवे मा कुरु मानिनि मानमये ॥ Gi. ix. 2.

2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
 (g) निन्दसि यत्नविधेरह्यं श्रुतिजानं,

1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2 2

सदयहृदयदर्शितप्रभुवातम्

2 1 1 1 2 1 1 2 2 1 1 1 2 1 1 2

मिश्रव हतमुहुरदौष्ट, जय जगदौष्ट हरे ॥ Gi. i. 13.

1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 2 2

(h) स्वरसमरोचित विरचितवैशा

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2

मलितकुसुमद्वयविलुलितकैशा ।

2 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2

कापि मधुरिषुणा विलसति सुवतिरधिकगुणा ॥ Gi. vii. 13.

2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 2 2

(i) सामियं चलिता विलोक्ष्य हतं वधूनिचयेन

2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 2 2

सापराधतया मयापि न निवारितातिभयेन ।

1 1 1 1 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 1 2 2

हरि हरि हतादरतयागता सा कुपितेव ॥ Gi. iii. 3.

1 1 1 1 1 1 1 2 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2

(j) वसति विपिनविताने त्यजति खलितमपि धाम ।

1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2

लुडति धरणिप्रयने बद्ध विलपति तव नाम ।

1 1 2 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2

सखि हे रौदति तव विरहे वनसाली ॥ Gi. v. 5.

1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 2 1 2

(k) यदनुगमनाय निशि गहनमपि प्रीलितम् ।

2 1 2 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 2 1 2

तेन मम हृदयमिदमसमशरकौलितम् ॥

2 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 2

यानि हे कमिह शरणं सखीवचनवक्षिता ॥ Gi. vii. 4.

(l) 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
 विरचितचाटुवचनरचने पराये रचितप्रणिपातं ।
 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 2 2
 सम्प्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि कैलिशयनमनुयातम् ॥

2 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 2
 सुग्धे लघुमथनमनुगतमनुसर राधिके ॥, Gi. xi. 2.

(m) 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 3
 कुह यदुनन्दन शिशिरतरेण कणेण प्रयोधरे ।
 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 2
 स्वगमदपत्यकमत्र मनोभयमङ्गलतलसहोदरे ॥

1 1 2 1 2 1 1 2 1 2 2 1 1 1 1 2 2 1 3
 निजगाद सा यदुनन्दने, व्रीडति हृदयानन्दने ॥, Gi. xii. 17.

(n) 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 2
 चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली,
 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
 कैलिचलक्ष्णिकुण्डलमण्डितमण्डयुगस्मितशाली ।

1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 2
 हरिश्चि सुग्धमधूनिकरे, विलासिनि विलसति कैलिपरे ॥, Gi. i. 40.

(o) 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2 1 1 1 1 2 1 2
 समुद्रितमदने रमणीवदने चुम्बनवलिताधरे ।
 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 2
 स्वगमदतिलकं लिखति सपुलकं स्वगमिव रजनीकरे ॥

1 1 2 1 1 2 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 1 1 2
 रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुरारिरभूना ॥, Gi. vii. 22.

(p) 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
 किशलयग्रयनतले कुह कामिनि चरणनलिनविनिवेशम् ।

11 112112.1 1211 1111111122

तव पदपञ्चवैरि पराभवमिदमनुभवतु सुप्रेमम् ॥

11112 22 111111111 212

क्षणमधुना नागायपमनुगतमनुसर राधिके ॥, Gi. xii. 2.

21111112 1121 111112 1122

(g)

सञ्चरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवशं,

111121121 1211 211 21122

वलितहृगञ्जलचञ्चलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ।

2 2111 1111122

रासे हरिमिह विहितविलासं,

111 12 11111122

स्मरति मनो मम छतपरिचासम् ॥, Gi. ii. 2.

111 12112 112 11 111 121 112

(r)

निष्ठतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तं,

11112 1111 112 11111121 122

चकितविलोकितसकलदिशा रतिरभसरसेन हसन्तम् ।

112 21111122

सखि हे कैशिमयनसुदारं,

11112 11 11112112112 1122

रम्य मया सह मदनमनोरथभावितया सविकारम् ॥, Gi. ii. 11.

1111211211211211111122

(s)

ललितलवङ्गलतापरिश्रितकोमलमलयसमीरे,

111111112 112 112 112 1122

मधुकरनिकरकरचितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ।

1111 1111 111122

विहरति हरिरिह सरसवसन्ते,

211 111121 12 11 111 121 122

शृण्वति सुवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुग्न्ते ॥, Gi. i. 28.

(t) 2 7 1 2 1 1 2 2 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
 निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति स्वेदमधीरं
 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
 ज्वालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयमिव कलयति मलयसमीरम् ।

2 1 1 2 1 1 2 2
 सा विरहे तव दीना,

2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
 माधव मज्जिजिह्विषमयादिव भावनया त्वयि लीना ॥, Gi. iv. 2.

2 2 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
 (u) राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभङ्गम् ।

1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
 जलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनसरलिततुङ्गततरङ्गम् ॥

1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
 हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासं,

2 1 2 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
 सा ददर्श गुरुहर्षवशंवदवदनमनङ्गविकाशम् ॥ Gi. xi. 24.

1 1 1 1 2 2 1 1 1 1 2 2 1 1 1 1 2 1 1 2 2
 (v) रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवैशं,

1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
 न कुश नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेऽशम् ।

2 1 1 2 2 1 1 2 2 2 1 1 1 1 2 1 1 2 2
 धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वगमाली,

2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 2
 यौनपयोधरपरिसरमर्दनचञ्चलकरयुगमालौ ॥ Gi. v. 8.

1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 2
 (w) रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषं,

1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
 वहति मयनमनुगागमिव स्फुटसुदितरसाभिनिवेशम् ।

1 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2

हरि हरि याहि माधव याहि केशव भा वद कैतववादं

2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 2

तामसुसुर हरसौहलोचन या तव हरति विषादम् ॥ Gi. viii. 2.

1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2 1 1 1 2 1 2

(x) वदसि यदि किञ्चिदपि हन्तरविकौमुदी

1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2

हरति हरतिभिरमतिघोरम् ।

1 1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 1 2 1 2 2 1 1 1 2 1 1 2 2

स्फुरदधरसौधवे तव वदनचन्द्रमा रोचयति लोचनचकोरम् ॥

1 2 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 1 1 2 2

प्रिये चारुशीले सुख मयि भानमनिदानम् ।

1 1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 1 1 2 1 2

सपदि मदभानलो दहति मम भानसं

2 1 1 1 1 1 1 1 2 2

देहि सुखकमलमधुपानम् ॥ Gi. x. 2.

See viii. *उपस्थितप्रचुपित; वर्धमान; शुद्धविराट्.

461. If the first foot consists of 14 syllables=222-112 121 211 22, the second foot consists of 13 syllables=112 111 121 2122, the 3rd foot consists of nine syllables=111 111 112 and the 4th foot consists of 15 syllables= 111 111 111 121 122, it is called उपस्थित-प्रचुपित.

रामा कामकरेणुका मृगायतनेत्रा,

हृदय हरति पयोधरावलम्बा ।

इयमतिप्रयसुभगा,

वज्रविधनिधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥, P. h.

462. If the third foot consists of eighteen syllables = 111 111 112 111 111 112, it is called वर्धमान.

विश्वोष्ठी कठिनोन्मत्तसमावृताङ्गी,
हरिणीशिग्रुनयना नितम्बशुर्वी ।

मदकलकरिगमना परिणतप्रशिवदना,
जनयति मम मनसि सुदं मदिराङ्गी ॥, P. h.

(b.) If the 3rd foot consists of nine syllables = 221 121 212, it is called शुद्धविराट् षम.

कन्धेयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः,
प्रशिर्निर्मलवदना दिशालनेत्रा ।

पौनोर्नितम्बशालिनी,
सुखयति हृदयमतिप्रियं तरुणानाम् ॥, P. h.

Sec. ix. * उपचित्रक (उपचित्र, V. r.). (11)

463. If the odd feet consist of 11 syllables, = 112 112 112 12 and the even feet consist of 11 syllables, = 211 211 211 22, it is called उपचित्रक.

उपचित्रकमल विराजते, चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।
परपुष्टविबुधमनोहरं, मन्द्यकैलिनिकेतनमेतत् ॥, P. h.

Sec. x. द्वुतमथा. (11, 12).

464. If the odd feet consist of 11 syllables = 211 211 211 22 and the even feet consist of 12 syllables = 111 121 121 122, it is called द्वुतमथा.

यद्यपि प्रीतिगतिरुदुगामी, बद्धधनवानपि दुःखसुपैति ।
नातिप्रयत्नरिता न च हृष्टी, वृपतिगतिः कथिता द्वुतरुथा ॥, P. h.

Here in the first foot, ति before ह is regarded as a heavy syllable under § 13 or the proper reading is गतिः.

Sec. xi. * वेगवती (10, 11).

465. If the odd feet consist of ten syllables=112
112 1122 and the even feet consist of 11 syllables=
211 211 211 22, it is called वेगवती.

तव मुञ्ज नराधिप सेना, वेगवतीं सहते समरेषु ।
प्रलयोर्निर्मिवाभिमुखीं तां, कः सकलचित्तिभञ्जित्वहेषु ॥, P. h.

Sec xii. भद्रविराट्. (10, 11)

466. If the odd feet consist of ten syllables=221
121 2122 and the even feet consist of eleven syllables=
=222 112 121 22, it is called भद्रविराट्.

यत्पादतले चकासि चक्रं, हस्ते वा कुलिशं शरोश्च वा ।
राजा जगदेकचक्रवर्ती, स्याच्छ भद्रविराट् समग्रतेऽसौ ॥, P. h.

Sec xiii. केतुमती (10, 11).

476. If the odd feet consist of ten syllable=112
121 1122, and the even feet consist of eleven
syllables, = 211 212 111 22, it is called केतुमती

हतभूरिभूमिपतिचिह्नां, युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।
सहते न कोऽपि वसुधायां, केतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम् ॥, P. h.

Sec. xiv. हरिणम्बुता (11, 12).

468. If the द्रुतविलम्बित wants the first syllable in
the odd feet i. e. if the odd feet are=112 112 112 12
and the even feet are=111 211 211 212, it is called
हरिणम्बुता.

प्रथमाक्षरमाद्यतृतीययोः, द्रुतविलम्बितकस्य हि पादयोः ।
यदि नास्ति तदा कमलैक्षण्ये, भवति सन्दृष्टिं वा हरिणम्बुता ॥ Sru.29.

Sec. xv. यवमती (12, 13)

469. If the odd feet consist of 12 syllables=212 121 212 122 and the even feet consist of 13 syllables =121 212 121 212 2, it is called यवमती.

पङ्क्तं तु कोमले करे विभाति,
प्रशंस्यमत्स्यलाञ्छनं पदे च यस्याः ।
सा यवान्विता भवेद् धनाधिका च,
समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पतुः ॥ P. h.

Sec xvi. *पदचतुर्ध्वं (आपीड, प्रत्यापीड, उभयापीड).

470. If the four feet respectively consist of 8, 12, 16 and 20 syllables, it is called पदचतुर्ध्वं. If the last two syllables in every foot of the पदचतुर्ध्वं are heavy, the metre is called आपीड. If the first two syllables are heavy, it is called प्रत्यापीड. If both the first and last two syllables are heavy, it is called उभयापीड.

(i) पदचतुर्ध्वं.

तस्याः कटाक्षविक्षेपैः, कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।
तच्चतदष्ट इवेन्द्रियग्रन्थः क्षतचैतन्यः,
पदचतुर्ध्वं न चलति पुरुषः पतति सहसैव ॥, P. h.

(ii) आपीड.

कुटुमितसहकारे, हतहिममहिमशुचिशशाङ्के ।
विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन्,
प्रवससि पथिक हतक यदि भवति तव विपत्तिः ॥, P. h.

(iii) प्रत्यापीड.

चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनिदि ।

कृजन्मधुकरकलरवस्तजनवृत्ति,

पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचित्ततस्तति ॥ P. h.

(iv) उभयापीड ।

कान्तावदनसरोजं, हृद्यं धनसुरभि मधुरसाढ्यम् ।

पातुं रहसि सततमभिलषति मनो मे,

किञ्चिदुत्कृष्टितनयनमविरतमणितरमणीयम् ॥ P. h.

Pingala notices three other varieties of this class (Pre. 269.). But as I have not met a single instance of their use, I need not quote Halayudha's illustrations.

Sec. xvii. * शिखा ; जप्रोति ; सौम्या.

471. If two feet consist of 16 light syllables and two feet of eight heavy syllables, it is called शिखा. If the first two feet are all-light, it is called (a) जप्रोति. If the last two feet are all-light, it is called (b) सौम्या. These are bad metres. Halayudha illustrates.

(a.) यदि सुखमनुपममपरमभिलषास,

परिहर सुवतिषु रतिमतिशयमिह ।

आत्मजप्रोति र्योगाभ्यासात्, दृष्ट्वा दुःखच्छेदं कुर्यात् ॥

(b.) सौम्या दृष्टिं देहि ज्ञेयात्, देहेऽस्माकं मानं मुक्ता ।

प्रशपरमुखि सुखमुपनय मम हृदि, मनसिजगजमपहर लघुतरणिह ॥

472. In the following, the odd feet consist of all-heavy and the even feet of all-light syllables.

शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुगुणलमपरमिदमखिलम् ।
सगुण्यकलघुगलकमपि सुपरिघटिगललितपदवितति भवति शिखा ॥ V. r. n

(b). If this is reversed, it is खञ्जा

अपगतघनविशदद्गदिशि हृतजनहृशि परिणतकणकपिलकलमे,
प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमलसुरभितमरुति शरदि समये ।

शुचिश्रमिहसि विहृतसरसिरुहि सुदितमधुलिहि विमलितधरणितले,
किमपरमिह कमलसुखि सुवमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥, P. h.

विनिमयविनिहितशकलघुगलकलितपदविततिविरचितगुणनिचया ।

श्रुतिमुखलदियमपि जगति जि,

जशिर उपगतवति सति भवति खजा ॥, V. r. n.

Sec. xx. कौमुदी, V. r. n. (12).

476. If every foot consists of 12 syllables, the odd feet being=111 111 211 211, and the even feet=111 111 212 212, it is called कौमुदी.

Sec. xxi. मञ्जुसौरभ, V. r. n. (12, 13).

47 If the odd feet are=111 121 121 212 and the even feet=112 121 122 1212, it is called मञ्जुसौरभ.

Sec. xxii. ललिता, V. r. n. (8, 10).

478 If the odd feet are=212 112 12 and the even feet=112 121 1212, it is called ललिता.

Sec. xxiii. मालभारिणी, V. r. c. (11, 12).

479 If the odd feet are =112 112 121 22 and the even feet=112 211 212 122, it is called मालभारिणी.

ययस्यदुपायैकचित्ता, जनसा मेमनिबद्धमत्परेण
नियतं कुपितातिबल्लभत्वात्,

श्वयमुन्मेष्य मसापराधलेशम् ॥ V. r. ii. 9

भुजगा भुजगाः संदैव तेऽमो, न विघ्नं संक्रमते च नौलकण्ड ।

अहमस्मि च वामदेव वामा,

तव वामं वयुरत्र चिन्तयुक्ता ॥ kasi. 44. 25.

Sec. xxiv. षट्पदा, V. r. n. (14, 12).

480. If the odd feet are = 211 212 121 212 22 and the even feet = 212 121 212 122, it is called षट्पदा.

Sec xxv. यवानौ, V. r. n. (12, 13).

481. If the odd feet are = 212 121 212 121 and the even feet = 221 212 121 2122, it is called यवानौ.

CHAPTER III. RHYME.

482. Rhyme is not cultivated in Sanskrit. The following illustrations are sufficient.

(a.) बालसावत् क्रीडासक्तः, तरुणसावत् तरुणोरक्तः ।

वृद्धसावत् चिन्तामग्नः, परमे ब्रह्माणि कोऽपि न लग्नः ॥, Moh. II.

Here the first and second feet and the 3rd and the 4th feet end in the same sounds.

(b.) नैवाभ्यस्तुयामि वचसादौर्ध्वं, प्रीत्या प्रयच्छामि शिरोऽस्त्रदौर्ध्वम् ।

को वार्थिसात् प्राज्ञतमो वृकायं,

जानन् न कुर्यादिह बह्वपायम् ॥, m. s. 11. 25.

Here the first and 2nd feet and the 3rd and 4th feet end in the same sounds.

(c.) पञ्चाक्षरं भावनमुच्चरन्तः, पतिं पश्यन्तौ हृदि भावयन्तः ।

भिन्नाग्निनो दिक्षु परिभ्रमन्तः, कौपीनमन्तु खलु भाग्यवन्तः ॥, Yati. 5.

Here every foot ends in the same sounds.

(d.) सङ्गः सत्यु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढा धीयतां,
शान्तादिः परिधीयतां दृढतरं कर्माशु संत्यज्यताम् ।

सद्विद्यो ह्युपसर्गतां प्रतिदिनं तत्पादुका सेव्यतां,
ब्रह्मैकाक्षरमर्थप्रतां श्रुतिशिरो वाक्क्यं समाकर्ण्यताम् ॥, Sad. 2.

Here every foot and the first sections of every foot have the same sounds.

CHAPTER IV Irregular Verses.

483. Old writers do not always observe the rules of prosody. Hence the irregularities mentioned in §8. The following illustrations may be usefully consulted.

(I) Of eight syllables (अनुष्टुप्).

(a) परमाणौ परमाणौ, सर्गवर्गा निरर्गलाः ।

ये पतन्नुत्पतन्त्यस्व,—वीचिवत् तान् स पश्यति ॥ Yo. ii. 18. 29.

The sixth syllable should be heavy.

(b) न प्राणेन नापानेन, मर्त्यो जीवति कश्चन ।

अपरेण तु जीवन्ति, यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ At. I. 165.

The 5th syllable should be light,

(c) आनन्दात्माहमपरव, सच्चिद्रूपं निजं वपुः ।

विष्णुत्थैनां कल्पितवान्, आत्मनैवात्मनि स्वयम् ॥, At. I. 256.

Here the three syllables कल्पित should be 122 instead of 211.

(d) तमिन्द्रियाणि सर्वाणि, नाशुपश्यन्ति पञ्चधा ।

आह्वयेन केचिदग्निं, केचिदाहुः प्रजापतिम् ॥, m. xii. 224. 52.

Here the third foot ends in 2122 instead of 1222.

(e) अन्यच्च नाथ प्राचर्यसि, तच्च विश्राणयेष्यसि ।
भवान् मया विनिर्मापयिता, स्वं प्रासादं कदा भव ॥ kasi. 86.94.
The second half contains two syllables in excess.

(f) आशीविषं द्रव क्रुद्धः, सहदेवो यदाभ्ययात् ।
कदनं करिष्यन् शतूणां, तेजसा दुर्जयो युधि ॥ m. vii. 10. 3.
Here the third foot contains nine syllables.

(ii) Of eleven syllables (निष्टुप्).

(a) आभासुरा गन्धपा धूमपाश्च, वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
शुद्धाश्च निर्घाणरताश्च देवाः,
सर्शाशना दरीपा आजगपाश्च ॥ m. xiii. 18. 75.

This is उपेन्द्रवज्रा. But in the first and last feet the 7th syllable is irregularly heavy. Some regard this as a distinct metre.

(b) इति प्रियां वल्गुविविजल्पैः, स सान्त्वयित्वाऽचुरतमितस्ततः ।
अन्वाद्भवद्भित उग्रधन्वा
कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ b. I. 7. 17.

This is उपजाति. But in the 4th foot, the 5th syllable should have been heavy and the 7th light.

(c) राजं कुर्वन् सुहृदो नन्दयेयाः, साधून् रत्नं खात यज्ञै र्यजेयाः ।
दुष्टान् निघ्नन् वैरेणश्चाजिमथे
गोविप्रार्थे वत्स सत्तुं व्रजेयाः ॥ M. p. 26. 39.

This is शालिनी. But in the first foot, सु is light. This is, however, scarcely perceptible as हृ sounds like-ङ्ङि.

(d) एवं राजा विदुरेणानुजेन, प्रज्ञाचक्षु बोधितो ह्याजमौदः ।
हित्वा स्वेषु स्नेहपाशान् द्रुहिन्वः,
निश्चक्राम भ्रातृसंदर्शिताध्वा ॥ b. 1. 12. 27

This is also ग्रा'लनी. But in the first foot, the 5th syllable is irregularly light.

(iii) Of twelve syllables (जगती).

(a) विवस्वते ज्ञानभूतान्तान्ने, जगत्प्रतिष्ठाय जगद्वितैषिणे ।

स्वयम्भुवे लोकसंमस्तचक्षुषे,

सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥ M. p. 107.5.

This is वंशस्थ. But भूता should have been भवा.

(b) तस्यार्षाक्षं धनुषि प्रयुक्ततः सुवर्णयुक्ताः कलहंसवाससः ।

विनिःसृता निर्विविधुर्हि पद्भलं,

यथा वनं भीमरवाः शिखण्डिनः ॥ b. 4. Il. 3.

This is also वंशस्थ. But in the first foot, the first measure consists of two heavy syllables instead of three middle-heavy syllables.

(c) शिव देव गिरौष महेष विभो, विभवप्रद गिरिष शिवेश ऋद्ध ।

ऋद्धशोऽपतिप्र जगत्तितयं, कृतयन्त्रणभक्तिविघातकृताम् ॥, kasi. 17. 39.

This is तोटक. But the second foot contains one syllable in excess. गिरिष is to be read as if गिरि.

(d) न तु देवि चरावरभूतगतं, भवभावमतीव महादुच्छितः ।

प्रभवः पुनरर्तिवचोविस्तृत-श्रवणोपमकौतुकभावहतः ॥, Mat. 153. 29.

This is also तोटक. But the second and the third feet end in middle-light instead of last-heavy. In the first case, छि is regarded as if it was कृ.

(iv.) Of 13 syllables (अतिजगती).

(a) त्वं जग्या हरिरजसंश्लिखस्वमिन्द्रः

वित्तेशः पिष्टपतिरम्बुपतिः समीरः ।

सोमोऽग्नि र्गणमहीधरोऽग्निः,

किं सव्यं तव सकलालरूपधानः ॥, M. p. 104. 37.

This is properly प्रहर्षिणी. But the second foot contains 14 syllables (रस्व, instead of रप्) and the 3rd foot wanting two syllables at the end अग्निः for अग्निवर्गः.

(b) अनन्वितं ते भगवन् विचेष्टितं,
यदात्मना चरसि हि कर्मणाजप्रसे ।

विभूतये यत उपसेदुरीश्वरी,
न मन्यते स्वयमनुवर्त्ततीं भवान् ॥, b. 4. 7. 34.

This is रुचिरा. But in the first foot, the second measure consists of two heavy syllables instead of a heavy and two light syllables—ते for तव.

(v). Of 14 syllables (शक्करी).

(a) वक्षःस्थलस्यार्धमग्नमहेन्द्रवाह-
दन्तैर्विडम्बितककुब्जुष ऊढहासम् ।

सद्योऽसुभिः सङ्घ विनेष्यति दारहर्तुः,
विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरन्तेऽपि हैन्दवे ॥ b. 2. 7. 25.

This is वसन्ततिलक. But in the first foot, the second measure consists of two heavy syllables instead of a heavy and two light syllables—स्य for स्थान (not स्थान).

(b) नाभेरसाठषभ आस रुदेविस्तुः,
यो वै चचार समष्टक् जडयोगवर्धाम् ।

यत् पारमहंस्यमृषयः पदमासनन्ति
स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिसुप्तसङ्गः ॥ b. 2. 7. 10.

This is also वसन्ततिलक. But in the third foot, the

fourth syllable is in excess—परम for पार.

(c)

स हि परमर्षिर्जनभुवनप्रति;
ष्टयुधरणिधरः श्रुतिविनयविधिः।

श्रमनियमनिधि र्थमनियमपरः,

द्विजवरसहितस्तव च भवतु गतिर्हरिरमरहितः ॥ m. xii. 346. 13.

This is प्रहरणकलिता. But in the first foot one syllable is wanting, the second measure consisting of a light and a heavy syllable instead of three light syllables—परमर्षि for परमच्छवि. The fourth foot contains eight syllables in excess—तव च भवतु गतिः.

(vi). Of 17 syllables. (अत्यष्टि).

त्वद्वगमी न वेत्ति भवदुल्लसुभाशुभयोः,
गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृताञ्च गिरः।
अनुयुगमन्वहं सगुण गीतपरम्परया
अवणभृतो यतस्तमपवर्गगतिर्भुजैः ॥ b. x. 87. 40.

This is अवितथ. But in the second foot, the third measure consists of two heavy syllables instead of a heavy and two light syllables—तर्हि for तरहि.

(b)

ह ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैः,
छिद्रं स्रान्तर्निहितवयुनः शिष्यभाण्डेषु तद्वित्।
ध्वान्तागारे द्रुतमणिगणं स्वाङ्गमर्थप्रदीपं,
काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुव्ययचित्ताः ॥ b. x. 8. 30.

This is मन्दाक्रान्ता. But in the fourth foot, the second measure consists of two heavy syllables instead of three first-heavy syllables—यर्हि for वरहि.

CHAP. V. CONCLUDING REMARKS.

484. The review of classical metres shews the great extent of described and the still greater extent of undescribed metres. They may be divided into three classes (1) simple metres, such as the इन्द्रवज्रा ; (2) compound metres, such as the कौस्तुभदा and भुजङ्गप्रयात, where each foot properly consists of two different metres ; and (3) faulty metres, such as the भाराकान्ता and गार्दूलललित, where the flow of syllables is not throughout harmonious. The uneven metres, when not faulty, belong to the second class.

485. दण्डक's over 30 syllables are too long to be harmonious. But there may be good compound metres of the भुजङ्गविजृम्भित class up to 35 syllables, the first part containing 12 and the second of 23 syllables. The illustration at 412 contains 9 + 20 syllables.

486. The most important metres are (1) the ordinary अनुष्टुप् (§ 448), (2) इन्द्रवज्रा in its different forms (§ 195), (3) वंशस्थ (§ 222), (4) प्रहर्षिणी (§ 256), (5) वसन्ततिलक (§ 273), (6) मालिनी (§ 292), (7) मन्दाकान्ता (§ 337), (8) गार्दूलविक्रीडित (§ 369), (9) खगधरा (§ 389). This order probably also represents their relative use. The first is most common in the Puranas ; the second in classical poetry and the last two in dramas.

487 The next in importance are रथोद्धता, गगता, मालिनी and दोषक of eleven syllables ; द्रुतविलम्बित, तोटक,

भुजङ्गप्रयात, and प्रमिताक्षरा of twelve ; रुचिरा and मञ्जुभादिणी of thirteen ; शिखरिणी, हरिणी, and दृष्टी of seventeen ; वियोगिनी, पुष्पिताया, औपच्छन्दसक, and चङ्गता of uneven metres.

488. There are other very good metres, but they are either rarely used such as the भुजङ्गविजृम्भित and मालभारिणी or too difficult to be ordinarily used *in the same form*, such as the Jayadevi metres. Similar metres, however, may be used to any extent and as they are exceedingly harmonious, I recommend my readers to a careful study of their form.

489. Many of the other metres are faulty and should be excluded from the descriptive sections of prosody. I have included them out of deference to our prosodists, but the illustrations in the preceeding chapter will easily enable my readers to detect all faults of arrangement.

VI
PART IV Quantitative metres.

Sec i. आर्या ।

490. The only proper quantitative metre used by Sanskrit poets is आर्या with its varieties.

491. आर्या generally consists of two halves : the first containing 30 thirty quantities and the second 27 twenty-seven quantities, of which the 21st quantity is generally a light syllable.

492. If both halves contain 30 quantities, it is called गौति.

493. If both halves contain 27 quantities, it is called उपगौति.

494. If the first half consists of twenty-seven quantities and second of thirty, it is called उद्गीति.

495. If both halves contain 32 thirty-two quantities, it is called आर्यागौति.

496. If in each half there is pause after the 12th quantity, it is called पद्यम्. Otherwise it is called विपुला. If in the first half, the pause is not at the 12th quantity, it is called सुखविपुला. If in the second half, the pause is not at the 12th quantity, it is called अन्तविपुला. If in both halves, there is no pause at the 12th quantity, it is called उभयविपुला.

(i) आर्या.

(a) $\overbrace{2\ 2\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad}$
 द्वीपादन्यस्यादपि मध्यादपि जलनिधे र्द्विशोऽप्यन्तात् ।

$\overbrace{2\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 2\ 2}^{\quad}$
 आनीय भट्टिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ॥ Ra. I. 7

(b) $\overbrace{2\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 2}^{\quad}$
 पात्रविशेषे व्यस्तं, गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।

$\overbrace{1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 2\ 2}^{\quad}$
 जलमिव समुद्रव्युत्तौ, सुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ Mal. I. 6.

(c) $\overbrace{1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad}$
 नियति विधाय पुंसां, प्रथमं सुखसुपरि दारुणं दुःखम् ॥

$\overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 1}^{\quad}$
 कृत्वा लोकं तरला, तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ C. 5. 1.

(ii) गीति.

$\overbrace{1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad}$
 (d) अक्षरवितर स्त्रितोज्ज्वलां, दृशमतिदारुण देहि मे गिरम् ।

$\overbrace{1\ 1\ 1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 2\ 1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}^{\quad}$
 सहचरमनुरक्तचेतसं, प्रथमकरन्दं कथं न मन्यसे ॥ Ma. 9. 22

$\overbrace{2\ 2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad}$
 (e) मत्वागमं प्रियायाः, सोऽहं मदनाकुलः भुसुक्कृषिभिः ।

$\overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2}^{\quad}$
 आलोक्य चन्द्रिकोदयम्, आर्तैः स्थाभासुप्ते चकोर इव ॥ Mar. iii. 13.

(iii) उपगीति

(f) $\overbrace{1111212} \overbrace{11211212} \overbrace{1212112} \overbrace{12112}$
तरुणतरङ्गिणि, विकसन्मयनाम्नतोर्मिभौकरिणि ।

$\overbrace{11111111} \overbrace{221112} \overbrace{21221}$
तरुणतुहिनकर, — चूडामणिरमणि त्वां नमस्यामि ॥, Pra. II. 6.

Here the arrangement of syllables is not according to Pingala, but the verse does not at all read bad.

$\overbrace{11111111} \overbrace{211211} \overbrace{1121112} \overbrace{11122}$
(g) जलधर जलधर, मन्मथ मन्मथ पवमान पवमान ।

$\overbrace{22} \overbrace{2112} \overbrace{211112} \overbrace{21222} \overbrace{22}$
सर्वान् वः प्रणतोऽहं, प्रियसुहृदो जीवितं भिक्षा ॥, Mar. 9. 25.

$\overbrace{21122} \overbrace{2112222} \overbrace{21222} \overbrace{222}$
(h) चन्दनचर्चा स्ननयोः, धम्मिल्ले मल्लिकादाम ।

$\overbrace{2212122} \overbrace{21122122} \overbrace{2222}$
क्षौमं नितम्बविम्बे, चन्द्रकराः क्षाममथायाः ॥, Mar. 8. 17.

(iv) उक्तीति

$\overbrace{1121111211} \overbrace{11112111} \overbrace{1111112}$
(i) जय देव भुवनभावन, जय भगवन्खिलनिगमनिधे ।

$\overbrace{1111121211} \overbrace{11112111} \overbrace{11112112}$
जय रुचिरचन्द्रशेखर, जय सदनान्तक जय जगदादिगुरो ॥ Ma. 9. 4.

$\overbrace{21121122} \overbrace{22221222}$
(ii) कासुककालभुजङ्गी, कन्दर्पोद्यानसारङ्गीम् ।

1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 2 2

कथमिह कनकशिभाङ्गी, एनामङ्गीकरोमि तन्वङ्गीम् ॥ V. t. 52.

(v.) आर्थागौति.

2 1 1 2 1 1 1 1 2 2 1 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2

(k) चारुसमीरणरमणे, हरिणकलङ्ककिरणावलीसविलासा ।

2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 1 2 2

आवद्धराममोहा बैलामूले विभावरी परिहीणा ॥ B. 13. 1.

1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 2

(l) मधुकरविटपानमिता; तरुपङ्क्तौ विभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2

परिपाकपिशङ्गलता, — रजसा रोधश्चकास्ति कपिशङ्गलता ॥ S. iv. 48.

497: For other varieties, see Narayana Bhatta p. p. 46—7, 91—3.

Sec. ii. Pseudo-quantitative metres : पञ्कटिका.

498. The other so-called quantitative metres are nothing but groups of syllabic metres. For the orthodox view, I refer the reader to my preface (218-36) and V. r. n. p. p. 44 to 62 and 97 to 100.

499. The most important varieties of the वैतालौय are the वियोगिनी and अपरवक्त्र metres (§ 450, 452) and of the औपच्छन्दसक are the औपच्छन्दसक and पुष्पिताग्रौ metres (§ 458, 451). Other varieties such as मद्रविराट् are of too rare occurrence. Halayudha gives the following as an illustration of आपातलिका.

पिङ्गलकेशी कपिलाक्षी वाचाटा विकटोक्षतदन्ती ।

आपातलिका पुनरेषा वृत्तिकलेऽपि न भाग्यमुपैति ॥

500. The मात्रासमक metres are also nothing but groups of uneven metres. The most important variety is पादाकुलक or पञ्चकटिका, where every foot contains 16 quantities, but the arrangement of the syllables is not the same in every foot.

(a) मा कुरु धनजनयौवनगर्भं, हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।

मायामयमिदमखिलं हिंसा, ब्रह्मपदं प्रविशामि विदित्वा ॥, Moh. 4.

Here the 3rd foot is चित्ता and the rest उपचित्ता. The first is also विश्लोक.

(b) नलिनीदलगतजलमतितरलं, तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।

विद्धि व्याधिव्यालग्रस्तं, लोकं प्रोक्तवत्तच्च समस्तम् ॥, Moh. 5.

Here the first two feet are वानवासिका and the other two उपचित्ता.

PART. V. PAUSE.

FULL PAUSE.

501. There should be a distinct pause at every division of a verse. Hence no combination or formation of compounds is allowed between any two divisions of a verse. This rule is universal. The following verse is found in Halayudha in illustration of the violation of this rule :

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी-
पिञ्जरीक्षतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥ P. h.

Foot-pause.

502. There should also be a clear pause at every foot of a verse. Hence any combination or formation of compounds between two feet of a verse prevents its proper reading. In the printed works, combination is generally allowed in such cases, but in most cases, the combination is nominal and generally properly disregarded in reading.

503. This rule is generally observed by our best poets, but violations are not rare. They consist in ending a foot (i) in a member of a compound, (ii) in a syllable in real combination, and (iii) in the middle of a word whether in composition or not. (iii) is specially offensive. Also ii, if the change into a semivowel (यणञ्चि) takes place at the end of a foot or combination

of two vowels (स्वरसन्धि) takes place in the first syllable of a foot.

(i). समासगतयति.

(a) जीवयन्निव ससाध्वसन्धम-स्वेदविन्दुरधिकण्डमध्यताम् ।
वाङ्मरैन्दवमयूखचुम्बित-स्थन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥, Ma. 1. 34.

(b) द्रुतद्रवद्रव्यचरणक्षतक्षमा-तलोक्षसद्वल्लरजोऽवशुण्डितम् ।
युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जगत्,

पयोनिधेर्जल इव मग्नमावभौ ॥, Si. xvii. 60.

(c) स्यातां नाम कपोन्द्रहैहयपती तस्यावगाढान्तर-
स्थामानौ दशकन्धरस्य महती स्तन्धप्रतिष्ठा पुनः ।
सद्यःपाटितकण्डकौकसकणाकौर्णा यदन्तस्थलीः,
स्वेनेभाजिनपल्लवेन सुदितः प्रास्फोटयद्भूर्जटिः ॥, An. iii. 39.

(ii). सन्धिगतयति.

(d) सन्दृकुसुमशयनान्याशु विमर्दितास्थालप्रलयानि ।
शुक्लपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥, Sa. iii. 21.

(e) आजन्मनः प्रतिमुक्तैर्विशेषरस्या—
यथाचेष्टितानि तव सम्प्रदि तानि तानि ।

चाटूनि चारुमधुराणि च संस्मृतानि,
देहं दहन्ति हृदयस्य विदारयन्ति ॥, Ma. x. 1.

(f) तस्य पद्मवनवान्धववंशोत्तंसमांसलमहामणिमौलेः ।
कायकान्तिप्रभूतमनोजौ ताविमौ दशरथस्य कुमारौ ॥, Pra. iii. 25.

(iii). पदमध्ययति.

(g) तस्यापि दर्शने यत् स्यात् कारणं तन् न किञ्चन ।
वाच्यं येन पराग्राहीषीन्द्रियाणीति कौत्सितम् ॥

- (k) वितर च कुचयोस्त्वद्दर्शनोपक्रमार्थां,
भद्रमशरदजाणां शान्तये मासकौनाम् ।
सकदपि परिरम्भं सुभ्रु दोर्मूलकूलं-
कषधनपरिष्ठाह्व्यातयोरेतयोस्ते ॥, Mar. viii. 32.
- (i) निशि निरग्रनाः क्षीरस्यन्तः शुभाऽश्वकिशोरकाः,
मधुरमधुरं क्लेषन्तेऽत्रे विलोलितबालधि ।
तुरगंसमजः स्थानोत्थायं कण्ठमणिमन्यभू-
धरजवशिलालेह्येहाचणो लवणस्यति ॥, N. xix. 18.

Section-Pause.

504. When a foot is long or does not contain a well-balanced number of heavy syllables, there will be minor pauses in the middle of the foot. The general rules about these pauses have been noted under each metre. But there may be exceptions to these rules, as pauses vary according to the arrangement of syllables. Take for instance the following.

- शोभां पुष्पत्ययमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः,
किञ्चिद्वालासमसरत्नम्रेक्षितं कामिनीनाम् ।
कार्यप्राकार्यप्राणप्रयमविकलान्यागमेनैव पश्यन् ।
वश्यामूर्वीं वदति वृष इत्यस्ति चायं प्रयोगः ॥, Sar. I. 124. (a).

Here in the first three feet, the first pause is at every 5th syllable, although the rule is मन्दाकान्ता verses have pauses at the 4th syllable of each foot. We have seen that in some cases different prosodists lay down different rules about the pauses of the same metre. This is partly owing to the principle just explained and

partly to the slightness of some of these pauses.

505. In these sections, it is difficult to fully observe the rule laid down in para. 503. Hence it is sufficient if there is no pause (i) in the middle of simple words, when not in good combination or (ii) at the end of simple words (प्र etc), which properly belong to succeeding words or just before simple words (च etc.), which properly belong to preceding words. Any violation of it should be condemned as in the following verses.

(a) सरसमद्यतं कः सन्देहो मधून्यपि नाम्नाया,

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सद्यदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनः,

वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥, va. iii. 2. 11.

Here in the 4th foot, the first pause is at च्च, requiring स्वा of स्वादु to be connected with न्यत् and दु with सदात्.

(b) कण्ठालङ्कारघण्टाघणघणरणिताध्यातरोदःकटाहः,

कण्ठेकालाधिरोहोचितघनेसुभगम्भादुकस्त्रिधपठः ।

साक्षाद् धर्मो वपुष्मान् धवलककुदनिर्धूतकैलासकूटः

कूटस्थो वः ककुद्धान् निविडतरतमः स्तोमंढण्णां विदृश्यत् ॥, Mar. I. 3.

Here in the third foot, the second pause is at निर् of निर्धूत.

(c) सन्तुष्टे तिरुष्णां प्रराणापः प्रौ कण्डूलदोर्मण्डली,—

नीलालूनपुनःप्रकृदृशिरसो लैम्ब्यः प्रो रेभः ।

याज्जादैव्यपरान्ति कलः कलः लो मियस्व' दणु,

त्वं दणित्यभितो सुखानि स दण्णानि कः ॥, An. 3. 4]

Here in the third foot, the pause is at हा in middle of the verb कलहायन्ते. In the 4th foot, it is at प्र of दशग्रीव, but it is not so bad as दश and ग्रीव are separate words.

(d) साध्वी साध्वीकचिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्करासि,
द्राक्षे द्रुक्षन्ति के त्वाप्तव्यं दृष्टमसि क्षीरं नीरं रसस्ये ।

माकन्द कन्द कान्ताधर धरणिपतलं गच्छ यच्छन्ति यावत्,
भावं शृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्णुवर्चासि ॥, Gi. xii. 29.

Here in the 3rd foot, pause is at न्ता and in the last foot at दे of देवस्य. The last is most offensive.

CORRECTIONS.

24. b. 1 over नै; c. 2 over प. 88. 10. 152. for 1. 93
16. 179 for 172. 103. 11. omit para 220. 107. 14. three
for two and 222 for 22. 111. 3. 28 for 18; 7. 29 for 19;
22. 256 for 156.

CONTENTS.

	Page
Part I. Preliminary.	1.
Part II. Vedic Metres.	
Sec. I. Preliminary.	13.
Sec. II. गायत्री.	24.
Sec. III. उष्णिक्.	32.
Sec. iv. विराट्.	3.
Sec. v. अनुष्टुप्.	41.
Sec. vi. दृष्टौ.	44.
Sec. vii. पंक्ति.	50.
Sec. viii. त्रिष्टुप्.	57.
Sec. ix. जगती.	65.
Sec. x. Long metres.	67.
Sec. xi. Doubtful Metres.	76.
Sec. xii. प्रगाथ.	81.
Part III. Classical Syllabic Metres.	

CHAPTER I. EVEN METRES.

Sec. i. Short Metres.	85.
Sec. ii. Of six syllables.	88.
Sec. iii. Of seven syllables.	89.
Sec. iv. Of eight syllables.	90.
Sec. v. Of nine syllables.	92.
Sec. vi. Of ten syllables.	94.
Sec. vii. Of 11 syllables.	96.
Sec. viii. Of 12 syllables.	103.

Sec. ix. Of 13 syllables.	... 111.
Sec. x. Of 14 syllables.	... 116.
Sec. xi. Of 15 syllables.	... 121.
Sec. xii. Of 16 syllables.	... 126.
Sec. xiii. Of 17 syllables.	... 131.
Sec. xiv. Of 18 syllables.	... 137.
Sec. xv. Of 19 syllables.	... 141.
Sec. xvi. Of 20 syllables.	... 145.
Sec. xvii. Of 21 syllables.	... 147.
Sec. xviii. Of 22 syllables.	... 148.
Sec. xix. Of 23 syllables.	... 150.
Sec. xx. Of 24 syllables.	... 151.
Sec. xxi. Of 25 syllables.	... 152.
Sec. xxii. Of 26 syllables.	... 153.
Sec. xxiii. Of 29 syllables.	... 154.
Sec. xxiv. Proper दण्डक.	... 155.
Sec. xxv. Other दण्डक's.	... 159.
Chapter II. Semi-even and uneven metres.	... 161.
Sec. vii. Undescribed metres.	... 164.
Chapter. III. Rhyme.	... 195.
Chap. iv. Irregular verses.	... 196.
Chap. v. Concluding remarks.	... 201.
Part. iv. Quantitative metres.	
Sec. I. अर्था.	... 203.
Sec. ii. पञ्चमटिका.	... 206.
Part. v. Pause.	... 208.

INDEX OF METRES.

N. B.—English numbers refer to paragraphs and *Nagari* numbers to pages of the supplement.

अक्षरपंक्ति	89.	अपराजिता	278.
अक्षरैर्गणिक	58	अपरान्तिका	५०
अक्षलक्षित	311	अपवाहक	410.
अजय	६७	अ. भेदति	119, 406.
अतिक्षिति	७६	अभिनवतामरस	६६
अतिजगती	106, 255.	अभिसारिणी	99.
अतिवृत्ति	112, 368	अवृत्तधारा	८४
अतिनिवृत् or अतिपादनिवृत्		अर्थ	414.
(वृत्)	46	अर्थव	415
अतिरुचिरा	६१	अलिखित	६७
अतिशङ्करौ	108, 291.	अलोला	७१.
अतिशायिनी	343	अवितथ	341.
अत्यष्टि	110, 336	अशोभमञ्जरी	445.
अतुप्रज्ञा	148	अश्वगति	333, 358.
अद्वितनया	398	अश्वललित	398
अनङ्गमीडा	६१	अष्टि	109, 309.
अनङ्गशेखर	444	असुस्वाधा	277.
अनवसिता	218	अहि	६१
अनुशूला	204.	अहिचर	६२.
अनुगीति	४६	अक्षिति	116, 391
अनुबन्ध	६६	आख्यानकी	197
अनुष्टुप्	69, 165, 448	अनुष्टुभ	135
अनुष्टुप् पंक्ति	137	अनुष्टुभौषिण्ड	136
अनुष्टुभगमा	61	आपातलिका	499
अनुष्टुभजगती	138	आपातलिकोपच्छन्द्यिक	५१
अनुष्टुभहासतोमुखा	139	आपौड	470
अन्व	६१	आभोर	१००
अपरवक्त	452.	आराम	421.

आर्या	497	उपस्थितप्रचुपित	461.
आर्यागीति	497	उपस्थिता	190.
आर्षभ	८७	उपेन्द्रवज्रा	195.
आस्तारपंक्ति	85	उभयापीड	470.
इन्दु	८७	उरोद्वहती	73.
इन्दु, वदना	281	उन्नाल	८५.
इन्द्र	८७	उष्णिक्	55, 158.
इन्द्रवंश	222	उष्णिग्गर्भा	50.
इन्द्रवज्रा	195	उर्ध्वपातलिका	५१.
उक्ता	147.	उर्ध्वद्वहती	75.
उज्ज्वला	247.	कद्वि	८१.
उत्तकटा	८४.	कृष्णभ	305.
उत्कृति	120, 408.	कृष्णभगजविलसित	313.
उत्त रालिका	५०.	एला	301.
उत्पलिनौ	261.	औपच्छन्दसक	458.
उदीचप्रवृत्ति	४८.	औष्णिह	140.
उदीचप्रवृत्तौपच्छन्दसिक	५१.	ककुप	55.
उद्भूता	453.	ककुप त्रिष्ट, प	133.
उद्भाष	८१.	ककुम्भती	35.
उद्गीति	497.	ककुम्भ	८३.
उद्गन्ध	८३.	कठ	८३.
उद्दाम	419.	कनकप्रभ	258.
उद्गर्भिणी	273.	कन्द, क	263.
उद्ग, र	८३.	कन्या	150.
उपगीति	497.	कमल	149, ८१, ८४, ८७.
उपचित्र, -क	216, 463.	कमलाकर	८७.
उपचित्रा	५७.	कस्मि (न)	८८.
उपजाति	195, 223.	कर	८१.
उपमालिनौ	302.	करताल	८८.
उपरिटाद्, द्वहती	73.	करभ	८३.
उपरिटाज्जप्रोति: (त्रिष्ट, प)	95.	कलकल	८७.
उपस्थित	215, 269.	कलमी	८८.
		कलश	८३.

कलहंस	262	कुररीरुता	275
कलिका	276	कुसुमविचित्रा	235
कुसुमस्तवक	442	कुसुमस्तवक	442
काकुभ	131	कुसुमाकर	६७
काकुभवाहृत	134	कुसुमितलताप्रेक्षिता	352
कान्ता	346	कुम्भ	६७
कान्ति	६२	कृति	72, 114, 381
कान्तोत्पीडा	232	केतुमती	467
कामद्रीडा	295	केदार	431
कामा	148	केसर	७४
कारण	६२	केसर	360
काल	६४	कोकिल	६४-७
कालरुद्राणी	do	कोकिलक	341
काली	do	कौमुदी	476
काव्य	६५-६	कौश्लपदा	407
काविराट्	40	क्षमा	261
कासार	426	क्षीर	६३
काहलि	६६	खञ्जा	475
किन्नर	६७	खर	६७
किरीट	404	गगन	६२
कीर्ति	६२	गजगति	169
कुञ्जर	६७	गद्येष्ट	६४
कुटजगति	271	गद्य	६६
कुटजा	262	गन्ध	do
कुटिल, -ला	279	गन्धोरा	do
कुटिलगति	261	गङ्गुल	331
कुङ्कुमदन्ती	८८	गाय	६१
कुङ्कुमलदन्ती	204	गाथा	२६, ८७, do
कुण्डलिका	६८	गायत्रिकाकुभ	142
कुण्ड	६४-७	गायत्रिवाहृत	141
कुपुष्पजनिता	217	गायत्री	39, 152
कुमारलक्षिता	162	गाह	६१
कुमारी	287	गाहिनी	६१-२
कुम्भ	६२	गीति	497
कुररी	६२	गीतिका	384

गीत्यार्थ	311	चूडामणि	164
गोविन्द	436	चूलिका	473-4
गौरी	230, 263, ६२	छाया	375, ६२
ग्रीष्म	६७	जगती	101, 221
गता	६५	जङ्गम	६७
गतामन्द	do	जन	do
चक्रिता	328	जलधरमाला	232
चक्रपद	290	जलोद्धतगति	229
चक्री	६२	जागत	145
चक्षुरीकावली	267	जीमूत	417
चक्षुलाधिका	230	ज्योतिः	417
चण्डट्टिप्रपात	413	ज्योतिष्मती	95
चण्डी	260	तत	242
चतुष्पदा	६४	तनुमध्या	154
चन्दन	६७	तनुशिरः	56
चन्द्र	६१	तन्वी	403
चन्द्रकान्ता	303	तारलनयन	253
चन्द्रलेखा	354, 271, 296	तामरस	239
चन्द्रवर्त्म (न)	241	ताराङ्क, तारका	350
चन्द्रावती	293	तालङ्क	६२-४
चन्द्रिका	261	तालङ्किनी	६८
चन्द्रौरस	289	तामङ्की	६४
चपला (जघनचपला, मङ्गाचपला, सुम्भचपला) ४२		ताली	149
चम्पदमाला	185	तरंग	६७
चल	361	तरंगजविलसित	313
चासर	६४	तृणक	299
चारण	do	तोटक	225
चावगीति	४६	त्रिकल	६२
चावरीनी	६७	त्रिष्टुप्	90, 194
चावहासिनी	५०	त्रिष्टुब्जगती	144
चावहासिनीपञ्चन्दसिद्धि	५१	त्रैष्टुभ	114
चित	७१	त्वरितगति	१८२
चितपदा	171	दक्षिणान्तिका	४६
चितलेखा	347, 354		
चितसंज्ञ	312		
चित्रा	300		

दक्षिणान्तिकीयचन्द्रसिक्	५१	नर	६३
दण्ड	६६	नष्टरूपा (पौ)	410
दण्डक	413	नकुटक or नर्दटक	341
दण्डक/रुल	१००	नसिनी	307
दम्भ	६६	नव	६९
दम्प	do	नवतामरस	239
दम्पित	do	नवमालिका, (नौ)	236
दीर्घकौडाचक्र	366	नागी	53
दीप	६९	नान्दीमुखी	284
दीपक	१००	नाराचक्र	350
दीपकमाला	192	नाराचिका	174
दुर्मिल	405	नारी	149
दोही	६२	निनृत् (रत्)	38
दोधक	200	निशिपालक	308
दोहा	६२	नील	६६
द्रुतपद	250	नौहार	429
द्रुतमथा	464	न्यङ्कु, शिरः	59
द्रुतविलम्बित	224	न्यङ्कुसारिणी	73
द्विपदाधिक	127	पंक्ति	81, 151
द्विपदाद्वहती	143	पंक्तुत्तरा	96, 182
द्विपदी	६६	पञ्कटिका	500
धर्म	६१	पञ्चकावली	390
धवल	६९	पञ्चचामर	310, 240, 348,
धीरललिता	332	पञ्चाल	379, 149
धृतञ्जी	390	पणव	187
धृति	111, 349	पय्या	73, 81, 274
धृष	६१-७	पदवृत्तचूर्ण	470
नगर	६२	पदपंक्ति	87, 88
नगक्षरूपिणी	166	पमावती	६८
नगालिका	150	पयोधर	६२-७
नगदौ	285	परोषाक्	६५
नन्द	७७-६२	पांक्तकाकुभ	132
नन्दन	353		
नन्दा	439		
नन्दिनी	262		

पादाकुलक	500	प्रिया	149, 151
पादनिचृत् (दत्)	45	फणिरत्न	६६
पिपीलिकमथा	57,72,77	फुल्लदाम	374
पुट	243	वध	६६
पुरलणिक	55	बलभद्र	do
पुरसाज्जप्रोतिः	95	बलिमोह	do
पुरोद्वहती (पुरसाद्द्वहती)	73	बार्हत	124
पुष्पदाम	374	बार्हतासुष्टु, भ	128
पुष्पिताग्रा	451	बुद्धि	६२, ७
पूर्य	६२	द्वहती	73, 175
पृथ्वी	340	द्वहतीद्विष्टुप्	129
प्रकृति	115, 388	ब्रह्मरूप	335
प्रगाथ	122	भद्र	६३
प्रगोति	६६	भद्रक	392
प्रचितक	440	भद्रविराट्	466
प्रतिधर्म	६६	भद्रा	६८
प्रतिष्ठा	49, 150	भद्रिका	181, 214
प्रत्यापीड	470	भवानी	149
प्रभङ्ग	७७	भाराकान्ता	345
प्रभा	230	भिन्न	६६
प्रभावती	265	भुजङ्गप्रभृता-रुता-सुता-रुता	179
प्रमदा	275	भुजङ्गप्रयात	226
प्रमायिका or प्रमायी	166	भुजङ्गविजृम्भित	409
प्रमिताक्षरा	228	भुजङ्गसङ्कता	178
प्रमुदितवदना	230	भृङ्ग	६६
प्रवरललित	330	भ्रमर	६२, ६५, ८८
प्रवृत्तक, प्रवृत्तकौपयन्धुन्दिक	५०-१	भ्रमरपदक	359
प्रबोधिता	258	भ्रमरविलसित, -ता	206
प्रसारपङ्क्ति	85	भ्रातर	६३
प्रहरणकलिता (का)	276	जकरन्दिका	376
प्रहर्षिणी	256	मञ्जरी	274
प्रान्तराक्षि	८६	मञ्जुगीति	८६
प्रान्तराक्षि, पञ्चान्तराक्षि	५३	मञ्जुभाषिणी	258
प्रियंवदा	246	मञ्जु, सौरभ	477

मञ्जुहासिनी	270	मयूख	६६
मणिकल्पलता	334	मयूरसारिणी	186
मणिगुणनिकर	293	मराल	६२-६
मणिमञ्जरी	377	मर्कट	do do
मणिमध्य	177	महापंक्ति	83
मणिमाला	238	महाबाह्वत	130
मण्डूक	६२	महादहती	79, 75
मन्तमयूर	259	महामाया	६२
मन्तमातङ्गलोलाकर	443	महाभाजिका (लिनी)	350
मन्ता	184	महाराष्ट्र	६६
मन्ताकीड़ा	400	महासतोदहती	80
मन्तेभविक्रीडित	387	महासतोमुखा	P. 160
मत्स्य	६२-७	महासुधरा	395
मदकल	६२	मह्वी	148
मदन	do	माकन्द	435
मदमललिता	329	माणवक	170
मदमालक	६८	मानवकाक्रीडितक OR माणवकाक्रीड	170
मदलेखा	161	मातासमक	५६
मदिरा	393	मानसहंस	306
मद्रक	392	मानी	६२
मधु	148	मालती	234
मधुकल	६२	मालभारिण्यो	४79
मधुभारत	१००	माला	293
मधुमती (तु)	159	मालिनी	292
मध्यक्षामा	279	सुग्धधार	150
मध्या	149	नृग	६७
मध्वेजप्रोति: (विष्ट, प्)	95	नृगाङ्क	149
मनोरमा	191	नृगी	149
मनोहर	६७	नृगीवहानी	८१
मन्थरा	453-5	नृगेन्द्र	६६
मन्थान	६६	नृगेन्द्रमुख	264
मन्दर	149	नृतक	६७
मन्दाकिनी	230	नेष	६8
मन्दाकान्ता	337	नेषविस्फूर्तिता	370
मन्दार	430		

मेघाकर	६९	लसा	350
मेघ	do	लालसा	362
मोटक	254	लीलाकर	418
मोटनक	210	लीलाखेल	295
मोहिनी	६८	लोभ	६२
मौक्तिकदाम	245	लोला	282
मौक्तिकमाला	204	लौहाङ्गिनी	६४
यमकगुण	151	वंशपत्रपतित	242
यमुना	234	वंशस्थ, -स्था, -विल	222
यवमती	469	वक्तु (चपलावक्तु, पथग्रावक्तु, विपरीतपथग्रा)	५३-२
यधमथा	49, 79	वरतनु	234
यवानौ	481	वरसुवति (तौ)	315
रङ्गा	६७	वरसुन्दरी	281
रत्न	do	वंशय	६२
रयोद्धता	198	वर्धमान	461
रमणी	149	वर्धमाना	47
राल	६६	वल्लय	६७
राजसेम	६७	वल्लवानर	६२
रालि	६२	वलि	६७
राणा	do	वक्ति	६६
सौराष्ट्र	६६	वलिताङ्ग	do
रक्तरती	185	वलयुगीति	४६
रुचिरा	257, 266	वसन्ततिलका (क)	273
रुद्र	६४	वसु	६७
रेखा	do	वसुमती	157
रोला	do	वाजिवाहन	400
सङ्क्षी	286, ६२	वाणिनी	327
सञ्ज्ञा	६२	वातोर्मी	211
सता	363	वानवसिका	५७
सलना	233, 249	वाराहो	54, ६६
सलित	242, 453 457	वाल	do
सलितपद	६६	वासण्ड	do
सलिता	248, 278	वासन्ती	283
सालितप्र	396	वासिता	६२
सवनी		वाहिनी	211

विकृति	117, 397	विच्छिन्ना	370
विगाय	६१	वीर	६७
विगीति	४६	वृत्त	383
विजय	६६-७	उन्ना or वृन्ता	212
विज्ञात	६१	उद्भूत	६७
वित्त/न	६४	वेगवती	465
विद्वन्नाधार	251	वेताल	६७
विद्वत्	261	वैकुण्ठ	423
विद्वन्माला	167	पैतालीय	४७
विद्वन्मन्त्र	155	वैश्वदेवी	231
विध्वङ्गमाला	219	व्याघ्र	६३
विपरीता	85	व्याल	416
विपरीतास्थानकौ	197	यक्र	६१-६७
विपरीतान्त or विपरीतोत्तर	126	शङ्करौ	107, 272
विपिनतिलक	298	शङ्क, मती	82
विपुला (उभयविपुला मन्त्रविपुला या, जघन- सुखविपुला)	४२	शङ्क	420, ६७
(जविपुला, तविपुला, नविपुला, भविपुला, विपुला, सविपुला, यविपुला, युग्मविपुला, दविपुला, सविपुला, संकीर्णविपुलावक्त्र)	५२, ५५	शङ्ख	do
विप्रा	६२-३	शङ्ख	१३-७
विक्रमप्रिया	365	शर, शरभ	६३-७
विमर्त	६३	शलज	do.
विख	380	शशधर	६३
वियोगिनी	450	शशि (न)	149, ६१, ६७
विराट्	62, 38	शशिकला	293
विराट् पूर्वा	96	शशिवदना	153, 392
विराट् स्थाना	98	शादूल	356, ६३, ६७
विराड् रूपा	97	शादूलललित	355
विलासिनी	213	शादूलविक्रीडित	369
विलोक	५६	शाल	६७
विश्व	६२	शालि (न)	६१
विहारपंक्ति	85	शालिनी	202
विहारवृत्ती	78	शिखसिद्धत	215
विस्तार	427	शिखरिणी	338
		शिखा	471, 475, ६६
		शिव	६३
		श्रीध	६६

सुह	८३	सरभ	८६
सुहविराट्	189, 461	सरस	८७
सुहविराट् सुभ	462	सरसी	390
सुभङ्गर	८१	सरित्	८३
सुर	८६	सर्प	do
सुरार	८३-७	सलिलनिधि	390
सुभ	८१-३	सहस्राक्ष	८६
शैलशिखा	326	साधार	432
शोभा	385, ८३	सानन्द	437
शोन	८३	सान्द्रपाद	204
शोनिका or शोनी	209	सार	148, 425
श्री	147, 204	सारङ्ग	252, ८३, ८७
श्रीपुट	243	सारस	८७
श्लोक	448	सारसी	८२
शृ (न)	८३	सिंह	८६-७
शट् पद	८५	सिंहविक्रान्त	440-1, 446
शट् पदा	480	सिंहविश्रीङ्	446
संस्कार	434	सिंहविस्फूर्जित	364
संस्कारपंक्ति	85	सिंहावलोक	१००
संहार	428	सिंहिनी	८१
सकल	८७	सिंही	८२
संज्ञति	118, 402	सिंहोज्ञता	273
संगीति	८६	सिंह	८७
संग्राम	422	सिद्धक	390
सती	150	सिद्धा	८२
सतोपंक्ति	85	सुकेसर	७१
सतोद्वहती	85, 75	सुकेसर	288
सतोद्वहतीपंक्ति	85	सुगीति	८६
सत्कार	433	सुधा	351
सन्दोह	438	सुनन्दिनी	258
सगर	८६-७	सुन्दरिका	401
समानिका, or समानौ	172	सुन्दरी	450
समुद्रतला	378	सुपवित्रा	280
सम्प्रेतकृपा	151	सुप्रतिष्ठा	151

Index.

225

सुमधुरा	372	स्वागता	203
सुमुखी	208	हंस	151
सुरसा	373	हंसमाला	163
सुराम	422	हंसरत	173
सुलेखक	304	हंसी	193, 394, ८२,
सुवंधा	386	हर	८७
सुवदना	382	हरनर्त्तन	365
सगर	८७	हरि	347, ८०, ८७
सह्य	८१-७	हरिण	८६
सोत्कण्ठ	424	हरिणक्षुत्त	357
सोमराजौ	156	हरिणक्ष सा	468
सौम्या	471	हरिणी	339, ८१
सौरभ, -क	453 - 6	हलमुखी	180
स्नान	८६	हार	८६
स्नानक	८१	हारिणी	344
स्नानोप्रीवी	73	हारौतवन्ध	87
स्त्री	148	हीर	८७
स्निग्ध	८३	हीरक	367
स्नेहन	do	Undescribed Metres.	147
खक्	293	—151, 160, 168, 176,	
खग्धरा	389	201, 205, 207, 237, 280,	
खग्विणी	227	399, 459, 411, 412, 472.	
खराट्	38		

WORKS BY THE SAME AUTHOR.

1. *Vamana Sutra Vrtti, Vagbhatalankara, Sarasvati kanthabharana* with a few original notes and extracts from old commentaries and prefatory summary of *Prakṛta* changes. Price Rs. 15.

2. An English Sanskrit Dictionary, in three volumes. Price Rs. 40.

Volume I to Falseness.

Volume II to Oyster, with prefatory treatise on gender and syntax.

Volume III to Z, with a prefatory essay on the ancient geography of India.

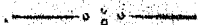
3. *Mahavira carita* of Bhavabhūti with *Janakī rāma Bhasya*. Price Rs. 4.

4. Bhavabhūti and his place in Sanskrit literature. Price Rs. 2.

5. Higher Sanskrit Grammar or gender and syntax, reproduced from the English Sanskrit Dictionary, volume III. Price Rs. 6.

6. A companion to the Sanskrit Reading undergraduates of the Calcutta University. Price Re. 1.

AGENTS.—T. P. Brothers, 2-1 Bag Bazar Street.

आग्ने यश्चन्द्रःसारः।

अध्यायानामसूक्तः

—० ०—

	पृष्ठा
१। (परिभाषा = पिङ्गल० प्रथमाध्यायः)	५
२। (देवादिच्छन्दोनिर्देशः = पि० द्वितीयाध्यायः)	५
३। (आर्षच्छन्दांसि = पि० तृतीयाध्यायः)	६
४। (जातिभेदाः = पि० चतुर्थाध्यायः)	८
५। (विषमवृत्तभेदाः = पि० पञ्चमाध्यायः १-३०)	११
६। (अर्द्धसमवृत्तभेदाः = पि० पञ्चमाध्यायः ३१-४४)	१३
७। (समवृत्तभेदाः = पि० षष्ठसप्तमाध्यायौ)	१४
८। (प्रस्तारनिरूपणं = पि० अष्टमाध्यायः)	१५

—

Rejected readings.

- (८१) मन्त्रैरभेदेन भगवत्कृतं न भोजयौ । (८२) उपस्थितं प्रथपितं प्रथमाद् ससौजसौ ।
 (८३) गोगोमन्त्रजाः सः सोनरजयापदे (८४) वहुमानं सौख्यौ सौख्योभोजोवर्धितः ।
 (८५) उपस्थितं ससमनामधोभगवत्कृतम् । (८६) दुःसम्यक्ततमगगयो न जयाः कृताः ।
 (८७) वेगवती ससमनाः भनभगोमधोभगवत्कृताः । (८८) रुद्रविस्तारस्तोभगवत्कृतो गोगया कृता ।
 (८९) रजसागोगयो दुग्धो गोगोत्रे कृतमल्पम् । (९०) आस्थानकीततजगाद्येततजगाद्यः ।
 (९१) सोमद्योग्यलभभावीभवेत्तु रिषवस्तुभा । (९२) लौवनीगाद्यनजजायः स्नादपराक्रमम् ।
 (९३) पुष्पिताननवनजजायोग्योरजौ । (९४) वोजद्योजवजवागोमूलोपनमतीतिष्ठा ।
 (९५) अत्राति श्रुतिगामाति श्रुतागंततोयजि । (९६) यस्मात्तद्विपरीतस्यासमष्टतं प्रदर्शयते ।
 (९७) यतिर्विस्तेदयस्तु ससमभ्यान्तयौगधौ । (९८) योसः कुमारवातितातो गौतिपदा कृता ।
 (९९) विदुः प्रजापतिभगवत्कृतं तगवत्कृतम् । (१००) मानवकाश्चोदमिदं वनौ हलसुखीवसः ।
 (१) स्नादभुजं गृह्यसुनानौ संवत्सकृतं ननौ । (२) भवेत्तु विराड् कृतं प्रदिपाद् सभोजगौ ।
 (३) प्रथमं तयोमः स्नाज्जौ गौसयूरसारिणी । (४) सत्तामभसगाद्यतं भजतादुपरिस्थिता ।
 (५) एकं स्वर्गोभसगाद्यिन्दुवज्राततौजगौ । (६) जतौजगौ मूषावातान्नादुपजायः ।
 (७) दोषकं भगवतोः स्नातुशालिनीमतभागकौ । (८) चतुःस्त्रास्नादुभयरीतिवातितामभोजौ ।
 (९) सप्तद्वयव्यवस्थयो वनौ लौगौरयो कृता । (१०) सप्ततामभगो गोष्ठाननसमाश्रयः ।
 (११) मूनीवजवनागः स्नादु मूनीनपरगागः । (१२) जगतीव श्रुत्याद्यतं जतौजावथनौयवौ ।
 (१३) मवेदुः तद्विस्वितानभोमवाद्यौनलौ । (१४) स्त्रीश्रीष्टोवस्तुवेदाजलोगनिजलौसभौ ।
 (१५) जसौवसर्वं सव्याद्यतं नमभराः कृतम् । (१६) तुमुमविचिताम्यौवौनौ स्नादवत्कृतम् ।
 (१७) भुजङ्गप्रयातये स्नाद्वर्भिः सगुनीभवैः । (१८) प्रमितासरागजौ सौकान्तोत्प्रीडामतौसभौ ।
 (१९) विष्णुदेवोमभयाः प्रजापानवकाणिनी । (२०) नजोमयौ प्रतिपाद् गन्धार्थदिजगत्पि ।
 (२१) प्रहर्षिणीसमजवागोपतिर्विद्विषुच । (२२) हरिजामसजगान्किदादे वैष्टः कृता ।
 (२३) गोरानलनसागः स्नादसम्वाधानतोनौ । (२४) योगिन्द्रियनवकोननौवसनगोः स्त्राः ।
 (२५) स्त्रास्यपराजितास्नादनभानगाः स्त्राः । (२६) द्विप्रहर्षचरितगवत्कृतं तिलकानभौ ।
 (२७) चन्द्रवर्ताननौ सोमवर्त्तं नवकः कृतः । (२८) मधियुष्मनिकरासौभानिनीसौयौययः ॥
 (२९) यतिर्विस्तुस्त्राभौ नौनलगावस्तुपदाः । (३०) च्छवभगजविलासितं चयाश्चरिणीजगौ ॥
 (३१) वंशरत्नपतितं स्नादुभनानौनगौसदिक् । (३२) हरिणीनससारः सोनगौरसचतुः स्त्राः ॥
 (३३) मन्दन्तानामभनतं तगौगकिरसस्त्राः । (३४) कुसुमितलविज्ञितामतनाः व्यययाः स्त्राः ।
 (३५) रयाः स्त्राः प्रतिरथसजः सतताश्रयः । (३६) कतिः सुवनाभौ रोमनवाभननाः स्त्राः ।
 (३७) यतिस्तु निवसाद्याद्यतिहस्तं क्रमात्कृतम् । (३८) श्रुधरामनतानोमोययौनिः सप्तकायतिः ।
 (३९) सप्तद्वयव्यवस्थायो वनगाद्यभास्त्राः । (४०) व्यसुलजितं नभजाजमजानमधीशतः ।
 (४१) मनाश्चोदामननानौनम्यौ गोष्ठमातिथिः । (४२) तनूनीमतसामोभौसयौगाद्युत्तराः स्त्राः ।
 (४३) श्रौतप्रदाभमतानौनौवाद्यश्रावतः । (४४) भुजङ्गविद्युन्मिमतमनननवाद्यनौ ।
 (४५) गच्छेयसुनिमित्तं दोष्टुपकाराख्यमीदृशः । (४६) भननानतानः सोगोमूषावरीयतः ।
 (४७) नौसप्ररोदण्डः स्नादण्डः इति प्रयातकम् । (४८) रोमहृत्प्रायश्चयाद्युत्तराः कृतम् ।
 (४९) चन्द्रोत्तमिन्द्रगाद्यस्तुत्पदे सर्वशरीतया । (५०) प्रस्तारकाद्यगगयोः परस्तुष्टोः पूर्वगः ।
 (५१) नटमध्यसमेष्टः नः समेष्टं विषमेष्टुः । (५२) प्रमिलोमयुष्मनादुः हिद्विद्वक्यकनुत् ।
 (५३) सप्तद्वयव्यवस्थायो वनगाद्यभास्त्राः । (५४) तावद्वत्तदुत्थितं द्विद्वज्जन्तुतः ।
 (५५) नगसप्तद्वयव्यवस्थायो वनगाद्यभास्त्राः । (५६) सप्तद्वयव्यवस्थायो वनगाद्यभास्त्राः ।

आग्नेयम्बुन्दःसारः।

— ० : ० —

अग्निहोत्राच,—

कन्दो वक्षोः मूलजैः पिङ्गलोक्तं यथाक्रमम् ।

- (१) सर्वादिमध्यान्तगलौ स्त्री भ्यौ औ स्त्री त्रिकौ गणाः ॥ १ ॥
- (२) ऋक्सो गुरु वी पादान्ते, अनुस्वाराद् विसर्गतः ।
- (३) पूर्वो योगाद् व्यञ्जनात् सत्रात् जिह्वामूलीयत स्थाया ॥ २ ॥
- (४) उपाध्माननीयतो, दीर्घो गुरु लौ च, गलाविव ।
- (५) वसवोऽष्टौ च विज्ञेया वेदादित्यादि लोकतः ॥ ३ ॥

भूतप्रग्निप्रोक्ते महापुराणे सप्तविंशत्प्रधिकशततमोऽध्यायः ।

आग्नेये कन्दःसारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अग्निहोत्राच,—

- (१) कन्दोऽधिकारे गायत्री द्वैवी चैकाक्षरी भवेत् ।
- (२) पञ्चदशाक्षरी सा सत्रात् गजापतप्राष्टवर्णिका ॥ १ ॥

- (१) सर्वादिमध्यान्तगलौ स्त्री भ्यौ औ स्त्री त्रिकौ गणाः ।
- (२) ऋक्सो गुरु वी पादान्ते पूर्वो योगाद् विसर्गतः ।
- (३) अनुस्वाराद् व्यञ्जनात् सत्रात् जिह्वामूलीयत स्थाया ।
- (४) उपाध्माननीयतो दीर्घो गुरु लौ च गलाविव ।
- (५) वसवोऽष्टौ च सत्वारो वेदादित्यादि लोकतः ।
- (६) कन्दोऽधिकारे गायत्री द्वैवी चैकाक्षरी भवेत् ।
- (७) पञ्चदशाक्षरी सा सत्रात् गजापतप्राष्टवर्णिका ॥

यजुषां षड्गुणी गायत्री साङ्गां सत्राद् द्वादशाक्षरा ।

ऋचामष्टादशाणी सत्रात् साङ्गां वर्धत च द्वयम् ॥ १ ॥

(८) ऋचां त्रयञ्च वर्धत प्राजापतया चतुष्टयम् ।

(९) वर्धतैकैकशेषे चासुरी तु एकमुत्सृजेत् ॥ ३ ॥

उष्णिगनुष्टुब् दहती पंक्तिं स्निष्टुक् जगतप्रपि ।

(१०) तमनि ज्ञेयानि, क्रमशो गायत्रयो ब्राह्मण एव ताः ॥ ४ ॥

(११) तिस्रः तिस्रः सनाम्ब्रः सुत्र, रेकैका आर्षत्र एव च ।

(१२) प्राग्यजुषां, सञ्ज्ञाः सुत्रः चतुःषष्टिपदे लिखेत् ॥ ५ ॥

इतप्रग्निप्रोक्ते सहापुराणे अष्टाविंशतप्रधिकतिशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये स्कन्दः सारे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अग्निस्वाच,—

(१३) गायत्रयो वसवो ज्ञेया, द्वादि पादपूरणे ।

प्रादो जगतया आदितया, विराजो दिग् ईरिताः ॥ १ ॥

(१४) त्रिष्टुभो बद्धः पादः सत्रात्, स्कन्द एकादिपादजम् ।

(१५) आदं चतुष्पादतुभि, स्त्रिपात् सप्ताक्षरैः कचित् ॥ २ ॥

(१६) सा गायत्री पादनिष्ठत्, तदतत्राद्यादिषट् त्रिपात् ।

(१७) वर्धमाना षट्सप्ताष्टा, नागौ षड् नवकद्वयैः ॥ ३ ॥

(८) ऋचां त्रयञ्च वर्धत प्राजापतया चतुष्टयम् ।

(९) वर्धतैकैकशेषे चासुरी तु एकमुत्सृजेत् ।

(१०) तमिज्ञेयानि क्रमशो गायत्रयो ब्राह्मण एव ताः ।

(११) तिस्रः तिस्रः सनाम्ब्रः सुत्ररेकै का आर्षत्र एव च ।

(१२) प्राग्यजुषां सञ्ज्ञाः सुत्रः चतुःषष्टिपदे लिखेत् ॥

(१३) गायत्रयो वसवो ज्ञेयाः पादस्यापादपूरणे ।

(१४) त्रिष्टुभो बद्धः पादः सत्रात् स्कन्द एकादिपादजम् ।

(१५) आदं चतुष्पादतुभि स्त्रिपात् सप्ताक्षरैः कचित् ।

(१६) सा गायत्री पदे नीवृत्ततमप्रतिष्ठादिषट् त्रिपात् ।

(१७) वर्धमाना षट्सप्ताष्टा त्रिपात् षड् नवकद्वयैः ।

- (१८) बाराही रसद्विरन्त्रा, छन्दश्चाथ तृतीयकम् ।
 द्विपाद् द्वादशवस्त्वन्तैः, त्रिपात् तु त्रैः ऋगैः स्मृतम् ॥ ४ ॥
- (१९) उष्णिक् छन्दोऽष्टवस्त्वन्तैः पादैर्वेदे प्रकीर्तितः ।
- (२०) ककुब्धिक् वसुस्त्यत्रवस्त्वन्तैश्च त्रिपाद् भवेत् ॥ ५ ॥
 (पुर उष्णिक् पुरतश्चेद् जागतो पाद् ईरितः ।)
- (२१) परोष्णिक् परतस्तस्मात् चतुष्पादपिभिर्भवेत् ।
 साष्टाक्षरैरनुष्टुप् सप्तात् चतुष्पाच्च, त्रियान् क्वचित् ॥ ६ ॥
 आर्काक्षर्यत्रवर्णैः सप्तान् मध्येऽन्ते च क्वचिद्भवेत् ।
- (२२) वृहती जागत स्त्रयो गायत्र्याः, पूर्वको यदि ॥ ७ ॥
- (२३) तृतीयः पथग्रा भवति, द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी ।
- (२४) स्तम्भोग्रीवी कौष्टुकेः सप्तात् पञ्चे उरोवृहत्तत्रपि ॥ ८ ॥
- (२५) उपरिष्ठाद्वृहत्तत्रन्ते, पुरस्ताद्वृहती पुनः ।
- (२६) क्वचिन् नवकाश्चत्वारो दिग्दिग्वस्तुष्टवर्णिका ॥ ९ ॥
- (२७) महावृहती जागतेः सप्तात् त्रिभिः, सतो वृहत्तत्रपि ।
- (२८) तारिङ्गनः, पङ्क्तिच्छन्दः सप्तात् स्वर्यत्रार्काष्टाष्टवर्णकैः ॥ १० ॥
- (२९) पूर्वौ चेदयुजौ सतः पङ्क्तिश्च विपरीतौ ।

- (१८) बाराहीरसद्विरन्त्राः छन्दश्च तृतीयकम् ।
 (१९) उष्णिक् छन्दोऽष्टवस्त्वन्तैः पादैर्वेदे प्रकीर्तितः ।
 (२०) ककुब्धिक् वसुस्त्यत्रवस्त्वन्तैश्च त्रिपाद् भवेत् ।
 (२१) परोष्णिक् परतस्तस्मात् चतुष्पादात् त्रिभिर्भवेत् ।
 (२२) वृहती जागत्यास्त्रयो गायत्र्याः पूर्वको यदि ॥
 (२३) तृतीयः पथग्रा भवति द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी ।
 (२४) स्तम्भोग्रीवा कौष्टुकेः सप्तात् पञ्चे उरोवृहत्तत्रपि ॥
 (२५) उपरिष्ठाद्वृहत्तत्रन्ते पुरस्ताद्वृहती पुनः ।
 (२६) क्वचिन् नवकाश्चत्वारो दिग्दिग्वस्तुष्टवर्णिकाः ।
 (२७) महावृहती जागतेः सप्तात् त्रिभिस्ततो वृहत्तत्रपि ।
 (२८) तारिङ्गनः पङ्क्तिच्छन्दः सप्तात् स्वर्यत्रार्काष्टाष्टवर्णकैः ॥
 (२९) पूर्वौ चेदयुजौ सतः पङ्क्तिश्च विपरीतौ ।

- प्रसारपंक्तिः पुरतः, परादासारपङ्क्तिका ॥ ११ ॥
 (विष्टारपंक्तिरन्तर्देद् दृष्टिः संसारपंक्तिका ।)
 अक्षरपंक्तिः पञ्चका स्वत्वार, स्वाल्पशो ह्ययम् ।
 (३०) पदपंक्तिः पद भवेच्चतुष्कं षट्ककं त्रयम् ॥ १२ ॥
 (३१) पद्यत्रा पञ्चभिर्गायत्रैः षड्भिश्च जगती भवेत् ।
 एकेन त्रिष्टुब्जप्रोतिष्ठाती तथैव जगतीरिता ॥ १३ ॥
 (३२) पुरस्ताज्जप्रोतिः प्रथमे मध्ये जप्रोतिस्तु मध्यतः ।
 उपरिष्ठाज्जप्रोतिरर्ण्याद् एकस्मिन् पञ्चके तथा ॥ १४ ॥
 (३३) भवेच्छन्दः शङ्खुमती, षट्के छन्दः ककुम्भती ।
 (३४) त्रिपादगिष्ठमध्या सत्रात् सा पिपीलिकमध्वरमा ॥ १५ ॥
 (३५) विपरीता यवमध्वरा, निष्टदेकेन वर्जिता ।
 (३६) भुरिगेकेनाधिकेन, द्विहीना च विराड् भवेत् ॥ १६ ॥
 स्वराट् सत्राद् द्वाभ्यामधिकं, सन्दिग्धो देवतादितः ।
 आदिपादान् निचयः सत्रात् छन्दसां देवताः क्रमात् ॥ १७ ॥
 (३७) अग्निः सूर्यः शशी जीवो वरुणश्चेन्द्र एव च ।
 विश्वे देवाश्च, षड्जाद्याः स्वराः षड्जो द्रवः क्रमात् ॥ १८ ॥
 गान्धारो मध्यमश्चैव पञ्चमो धैवतस्तथा ।
 (३८) निषादः, वर्णाः श्वेतश्च सारङ्गश्च पिशङ्गकः ॥ १९ ॥

- (३०) पदपंक्तिः पदभवेच्चतुष्कं षट्ककं त्रयम् ।
 (३१) षट्कपञ्चभिर्गायत्रैः षड्भिश्च जगती भवेत् ।
 (३२) पुरस्ताज्जप्रोतिः प्रथमे मध्ये जप्रोतिस्तु मध्यतः ।
 (३३) भवेच्छन्दः शङ्खुमती षट्के छन्दः ककुम्भती ।
 (३४) त्रिपादगिष्ठमध्या सत्रात् सा पिपीलिकमध्वरमा ।
 (३५) विपरीता यवमध्वरा निष्टदेकेन वर्जिता ।
 (३६) भूमिजैः केनाधिकेन द्विहीना च विराट् भवेत् ।
 (३७) अग्निः सूर्यः शशी जीवो वरुणश्चेन्द्र एव च ।
 (३८) निषादवर्णाः श्वेतश्च सारङ्गश्च पिशङ्गकः ।

आग्नेयच्छन्दःसारः ।

कृष्णो नीलो लोहितश्च गौरो गायत्रीसुख्यके ।

(३८) ... ..

(४०) अग्निवेश्यः काश्यपश्च गौतमाङ्गिरसौ क्रमात् ।

भार्गवः कौशिकश्चैव वाशिष्ठो गोत्रमौरितम् ॥ २० ॥

इतः प्रग्निप्रोक्ते मन्त्रापुराणे एकोनत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अग्निश्वाचः,—

चतुःशतसुत्कृतिः स्यादुत्कृतेष्वतुर सप्तजत् ।

(४१) अभिसंव्याप्रेष्यः कृति स्नानि छन्दांसि वै पृथक् ॥ १ ॥

(४२) कृतिश्चातिष्ठतिष्ठती अतः प्रष्टिश्चाष्टिरित्यतः ।

(४३) अतिष्ठकरी प्रकर्ष्यप्रतिजगतौ जगतप्रपि ॥ २ ॥

छन्दोऽत्र लौकिकं सप्तञ्च आर्षमात्रैष्टुभात् स्मृतम् ।

(१) त्रिष्टुप् पंक्तौ च दृष्टी अनुष्टुबुष्णिगौरितम् ॥ ३ ॥

(१) गायत्री सप्तात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सप्त ।

(४४) (१) अतुप्रक्तयोक्ता आदिश्च एकैकाक्षरवर्जितम् ॥ ४ ॥

चतुर्भागो भवेत् पादो, गणच्छन्दः प्रदर्शयते ।

(४५) तावत्तः सप्तद्रा गणो, स्यादिमध्यान्तर्गताः ॥ ५ ॥

(४६) चतुर्लः पञ्च च गणा, आर्यालक्षणमुच्यते ।

(३८) गौरोचनाभाः कृतवोजे प्रोतिच्छन्दोऽहिमप्रभलम् ।

(४०) अग्निवेश्यः काश्यपश्च गौतमाङ्गिरसौ क्रमात् ।

(४१) अभिसंव्याप्रेष्यः कृति स्नानि छन्दांसि वै पृथक् ।

(४२) कृतिश्चातिष्ठतिष्ठती अतः प्रष्टिश्चाष्टिरित्यतः ।

(४३) अतिष्ठकरी प्रकर्ष्य प्रोतिष्ठतिजगतौ जगतप्रपि ।

(४४) अतुप्रक्तयोक्ता आदिश्च एकैकाक्षरवर्जितम् ।

(४५) तावत्तः सप्तद्रा गणो, स्यादिमध्यान्तर्गताः ।

(४६) चतुर्लः पञ्च च गणा, आर्यालक्षणमुच्यते ।

- (४७) स्वरार्धं चार्धं सप्तादायां विषमे न जः ॥ ६ ॥
 (४८) षष्ठो जो नलपूर्वा सप्ताद् द्वितीयादि पदं नले ।
 सप्तमेऽन्ते प्रथमादि, द्वितीये षष्ठमे नले ॥ ७ ॥
 (४९) अर्धं पदं प्रथमादि षष्ठ एको लघु भवेत् ।
 (५०) त्रिषु गणेषु पादः सप्तादायां पञ्चमार्धके स्मृता ॥ ८ ॥
 विष्णुतान्याय चपला शुक्लमध्वप्रगतौ च जौ ।
 द्वितीयचतुर्थौ, पूर्व च चपला सुखपूर्विका ॥ ९ ॥
 (५१) द्वितीये जघनपूर्वा चपलायैत्रा प्रकीर्तिता ।
 (५२) उभयोर्महाचपला, गीतिराद्यार्धतुल्यका ॥ १० ॥
 अन्येभार्धनोपगीतिश्चैतिसिन्धोत्कमात् स्मृता ।
 (५३) अर्धं वसुगणा आर्यागीति, स्कन्दोऽयं मालया ॥ ११ ॥
 (५४) वैतालीयं द्विस्वरा सप्तादयुक्पादे समे सुजः ।
 (५५) वसवोऽन्ते रत्नगात्र, गौपस्कन्दसकं भवेत् ॥ १२ ॥
 (५६) भगणान्तापातलिका, श्रेष्ठे परेण पूर्वात् ।
 (५७) न साकं षट् चामिश्रा युक्, प्राचत्रष्टतिः प्रदर्शयते ॥ १३ ॥

- (४७) स्वरार्धं चार्धं सप्तादायां विषमे न जः ।
 (४८) षष्ठोजोनलपूर्वाद्याद्वितीयादिपदं नले ।
 (४९) अर्धं पदं प्रथमादिषष्ठ एको लघु भवेत् ।
 (५०) त्रिषु गणेषु पादः सप्तादायां पञ्चमार्धके स्मृता ।
 (५१) द्वितीये जघनपूर्वा चपलायैत्रा प्रकीर्तिता ।
 (५२) उभयोर्महाचपलागीतवाद्यार्धतुल्यका ।
 (५३) अर्धं वसुगणा आर्यागीतिस्कन्दोऽयं मालया ।
 (५४) वैतालीयं द्विस्वरा सप्तादयुक्पादे समे नलः ।
 (५५) वसवोऽन्ते रत्नगात्रगौपस्कन्दसकं भवेत् ।
 (५६) भगणान्तापातलिका श्रेष्ठे परेण पूर्वात् ।
 (५७) साकं षट् चामिश्रा युक् प्राचत्रष्टतिः प्रदर्शयते ।

- (५८) पञ्चमेन पूर्वः साकं तृतीयेन सह चायुक् ।
 (५९) उदीचप्रवृत्तिः, आभ्यां सग्राद् सुगपञ्च प्रवृत्तकम् ॥ १४ ॥
 (६०) अयुक् चारुहासिनी सग्राद्, सुगपरान्तिका भवेत् ।
 (६१) गन्ता द्विर्वसवश्चैव मातासमकमौरितम् ॥ १५ ॥
 (६२) भवेत् लो नवमो, लश्च द्वादशो वानवासिका ।
 (६३) विश्वोकः पञ्चमाष्टमौ, चित्वा नवमकश्च लः ॥ १६ ॥
 परबुक्ते नोपचित्वा, पादाकुलकमितप्रतः ।
 (६४) गौतार्थग्रा लो, गश्चेत् सौम्या, लः पूर्वो ज्योतिरीरिता ॥ १७ ॥
 (६५) सग्राच्छिखा विपर्ययसार्धा, चूलिका समुदाहृता ।
 (६६) एकोनत्रिंशदन्ते गः, लां येन न समा गताः ।
 (६७) गुरोरितेप्रव सङ्ख्या सा वर्णाज्ज्ञेया विपर्ययात् ॥ १८ ॥
 द्वात्रिंशदन्ते महापुराणे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥
 आग्नेये खण्डः सारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अग्निस्वाच,—

दत्तं सप्तं चार्धसप्तं विषमञ्च त्रिधा वदे ।

- (५८) पञ्चमेन पूर्वसाकं तृतीयेन सह चायुक् ।
 (५९) उदीचप्रवृत्तिचित्रा सातसुगपञ्चप्रवर्तकम् ।
 (६०) अयुक् चारुहासिनी सग्राद् सुगपरान्तिका भवेत् ।
 (६१) सग्राच्चिर्वसवश्चैव मातासमकमौरितम् ।
 (६२) भवेत् लवमौलश्च द्वादशो वानवासिका ।
 (६३) विश्वोकः पञ्चमाष्टमौ चित्वा नवमकश्च लः ।
 (६४) गौतार्थलोपश्चेत् सौम्या लः पूर्वाज्योतिरीरिता ।
 (६५) सग्राच्छिखा विपर्ययसार्धा चूलिका समुदाहृता ।
 (६६) एकोनत्रिंशदन्ते गः स्याज्ज्ञेयसमागताः ।
 (६७) गुरोरितेप्रव सङ्ख्या वर्णाज्ज्ञेया विपर्ययात् ।

- (६८) समं तावत्कृत्वः कृतमर्हसमश्वाकारयेत् ॥ १ ॥
 (६९) विषमश्च राशून्नं, गलट्फं समान्यपि ।
 (७०) ग्लौ चतुः प्रमाणी सत्रात्, आभ्यामन्यद् वितानकम् ॥ २ ॥
 (७१) पादसत्रावुष्ट्रं वक्तुं सत्रात् सनौ न प्रथमात् स्मृतौ ।
 (७२) वान्यद् यच्चतुर्थ्याद् वर्षात्, पथ्या ज्ञेया जुजो जतः ॥ ३ ॥
 (७३) विपरीता अथान्वेषां, चपला अशुजस्त नः ।
 (७४) विपुला शुगलः सप्तमः सर्वं तत् सैतवसत्र च ॥ ४ ॥
 (७५) स्त्री न्तौ वा विपुलानेका वक्तुजातिः समीरिता ।
 भवेत् पदचतुर्थं चतुर्वृद्ध्या पदेषु च ॥ ५ ॥
 (७६) शुद्धवान्त आपोडः, प्रतप्रापीडो गगादिकः ।
 (७७) प्रथमसत्र विपर्ययासे मञ्जरी रावली क्रमात् ॥ ६ ॥
 (७८) भवेदमृतधाराख्या उद्गताद्युच्यतेऽधुना ।
 (७९) एकतः सजसलाः स्युर्नसौ जो गोऽथ भो नजौ ॥ ७ ॥
 (८०) लो गोऽथ सजसा जो ग स्मृतीयचरणस्य तु ।

- (६८) समं तावत्कृतमर्हसमश्वाकारयेत् ।
 (६९) विषमश्च राशून्नं गलट्फं समान्यपि ।
 (७०) ग्लौ चतुः प्रमाणी सत्रात् आभ्यामन्यद् वितानकम् ।
 (७१) पादसत्रावुष्ट्रं वक्तुं सत्रात् सनौ न प्रथमा स्मृतौ ।
 (७२) वान्यद् यच्चतुर्थ्याद् वर्षात् पथ्या ज्ञेया जुजो जतः ।
 (७३) विपरीतमथान्वेषां चपला अशुजस्तनः ।
 (७४) विपुला शुगलः सप्तमः सर्वं तत् सैतवसत्र च ।
 (७५) स्त्री न्तौ वा विपुलानेका वक्तुजातिः समीरिता ।
 (७६) शुद्धवान्त आपोडः प्रतप्रापीडो गगादिकः ।
 (७७) प्रथमसत्र विपर्ययासे मञ्जरी रावली क्रमात् ।
 (७८) भवेदमृतधाराख्या उद्गताद्युच्यतेऽधुना ।
 (७९) एकतः सजसलानः स्युर्नसौ जो गोऽथ भौ नजौ ।
 (८०) लो गोऽथ सजसा जो ग स्मृतीयचरणस्य च ।

- (८१) सौरभकं रनभगा, ललितञ्च ननौ ससौ ॥ ८ ॥
 (८२) उपस्थितप्रभुपितं दृथगाद्यं मसौ जभौ ।
 (८३) गो गोऽय सनजा रो गः, नौ सोऽय ननना जयौ ॥ ९ ॥
 (८४) वर्षमानं नौ स्त्री नसौ अयो तो जो २ ईरिता ।

शुद्धविराड्‌र्षभाख्यं वक्षे चार्धसमं ततः ॥ १० ॥

इतःप्रतिप्रोक्ते महापुराण्ये विषमकथनं नाम एकत्रिंशदधिक-

त्रिंशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अग्निश्वाच,—

- (८५) उपचित्तकं सससला गोऽय भो भभगा गय ।
 (८६) द्रुतमध्या भभभगा गयो नजजयाः स्मृता ॥ १ ॥
 (८७) वेगवती सससगा भभभगा गयो स्मृता ।
 (८८) भद्रविराट् तजजगा मसजा गो गय स्मृता ॥ २ ॥
 (८९) सजसा गोऽय भो रो नो गो गो वै केतुमतप्रपि ।
 (९०) आख्यानिकी ततजगा गयो जतजगा गय ॥ ३ ॥
 (९१) सौ सलौ गय नौ भो आ भवेद्धरिणवस्त्रभा ।
 (९२) नौ रलौ गय नजजा रः सत्रादपरवत्तकम् ॥ ४ ॥
 (९३) पुष्पिताया ननरया नजजा रो गयो, रजौ ।
 (९४) रो जयो जरजा रो गो शुजि यवमती, शिखा ॥ ५ ॥
 (९५) अष्टाविंशतिला गान्ता त्रिंशत्तान्तगतो शुजि ।
 (९६) खञ्जा तद्विपरीता सत्रात् समष्टत्तं प्रदर्शयते ॥ ६ ॥

इतःप्रतिप्रोक्ते महापुराणे अर्धसमवर्णनं नाम

द्वात्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अग्निहोत्र, —

- (८८) यति विच्छेद इत्युक्तं सप्तमथा तथौ गणौ ।
 (८९) जसौ गः कुमारललिता, भौ गौ चित्तपदा स्मृता ॥ १ ॥
 (९०) विदुःश्रुता भमगगा, गणैर्भतलगैर्भवेत् ।
 (१००) मानवकाकीडितकं, नौ सो हलसुखी स्मृता ॥ २ ॥
 (१) नौम् भुजङ्गशिष्टुष्टता, न्यौ गौ हंसवत् तथा ।
 (२) भवेच्छुद्धविराड् वृत्तं प्रतिपादं मसौ जगौ ॥ ३ ॥
 (३) पणवो मनया गः सप्रात्, जौ गौ मयूरसारिणी ।
 (४) मन्ता भमसगा वृत्तं, तजजा ग उपस्थिता ॥ ४ ॥
 (५) वक्रवती भमसगा, इन्द्रवज्रा ततौ जगौ ग् ।
 (६) जतौ जगौ शूषपूर्वा, आद्यन्तावुपजातयः ॥ ५ ॥
 (७) दोषकं भमभा गौ सप्रात्, शालिनी भतता गगौ ।
 (८) वतुःखरा सप्राद्, अमरविलसिता भभौ नलौ ग् ॥ ६ ॥
 (९) ससुद्रा अथ ऋषयो, नौ रलौ गो रथोद्धता ।
 (१०) स्वागता रनभा गो गो, वृत्ता ननसगाश्च गः ॥ ७ ॥
 (११) श्येनी रजरत्ना गो वातोर्नी भमतगा गय ।
 (१२) जगती, वंशस्था वृत्तं जतौ ज्यौ, अथ तौ जरौ ॥ ८ ॥
 इन्द्रवंशा, तोटकं सै श्रुतिर्भिः, प्रतिपादतः ॥
 (१३) भवेद् द्रुतविलखिता भभौ भरौ, अथो ननौ ॥ ९ ॥
 (१४) स्यौ श्रीमुटो वसुवेदा, जलोद्धतगतिर्जसौ ।
 (१५) जसौ रसर्तवन्धाथ, ततं ननमराः स्मृतम् ॥ १० ॥
 (१६) कुलमन्त्रिचिता न्यौ नो यो, नौ रौ स्याच्चक्षुलाक्षिका ।
 (१७) भुजङ्गप्रयातं यैः स्याच्चतुर्भिः, खन्विणौ च रैः ॥ ११ ॥
 (१८) प्रमिताक्षरा सजौ सौ, कान्तात्पीडा भभौ समौ ।
 (१९) वैश्वदेवी भमयथा पञ्चाङ्गा, नवमाशिनौ ॥ १२ ॥
 (२०) नजैः भवौ प्रतिपादं गणा, अतिजगत्पि ।

(२१) प्रहर्षिणी मनजरा गो यतिर्वज्रिदिनु च ॥ १३ ॥

(२२) श्विरा जभसजगा श्विन्ना वैदेर्ग्रहैः स्मृता ।

मत्तमयूरं मतयाः सगौ वेदग्रहे यतिः ॥ १४ ॥

(२३) गौरी नननसा गः स्याद्, असखाधा मतौ नसौ ।

(२४) गो ग इन्द्रियनवकौ, ननौ रसलगाः स्वराः ॥ १५ ॥

(२५) स्वराश्चापराजिता स्थान्, ननभा नलगाः स्वराः ।

(२६) द्विः प्रचरणकलिता, वसन्ततिलका तमौ ॥ १६ ॥

जौ गौ, सिंहेन्द्रता सा स्थान् सुनेरुर्द्धर्षिणी च सा ।

(२७) चन्द्रवर्मा नननाः सो, मालर्तुनवकः स्मृतः ॥ १७ ॥

(२८) मण्डिगुणनिकरासौ, मालिनी ननौ मयौ यः ।

(२९) यतिर्वसुस्वरा, भो रो नननगाः स्वरग्रहाः ॥ १८ ॥

(३०) ऋषभगजविलसितं, श्लेया शिखरिणी यमौ ।

(नृसौ भूलौ ग ऋतुभौ रुद्रैः, पृथ्वी जसौ जसौ यलौ ।)

गो वसुग्रहविच्छिन्ना पिङ्गलेनेरिता पुरा ॥ १९ ॥

(३१) वंशपत्नपतितं सप्राद् भरना भौ लगौ सदिक् ।

(३२) हरिणी नसमा रः सो लगौ रसचतुःस्वराः ॥ २० ॥

(३३) मन्दाक्रान्ता मभनताः सगौ गवधिरसस्वराः ।

(३४) कुसुमितलतावेक्षिता मतनाः ययौ घराः ॥ २१ ॥

(३५) रसाः स्वराः प्रतिपार्दः मसजाः सतताश्च गः ।

शाहूलविक्रीडितं सप्रादादित्यसुनयो यतिः ॥ २२ ॥

(३६) कृतिः, सुवदना भो रो भनया भलगाः स्वराः ।

(३७) यतिर्मुनिरसा श्वाथ, श्विति वृत्तं क्रमात् स्मृतम् ॥ २३ ॥

(३८) खग्धरा मरभा नो यो ययौ त्रिःसप्तका यतिः ।

(३९) मद्रयं भरना रो नो रनगा दशभास्वराः ॥ २४ ॥

(४०) अश्वललिलं नजभा जभजा भलगीभतः ।

(४१) मत्ताक्कीडा ममतम्बु गौ भलौ गोऽष्टमतिथिः ॥ २५ ॥

- (४२) तनू भतनसा भो भो नयौ वाणशराकेतः ।
 (४३) कौश्वपदा भमसभा नौ नौ ग् वाणशराष्टतः ॥ २६ ॥
 (४४) भुजङ्गविज्जम्भितं भमतना ननरा सलौ ।
 (४५) गष्टे भसुनिगिच्छे दो, क्षपवाद्याख्यमौष्टम् ॥ २७ ॥
 (४६) मनना ननना नः सो गगौ ग्रहच्छतुरसात् ।
 (४७) नौ सप्त रो दण्डकः स्याच्चण्डष्टिप्रपातकम् ॥ २८ ॥
 (४८) रेफट्टह्यार्षार्णवी सुप्र व्यीलजीमूतसुख्यकाः ।

श्रेष्ठे वै प्रचिता ज्ञेया गाथाप्रसार उच्यते ॥ २९ ॥

इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे समष्टतवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंश-

दधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अग्निह्वाच,—

- (४९)-छन्दोऽज्ञासिद्धं गाथा स्यात्, पादे सर्वसुरौ तथा ।
 (५०) प्रसार आद्यगोऽथो लः परतुल्योऽथ पूर्वगः ॥ १ ॥
 (५१) नष्टमध्ये समेक्षे लः समेर्धं विषमे रुचः ।
 (५२) प्रतिलोमयुष्मं लादं द्विष्टिष्टक एकवृत् ॥ २ ॥
 (५३) सङ्ख्या द्विरर्धं, रूपे शून्यं, शून्ये द्विरीरितम् ।
 (५४) तावदर्धं तद्वयुषितं, द्विर्द्वयन्तु तदन्ततः ॥ ३ ॥

परे पूर्णं परे पूर्णं मेरुः प्रसारतो भवेत् ।

- (५५) लक्ष्यसङ्ख्या दत्तसङ्ख्या चाद्याङ्गुलमथोर्ध्वतः ॥
 (५६) सङ्ख्यैव द्विगुणैकोना छन्दःसारोऽयमीरितः ॥ ४ ॥
 इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे प्रसारनिरूपणं नाम चतुस्त्रिंश-

दधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीनारायणभट्टविरचितया व्याख्या

सहितम्

वृत्तरत्नाकरम् ।

अनुक्रमः ।

	पृष्ठा
१। परिभाषाध्यायः	२१
२। मात्वाटन्ताधिकारः	३७
आर्याप्रकरणम्	३७
गीतिप्रकरणम्	४४
वैतालीयप्रकरणम्	४७
वक्तृप्रकरणम्	५१
मात्रासमप्रकरणम्	५५
द्विखण्डकप्रकरणम्	६०
३। समष्टन्ताध्यायः	६२
उक्तादिप्रकरणम्	६२
दण्डक प्रकरणम्	७६
४। अर्धसमाध्यायः	७८
५। विषमाध्यायः	८१
चतुर्द्विप्रकरणम्	८३
उज्जताप्रकरणम्	८५
उपस्थितप्रचुपितप्रकरणम्	८६
गाथाप्रकरणम्	८७
प्राकृतप्रकरणम्	८०
६। प्रस्ताराध्यायः	१००

Explanations.

- A. *Taranatha* Tarkavacaspati's edition.
  - B. Beneres Edition with Hari Bhaskara's commentary.
  - D. The ordinary Beneres Edition.
  - P. Visvanatha Shastri's edition of Pingala with Halayudha.
- Pra. or प्रा० पि०. Prakṛta Pingala with Ravikara's commentary lent by a Beneres Pandit.
- ( ) indicates that such passages have been supplied by me.
-

सटीक उत्तरत्नाकरम् ।

— ० : ० —

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

नत्वा गणेशं वाग्देवीं पिङ्गलं मातरं गुरुम् । अन्यानपि च भाष्यादि-
कर्तृकान्दोविशारदान् ॥ १ ॥ श्रीभट्टरामेश्वरस्वरिस्तु नारायणः स्वाम-
निश्चय बुद्धिम् । संक्षेपवृत्तत्रया विवृतिं सुवृत्तरत्नाकरे व्यक्ततया मनोति ॥ २ ॥
विशिष्टशिष्टाचारमूलभूत “स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा” इत्यादिवैदिकलिङ्ग-
कल्पितश्रुतिप्रमाणकविशिष्टेष्टदेवतानमस्कारजनितानिर्विघ्नतादिः स्वनाम-
कीर्तनपूर्वकं स्वश्रयस्य श्रयान्तरैरधिगतार्थताञ्च सूचयन् सप्रयोजनं कर्तव्यं
सामान्यज्ञानपूर्वकविशेषजिज्ञासुप्रवृत्तिसिद्धयर्थं सामान्यतः प्रतिजानीते
सुखेत्यादिश्लोकत्रयेण ।

सुखसन्तानसिद्धयर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितम् ।

गौरीविनायकोपेतं शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ १ ॥

वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः * पद्मेन्द्रकोऽभूद्भिज्जोत्तमः । * पठेत्तदा । A.

तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः शिवपादार्चने रतः ॥ २ ॥

तेनेदं क्रियते छन्दो लक्षणलक्षणसंयुतम् ।

वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखसिद्धये ॥ ३ ॥

ब्रह्माच्युताभ्यां विधातृविष्णुभ्यां अर्चितं पूजितं गौरीया पाषाण्या
विनायकेन गणाधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां
वा शङ्करं सुखकर्तारं एवविधं शङ्करं महादेवं सुखसन्तानसिद्धयर्थं

प्रणामजनिताविघ्नतादिसम्भूताव्याकुलीभावबुद्धिवैभवादिजनितसुखपरम्परा-
 प्राप्तार्थं तेन केदारेण इदं छन्दः कियत इति तृतीयश्लोकेनानुयः । वेदानाम्
 च्छगादीनामर्थं शैवशास्त्राणि च सद्ग्रन्थामलादीनि जानातीतिप्रवर्दिषः पथे-
 कसंज्ञो द्विजोत्तमो ब्राह्मणोत्तमोऽभूत् । तस्य पुत्रः केदारनामा शिवचरणा-
 रविन्दपूजनतत्परोऽस्ति लक्ष्मणोदाहरणेन मातावर्णन्यतरनियतात्मकेन
 छन्दसा लक्षणेन च तन्नियमकथनात्मकेन छन्दसा तदभिन्नेन युक्तं लक्षमेव
 लक्षणमिति विशदः उत्तररत्नामाकरः खनि यत् तत् यद्वा आकरः समूहो यत्
 'आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठः' कथ्यते इति विश्वप्रकाशोक्तेः । एतथैवानु-
 र्थसंज्ञया नाम प्रसिद्धं छन्दस्तत्प्रतिपादकत्वाच्चित्तं तच्छास्त्रं बालानां छन्दः-
 शास्त्राज्ञानानां सुखेनात्मोपासेन सिद्ध्यै छन्दोज्ञानार्थं कियत इत्यर्थः । सुख-
 पदस्य प्रथमप्रयोगादेतच्छ्रवणेन ओहृणां सुखातिशयः सूचितः । यद्वा बाल-
 प्रतिपत्तेः प्रयोजनत्वेऽपि स्वप्रयोजनत्वाभावादेतद्भ्रमजनितबालवृत्तपत्ति-
 जनितोपकारादृष्टेन जनिष्यमाणस्वर्गादिसुखपरम्परैव खेष्टस्यप्रयो-
 जनत्वेनानेन निर्दिश्यते । ब्रह्मविष्णुगौरीविनायकम् तेन मङ्गलान्तरं
 तदनु स्मृतिसंरूपं सूचितम् । शङ्करमित्यत्र शंशब्दस्याव्ययत्वाद्भिन्नतन्त्रत्वाभा-
 वात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति न भवति । द्विजोत्तमग्रहणेन च ब्राह्मण-
 कर्तृत्वादेतस्य ग्रन्थस्य अवर्णदोषाभावः सूचितः । लक्ष्मणादीनां लक्ष्येभ्यः
 काव्यादिभ्यः केवललक्षणेभ्यश्च सूत्रादिभ्यो भिन्नलक्षणलक्षणेभ्यश्च वृत्तादिभ्यो
 ऽतिशय इति सूचितः । एवं सामान्यतो ग्रन्थकरणं प्रतिज्ञाय पूर्वाचार्योक्ति-
 मूलकतया सकल्पितताशङ्काजनितश्रोतनादरं निराकर्तुं प्रतिपाद्यमर्थ-
 विशेषतः प्रतिजानीते ।

पिङ्गलादिभिरार्थैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।

मातावर्णविभेदेन छन्दसादिह कथ्यते ॥ ४ ॥ इति ।

पिङ्गलेन सूत्रकर्तृ आदिपदाद् भाष्यकारादिभिश्चाचार्यैरवधेय-
 यचने प्रलौकिकं छन्दो मातावर्णविभेदेन इदं गाताच्छन्द आर्थप्रादि इदं

कस्तूतानुरोधेनायं कम उक्तः । “धी श्री स्त्री म्” “वरा सा य्” “का रुहा
र” “वसुधा स्” “सा ते क ज्” “कदा स ज्” “किं वद भ्” “न हसन्”
“ग ल्” इति क्रमेण गणान् लक्षयति ॥

सर्वगुणैर्मुखा त्तर्कैर्वरावन्तगलौ सतौ ।

ममथाद्यौ ज्भौ त्रिलोकोष्टौ भवन्तत्र गणास्त्रिकाः ॥ ७ ॥ इति ।

अत्र छन्दःशास्त्रे अष्टौ त्रिकाक्षप्रचरा गणा भवन्ति चतुरक्षरा गणा मा
भूदिति त्रिका इत्युक्तम् । परिमाणेन तानाह सर्व्वेति, सर्व्वे गवो गुरवो
यसिन्त्रसौ सर्व्वेण, नासैकदेशे नासग्रहणमिति न्यायेन गुणब्दो गुरुवाची एवं
लघुब्दो लघुवाची एवं सर्व्वत्वं, मः मगणः । सुखे आदौ अन्तर्मध्ये लो लघुर्ययो-
स्तौ यरौ यगणरगणौ । अन्ते गलौ गुरुलघूययो लौ क्रमेण सतौ सगणतगणौ ।
गु गुरुर्मध्य आद्ये च ययोस्तौ ज्भौ जगणभगणौ । त्रिलस्त्रिलघुर्नः नगणः ।
एतेषां प्रस्तारो यथा, मः ५५५, यः १५५, रः १५५, सः ॥५, तः ५५१, जः
१५१, भः ५ ॥, नः ॥ । एतेषां कमनियमश्च प्रस्तारे प्रकटीभविष्यति ॥ अन्य-
त्रापि मादौनां स्वरूपमुक्तम् ॥ “मस्त्रिगुण स्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुणः पुन-
रादिलघु र्थः । जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुणः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥”
इति । अनैत्रसु देवताफलस्वरूपाख्येषामुक्तानि “भो भूमिस्त्रिगुणः त्रियं
दिशति, यो दृष्टिं जलञ्चादिलो, रोऽग्निर्मध्यलघु विनाशमनिलो देशाटनं
सोऽन्तप्रगः । ततो व्योमान्तलघु र्धनामहरणं, जोऽर्को रजं मध्यगो, भस्वन्द्रो
यश्च उज्ज्वलं सुखगुणं नौ नाक आयुस्त्रिलः” इति ॥ इदञ्च फलं काव्यनाटकस्य
तत् कर्तुः पठितुं वा यथायोग्यं व्यस्तं समुचितं वा ज्ञेयम् । यत्र नायकादिभिः
प्राचीनो देवतादिः स्वकल्पितो वाक् कर्तुः श्रोतृणाञ्चेत्यादि । कश्चित् देवता-
मात्रमवादि “दृष्टौ जलशिखिवायुगगनं सूर्यश्चन्द्रमा नाकः । प्रस्तारकमवशतो
देवां ज्ञेया यथामङ्गुलम्” इति । अथ यदि दैवाद् दृष्टफलो गणः काव्यादौ
कृतः तद्गणार्थं द्वितीयो गणः शोध्यः तत्र मगणनगणौ मित्संज्ञौ भगणयगणौ
भृत्यौ जताबुदासीनौ रसावरीनीचौ च । तदुक्तं “मनौ मित्ते भयौ भृत्याबुदा-

सीनौ जतौ स्मृतौ । रसावरौ नीचसंज्ञौ ज्ञेयावेतौ मनोविभिः” इति ।
तथा च यदि मितगणान् मितगणस्तदा समृद्धादि फलम्, मितगणाद् भृत्यगणो
जयादिशुभम्, मित्रादुदासीने शून्यकम्, मित्राच्छत्रौ बन्धुपौडा, भृत्या-
न्मित्रे तु सर्वकार्यप्रसिद्धिः, भृत्याद्भूतेषु सर्वो लाभः, भृत्यादुदासीने
धननाशः । भृत्याद्वैरिणि शोकः । उदासीनान्मित्रं किञ्चिदेव कार्यप्रसिद्धिः,
उदासीनाद्भूतेषु सर्वं वशाः, उदासीनादुदासीने न शुभं न चाशुभम्,
उदासीनाच्छत्रौ स्वजनवैरम्, (शत्रो मिते श्वम्,) शत्रो भूतेषु गृहिणीनाशः,
शत्रोऽुदासीने स्वकुलक्षयः, शत्रोः शत्रौ काव्यनायकनाशो भवति इति गण-
युगफलम् । तदुक्तं “मित्रान्मित्रादयः सुप्रयदि धनसुदयं शून्यं बन्धुपौडा
भृत्यान्मित्रादयश्चेद् दृष्टिमधिकगुणं हानिशोकौ च कुर्युः । औदास्यार्थाच्च
मित्रादय इह कुसखा धैर्यप्रसीपत् स्ववैरं शत्रोर्मित्रादयश्चेद्भूममय गृहिणी
नाशमाधिं विनाशम् ॥” इति । तथा “मित्रान्मित्रं विधत्ते प्रचुरधनमयो
मित्ततो भूतप्रसंज्ञः स्थैर्यं मित्रादुदासो न किमपि च फलं मित्ततः शत्रुसंज्ञः ।
बन्धोः पौडामयो सप्राद्यदि खलु नियतं भृत्यतो मित्तसंज्ञः सर्वं कार्यं च भ-
ृत्याद्भूतगण इह चेदायतिः सर्वलोके ॥ भृत्याच्चेत् स्यादुदासो धनविगममयो
भृत्यतः शत्रुसंज्ञः शोकं कुर्येत्प्रादुदासाद् यदि भवति तदा मित्तसंज्ञोऽल्पका-
यं । तस्माद्भृत्यः प्रभुत्वं तत इह सततं स्यादुदासोऽपि नाशं तस्माच्छत्रुः
स्ववैरं विविधगुणहरं सर्वसत्कार्यप्रनाशम् ॥ शत्रोर्मित्रं शून्यं यदि भवति
ततो भृत्यसंज्ञो गृहिण्या नाशं तस्मादुदासो धनहरमधिकं दुःखदारिद्र्य-
शोकम् ॥ शत्रोः शत्रु भवेच्चेद् द्विगुणससक्तितो नायकस्यैव नाशं देशोदासं
विधत्ते कथयति च फलं पिङ्गलो नागराजः” इति । अत एव किरातमाधनैष-
धीयेषु दुष्टफलादपि उदासीनाज्जगणादुदासीनस्य तगणस्य सत्त्वान्न मन्दं न
चाशुभमिति दोषाभावः । अथ गणशुद्धिप्रसङ्गाद्वर्णशुद्धिश्चरते । तच्छ्रुत्वा हि
नायकादीनां सुखं भवति । तदुक्तं “अक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिमृच्छति ।”
इति । तत्र ऊ भ ऊ ट ठ ढ ण प फ व भ म र ल व ष ह लान् संयुक्ताक्षराणि
च विज्ञाय शेषाक्षराणि शुभफलानीति संक्षेपः । तदुक्तं भामहेन “अवर्णात् संप-

न्ति भवति सुदिवर्णाद् धनशतान्यवर्णादित्यातिः सरभसमृवर्णाद् विरहि-
तात् । तथा हेत्रचः सौख्यं छ अ णरहितादचरणगात् । पदादाविन्यासात्
भ र व ह ल पूर्व विरहितात् ॥ कः खो गो घ च लक्ष्मीं वितरति न
यशो छ स्तथा चः सुखं छः प्रीतिं जो भित्तलाभं भयमरणकरो भूजौ ठठौ
खेददुःखे । छः शोभां ठो विशेषां भ्रमणमय च ण सः सुखं यच्च सुखं दो घः
सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणकरोऽदुःखं पवर्गः ॥ यो लक्ष्मीं रश्च दाहं
व्यसनमय संवौ शः सुखं पञ्च खेदं सः सौख्यं हृद्य खेदं विलयमपि च लः
चः समृद्धिं करोति । संयुक्तं चेह न स्यात् सुखमरणपटु वर्षविन्यासयोगः
पद्यादौ गद्यभक्ते वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयम् ॥” इति । तथा
दुःखदारिद्र्यवाचकाः शब्दाश्चादौ न प्रयोज्याः । अयञ्च प्रयोगनिषेधः
काव्यादौ चक्तः श्लोके चादौ ज्ञेयः । देवतादिवाचकशब्दे तु गणविचारे-
ऽक्षरविचारे दोषाभावः । तदुक्तं भामहेनैव “देवतावाचकाः शब्दा ये च
भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः सुप्र लिपितो गणतोऽपि च” इति ।
तथाच माधकिरातयो जगणसंयोगयोः प्रयोगोऽपि श्रीशब्दप्रयोगादोषाभाव
इत्यलं भूयसा प्रसक्तेन, प्रकृतमनुसरामः । इदानीं भाष्याच्छन्दःसुपयोगिनो
गणानाह ॥

ज्ञेयाः सर्वान्तमथादिगुरवोऽन्त चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघुपेताः पञ्चार्थेरादिषु संस्थिताः ॥ ८ ॥ इति ।

अतार्थेरादिषु छन्दःसु स्थिताश्चतुष्कलाश्चतुर्मात्राः पञ्चगणा ज्ञेयाः न प्राक-
व्याय स्वरूपतत्त्वानाह सर्वेति । सर्वत्वान्त मर्थे आदौ च गुरु येषां ते तथा
कथंभूताः चतुर्लघुना गणनोपेताः युक्ताः । तत्र चतुर्मात्रा कत्वात् सर्वगुरुर्हि-
गुरु लभ्यते यथा सर्वगुरुः ॥५॥ अन्तगुरुः ॥५॥ मध्यगुरुः ॥५॥ आदिगुरुः
॥५॥ चतुर्लघुः ॥५॥ अर्थं गणक्रमः आर्यानिष्टोद्दिष्टयोरेपयोगीति तत्रैव वक्ष्यति ।
पञ्चकलादयस्तु प्राकृतप्रक्रमे वक्ष्यन्ते, संस्कृतेऽनुपयोगात् । गणान् संलक्ष-
यित्वा गुरुं लक्षयति ॥

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो यत्तपरश्च यः ।

वा पदान्ते त्वसौ ग्वको ज्ञोऽन्यमात्रिको लृटुः ॥ ६ ॥ इति ।

असौ वर्णो ग् गुरुर्ज्ञः ॥ कोऽसावित्यपेक्षायामाह सानुस्वार इति सानुस्वा-
रेण युक्तं अं कमित्यादिः विसर्गान्तः अः कः इत्यादिः दीर्घः आकारइत्यादिः ।
इदं न तस्यापुत्रपलक्षणं । युक्तपरः युक्तः संयुक्तः परो यस्य स संयोगे परभूते
यः पूर्वः सोऽपि गुरुरित्यर्थः, यथा विष्णु गित्प्रादौ विण्श्चादिः । पादान्ते
भ्लोकचरणान्तेऽनुवर्त्तमानो लघु गुरु वा भवति लघुपेक्षिते लघु कार्यं गुरावपे-
क्षिते गुरु कार्यं करोतीत्यर्थः । अथ च वप्रस्थितविकल्पः तेन “अथ-वासवस्य
वचनेन” इत्यप्रादौ उक्ततादिपदान्तस्य लघुत्वैव । “तस्यः गुरव्यासपवि-
पांसुम्” इत्यप्रादौ च गुरुत्वैव । युक्तपरश्च इति व्यञ्जनोपाध्मानीयजिह्वामू-
लीयपराणामुपलक्षणं । तथा च “तनुवाग्बिभ्वोऽपि सन् । मन्दः कवियशः-
प्रार्थी” इत्यत्रेवमादिषु सकारस्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयपक्षे च दकारशका-
रयोर्गुणत्वं सिद्धं भवति । इतरथा नकारस्य पादान्तत्वात् सकारस्य न प्रा-
प्नोति जिह्वामूलीयोपध्मानीययोश्च संयोगत्वाभावाद् दकारशकारयो न प्रा-
प्नोति । तदुक्तं “दीर्घं संयोगपरं तथा पू तवप्रञ्जनन्तामूधान्तम् । सानुस्वारश्च
गुरु कविदवसानेऽपि लघुन्तम् ॥” इति । व्यञ्जनपरस्य गुरुत्वाल्लघुन्तपादिषु
समान्यादिषु व्यञ्जनान्तः पादो न कार्यः । ननु संयोगे गुरु दीर्घश्चेति वदता
पाणिन्याचार्येण पादान्तस्यादीनां गुरुसंज्ञायामनुक्तत्वात्तद्विरोधः इति चेत् तैवं
कुण्डा ऊण्डा इत्यादिषु “गुरोश्च हलः” इत्यकारप्रत्ययस्य ईडाक्षके ऊडाक्षके
इत्यादिषु च “इजादेश्च गुरुमतोऽदृच्छ” इति आम्प्रत्ययस्य सिद्धार्थं स्वशास्त्रे
संयोगदीर्घयो रत्वं पाणिनिः प्रत्यज्ञासीत् । अन्यैस्तु स्वशास्त्रे प्रयोजना-
भावान्नोचे इति न किञ्चिदेतत् । उत्तिङ्कारस्तु “गन्ते” इति सूत्रे
वाण्डाश्रयणात् सर्वत्र पादान्तस्थस्य लो गु भवतीति व्याचष्ट्यो तदनुक्तं ।
गुरुलघुभ्यां लघुभिरेव च समाप्तयोः समानीगीतप्रार्थयो वप्रभिकारात् ।
अथ तत्र लघुसमाप्तिविधायकशास्त्रेण विशेषात्मकेन सामान्यस्यास्य वाच

इति मतं तदपि न सिद्धम् । न हि लघुना समाप्तिं विधीयते न तु समाप्ति-
स्थस्य लघुत्वं येन बाधः स्यात् गन्ते इति सूत्रान्तु अन्ये पदान्ते स्थितो
लघुः कचिद्गुरुरिति काचित्कत्वाभिप्रायं व्याख्येयं । तेन न तद्विरोध
इत्यलं प्रपञ्चेन । स च प्रस्तारे वक्रः नागराक्षरेऽकारप्रक्षेपचिह्नवत् (५)
ज्ञेयो लेख्यः, अन्यः पूर्वोक्तेभ्यः सानुस्वारादिभ्योऽन्यः ल् लघुः । कोऽसावन्यभातिकः
मातृरूपः एतेन गुरोर्द्विभातृत्वमुक्तम् भवति । स प्रस्तारे कर्त्तव्ये च ज्ञः
रेखाकारः कार्यः (१) । संयोगपरस्य कचिदपवादमाह ॥

पादादाविह वर्णस्य संयोगः कमसंज्ञकः ।

गुरा स्थितेन तेन स्थासुतापि कचिद्गुरोः ॥१०॥ इति ॥

इहाच्छन्दःशास्त्रे पादादौ चरणादौ वर्णान्तरेण संयोगः कमसंज्ञकः पूर्वो-
चयैव इति शेषः । तेन पादादिसंयोगेन गुरःस्थितेन कचिदपेक्षितविषये
संयोगपरत्वाद् गुरोरपि लघुता स्यात् “वा पादान्ते” इत्यत्र पादान्ते लघो
गुरुत्वं इह तु गुरोर्लघुत्वमिति न पौनरुक्त्यमिति भावो वक्ष्यते । गुरो
लघुतायामुदाहरणं साम्प्रतमाह ॥

तद्वर्णं सर्पपशकं नवोदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्रास्यजनो मिष्टमश्नाति ॥ ११ ॥ इति ।

अस्य पूर्वश्लोकार्धस्य अत्र ग्रास्यनागरिकवरागमे ग्रास्य वरेसामिलाषां
चतुरवधं निन्दःगर्भस्तत्रा निवारयन्ती सखी आह । हे सुन्दरि ग्रास्यजनो
ग्रामीणो जनो अल्पव्ययेन मिष्टं रसवदशनमश्नाति भुङ्क्ते किं तत् तद्वर्णं कोमलं
सर्पपशकं शकं नवानां तण्डुलानामोदनं च अपर्युषितौदनं पिच्छिला-
नि वह्मनि दधीनि अल्पद्रव्यो मिष्टाभासभोजी ग्रास्यजनोऽचतुरोऽयं । हे
सुन्दरि अतोऽसुं परित्यज्य नागरिके सामिलाषा सवेतत्रल ध्वन्यां अत्र सुन्दरी-
त्यत्र संयोगपरत्वाद् गुरुत्वं सति तृतीये पादे तयोदश मात्रा माभूदिति लघु-
त्वं प्रतिज्ञायते तथा च द्वादशमात्रतैवेति भावः । कचिदिति व्यवस्थितविकल्पा-
यं तेन सुन्दरीत्यत्र लघुतैव । गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिपरत एवं संभ-

वन्ति । “स्वमहिमदर्शनं चते सुकुरतले जायते गच्छात् । दानं-भोगो नाशस्ति-
 खो गतयो भवन्ति वित्तसत्र ॥” इत्यादौ शुभतैव । आर्यप्रासदाहरता आर्यप्रास
 पादव्यवस्थाभावं वदन्तो वृत्तिकृतः पराश्रताः । अत एव त्रिभिस्त्रिगणैः पादौ
 आर्यप्रादे विषमौ स्मृताविति, यस्याः पादे प्रथम इत्यादि चाभियुक्तैश्च
 पद्यप्राभिप्रायं वा तत्र पादव्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात् । ननु वा पदान्त इत्यत्र
 वर्णमात्रसत्र वा पादान्तस्थसत्र गुरुता विकल्पप्रते, गुरोरेव वा नितप्रमाणा सा
 विकल्पप्रते, लघोरेव वा । नादयः पादान्तवर्णमात्रसत्र तेनैव गुरुताविकल्प-
 पक्षे लघुत्वसत्रापि सिद्धत्वात् पादादावितप्रसत्र वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, लघुशे
 आप्राप्तविकल्पः गुर्वशे प्राप्तविकल्प इति विरुद्धार्थद्वयकृतवाक्यभेदप्रस-
 ङ्गाच्च । न द्वितीयः तेनैव पाञ्चिकलघुतायाः सिद्धौ पुनर्विधानवैयर्थ्यप्रात्,
 तद्व्यभिप्रायदाहरण एव द्वितीयचतुर्थपादान्तयो लघुो गुरुत्वाभावे च्छन्दो-
 भङ्गप्रसङ्गाच्च । न तृतीयः लघोस्तत्प्राप्तुतत्वात्, असंयोगपरसत्रपादान्त-
 गुरोरक्रमपरत्वात्पाञ्चिकलघुत्वाभावप्रसङ्गाच्चेति चेत्, अत्र पादान्तवर्ण-
 मात्रमुद्दिश्य विकल्पितं गुरुत्वं तेन विधीयते इति विधेयोद्देश्यगुरोरेकैकाव-
 च्छेदार्थद्वयसत्रार्थसिद्धत्वाद् वाक्यभेदाभावः पौर्षेयत्वाद्वा स न दोषः ।
 पादादाविति च तस्यैव विषयं प्रदर्शयद्विवरणं तद्व्यभिप्रायदादिषु गुरोर्लघुतायां
 तृतीयपादे उदाहरणं लघो गुरुतायाञ्च द्वितीयचतुर्थपादयोर्ददाहरणमित्या-
 पातत उत्तरं भवति । वस्तुतस्तु अप्रस्तुतस्याप्यर्थतो बुद्धिस्थस्य लघोरेव
 गुरुता तेन विकल्पप्रते । पादान्तगुरोस्त्व लघुता संयोगपरसत्रैवेत्यनेनैवो-
 च्यते । अक्रमपरस्य तु पादान्तगुरो लघुता नेष्टैव अतएव “गन्ते”
 इति सूत्रे “गृन्” इति पूर्वसूत्रादग्रहणमनुवर्त्य ‘गृन्’ शब्दोपलक्षितसत्र
 ऋसाक्षरसत्र पादान्ते वर्त्तमानसत्र गुरुसंज्ञा निर्दिश्यते इति वृत्तिकारै-
 णोक्तम् । इदं च गुरो लघुत्वं संयोगनिमित्तकगुरोरेव न दीर्घादिः । अत्र
 सोदाहरणो सामकः संग्रहश्लोकः ‘युक्तपरस्वनिमित्तकप्रान्तगुरोरेव वेद्यमे
 लघुत । पादान्तस्थसत्र लघोरिह गुरुता वेष्टस्य जानीहि’ इत्यत्रलं प्रपञ्चेन ।
 इदं चोपलक्षणं प्रशब्दे ऋशब्दे च परतोऽपादान्तस्थसत्रापि लघुतायाः

कविप्रयोगे दर्शयतात् । तथाच कुमारसंभवे 'गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा' इति प्रशब्दे परतस्तस्य लघुता दृष्टा । 'प्राप्तनाभिः कदमज्जनमाश्रु' इति । अन्य-
त्रापि, 'तवङ्क्रियापङ्क्रियो मम क्षीरधृत्' इति ऋग्वेदे परतो लघुता दृष्टा ।
अनेत्र तु संयोगमात्रे परभूते लघुत्वमतीव प्रयत्नतयेतप्राङ् । अतरेव सर-
स्वतीकण्ठाभरणे उक्तं "यदातीव प्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् । न च्छन्दो-
भङ्गमितप्राङ् सदा दोषाय सूरयः ॥" इति । तथाच कविप्रयोगाः । रामायणे
'कृतार्थाश्च कृतार्थानां गित्वाणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि कव्यादाः
कृतज्ञानोपमुञ्चते' इति । 'एवं तदार्यां वृषवीरसिंहं सीता वचः प्राह विषादयु-
क्तम् । एतच्च श्रुत्वा गदितो मया त्वं सीतोपलम्भे प्रकुर्य्व यत्नम्' इति च । 'तव
ङ्क्रियापङ्क्रियो मम क्षीरभूच्छङ्खिगृहे विह्वता न धृता ततः । बङ्गल-
भ्रामरमेव कतासं मम प्रिये क समेष्यति नो पुनः' इति च । अन्यत्र
'धनप्रदानेन श्रुतेन कर्णः' इत्यादि । प्राक्तेऽपि "जहण्हाउ' ओदृशे
अवभन्त उज्ज्वलसिन्धुमन्तुज्ज्वलन्तः । तह अण्णहा ओसि तुमं सक्खे गोला-
णवेत्तहे" इति । अत्र द्वितीयैकादशप्रयोगविंशतिवर्णानां संयोगपरत्वाङ्ग-
त्वेऽपि ण्वल्हादिसंयोगसप्रातीवतीवप्रयोगोच्चारणेन पूर्वस्य लघुतायां न
छन्दोभङ्गो भवति । इदञ्च महाकविप्रयोगदर्शने भवति न तु स्वेच्छया ।
अत एवाङ्ग, 'कचिदपि संयुक्तपरो वर्णो लघुरत्र दर्शनेन यथा । परं
ङ्गसन्नि विचिधैर्यत्र दारकटाक्षेषु निर्वृतमिति' । तीव्रप्रयत्ने तु गुरुतैव
'अथ प्रजानामभिपः प्रभाते' इत्यादौ । तथा इंहिं उङ्ङ्काराणां एका-
गीकारयोश्च केवलयोः सञ्जनयोर्वा प्राकृतादिभाषाषु विभाषागुक्ता
ति । तदुक्तं "इहिकारौ विन्दुयुतौ एवो शुद्धौ च वर्णसिलितौ च ।
रहयोर्विप्रञ्जनयोगे सविभाषं सर्वमेव लघु ॥" इति । अत्र इहिकारा-
वितुत्रपलक्षणम् । इंहि ए ओ एतेषूदाहरणं 'माणिणि माणिहि काहं
फलं एवो जे चरणसिल कन्तः । सहजे भुजङ्गसु जइ णमइ, तह किं करिय
मणिमन्त ॥' अत्र इंहि ए ओ इतेऽनेषां गुरुतायां दोहाच्छन्दोऽ-
धिकमात्रताभ्यपदेत इह व्यञ्जनसंयोगे तदाहृतं तथा प्राकृतादिषु

दीर्घा अपि त्वरितपाठे लघुता । तथा द्वयोस्त्रयाणां वा वर्णानां त्वरितपाठे एकवर्णता भवति । तदुक्तं “दीर्घाक्षरमदीर्घाक्षरमपि जिह्वा क्लृप्तं चेत्पठति तदपि भवति लघु । द्वौ वा त्रौनय वर्णानेकं जानौहि शीघ्रपठनाच्च” इति । अतोदाहरणमूह्यम् । अयं प्राकृतविचारः पञ्चमाध्यायान्तवच्यमाणप्राकृतच्छन्दःस्वरूपयोगाय कृत इत्यसं वक्ष्यते ॥ परिभाषान्तराख्याह ।

अवधिभूतरसादीनां ज्ञेयाः संज्ञास्तु लोकतः ।

ज्ञेयः पादश्चतुर्थ्यां यति विच्छेदसंज्ञितः ॥ १२ ॥ इति ।

लोकतो लोकव्यवहारादवधादीनां संज्ञाः संज्ञीभूताः चतुरादिक इति यावत् ज्ञेया यतिनियमेषु । तद्यथा अवधयश्चत्वारः ४ भूतानि पञ्चपूर षट् ६ ॥ आदिपदादश्वा सुनयश्च सप्त ७, वसवो नागाश्चाष्टौ ८, ग्रहा नव ९, दिशो दश १०, रुद्रा एकादश ११, आदित्या द्वादश १२ इतिप्रवमादि ज्ञेयम् । अवधादिशब्दाः स्वपर्यग्रायाणां स्वार्थसङ्क्रासमानसङ्क्रायाणां वाचापुत्रपलक्षकाः । तेन समुद्रवेदादयोऽपि लोकतो ज्ञेयाः । तथा छन्दःशास्त्रे जाच्छन्दश्चतुर्थ्यांश्चतुर्थी भागः पादो ज्ञेयः । पादादिव्यवहारेषु अंशः समचतुर्थ्यांश्च न ग्राह्यः किन्तु यावान् यतोक्तः । तथाच समानां विषमाणां चोक्ततादीनां पादाः संगृहीता भवन्ति । पादशब्दः स्वपर्यग्रायाणामङ्घ्रिचरणादीनामुपलक्षकः । तथा यतिः यतिशब्दो विच्छेदे विरामे संज्ञितः परिभाषितः संज्ञाकृतो ज्ञेयः । संज्ञितेति पाठे यतिशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता ज्ञेयेति विपरिणततामुपपन्नः । इयञ्च यतिः श्रुतिसौकर्यार्थं नियतस्थानेषु कार्यग्रा । यतिनियमस्थानानि च वृत्तकारैः संगृहीतानि “यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः । समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तिविभक्तिके ॥ १ ॥ क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ २ ॥ पूर्वान्तवत्स्वरसन्धौ क्वचिदेव परादिवत् । एष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥ ३ ॥ नित्यं प्राक्पादसम्बद्धा-

चादयः प्राक्पदान्तवत् । परेण नित्यसंबन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥ ४ ॥
इति । 'निषामर्थं उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते । यतिः सर्वत्र पादान्ते इत्य-
स्योदाहरणं 'अत्र मे सखि शिखण्डमण्डने पुरण्डरीककमनीयलोचने ।
श्यामताम्रसदामकोमले रामनामनि मनो मनोरमे' इत्यादि । 'प्रतु-
दाहरणं तु "नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्धधारिणे" इत्यादि ।
श्लोकार्धं तु विशेषत इत्यस्योदाहरणम् पूर्वोदाहरणे दधीनि अल्पव्यदे-
नेत्यत्र । सन्धिर्न भवति स्पष्टविभक्तिकता च भवतीति विशेषः । सन्धौ
प्रतुप्रदाहरणं 'श्यामा कामाकुला रामा वामा भोगाय चाप्यते । नैक-
जन्ममुपुण्यानां निचयो न चितो यदि । अत्र पूर्वरूपकरणम् । स्पष्टविभ-
क्तिकतायां प्रतुप्रदाहरणम् 'सुरासुरशिरोरत्नसुरत्किरणमञ्जरी पिशुरी-
क्षतपदाजहन् वन्दे महेश्वरम् ॥' अत्र समासकरणम् । समुद्रादीतु-
दाहरणम् 'तस्मिन्मद्रे कतिजिदबलाविप्रयुक्तः स कामी' इति । अत्र मन्दाका-
न्तायां चतुर्षु स्पष्टविभक्तिकता ततः षड्व्यक्तविभक्तिकता । पादान्त इत-
स्यापि विशेषणम् । व्यक्ताव्यक्तविभक्तिक इति तत्रोभयोदाहरणम् 'स्यन्दने ग-
रुडकेतुलाब्धने कुण्डिनेशतनयाधिरोपिता । केनचिन्वतमालकोमलश्याम-
लेन पुरुषेण नीयते ॥' क्वचिदिति समुद्रादौ या यतिः सा पदमध्ये कचिज्जवति
यदि पदस्य यत्पेक्षया पूर्वपरभागौ एकवर्णी न भवत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं
'पर्यग्राप्तं तप्तचामीकरकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ' इति । समुद्रादावितु-
पादान्तयतिः पदमध्ये न भवति । प्रतुप्रदाहरणम् 'प्रणमत भवबन्धक्ते शनाशाय-
नारायणचरणसरोजहृन्मानन्दहेतुम् ।' पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु यतिर्दो-
षाय सा च धातुनामप्रत्ययाव्ययभागभेदेन चतुर्धा । तत्र कमेणोदाहरणानि ।
'एतासां राजति सुमनसां दाम कण्ठालम्बि' 'स्त्रीकुर्वन्ति हि सुधियः प्रकुर्वन्ते
च' 'दुःसोदो दाशरथिमहिमा राक्षसानां बभूव' 'सुरासुरशिरोनिवृष्टचरणार-
विन्द शिव' 'सज्जयति सुरवधूकल्पासु रामासु को न' 'भुवि दुरगुरुदेशोदाः
क्रियन्तो न सन्ति' 'कलिवशविवश संप्रत्ययं जैवलोका' 'रामेण वा प्रतिदिनं पुदि-
ताद्गो रमे शम्भुनामा ।' एवमन्यानपि सङ्कीर्णप्रदाहरणानि ज्ञेयानि ।

पूर्वान्तवत्स्वरसन्धावित्यस्यार्थः योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरः सवर्णदीर्घादिः
स प्रायः पूर्वान्तवत् कचिदेव परादिवच्च द्रष्टव्य इति । अतएवान्तादिवच्चेति
पाणिनिः सम्भार । पूर्वान्तवद्भावे यथा, 'कस्ते दारिद्र्यदावानल वदतु यश्चो
वावदूकोऽपि दाने' 'स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमे वाभिरामा ।' 'परादि-
वद्भावे यथा, 'अन्तेवासिदयालुः कश्चित्तनयेनासादितो जिष्णुना ॥' अत्र स्वरस्य
परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि परादिवद्भवति । तदभक्तत्वात् यदि पूर्वापरभागौ
न सत्रातामेकवर्णकाविति पूर्वान्तवत्स्वरसन्धावित्प्रादेरपि शेषस्तेन 'अस्य
वक्तुं समरजयि पूर्णेन्दुशोभ विभाति' इत्यत्रादौ यतिर्दूष्या । असौ तत्वापि
पूर्वभागस्यैकवर्णतायां दोषः नतत्तरस्य तदर्थमेव स्वरसन्धावर्नेनापवाद-
करणात् यथादेशः । पवादिवदित्प्रत्योदाहरणम् "सप्ताक्षपारप्रथितष्टयुग-
स्यर्थिसार्थे कृतार्थे" । व्यञ्जनस्यपि परादिवद्भावे दृश्यते यथा, 'इत्यत्रैत-
सुक्खादपरिगणयन् गुह्यकस्तं यथाचे' इति । तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कार्त्तिकप्रथः ।
यथा, "बाले भूपतिमौलिलालितपदद्वन्द्वं दृष्टोऽपि च" । आदिपदात्
'रक्षोभिः सुरमसुजैर्दितैः सुतैर्वी' प्रत्युदाहरणम् "नमः शिवाय कृष्णाय च
दानवविनाशिने" । नितं प्र प्राक्पदसम्बद्धा इति किं "तथाद्रियन्ते न
वधाः सुधामपि ।" चादय इति किं 'सम्पत्तिः सैव रमणीसखैर्या भुज्यते
सुवि ।' अत्र समासान्तच्छप्रत्ययान्तसखिशब्दस्य नितं प्र प्राक्पदसम्ब-
न्धत्वेऽपि यतिर्न द्रुष्यति । परेण नितप्रसम्बद्धा इति पदादिति तेभ्यः परा
यतिर्न भवतीत्यर्थः 'प्रसृतः किमयदा पठितो तु' । आदिपदात् 'निजगृहे
जयिनं तिष्ठणां पुराम्' । परेण नितप्रसम्बद्धा इति किं कर्मप्रवचनीयेभ्यः
परा यतिर्भवत्विति । यथा, 'अयोसि वज्रविभ्रानि भवन्ति महतामपि ।'
प्रादय इति किं 'राक्षसाधिपवलं प्रणाशयाक्षकत्वं रघूवरौ वधौ रणे ॥'
आगन्तु अनेकाक्षराणां चादीनां प्रादीनाञ्चादिवद्भावः यादान्तयताविध्यते ।
एकाक्षराणां तु यादान्तयतौ पादमध्ये समुद्रादियतौ च । तदुक्तं कविकल्पल-
तायां 'एकक्षरोपसर्गेण विच्छेदश्रुतिसौख्यकम्' इति । परदान्ते यतौ
प्रत्युदाहरणं तत्रैवोक्तं यथा, 'पिणाकपाणिं प्रणमामि स्वरशासनम्'

इति । पादमथे यतौ प्रत्युदाहरणं 'विष्णुं रुद्रञ्च खलु भजतां नैव संसार-
वन्धः' । अनेकाक्षराणां तु पादमथे चामीकरादिविव पूर्वापरभागयोरेक-
वर्णत्वाभावाद्यतिरिष्टैव । तत्र चादीनां यथा, 'प्रतप्रादेशादपि च मधुमो
विष्णुतन्त्रविलासम्' इत्यादि । प्रादीनां यथा, 'दूराद्दृष्टप्रमोदं
हसितमिव परिसृष्टमाशासखीभिः ।' अत्र नितत्रं प्राक्पदसंबन्धा इतत्र
'स्वादु स्च्छ' सलिलमपि च प्रीतये कसत्र न सत्रात् ।' नितत्रं प्राक्पद-
संबन्धा इति किं 'मन्दायन्ते न खलु सुहृदाम्भुरपेतार्थकतत्रा' इति ।
परेण नितत्रसंबन्धा इतत्र च 'दुःखं मे प्रक्षिपति हृदये दुःसहस्त-
ह्मियोगः' इत्यादि वृत्तिकारैः समुद्रादियतिरुदाहृता । अन्ते चायं तु पदा-
न्तयतावन्तादिवद्भाव इष्यते न तु पादमथयतावितत्रादि स्वयमेवोक्तं तद्वि-
चारणीयम् । यथा, 'अनुक्तयतिकेऽपत्रेव' कार्या श्रुतिसुखा यतिः ।' तदुक्तं
कविकल्पलतायां 'एयं यथायथोद्देशः सुधियां नोपजायते । तथा
तथा मधुरतानिमित्तं यतिरिष्यते' ॥ इति । शुक्लाब्जरादयस्तु पदान्त एव
यतिमाहुः । भरतादयस्तु यतिमेव नेच्छन्ति । अतएव कविप्रयोगाः । तत्र
भर्तृहरेः 'लभेच्च सिकतासु तैलमपि यत्रतः पीडयन् पिबेच्च मृगपिल-
क्षिकासु सलिलं पिपासादितः । कदाचिदपि पर्यटन् अश्वविषाणमा-
सादयेन्नतु प्रतिनिविष्टमर्खजनचित्तमाराधयेत्' ॥ इति । जयदेवस्यापि
'भाव' शृङ्गारसारस्वतमयजयदेवस्य विश्वग्वचांसि' इति । तदुभयं
वञ्चविरोधाच्चिन्तरम् । इयञ्च यति वृत्तस्वरूपाङ्गिन्नापि गुणालङ्का-
राद्यपेक्षया अन्तरङ्गाङ्गत्वान् सूत्रकारादिभिर्लक्षणमथे निबद्धा, नतु वृत्त-
स्वरूपतया । मात्रागुरुलघुनियमनं हि वृत्तलक्षणं विरामालकत्वं च यतेः,
अतएव वामनेन काव्यालङ्कारस्त्वेषु 'न वृत्तदोषात् पृथग्यतिदोषो
वृत्तस्य यतत्रालकत्वात्' इत्यादिप्रसङ्गः न लक्षणस्य पृथक्त्वादिति परिहृत-
मित्यलं । परिभाषान्तरमाह ।

युक्तं समं विपमं चायुक्तं स्थानं सङ्गिर्निगद्यते ॥

समं द्वितीयतुर्यादि स्थानं युगिति सङ्गिर्निगद्यते विपमञ्चैकद्विती-

आदि स्थानं सङ्घिबुद्धिं निगद्यते । चकारात्मस्य युग्मानोजसंज्ञं विषमस्यायु-
ग्मौजसंज्ञे इत्यादि ज्ञेयं । 'पादैः पादाख्यैर्घटितं पद्यं' । तद्विविधं जाति-
वृत्तञ्चेति । जातिं नियतमात्मिका, वृत्तं नियतगुणलघुविन्यासं । तत्र
जातिरार्थप्रादि । वृत्तमुक्तादि समार्धसमात्मकं । तदुक्तं "पद्यं चतुष्पदं तच्च
वृत्तं जातिरिति द्विधा । वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ।"
इतेऽत्र तत् सर्वं मनसि विधाय वृत्तस्य भेदानाह ।

सममर्धसमं वृत्तं विषमञ्च तथापरं ॥ १३ ॥ इति ।

समाख्यं अर्धसमाख्यं विषमाख्यं चेति विधा वृत्तमित्यर्थः । त्विविध-
स्यपि वृत्तस्यार्थसंज्ञामाश्रित्य क्रमेण स्वरूपमाह श्लोकत्रयेण ।

अङ्गुयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छब्दः शास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रवक्ष्यते ॥ १४ ॥

प्रथमाङ्गुसमो यस्य तृतीयचरणो भवेत् ।

द्वितीयस्तुर्थवद्वृत्तं तदर्थसममुच्यते ॥ १५ ॥

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्यं भिन्नं परस्परम् ।

तदाह विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥ १६ ॥

यस्यार्ङ्गुयः पादाश्चत्वारोऽपि तुल्येन लक्षणेन लक्षिता युक्ताः तच्छब्दः-
शास्त्रविशारदाः छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं वदन्ति । द्वितीयचरणस्तुर्थव-
च्चतुर्थवत् अर्धसमं यस्य तदर्थसमं इत्यत्रनुर्युता । यस्य पादचतुष्टये
परस्परं लक्ष्यं लक्षणं भिद्यते तद्विषममाहुः विगमं समं यस्मादिति वृत्तपक्षे-
तत्र समं अप्रादि, अर्धसमं द्रुतमथादि, विषमं पदचतुर्ध्वजि । तत्र समवृत्त-
भेदानाह ।

आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्धितैः ।

एथक्छन्दो भवेत् पादैर्वावत् षड्विंशतिं गतम् ॥ १७ ॥ इति ।

एकाक्षरात् पादादारभ्यैकाक्षरेण कविना वर्धितैः पादैः कृत्वा
एथक् भिन्नं छन्द उक्तादि भवेत् । वृद्धप्रवधिमाह यावदिति यावत्-
पञ्चविंशतिं षड्विंशतिसङ्ख्याकं पादं प्रति गतं गमनं भवति षड्विंशत्य-

चरपादपर्यन्तं वृद्धिं भवतीत्यथेः । अधिकाक्षरपादस्य छन्दसः संज्ञा-
माह ।

तदूर्ध्वं चण्डवृद्ध्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः ॥ १८ ॥ इति ।

षड्विंशत्यक्षरात् छन्दस ऊर्ध्वं सप्तविंशतप्राद्यक्षरपादं छन्दश्चण्डवृद्ध्यादि-
दण्डकसंज्ञं भवति सप्तविंशतप्राद्यक्षरादेकैकेन रगयादिना वृद्धिं नन्वेकैका-
क्षरेण आदिपदादर्णवादि इह शास्त्रे विशेषलक्षणेनालक्षितस्य छन्दसः
कविभिश्च ग्रथप्रमानस्य सामान्यसंज्ञामाह ।

शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरपैश्चोपलक्षिताः ॥ १८ ॥ इति ।

शेषं विशेषनिरूपितादन्यत् । तदेवाह त्रिभिरिति कवित्वं त्रिभिः
कवित्वषड्भिः चकाशाद् दशादिभिर्विलक्षणगुरुलघुकमवङ्गि नूर्नाधिकाक्षरै-
श्चरपैर्युक्तास्ता गाथा ज्ञेया इत्यर्थः । पूर्वोक्तानामेकाक्षरपादमारभ्य
षड्विंशतप्राद्यक्षरपादावधिकानां छन्दसां सामान्यतो जातिसंज्ञा आह ।

उक्तातुक्ता तथा मथा प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।

गायत्रुप्रणिगुष्टुप् च वृहती पंक्तिरेव च ॥ १९ ॥

त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।

शक्करो सातिपूर्वा सप्रादृश्यतप्रथी ततः स्मृते ॥ २० ॥

इतिश्चातिष्ठतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।

विकर्तः सङ्कृतिश्चैव तथातिष्ठतिश्चकृतिः ॥ २१ ॥ इति ।

एकाक्षरपादोक्ता नाम इयं च जातिसंज्ञा अवान्तरसंज्ञास्तु वक्ष्यन्ते । एव-
मितरवापि द्व्यक्षरपादाऽनुक्ता । एवं शेषा अपि ज्ञेया अन्या सुपूर्विका अन-
न्तरोक्ता प्रतिश्चैव सुपूर्वा सती सुप्रतिष्ठा नामान्या जातिरित्यर्थः । सातिपू-
र्वन्ति सा शक्करोतिपूर्वा अतिशक्करोत्यर्थः ननु सूत्रकारेण समच्छन्दसां गाय-
त्र्यादीनामेवोक्तत्वादुक्ता इत्युक्ते न तत्सूत्रत्वमिति चेत् न 'द्विकौ ग्लौ' इत्यत्रादि-
सूत्रोक्तैकाक्षरादिप्रसारस्य तत्संज्ञायां ज्ञापकत्वात् कविभिः प्रायेणाप्रयुक्त-
त्वाच्च तेषां लक्षणवधरेऽनुक्तिरिति भाव्यम् । ता उक्ता १ अतुक्ता २ मथा ३
प्रतिष्ठा ४ सुप्रतिष्ठा गायत्री ५ उष्णिक् ८ अतुष्टुप् ८ वृहती ९ पंक्तिः १०

तदुप् ११ जगती १२ अतिजगती १३ षक्करी १४ अतिषक्करी १५
अष्टिः १६ अतप्रष्टिः १७ इतिः १८ अतिइतिः १९ कृतिः २० प्रकृतिः २१
प्रकृतिः २२ विकृतिः २३ सङ्कृतिः २४ अतिकृतिः २५ उत्कृतिः २६ । अत्र
प्रतिपादमेकैकाक्षरद्वयौ सकले कन्दसि चतुरक्षरा दृष्टिं भवति । ततोक्ता
चतुरक्षरा । अतुप्रक्ताष्टाक्षरा । एवमुत्तरत्वापि । उत्कृतिश्चतुरधिकशता-
क्षरा । उक्तानुवादपूर्वकं वक्तव्यमाह ।

इतुप्रक्ताः कन्दसां संज्ञाः कमतो वक्ष्मि साग्रतं ।

लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम् ॥ २२ ॥ इति ।

कन्दसामौत्यमुना प्रकारेण जातिसंज्ञा उक्ताः । साम्प्रतमिदानीं मात्रा-
वृत्तानुपूर्वकं मात्रावृत्तसादितः कृत्वा सर्वेषां वृत्तादीनामुक्तानां क्रमशः
क्रमेण लक्षणं वक्ष्मि वदामि इति योजना । प्रथमं मात्रावृत्तमुच्यते
ततः उद्देशकमेव वर्णवृत्तमुच्यते इत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटभाषिण्यश्रीमद्भट्टरामेश्वरस्वामिनारायणभट्ट-
विरचितायां उत्तरत्वाकरव्याख्यायां परिभाषाध्यायः प्रथमः ॥

अथ मात्रावृत्तानि विवक्षुः प्रथममार्थी लक्षयति लक्ष्यैतदिति ह्येन ।

लक्ष्यैतत् सप्त गणा गोपेता भवन्ति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽर्थं नलघू वा प्रथमेऽर्थं नियतमार्थायाः ॥ १ ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परके नूले मुखलाच्च सद्यतिपदनियमः ।

चरमेऽर्थं पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ २ ॥ इति ।

आर्थाया प्रथमे एतन्नियतं सार्वत्रिकं लक्ष्य लक्षणं श्रेयं । किं तत् सप्तसंख्या-
का गोपेताः शुद्धा युक्ताः गणाश्चातुर्मात्रिकाः पूर्वोक्ताः शुद्धपेतत्वात् सार्धाः
यद्यपि 'स्वरा अर्थं चार्थाधर्म' इति सूत्रे अर्थं चेति अत्रणात् सार्धाः सप्त ग-
णा भवन्तीति सामान्यतः उक्तं, तथाप्यर्थगणस्थाने एको शुद्धरेवान्ते कार्यों

न तु लक्ष्यमिति सूचितम् । इहार्थार्थं विषये प्रथमलक्षणीयादौ स्थाने जः जगणो मध्यगुरु गणो वा कार्यः । पठस्त्वयं जगणः कार्यः नलघू वा कार्यौ नञ् लघुश्चेति नलघू चतुर्लघु वा गणः कार्य इत्यर्थः । अन्ये तु स्वेच्छया ज्ञेयाः । षष्ठ इति द्वितीयलादित्यतः परं पूर्वमिति शेषः । षष्ठे नू षष्ठस्थाने चतुर्लघौ गणे कृते सति द्वितीयलात् तस्यैव षष्ठस्य चतुर्लघो गणस्य द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथमलघुन्तं सयतिपदनियमः यतिसहितं पदं नियमेन समाप्यत इत्यर्थः । नूले इति प्रथमाद्विवचनं वा ततश्च षष्ठे स्थाने यदि नू नलघू स्यातां तदा द्वितीयलात् पूर्वं यतिरित्यर्थः परके नू नले षष्ठापेक्षया परस्मिन् सप्तमके चतुर्लघौ कृते सति, सुखलात् सप्तमस्य प्रथमलघोः पूर्वं षष्ठगणान्ते सयति पदं नियस्यते । चरमे द्वितीये पुनर्मध्यं पञ्चमके नू चतुर्लघौ तस्यान्तुल्लघोः पूर्वं अर्थाच्चतुर्थान्ते पदं समाप्यत इत्यत्र लघुगणे पूर्वपदाध्याहारेण योजनं । इहेति इह आर्याचरमार्थं षष्ठो गणो लो लघुरेव भवति न चतुर्मात्रिका इति पूर्वार्धाद्विशेषः । उत्तरार्धे एतावन्मात्रं विशेषं वदतान्यत् पूर्वार्धलक्षणमेव भवतीति द्योतितम् । यतिनियमं कन्दोमाणिक्कारोऽप्याह 'पूर्वार्धे षष्ठो जः खो वा खे चास्य लघुनि भवति यतिः । षष्ठः खपरोऽन्तयतिस्तुर्योपप्रथ भवति चरमदले' ॥ इति । अस्यार्थः ख इति चतुर्लघो गणस्य संज्ञा पूर्वार्धे षष्ठो गणः जगणः खो वा कार्यः । खे तु षष्ठे गणे अस्य लघुनि तदीयप्रथमलघुन्ते यति भवति । यदि षष्ठः खपरः खश्चतुर्लघुः परो यस्य स तथा सप्तमश्चतुर्लघुः स्थादित्यर्थः तदात्र षष्ठान्ते वा यतिः चरमदले द्वितीयार्धं यदि तुर्यश्चतुर्थः खपरस्तत्रापि चतुर्थान्ते यतिरिति । यदा मूले पञ्चम्यौ ल्यबलोपे । तेन द्वितीयलमादाय सयतिपदनियमः सयतिकपदप्रारम्भनियम इत्यादिरर्थः । उभययापि लघोऽविसंवाद एव । किन्तु एतस्मिन् व्याख्याने 'नू चेत् पदं द्वितीयार्धे 'सप्तमः प्रथमादि' इति सूत्रानुग्रहो पूर्वपदाध्याहाराच्च न कर्तव्यो भवति । अतएव क्षेत्रराज आह । 'षष्ठे द्वितीयमादाय लमेवारभ्यते पदम् । सप्तमे नू पुनर्मध्यं पूर्वार्धे ऽसौयतिः स्मृता । एदमारभ्यते नित्यं गृहीत्वा प्रथमं लघु । पञ्चमे नू बुधैरेव चरमार्धं स्मृता

यतिः' इति । छन्दोमाणिक्योक्तस्त्वार्थकथनेनापि सङ्गठने । अत्र यतिमात्रे
नियते सति चामौकरादिवत् पूर्वापरभागोरनेकाक्षरत्वे पदमध्ययति-
र्मा भूदिति पदस्यापि नियम उक्तः । तत्र स्पष्टास्पष्टविभक्तिकत्वयो न
विशेषः । अत्र प्रथमार्या षष्ठजगणपक्षे सामान्यलक्षणोदाहरणं । षष्ठसत्र
चतुर्लघुत्वे पूर्वार्धद्विविधयतौ च द्वितीयार्थापूर्वार्धमुदाहरणम् । उत्तरा-
र्द्धयते लक्षणसत्र तदुत्तरार्धमिति विवेकः । अत्र विषमे जगणनिषेधात्
प्रत्येकं चत्वारो विकल्पाः । यथा ५५ (१) ॥ ५ (२) ॥ (३) इति । सम-
स्थाने तु जगणस्यानिषेधात् प्रत्येकं पञ्च यथा ५५ (१) ॥ ५ (२) ॥ (३) ॥
(४) इति । ततश्च पूर्वार्धे प्रथमे भेदाः ४ द्वितीये ५, तृतीये ४,
चतुर्थे ५, पञ्चमे ४, षष्ठे २ जन्मयोरेव विकल्पनात्, सप्तमे ४, अष्टमे
गुरुरेकः । एतेषामन्योन्यगुणने द्वादश सहस्राणि अष्टौ शतानि पूर्वार्धभेदः ।
उत्तरार्धं तु षष्ठे लघुनियमनात् तदतिरिक्तं सर्वं पूर्ववदेव । तथा चान्यो-
न्यगुणने षट् सहस्राणि चत्वारि शतानि भेदा उत्तरार्धं । उभयविकल्पानां
परस्परगुणने अष्टौ कोटय एकोनविंशति लक्षाणि विंशतिः सहस्राणि द्वय-
मार्धप्राणां भेदसङ्ख्या ॥ अङ्कतोपि ८१६२०००० । तदुक्तं 'जगण-
विहीना विषमे चत्वारः, पञ्च युजि, जगणनलौ । षष्ठे द्वाविति च गणा तथा-
न्तगः प्रथमदलसंख्या । एवं ये परार्धसंख्या षष्ठे स्यात्तदुनि चैकस्मिन् । आर्यप्रा
सङ्ख्याभयदलसङ्ख्याता विनिर्दिष्टा' इति । अत्रैव प्रसङ्गादार्यप्राप्त नष्टो द्विष्ट
उच्यते । लोके प्रसिद्धनामा विद्याविद्याविनोदविभवानां । जयतीह ब्रुह-
चरितो रामेशाख्यो गुरुः काश्या ॥ यदा कश्चित् जिज्ञासेतेयसार्यप्रा कतिधेति
तदास्या गणान् स्थापयेत् गगणाधस्तुःपञ्चादिकं संख्याविकल्पं यथासंख्यं
स्थापयेत् । तत उपान्यमन्तेऽत्र हत्वा दृष्टाद्विकल्पादधस्तनान् शेषान् विकल्प-
संख्यापूकान् विकल्पानपनीय शेषया संख्यया तदाद्वगुणकविकल्पाङ्कं
हत्वा दृष्टविकल्पाधस्तनविकल्पाङ्कं राशेरपनीय शेषाङ्कं पूर्वपूर्वेण गुणयित्वा
दृष्टाद्विकल्पाधस्तनविकल्पाङ्कं पाजयेत् । एवं यावदाङ्कं गणं कुर्यात् । शेष-
संख्यायार्थप्रासंख्यां जानीयात् । अत्र सर्वान्तगुरुमध्यगुर्वादिगुरुसर्वलघु-

क्रमेणावस्थानेऽधस्तनत्वं ज्ञेयं । अत्र न्यासः ५५, १५१, ५५, ५५, ५५, १५१, ११५,
 ५, ११५, १५१, ११५, ५५, ५५, १, ५५, ५. अत्र अन्ते न्यस्तस्थार्धगणस्य विकल्पाभावा-
 दधस्तनैकाङ्कस्य द्वितीयेऽर्धे समाप्तेऽधस्तनैश्चतुर्भि र्गुणने जाता चत्वारः सप्त-
 मस्य षट्स्य सर्वगुणत्वात् तस्यार्धस्तनान् ज १५१ गणव्यतिरिक्तानन्तर्गुर्वादि-
 गुणसर्वलघूस्त्रीश्चतुर्षु पातयत् शेष एकः षष्ठस्य लघुमात्ररूपत्वाद् विक-
 ल्पाभावः पञ्चमाधस्यचतुर्भिरैकगुणने कृत्वापि पूर्ववत् त्रयाणां तत्रागे
 शेषनैकस्य चतुर्थाधस्यपञ्चमहतौ चतुर्षु शेषनैकस्य तृतीयाधस्यै चतु-
 र्भिर्हतौ शेषयोर्द्वयोस्तत्रागे शेषद्वयस्य द्वितीयस्यैः पञ्चभि र्हतौ द्वे तत्रागे
 शेषा अष्टौ । तेषां प्रथमस्यै चतुर्भि र्हतौ जगणातिरिक्ते द्वे त्यक्ते
 त्रिंशत् । एवमुत्तरार्धं पूर्वार्धान्यगणार्धं त्वविकल्पं सप्तमस्यै चतुर्भि र्
 त्रिंशतो हतौ द्वे पातिते शतमष्टादशाधिकं तस्य षष्ठस्याभ्यां द्वाभ्यां
 हतौ एकस्य तत्रागे पञ्चत्रिंशदधिकं शतद्वयं शिष्टम् । तस्य पञ्चमस्यै-
 चतुर्भि र्हतौ त्रिषु पातितेषु शिष्टा सप्तत्रिंशदधिका नवशती । तस्यां
 चतुर्थस्यैः पञ्चभि र्हतायां चतुर्णां तत्रागे एकाशीतत्राधिकानि षट्चत्वारिं-
 शच्छतानि । तेषु तृतीयस्यैश्चतुर्भि र्हितेषु त्रिषु पातितेषु अष्टादश सह-
 स्राणि एकविंशतत्राधिकानि सप्त शतानि च । तेषां द्वितीयस्यैः पञ्चभि र्
 हतौ द्वयोरपाये सहस्राणां त्रिनवतिः तत्राधिका षट् शती च । तस्यां
 प्रथमस्यैश्चतुर्भि र्हतायां तत्रतत्रागे सिद्धोऽङ्को लक्षत्रयं चतुःसप्ततिः सह-
 स्राणां नवार्धिकाणि चत्वारि शतानि च । अङ्कतोऽपि ३८४४०८ । एतावत्-
 संख्येयं पूर्वोक्ता आर्या भवति । तदुक्तं 'गणानुद्दिष्टगाथायाः संस्थाप्य
 तदधो लिखेत् । चतुःपञ्चादिकां संख्यां स्थानस्थानोचितां ततः । कृत्वा
 कृत्वाद्यमन्येन चोपरिस्थाद् गणादधः । इयम् घातगणेभ्योऽथ गणसंख्यां
 विकल्पयेत् ॥ कृताङ्कार्योचिता तावदावदाद्याङ्कसम्भवः । तत्संख्या-
 मुद्दिष्टेगाथासुद्दिष्टप्रतये बुधः इति । इति आचार्योद्दिष्टविधिः । अथ
 तत्र नष्टं यदा लक्षत्रयं चतुःसप्ततिसहस्राणि चत्वारि शतानि नवचत्वे-
 तत्संख्यार्थेन लीटगिति जिज्ञासा तदा नष्टाङ्कां लिखित्वा आदिभूतगण-

विकल्पैर्भागे हरेत् । भागे हते गः अङ्कः शिष्टः तत्संमितं तद्गणविकल्पेषु
गणं लिखेत् । भागहारे यद्वब्धं तत्सैकं कृत्वा पुनः पुनश्चत्तरगणविकल्पै-
र्भागे हते भाजप्रशेषं संख्याङ्को गणस्तत्तद्गणविकल्पेषु पूर्वस्थापितगणा-
नन्तरं स्थाप्यः । इति प्रवं यावत्पूर्तिं कार्यम् । यत् तु गणविकल्प एवे-
ष्यते तत्र तत्संख्य एव गणो ग्राह्यः । परं लब्धं सैकं न कार्येऽत्र शिष्टं पूर्ववत्
तद्यथा प्रथमगणस्य चतुर्विकल्पत्वाच्चतुर्भिः पूर्वोक्ते नष्टाङ्के हते लब्धं त्रिन-
वतिसहस्राणि द्व्यधिकानि षट्शतानि च शेष एकाङ्क इति । प्रथमगण-
विकल्पेषु प्रथमः सर्वगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके कृते द्वितीयगणस्य पञ्चविकल्प-
त्वात्तैर्भक्ते लब्धं सहस्राण्यष्टादशविंशत्यधिकसप्तशती च शेषास्त्रय इति ।
तद्विकल्पेषु तृतीयो मध्यगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके तृतीयसत्र चतुर्विकल्प-
त्वात्तैर्भक्ते लब्धं अशीत्यधिकषट्शतवारिंशच्छती शेष एक इति । तद्विकल्पे-
ष्वष्टादशः सर्वगुरुः कार्यः । लब्धे सैके चतुर्थः पञ्चविकल्प इति पञ्चभिर्भागे
लब्धं नवशती षट्त्रिंशदधिका शेष एक इति । तद्विकल्पेष्वष्टादशः सर्वगुरुः
स्थाप्यः । लब्धे सैके पञ्चमस्य चत्वारो विकल्पा इति तैर्भक्ते लब्धं (चतु-
स्त्रिंशदधिकं शतद्वयं शेष एक इति तद्विकल्पेषु सर्वगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके
षष्ठसत्र जगणनलयोरेव विकल्पाद्द्वाभ्यां भक्ते लब्धं सप्ताधिकशतं शेष एक
इति तद्विकल्पयोरादौ मध्यगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके सप्तमसत्र चत्वारो वि-
कल्पा इति तैर्भक्ते लब्धम्) एकोनद्विंशत् शेषं द्वयमिति तद्विकल्पेषु द्विती-
योऽन्तगुरुः । ततः सर्वार्थानियतं गुरं न्यसेत्, एवं पूर्वार्धं सिद्धम् । ततो
लब्धे सैके आर्योत्तरार्धादिगणश्चतुर्विकल्प इति चतुर्भक्ते लब्धं सप्त शेषं
द्वयमिति । द्वितीयविकल्पोऽन्तगुरुः । लब्धे सैके, द्वितीयस्य पञ्च विकल्पा इति
तैर्भक्ते लब्धं एकः शेषं त्रयः इति तृतीयविकल्पो मध्यगुरुः । लब्धे सैके
तृतीयश्चतुर्विकल्प इति चतुर्भिर्भक्ते लब्धं शून्यं शेषं द्वे इति द्वितीयवि-
कल्पोऽन्तगुरुः । लब्धे शून्यं सैके चतुर्थः पञ्चविकल्प इति पञ्चभिर्भागे लब्धं
शून्यं शेष एक इति प्रथमविकल्पः सर्वगुरुः लब्धे सैके पञ्चमश्चतुर्विकल्प
इति तैर्भक्ते लब्धं शून्यमदशेष एक इति प्रथमविकल्पः सर्वगुरुः । षष्ठो

लघुरेक एव तस्य नियतत्वात् । लब्धे सैके सप्तमश्चतुर्विकल्प इति तैर्मते
लब्धं चूयं शेष एक इति प्रथमः सर्वगुणः । अन्ते एको गुरुर्लघ्वो नियत-
त्वात् एव सतेप्रतादृशेयमिति पूर्वोक्तामेव आर्याणां वदेत् । तदुक्तं 'नष्टाङ्गे
प्रथमं भक्ते गणाङ्गैश्चतुरादिकैः । शेषसंख्यो गणो ज्ञेयो लब्धं कुर्वतात्
सरूपकम् ॥ पुनः भजेत् पुनर्लब्धं सरूपं शेषसङ्ख्याया । गणान् दद्याद्गणे
शेषे गाथाय प्राग्गणक्रमः ॥' इति । एवमार्याणादिषु गीत्यादिषु च ज्ञेयञ्
द्वयार्थप्राप्तविधिः । अथ कश्चिदार्थप्राप्तविशेषानाह ।

त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः ।

पथेप्रति नाम तस्याः प्रकौर्तितं नागराजेन ॥ ३ ॥

आद्येषु त्रिषु अंशकेषु चतुर्मात्रेषु त्रिषु गणेषु यस्या दलयोरर्धयोः पादो
दृश्यते कविप्रयोगेषु तस्याः आर्याया नागराजेन श्रेष्ठेन पिङ्गलेन पथेप्रति
नाम प्रकौर्तितम् उक्तं 'त्रिषु गणेषु पादः पयराद्ये च' इति सूत्र इत्यर्थः ।
सर्वत्रात्र ऋषिनामनिर्देशः समूलताप्रदर्शनार्थः, नत्वन्यतमत्वप्रदर्शनार्थः ।
ब्रह्मेवात्वोदाहरणम् । एवमुत्तरत्वापि ।

संलङ्घ्य गणत्वयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।

यस्यां ह्यं पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥ ४ ॥ इति ।

यस्या आर्यायाः आद्यं गणत्वयं लङ्घयित्वा परतो यत्र क्वचित् द्वयोः शकल-
योरर्धयोर्द्वयोः समस्तयोर्वा पादयोर्धितिः सत्रात् तामार्थामितेप्रथमप्रकार-
तया पिङ्गलनागो विपुलां समाख्याति क्रययति 'विपुलान्वेति' सूत्रम् । इति
शब्दं प्रकारवचनमङ्गीकृत्य व्याख्येयं तेन इतिनामुक्तत्वाद्द्विपुलामिति
कर्मणि द्वितीया न विरोधः प्रकारवाचिनेतिशब्देन चपलादीनामपि गणत्व-
यानन्तरं विरामत्वप्रकारे सति विपुलात्वमपि भवतीति संकीर्णभेदा अपि
संगृहीताः । इत्यञ्च त्रिविधा पूर्वाहं एव त्रिगणानान्त इतिविरामा सुवि-
विपुला, उत्तरार्धे एतादृग् जघनविपुला, उभयोरर्धयोस्तादृगुभयन्विपुलेति ।
इयमेव महाविपुलेति । तत्र षष्ठे इत्यादिमूलस्थाया । द्वितीया समैव यथा,

करणाधिपये करणां करणावरणालयाशु मयि धेहि । राधव करणाशील-
वतां विप्रभा भानसी वृत्तिः ॥ तृतीयामूलस्थैव ।

उभयार्धयो र्जकारौ द्वितीयचतुर्थौ गमध्यजौ यस्याः ।

चपलेति नाम तस्यैः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ ५ ॥ इति ।

यस्य द्वयोरर्धयोर्वर्तमानयोः समस्तयोर्वा द्वितीयचतुर्थौ गणौ पश्चात् पुर-
स्थितगुरुमधुरगौ जंगणौ स्यतां सा आर्यत्रा चपला । एतदुक्तं भवति प्रथमो
गणो द्विगुरुः अन्तगुरुर्वा तृतीयो द्विगुरुः पञ्चमो द्विगुरुः आदिगुरुर्वा द्वितीय-
चतुर्थौ मध्यगुरु नियतमस्यमिति । अत्राद्यार्धे प्रथमे द्वौ त्रिकल्पौ ५५, ॥५,
द्वितीये एकः ॥५॥, तृतीयेऽपेक्षकः ५५, चतुर्थेऽपेक्षकः ॥५॥, पञ्चमे द्वौ ॥५॥,
५५, षष्ठे द्वौ ॥५॥, ॥५॥, सप्तमे चत्वारः ॥५॥, ५५, ॥५॥, ॥५॥, अष्टमे गुरु-
रेव अन्योन्यगुणने द्वाविंशत् ॥ उत्तरार्धे षष्ठस्य लघुतामात्रत्वात् षोडश
१६ ॥ उभयार्धविकल्पानां अन्योन्यगुणने द्वादशाधिकपञ्चशती विक-
ल्पानाम् अङ्कतोऽपि ५१२ सुखविपुलादीनां सूत्रकारासुक्तत्वात् स्वयं स्फुट-
तयासुक्तावपि चपलाभेदौ सूत्रोक्तत्वात्तद्वयति ।

आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्यत्राः ।

शेषे पूर्वजलक्ष्मा सुखचपला सोदिता मुनिना ॥ ६ ॥ इति ।

यस्य आर्यत्राया आद्यं प्रथमं दलं अर्धं चपलान्वितं लक्ष्म लक्षणं
भजेत शेषे द्वितीयार्धे पूर्वजं सामान्यार्याभवं लक्ष्म यस्यत्राः सा तथा सा
मुनिना पिङ्गलेन सुखचपलोक्ता । अत्र चपलापूर्वार्धविकल्पानां द्वाविंशताम्
आर्यत्रापरार्धविकल्पानां चतुःषष्टिशतरूपगुणानां परस्परताडनेन द्वौ लघौ
चत्वारि सहस्राणि अष्टौ शतानि च विकल्पा भवन्ति ॥ अङ्कतोऽपि २०४८०० ।

प्राक्प्रतिपादितमर्धं च प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः ।

लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विबुद्धधीभि र्जननचपला ॥ ७ ॥ इति ।

प्राक्प्रतिपादितं पूर्वोक्तलक्ष्म सामान्यलक्षणं प्रथमार्धं भवति प्रथमे-
तरे द्वितीयार्धं चपलालक्षणं भवति सार्या विबुद्धा विवेकचतुरा धौ बुद्धि-

देवताः तैः पिङ्गलादिभिर्जघनचपलोक्ताः । अत्रापि चपलायामिवोत्तरार्धाविकल्पाः
षोडश विकल्पाः । पूर्वार्धे त्वष्टशताधिकद्वादशसहस्रसंख्या आर्यापूर्वार्ध-
विकल्पाः । अविलम्बता एव परस्परं गुणने द्वे लक्षे चत्वारः सहस्रा अष्टौ शतानि
विकल्पाः अङ्कतोऽपि २०४८०० उभयाईयोश्चपलालक्षणयोगे सहाचपलाः ।
सा च प्रथमैव मूले । अत्र चैका पथत्रा विपुलाभेदतयं चेति चत्वारो भेदाः ।
पुनश्चैत एव प्रत्येक चपलाभेदतयेण सम्पन्नाः सन्तो द्वादश एव मिलित्वा
षोडशार्थप्राभेदः स्थूलदृशा भवति । एषां भेदानां मध्येऽनुक्तोदाहरणानि
स्वरुधा यथान्तरात्वावगन्तव्यानि अस्माभिस्तूक्तप्रायत्वाङ्गन्यविस्तरभयाच्च
नोक्तानि ।

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां दत्तरत्नाकरकटीकायामार्यप्राप्रकरणम् ।

अथार्थप्रालक्षणज्ञानपूर्वञ्चेत्यस्वरूपत्वात् कैश्चिदार्थप्राभेदत्वाङ्गीकाराद-
गौर्तिं लपयति ।

आयत्राप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।

दलयोः कृतयतिशोभां तां गौर्तिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥ ८ ॥ इति ।

नदाशब्दाऽत्वाध्याहार्यो यदिशब्दप्रयोगाय । तथाच यदार्थप्राप्रथमार्धोक्तं
लक्षणमुभयोरङ्गयोः कथमपि विकल्पितषष्ठजगणचतुर्लघुगणान्यतमप्रकारस्व
येनापि भवेत् तदा कृतयतिशोभां कृता यस्या विच्छेदात्मिकाया शोभा
श्रुतिसौभाग्यं यस्यास्तां । एतेनार्योक्तो यस्तदगुणविशेषे सति विरामविशेषः
सोऽप्यस्यां भवतीति दर्शितां भुजङ्गेशः पिङ्गलस्तां गौर्तिं गीतवान् उक्त-
वान् 'आद्याईसमा गौर्तिः सूत्रेणेत्यर्थः । ततश्चात्र द्वितीयार्धेऽपि पूर्णाः
सगुणवः सप्तगणा न तु षष्ठे लघुमात्रमित्यादि ज्ञेयम् । इयमेका पथत्रा
तिस्त्रो विपुलाः द्वादश चपलाः । एतत् पूर्वोक्तत्वात् षोडशधा । तत्र पथत्रा-
गौर्ति मूलं अन्याः स्वयमुदाहाराः । अत्रार्धार्धे आर्यत्रा च द्वादश सहस्रा-
अष्टौ शतानि च विकल्पाः । उत्तरार्धेऽपि तावन्त एव । परस्पररुतौ
कोऽप्यः षोडशाद्विंशसहस्रा स्त्वारिंशत्सहस्राणि च विकल्पाः अङ्कतोऽपि

१६३८०००० । पथप्रागीत्यादिचतुर्षु भेदेष्वियं संख्या ज्ञेया । द्वादशसु
चपलागोतिषु पूर्वापरार्द्धविकल्पघाते सङ्ख्या स्वेयमूह्या ।

आर्थाद्वितीयकेऽर्धं यज्ञदिनं लक्षणं तत् सप्रसूतम् ।

यदुग्रभयोरपि दलयोरुपगौतिं तां मुनिं ब्रूते ॥ ८ ॥ इति ।

अत्रापि तदेति विशेषः । यद्यायर्थाद्वितीयार्धं यदुक्तं लक्षणं षष्ठलघ्वादि
तदुभयोरर्धयोः सप्रात् तदोपगौतिं पिङ्गलोऽन्तेऽनोपगौतिरित्यत्राहेत्यर्थः
असप्रात् पूर्वार्धं षट् सहस्राणि चत्वारि शतानि विकल्पाः । उत्तरार्धेऽपि तावन्त
एव । अन्योन्यघाते चतस्रः कोट्यो नव लक्षाः षष्टिः सहस्राणां विकल्पाः ।
अङ्कतोऽपि ४०८६०००० ।

आर्थाशकलद्वितयं व्यतप्रयरचितं भवेद्यसप्रात् ।

सोऽङ्गौतिः किल गदिता तद्वत् यतप्रशभेदसंयुक्ता ॥ १० ॥ इति ।

आर्थप्राप्तयं यसप्रात् व्यतप्रयेन विपर्यासेन यत्पूर्वार्धं तदुत्तरार्धं यदुत्त-
रार्धं तदत्र पूर्वार्धमितेऽत्र रूपेण रचितं सा किलेति प्रसिद्धोऽङ्गौतिरुक्ता ते-
नैव तद्वदिति पथप्राद्यायर्थाभेदवदेव यतप्रा विरामेण योऽशभेदः पादभे-
दक्षेने संयुक्ते तत्रार्थः । अत्रार्थप्रावद्विकल्पसङ्ख्या । यथा ८१८२००००० ॥

आर्थप्रापूर्वार्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् ।

इतरत्तद्वन्निखिलं भवति यदियमुदितेयमार्या गीतिः ॥ ११ ॥ इति ।

आर्थप्रायाः पूर्वार्धं यदेऽर्केनाधिकेन गुरुणा निधने (अन्ते) युक्तं सप्रात् इतरत्त
च द्वितीयं समस्तं यदीयमर्धं तद्वत् पूर्वार्धवत् इयमार्यप्रागीतिरिति मुनि-
नोक्ता । आर्थप्रायां हि पूर्वार्धेन गुरुकाः सप्तगणकाः इह तु पूर्णा आष्टौ नष्टाः
अर्धद्वयेऽपि भवन्ति । अन्तिमस्तु गणो हिगुरुदेव अन्यत् सर्वमार्यप्रापूर्वार्ध-
तुल्यमेवेति भावः । आयर्थायाः पूर्वार्द्धविकल्पानाम् अष्टमगणैर्विकल्पाभावात्
परस्परताड्ये जातोऽङ्कः द्वादश सहस्राण्यष्टौ च शतानि पूर्वार्धं उत्त-
रार्धेऽपि तावदेव । अन्योन्यद्वितौ जातानि मध्यगीतिवद्भेदसंख्या । अङ्क-

लोऽपि १६३८४०००० । केचित्तु अतोत्तरार्धेऽर्धशब्दमपठित्वा इतरार्थाया
एवोत्तरार्धे तद्वदन्तेऽधिकैकगुरुयुक्तं सप्रात् सार्थप्रागीतिरिति । आर्या-
पूर्वार्धमित्यत्र समस्तं यथार्थाशब्दं पष्ठप्रन्तं समासान्वितकटमनुपजग
पूर्वार्धसप्राट्मशब्देन दातिशब्दात्प्रताम् उत्तरार्धेऽत्रैकोनविंशत्यात्प्रतां चाभि-
प्रोक्तं व्याचष्टे । भवतु नामैतद्व्याख्याकौशलं, किन्तु बह्वनामसम्भवं स्तुता-
ननुयुक्तं च, अर्धं वसुगण आर्यगौतिरिति सामान्यतोऽर्धं वसुगणेऽष्टगणे
स्तुतिः । बह्वा आर्यार्धं यदिऽष्टगणे स्यातामिति स्तुतकार आह
केचित्त्विषं सङ्गीतिः सञ्ज्ञिता अपरैः स्तुत्यकमिति । गौतीनामप्यार्थापू-
र्वकत्वादायान्वमशेषे एव एताश्चतस्रोऽपि गीतयः प्रत्येकं पथप्रादिपूर्वोक्त-
कोट्युपयै मिलित्वाशीतिः । तदुक्तं हज्जायुधेन “एकैव भवति पथप्रा
विश्वो विद्युत्वास्ततस्तत्तत्ताः । चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्थाः
सुगः ॥” गौतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् । साकल्येनार्था-
ख्यायशीतिरेवं विकल्पाः सुगः इति । छन्दोविरचितौ त्वेकादश परे गौति-
शेदाः प्रदर्शिताः । ते यथा, आर्यैव दलद्वयेऽप्यधिकैकगुरुयुता सङ्गीतिः । समैव
यथा “आगमविदैकनिधि विबुधैर्द्व्युत्तरैश्चित्तनिगमविलासः । रामेश्वर-
सदृशुर्जयति पिता मे पितामहतुल्यः” ॥ (१) । पूर्वार्ध एवाधिकैकगुरुयुक् सु-
गौतिर्नाम । पितामहगति पठित्वा पूर्वमेवोदाहरणम् (२) । यदुत्तरार्ध एव
आह्वयवदा प्रगीतिर्नाम । अधीतनिगमार्थे इति पठित्वा, प्रथममेवोदाहा-
र्यम् (३) । सुगौतिरेव व्यत्यस्तार्धानुगीतिः । भुलीतुप्रदाहरणमेव व्यत्यस्तार्धं
ज्ञेयं (४) । प्रगीतिरेव व्यत्यस्तार्धं भञ्जुगीतिः । प्रगीतुप्रदाहरणम् व्यत्यस्तार्ध-
ज्जोदाहरणम् (५) । यद्यधिकैकगुणार्थोत्तरार्धेन पठितार्धद्वया तदा विगीतिः ।
एकैव यथा “विषयान् विषयविषयान् संस्तुतिमपि नीरसां ज्ञातवतः ।
संसारसूते दृष्टरज्ज्वाले सतिरतिस्थैर्यत्रमियात् ॥” (६) । यदुत्तरार्धे द्वौ
रधिकगुरुयुक्ता तदा चारुगीतिः । अत्र पूर्वोक्तं सङ्गीतुप्रदाहरणमेव विपर्यय-
स्तामं ज्ञेयम् (७) । आर्यप्रागीतिरेवैकगुरुहीनोत्तरार्धतायां वल्लु गतिः ॥ समैव
यथा “बीलोन्मत्तकुचकलशा पीवरजघनोद्भारमन्दरयाता । पश्यन्ती प्रशयेन त-

रूपी कं वा न चालयेत् पुरुषम्' (८) । तस्या एव पूर्वार्धे एव तथा चैकलिनेति
संज्ञा । अर्धयोर्व्यत्यासेन पूर्वमेवोदाहरणम् (९) । उपगीतिरेवाद्यार्धेऽधिकै-
कगुरुयुता प्रमदा नाम । मनैव यथा "यस्य विलासवतीनां केलिकलाकौशल-
रतिर्विरतिः । मैथुनमात्ररसज्ञः शृङ्गविहीनः पुमान् स पशुः" (१०)
सैवोत्तरार्धेऽधिकैकगुरुयुता चन्द्रिका नाम । व्यत्यस्तार्धे पूर्वमेवोदाहर-
णम् (११) । एतासामपि पूर्वोक्तपथग्रादिषोडशार्थानां संभिन्नतया
प्रत्येकं षोडशधात्वे सति सङ्ख्या (१७६) । एतासामुदाहरणानि
स्वयमूहानि, विस्तरभ्यान्त नोच्यन्ते । पूर्वोक्तानां चतुर्विधगौतमीनां च
तथैव षोडशधात्वे सङ्ख्या ६४ । ऐकेय गीतिसङ्ख्या २४० ॥ पूर्वोक्त-
षोडशशुद्धार्थभेदैकेय सङ्ख्या २५६ ।
इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां उत्तरत्नाकरव्याख्यायां गीतिप्रकरणम् ॥

मात्राच्छन्दसां प्रकृतत्वाद्द्वैतालीयप्रकरणमारभते ।

षड्विधमेष्टौ समे कलास्ताश्च समे सुत्र नो निरन्तराः ।

न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ १२ ॥ इति

वैतालीये छन्दसि त्रिषमे अर्थात् पादे प्रथमे तृतीये च षट् कला-
मात्राः सुत्रः समे पादे द्वितीये चतुर्थे चाष्टौ कलाः सुत्रः अन्ते उक्तानां कला-
नामन्ते परस्ताद् रलौ रगणलघू गुरुश्च भवतीति वैतालीयस्वरूपपरिच्छेदः
एतदुक्तं भवति त्रिषमे पादे चतुर्दश समे च षोडश-मात्राः कार्यग्राहक्योऽ-
न्तिमाः अष्टौ मात्राः स्फलबुगुरुभिः कार्यग्रा इति । विषमे षष्ठात् षट्
रमेष्टौ अवशिष्यन्ते तासां निवेशने नियमविशेषमाह दास्येति । समे ताः षट्
कलाः निरन्तराः केवलाः षट् लघव एव न कार्यग्राः किन्तु गुरुभिश्च इत्यर्थः ॥
समे विशेषोक्त्या विषमे स्वरुचिः । अत्रावशिष्टास् षट्सु अष्टसु च कला द्वितीया
चतुर्थी षष्ठी च परया तृतीयपञ्चमसप्तमकलया आश्रिता मिश्रिता न

भवन्ति, द्वितीयतृतीयकलादीनामेकेन गुरुणोपादानं न कार्यप्रमित्याशयः ।
 अत्र विषमपादयोराद्यासु षण्मात्रासु अष्टौ विकल्पाः यथा ॥ ५५, ५ ॥ ५,
 ॥ ५५, ॥ ५५, ॥ ५५ ॥, ॥ ५५ ॥, ५ ॥ ५५, ॥ ५५ ॥, समपादयोराद्यास्त्रिमात्रासु
 त्रयोदश विकल्पाः ॥ ५५५, ५५५॥, ५५ ॥ ५, ५५ ॥ ५, ५ ॥ ५५, ॥ ५५५, ५५ ॥ ५,
 ५ ॥ ५५, ५ ॥ ५५, ५ ॥ ५५, ५ ॥ ५५, ५ ॥ ५५, ५ ॥ ५५, ५ ॥ ५५, ५ ॥ ५५, ५ ॥ ५५,
 एते अर्थाभिवर्णकमेण निबद्धाः कैश्चित् । मौनाङ्काः १ सुरसङ्घैः २ पङ्क्तौ
 ३ भेरेतजलाः ४ तत्सारस ५ खगसंभृत ६ सज्जनमुदि ७ तवनककुभि
 ८ एते विषमे पादे । हंसस्त्रो १ अलिके नद्यो २ नीरजवक्त्राः ३
 कुवलयनेत्राः ४ सुखच्छजलाः ५ सुतरङ्गभुजाः ६ केशरदंशना ७
 राजन्ते स्तत ८ जनहर्षा भुवि ९ शरणदा विष्णु वि१० मलनिष्कारा
 ११ भानुप्रभतिषु १२ ननु पश्य सुतनु १३ एते समे । ततोऽष्टभिस्त्रयोदश-
 गुणिताश्चतुरधिकं शतं वैतालीयसप्राद्यार्थं भेदाः । एतावन्त एवापरार्थं ।
 परस्परहृतौ जातं दश सहस्राण्यष्टौ शतानि षोडश च । अङ्कतोऽपि
 १०८१६ । इयमेवौपच्छन्दसिकापातलिकयोर्विच्छन्मात्रयोः सहस्रा । वैतालीय-
 भेदानाह ।

पर्यन्ते यौ तथैव शेषसौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम् ॥ १३ ॥ इति ।

विषमसमपादयोः षण्मात्राणां च कलानामन्ते यौ रेफयगणौ स्यातां,
 तत्र पङ्क्तिकलानियमादीनि तथैव सामान्यवैतालीयवदेव यदा तदा
 चन्द्रोविद्धिरौपच्छन्दसिकसंज्ञं वैतालीयमुक्तम् । वैतालीय एव प्रतिचरणमेक-
 गुणाधिक्येन विषमपादे षोडश समपादे चाष्टादश मात्राः कार्या इति
 भावः ।

आपातलिका कथितेयं भाद्र गुरुकावय पूर्ववदन्त्यत् ॥ १४ ॥ इति ।

षण्मात्राणां च मात्राणां पर्यन्ते भाङ्गगणात् परौ गुरुकौ गुरु
 स्त्रादाभिति रेफलघुगुरुणासपवादः अथान्यत् शेषं पूर्ववद्वैतालीयदत् ।
 मयसापातलिका सुधीभिः कथितेति पर्यन्तसुधीशब्दावुपक्रमेण योज्यम् ।

तृतीयशुद्धिष्वान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः ॥ १५ ॥ इति ।

समस्तेषु चतुर्ष्वपि पादेषु द्वितीयलो द्वितीया मात्रा तृतीयया शुग् युक्ता चेत् स्यात् तदा दक्षिणान्तिका नाम स्यादिति । चेत्तदाशब्दयोरध्याहारः कार्यः । सर्वेषु पादेषु द्वितीयो वर्णो गुरुरेव कार्यः इति न समात्र पराश्रिता कलेत्यस्यापवादः शेषं यथाप्राप्तमिति भावः । इयं वैतालौयौपच्छन्दसिका-पातलिकापूर्वकत्वेन त्रयोदश्याः । अस्मिन् भेदत्रयेऽपि विषमपादयोर्विकल्पौ द्वौ यथा ।।।।। समयोच्चत्वारो यथा ।।।।।, ।।।।।, ।।।।।, ।।।।। हयोच्चतुर्णां च परस्परहतौ अष्टौ पूर्वाङ्गं द्वितीयांशेऽपि तावन्त एव । तयोरन्योन्यघाते चतुःषष्ठिभेदा भवन्ति ।

उदीचत्रवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोऽग्रेण भवेदयुग्मयोः ॥ १६ ॥ इति ।

अयुग्मयोर्विषमयोः प्रथमतः द्वितीययोः पादयोर्द्वितीयलो द्वितीयमात्रा अग्रेण तदग्रेमेण लेन सक्तो युक्तश्चेत् तदा उदीचत्रवृत्तिरुदितेति वक्ष्यमाणानुपपन्नः शेषं यथाप्राप्तम् । इयं वैतालौयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन त्रयोदश्याः । अत्र द्वौ विषमयोर्विकल्पौ यथा ।।।।।, ।।।।। समयोः पूर्वोक्तास्त्रयोदश । परस्परहतौ षड्विंशतिः पूर्वाभेदाः । तावन्त एवापरत्र । परस्परहतौ जाता भेदाः षट् प्रतानि षट्सप्ततिश्च । अङ्गतोऽपि ६७६ ।

पूर्वेण युतोऽय पञ्चमः प्राचत्रवृत्तिरुदितेति युग्मयोः ॥ १७ ॥ इति ।

अथेति यदीत्यर्थं वैलक्ष्ये वा निपातानामनेकार्थत्वात् । युग्मयोर्द्वितीयचतुर्थपादयोः पञ्चमो लः पञ्चमी मात्रा पूर्वेण चतुर्थेन लघुना यदि युतः एकेन गुरुणा चतुर्थपञ्चममात्रयोरुपादानं यदि स्यादित्यर्थः तदा प्राचत्रवृत्तिरुदितोक्ता पिङ्गलादिभिरिति । समासान्तिष्वलशब्दगुणप्रजत्र व्याख्येयं शेषं यथाप्राप्तम् । अनयोरपि उदीचत्रवृत्तिप्राचत्रवृत्तयोर्न समात्र पराश्रिता कलेत्यस्य पूर्ववदेवापवादः । सेयमपि पूर्ववत् त्रयोदश्याः । अत्र विषमयोः पूर्वोक्ता अष्टौ विकल्पाः । समयोच्चत्वारः यथा ।।।।।, ।।।।।, ।।।।।, ।।।।। अष्टानां

चतुर्भिर्हृत्तौ द्वात्रिंशत् पूर्वार्धभेदाः तावन्त एवोत्तरार्धे । परस्परहृत्तौ भेदाश्चतुर्विंशत्यधिकसहस्रं । अङ्कतोऽपि १०२४ ।

यदा समावोजयुग्मकौ पूर्वयो भवति तत् प्रवृत्तकम् ॥ १८ ॥ इति ।

यदा पूर्वयोरुद्दीचप्रवृत्तिप्राचप्रवृत्तयोः समौ तुल्यौ क्रमेण ओज-
युग्मकौ विषमसमपादौ स्यातां तत् तदा प्रवृत्तकं नाम । विषमयोः प्रथमतो-
ययोः पादयोः द्वितीयतृतीयमात्रायोगः । समयोस्तु चतुर्थपञ्चममात्रायोगः
संप्रादिति भावः । इदं वैतालौयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन त्रेधा-
दाहार्धप्रम् । अत्र पूर्वोक्तविषमसमविकल्पानामन्योन्यहृत्तौ संख्या स्वयमू-
हनीया । एवमपरान्तिकादिष्वपि ।

अस्य युग्मरचितापरान्तिका ॥ १८ ॥ इति ।

अस्य प्रवृत्तकस्य युग्मपादै र्था सम्पूर्णा रचिता सा ऽपरान्तिका नाम ।
पञ्चमी चतुर्थमात्रासुक्ता षोडशमात्रता चतुर्ण्यपि पादेषु कार्येत्यर्थः ।
इयं च वैतालौयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन पूर्ववत् त्रेधा । कश्चित्
अस्य वैतालौयादिच्छन्दोदन्दस्य युग्मरचितेति व्याचक्ष्यौ । तन्मते वैता-
लौयादिपूर्वकत्वेन तत्पूर्वकप्राचप्रवृत्तिपूर्वकत्वेन च षोढा । उदाहरणा-
नीति तु स्वयमूह्यानि । भेदाः २५६ ॥

अयुग्मभा चारुहासिनौ ॥ २० ॥ इति ।

अथा प्रवृत्तकस्यायुग्मभावसुक्तादैः विषमपादै रचिता चारुहासिनौ ।
समसपादेषु चतुर्दशमात्राः द्वितीया तृतीयासुक्ता कार्येत्यर्थः । इयमपि पूर्ववत्
त्रेधा । अथेति वैतालौयादिच्छन्दोदन्दपरत्वेन व्याचक्षाणस्य मते तु वैता-
लौयौपच्छन्दसिकापातलिकातदुद्दीचप्रवृत्तिपूर्वकत्वेन षोढा । उदाहरणानि
अह्यानि । भेदाः २५६ । अन्येऽपि भेदा अन्यैरुक्तास्ते स्वकीयैरुदाहरणै-
रप्रदर्शयन्ते । यथा वैतालीयसमपादचतुष्टयसुतान्येयं दक्षिणान्तिका । यथा,—
पुरुषश्चेष्ट ततः स पुरुषो विषयैर्यस्य मनो हृतं न हि । पुरुषजुद्धतरः स
पुरुषो विषयैर्यस्य मनो हृतं सुजुः ॥ वैतालीयविषमपादरचितोत्तरान्तिका ।

यथा,—विषयान् विषमान् विषोपमानवधार्थं ततोऽवधीर्य च । कुरु सर्वक-
चिन्तनं सदा यदि ते हितमौहितं स्लकम् ॥ तथा आपातलिकाप्राचरत्तत्रो
विषमसमपादाभ्यां यत् क्रमेण रचितोर्धपातलिका नाम । यथा, यः
पुरतो वक्तृप्रतिमिष्टं दोषभाषणरतः परोक्षतः । वाञ्छसि सौख्यं त्यज तं
द्राष्ट्रमित्तसंज्ञितमरिं विषोपमम् ॥ तथा आपातलिकादीनां सप्तानां छन्दसां
प्रतिपादमन्तेऽधिकैकगुरुयोगः स्यात् तदा तन्नामकान्यौपच्छन्दसिकानि सप्त
भवन्ति । तत्र आपातलिकौपच्छन्दसिकम् यथा, आपातलिकादिषु चेदेको गुरु-
रधिको भवति प्रतिपादान्ते । आपातलिकादिकरंज्ञाद्युगैपच्छन्दसिकं तदाऽ-
भिप्रेतम् । एवं दक्षिणान्तिकौपच्छन्दसिकादौ ग्रन्थगौरवप्रसङ्गादख्यदनुक्तान्यु-
दाहरणान्युद्हरानि । एवं च वैतालीयसंख्या सप्ततिंशत् ३७ ।

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां उत्तरदाकराख्यायां
वैतालीयप्रकरणम् ॥

अथ वक्तृस्याष्टाक्षरत्वेनानुष्टुभि वक्तृस्य व्यवस्थायामपि तद्वत् सकलनि-
यतगुरुत्ववृत्ताभावात् पथत्राचपलादिसंज्ञा कार्येया । मात्रावृत्तनामसौ कार्येया च
मात्रावृत्तप्रस्ताव एव लक्षणमाह ॥

वक्तृ नाद्यान् नसौ स्यातामब्धे र्योऽनुष्टुभि स्यातम् ॥ ३१ ॥ इति ।

आद्यादक्षरादूर्ध्वं नगणसगणौ न सप्तातां, मगणादि र्धमेच्छं स्यात्, अ-
स्तुर्धादक्षरादूर्ध्वं यः यगणः स्याद् यदि तदा वक्तृ स्यात् तच्चानुष्टुभि स्यात-
मुक्तमाचार्यैरिति । यदातदाशब्दाद्याहारेण स्यातशब्दावृत्तत्रा च व्याख्येय
यथा आद्यावधेऽस्तीति गणग्रहणमपि सम्भवति तथानुष्टुभि स्यातमित्यष्टाक्षरत्व-
सूचनगणचतुष्टयासम्भवादवधिग्रहणं स्यात्, अक्षरपरता । आद्यग्रहणस्यापि
च तत्समभिव्याहाराङ्गणग्रहणे चतुर्धाक्षरमादाय गणारम्भाच्चतुर्धाक्षरादूर्ध्वं
यगण, रम्भायोगाच्चाक्षरप्ररतैव । आद्यात् परतो नगणसगणनिषेधे न द्वितीय-
द्वितीयवर्णात् परस्य गुरुत्वावशं भवतीति सूचितम् । अनुष्टुभि स्यात-

मित्यनेनाष्टाक्षरपादता सूचिता । अतश्चानुक्तोऽप्यष्टमो वर्णो ज्ञेयः । समयो-
 च पादयोः प्रथमादक्षरादूर्ध्वं रगणोऽपि न कार्यत्र इति सम्प्रदायः । अत्रादेय
 पादे प्रथमस्थाने शुक्लवृक्षौ द्वौ विकल्पौ, द्वितीये नसनिषेधाच्छेषाः षड् रगणाः,
 तृतीयस्थाने एको य एव, चतुर्थे स्थाने श्लौ । अन्योन्यघाते चतुर्विंशतिः । एवं
 द्वितीयादिपादत्रयेऽपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिः । तेषां परस्परहतौ जाता त्रयो
 लक्षाः एकत्रिंशत् सहस्राणि सप्त शतानि षट्सप्ततिः सङ्ख्या । अङ्कतोऽपि
 ३३१७७६ । एतेषां संख्या प्रत्येकं पथप्रावक्त्रादिषु त्रिषूच्या । सम्प्रदायमाश्रित्य
 द्वितीयचतुर्थपादयोर्द्वितीयस्थाने रगणसत्रापि निषेधात् समयोः प्रत्येकं
 विंशतिर्भेदाः विषमयोश्चतुर्विंशतिरेव । तेषामन्योन्यघाते जाता सङ्ख्या लक्ष-
 द्वयं त्रिंशत् सहस्राणि चत्वारि शतानि । अङ्कतोऽपि २३०४०० । आन्धर्धे इत्य-
 सत्रापवादेनासैत्रव भेदानाह ।

युजो जैन सरिङ्गर्तुः पथप्रावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥ इति ।

युजो युग्मयो द्वितीयचतुर्थचरणयोः सरिङ्गर्तुश्चतुर्थपादरात् परेण जग-
 णेन पथप्रावक्त्रं प्रकीर्तितम् । पिङ्गलेन 'पथप्रा युजो ज्' इति सूत्र इत्यर्थः ।
 विषमयोस्तु यगणः सामान्यप्राप्तः ।

ओजयो जैन वारिषेसादेव विपरीतादि ॥ २३ ॥ इति ।

विषमपादयोश्चतुर्थादूर्ध्वं जगणे तदेव पथप्रावक्त्रं विपरीतशब्दादि
 विपरीतपथेति ज्ञेयमित्यर्थः । समयो य एव ॥

चपलादङ्गमयुजो नकारश्चेत् पथोराशेः ॥ २४ ॥ इति ।

अयुजो विषमयोः पथोराशेश्चतुर्थान्नकारश्चेन्नगणश्चेच्चपलावक्त्रं । सम-
 योर्धे एव ।

यसत्रां लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥ २५ ॥ इति ।

युग्मे द्वितीये चतुर्थे च पादादेः सप्तमो वर्णो लो लघु र्यसत्राः सा विपुला
 मता संभ्रता । यद्यपि पथप्राथम्येण युजोः सप्तमो लस्तथापि तत्र जगणेनैव ।

अत्र तु नजभतैः सप्तमसत्र लघुतेति न सङ्करः । तथापि जगणपक्षे-सङ्कर एवेति चेत्, तर्हि तत्र संज्ञाविकल्प एवास्तु । ये त्वत्र जेव सप्तमेनैव लघुतेति असङ्करमाज्ज लोपां मूलसत्र लक्ष्यविरोधो जगणेन लघुकरणात् । 'सैतवेन पथा-
र्णव' तीर्णो दशरथात्मजः । रक्षःक्षयकरीं पुनः प्रतिज्ञां स्थेन वाञ्छना' इति सैतवमतेन विपुलोदाहरणे जकारेणैव वृत्तिव्यता लघुकरणात् तद्विरोधश्चेति पूर्वमेवोत्तरं युक्तं संज्ञाविकल्प इति । अत्र समपादयोस्तृतीये स्थाने चत्वारो विकल्पाः शेषेषु प्राग्वत् । तेन समयोः परस्परहृतौ पणवति भेदाः, विपमयोः प्रतेत्रकं पूर्ववच्चतुर्विंशतिः परस्परहृतौ सङ्ख्या त्रिपञ्चाशच्छ्रुताः अष्टौ सहस्राः चत्वारि शतानि (षोडश) । अङ्कतोऽपि ५३८४१६ । अत्राद्युग्मे यसत्रां लः साऽद्युग्मविपुलेति अकारप्रश्नेपेणापि केचिद् व्याचक्षते । पादव्य-
त्यर्थं यतोदाहरणमाज्जः । विपरीतपथप्राचपलावक्त्राभ्यां चैव भेदः । तत्र जगणनगणाभ्यां सप्तमसत्र लघुता, अत्र तु भताभ्यामपि तथात्वमिति । उदा-
हरणं च सप्तमसत्र लघुत्वमात्रतात्पर्येण जगणेन न त्वभावेनोक्तमिति चाज्जः ।

सैतवसत्राखिलेष्वपि ॥ २६ ॥ इति ।

सैतवसत्राचार्थसत्र मतेऽखिलेष्वपि पादेषु सप्तमो लः सत्रादिति स्मृत इत्यथाहारेण सप्तमो ल इति पादाद्युपक्रमेण व्याख्येयम् । संज्ञा विपुलेति निरूपणदेव । अत्र प्रतिपादं पणवति भेदाः । तेषां परस्परहृतौ सङ्ख्या अष्टौ कोटय एकोनपञ्चाशच्छ्रुताः चतुस्त्रिंशत् सहस्राणि षट्शती पट् पञ्चाशच्च । अङ्कतोऽपि ८४८३४६५६ ॥

भेनाब्धितो भाद्विपुला ॥ २७ ॥ इति ।

अब्धितश्चतुरक्षात् परेण भेन भगणेन भाद् भद्व्यक्षरात् परा द्विपुला भविपुलेत्यर्थः । केचिदत्राखिलेष्वपि इतरनुवर्तयन्ति । वृत्तिव्यतास्तु "भौ नौ च" इति सूत्रे 'सर्वतः सैतवसेति निवृत्तम् । चपलाऽद्युजो नितरस्मादद्यु-
ग्रहणमनुवर्तते' इति वदन्तो विषमपादविषया एव भविपुला इत्यत्राज्जः ।

इत्यमन्या रश्चतुर्थीत् ॥ २८ ॥ इति ।

चतुर्थाक्षरात् परतश्चेद् रगणस्तदेत्यमन्या यथा भाद् विपुला वथा रा-
दिति रविपुलेतरर्थः ।

नोऽस्त्वधेनो न्वविपुला ॥ २६ ॥ इति ।

अस्त्वधेनो चतुर्थान् नो नगणश्चेत् तदा नपूर्वाभ्यां विपुला नविपुलेत्यर्थः ।
एवं मयाभ्यां तत्पूर्वं विपुले भवतः । अत्रैतासु चतसृषु पादचतुष्केऽपि तत्त-
द्गणयोगस्य ये सत्वमाह्वयेषां मते न यत्रैकस्मिन् द्वयोर्वा तत्तद्गणयोगस्तत्तासां
परस्परसंसर्गणानेत्र भेदा ज्ञेयाः । उक्तिस्तन्मते तु विषमपादयोरेतद्गणयोगः,
अन्ययोस्तु सप्तमस्य लघुत्वशक्तम् । यत्र तु चतुर्ष्वपि पादेषु भादियोगः तस्या-
नुष्टुभमेव न तु वक्तव्यमिति विवेकः । तत्राप्यनुष्टुपादस्य जातिपरत्वे द्वयोरप्य-
नुजोर्भगणादियोगः, व्यक्तिपरत्वे त्वन्यतराङ्गीकारेणापि लक्षणार्थं तद्विरोधे
तृतीये वा भगणादियोगः । जातिपक्षे भविष्यलोदाहरणं, इत्थं सखे चन्द्रमुखी
स्मितजगोत्सवा च मानिनी । इन्द्रीवराक्षी हृदयं दहतीति तथापि मे ॥
ग्राये भविष्यलोदाहरणं, उक्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथप्रमिच्छता । समी
हि शिष्टैरान्नातौ वर्त्सन्नावाभयः स च ॥ तृतीये, प्रोक्तसत्कुण्डलप्रोत-
पद्मरागदलविषा । कृष्णोत्तरासङ्गश्चं विदधद्भौतपञ्चमीम् ॥ रेफविपु-
लायाः कमेणोदाहरणानि, सकारनाभारकासकायसाददसायका । रसाहवा
वाहसारनादवाददादना ॥ मन्त्राकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवता-
गुरुम् । यज्ज्ञाने तिष्ठमाभाति दर्भे प्रतिविश्ववत् ॥ कामिनीभिः
सह प्रीतिः कश्चै नाम न रोचते । यदि न स्याद्धारिणीचिचञ्चलं हन्त
जीवितम् ॥ नविपुलोदाहरणानि कमेण, सुयुक्तमेव कवचं किमौसुक्त-
मिदं त्वया । तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवल्कले ॥ अथानाथाः
प्रकृतयो मातृवन्मुनिवासिनम् । मौलैरानाययामासु भर्तुं सम्मिता-
श्रुभिः ॥ तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्संश्रितारिभिः । प्रत्यादिश्वन्
इव मे दृष्टव्यमिदः शराः ॥ तत्र तविपुलोदाहरणानि, सा वैदुषे
प्रौढिर्धृदि सर्वगस्तविशारदा । सानुगामिनौ विस्मोरा यस्तोतौ पण्डिताः
परे ॥ लोकवत् प्रतेपत्तयो लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः । लोकव्यवहार प्रति

सदृशौ बालपण्डितौ ॥ सविपुलोदाहरणानि, सखा गरीयान् शत्रुश्च
 कृत्रिमश्चौ हि कार्यतः । स्थाताममितौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥
 वियच्चमाणेनाकृतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम् । अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्
 कार्यद्वयाकुलः ॥ षड्गुणाः शक्तयस्त्रिंशः सिद्धयश्चादयास्त्रयः । ग्रन्थान-
 धीत्य व्याकतुर्मिति दुर्मधसोऽप्यलम् ॥ यविपुलोदाहरणानि, ततः कुसुदना-
 येन कामिनौगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥
 तथापि यन्मथप्रति ते गुरुरितप्रसिद्धि गौरवम् । तत् प्रयोजककर्तृत्वमुपैति
 मम जल्पतः ॥ एवं जविपुलापुत्रदाहार्था । तत्र तु समपादयोश्चतुर्थादूर्ध्वं
 जगणेन पथप्रावक्तृता सप्तमस्य लघुतामात्रत्वे जविपुलात्वाभिन्ति विवेकः ।
 सविपुला तु कविप्रयोगाभावात्प्रसिद्धि । अनेप्रपां तु मते सुसुसुनेवेतप्रादीनां
 विषमयोश्चपलादित्वात् समयोस्तु पथप्रात्वाच्चपलापथप्रावक्तृदि संज्ञा भवन्ति ।
 एवं विपुलापथेप्रत्यादिसंज्ञा ज्ञेयाः । अत्र वृत्तिरुक्तते सर्वासु भविपुलादिषु
 विषमपादयोः प्रतेप्रकं चतुर्विंशति भेदाः, समयोः प्रतेप्रकं षण्णवतिः । पर-
 स्परहतौ युग्मविपुलावत् सङ्ख्या ज्ञेया । अनेप्रपां मते तु सुखवक्तृवत्त्वस्या ।
 तथा संकीर्णत एषां संकीर्णविपुलावक्तृ भवति । भारवेः, कचित् काले
 प्रसरता कचिदापतत्र निघ्नता । शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां कुलम् ॥
 कुमारः, यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्रया । मनोरथस्याप्यपथं मनोविषय-
 मात्मनः ॥ साधे, भवन्निरामवसरप्रदानाय वचांसि नः । पूर्वैरङ्गप्रसङ्गाय
 नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ इत्यादयो विपुलाभेदा अनन्ता एव कविप्रयोगेषु
 द्रष्टव्याः । सर्वेषु तु प्रायेण चतुर्थवर्णस्य गुरुरेति साम्प्रदायिकाः ॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां उत्तररत्नाकरटीकायां वक्तृप्रकरणम् ॥

अथ मात्रासमान्याह ॥ द्विगुणितवसुलघुरचलवृत्तिरिति च ॥ ३१ ॥ इति ।

वर्णच्छन्दोऽपेक्षतद् द्विगुणितवसुपदस्योत्तरानुवृत्तिस्थित्यर्थं प्रकीर्णकेष्वन्य-
 धादि । तेन मात्रासमकादिषु षोडशमात्रत्वमधिकृतं भवति । द्विगुणवसुलघुः

हावष्टौ लघवो यस्यां सा अचलधृतिरिति कथ्यते । चकाराद् गीत्यायेति
संज्ञा भवति इति पिङ्गलमतउग्रहः । षोडश लघुपादेत्यर्थः ।

मात्रासमकं नवमो ल् गान्तम् ॥ ३२ ॥ इति ।

यत्र पादे नवमो लघुरेव गुरुश्चान्तनियतसन्मात्रासमकसंज्ञम् । नवमान्य-
योर्लघुगुरुनियमाच्छेषे नियमाभावः सूचितः । सर्वथा षोडशमात्रता
कार्येति भावः । सर्वेषु मात्रासमेषु सममात्रा परमात्रया युक्ता न कार्यत्यपि
सम्प्रदायः । ततश्च प्रथमे जगणाभावाच्चत्वारो गणविकल्पाः ॥ यथा SS,
॥S, ॥I, ॥II, द्वितीये त्रयः SS, ॥I, ॥S, मध्यगुरुसर्वलघू विश्लोकश्च
दृष्टत्वान्न भवतः । तृतीये एकः ॥S, नवमा लिति वचनादादिगुरु
भवति । मध्यगुरुसर्वलघू तु वासिकालक्षणस्युष्टत्वान्न भवतः । चतुर्थे
द्वौ SS, ॥S, गन्तत्वाभिधानादन्ये गणा न भवन्ति । एतेषां विकल्पा-
नामन्योन्यघाते प्रतिचरणं चतुर्विंशति भेदाः । चतुर्णां चतुर्विंशत्यङ्गा-
नामन्योन्यहतौ वक्तुवदेव जाता सङ्ख्या लक्षवयम् एकत्रिंशत्सहस्री षट्सप्त-
त्यधिकसप्तशती चेति ।

जो लावयास्व धे विश्लोकः ॥ ३३ ॥ इति ।

अथेत्यथवेतार्थं आम्बुधेः कलाचतुष्टयादूर्ध्वं जगणोऽथवा लौ चतुर्ल-
घु वा गणः स्याच्छेषं पूर्ववत् स विश्लोको नाम मात्रासमकम् । यद्यपि वि-
श्लोकः पञ्चमाष्टमाविति सूत्रे पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघुत्वमात्रमुक्तं तथा-
पि पञ्चमाष्टमयोर्लघुता चतुर्थमात्रानन्तरं जगणचतुर्लघुरेव भवति
नान्यथेतप्रभिप्रायेणैवमूचिवान् । जपत्वे इदमेवोदाहरणं लपत्वे तु 'सिन्धो-
रधुपतिरामहितार्थम्' । आत्राद्यगणे विकल्पाश्चत्वारः यथा SS, ॥, ॥I, ॥II,
द्वितीये द्वौ ॥S, ॥II, तृतीयेऽपि द्वौ SS, ॥I, मध्यगुरुन्तगुरुसर्वलघुरूपं
भेदवयं तु मात्रासम चित्वापादकत्वान्न भवति । चतुर्थे गुरुन्तगणद्वयं
SS, एतेषां परस्परघाते हात्रिंशत् सन्ति पादभेदाः । एतेषां घाते
जाता सङ्ख्या दश लक्षाः शष्टाचत्वारिंशत् सहस्राणि पञ्च शतानि षट्
सप्ततिः । अङ्कतोऽपि १०४८५७६ ।

तद् युगलाद्वा नवासिका स्यात् ॥ ३४ ॥ इति ।

तद् युगलादस्य धियुगलादष्टमात्रानन्तरं यदि जो नौ वा स्यात् सा वानवासिका-
केति । जो नु अवथेति पदत्रयमनुषजप्र योजनम् । अत्रापि 'द्वादशश्च वानवासिका'
इति सूत्रे द्वादश चकारलभ्यनवमयो लघुतोक्ता सा चैवमेव नान्यथेतेष्वसुक्तम् ।
जपच्च द्वादसुदाहरणम् । लपच्चे यथा । 'लोकहितायं हरिहरमूर्ती' अत्रादेप्र
गणे विकल्पाश्चत्वारः ५५, ॥५॥, ५॥, ॥॥॥ ॥ द्वितीये त्रयः ५५, ५॥, ॥५॥.
तृतीये द्वौ ५॥, ॥॥॥. चतुर्थेऽपि द्वौ ५५, ॥५॥. एतेषामन्योन्यताङ्गने भेदाः
प्रतिपादम् अष्टाचत्वारिंशत् । अन्योन्यहृतौ जाता सङ्ख्या लिपञ्चाशत्तयाः
अष्टौ सहस्राणि चत्वारि शतानि षोडश च । अङ्कतोऽपि ५३०८४१६ ।

वाणाष्टनवसु यदि लक्षित्वा ॥ ३५ ॥ इति ॥

वाणाः पञ्च पञ्चमाष्टनवसु यदि लघुः सत्रात् शेषं पूर्ववत् तदा चित्रा
नाम । असत्रामाद्ये गणे चत्वारो विकल्पाः पूर्ववत् । द्वितीयेऽपि द्वौ
५॥, ॥॥॥. तृतीये त्रयः ॥५॥, ५॥, ॥॥॥. चतुर्थे द्वौ ५५, ॥५॥. अन्योन्यघाते प्रति-
पादं भेदसंख्या अष्टाचत्वारिंशत् । अन्योन्यगुणने पूर्ववत् संख्या ॥

उपचित्रा नवमे परशुक्ते ॥ ३६ ॥ इति ।

नवमे मात्रास्वरूपे दशमेन परेण युक्ते सति मिलिते सति उप-
चित्रा नाम शेषं प्राग्वत् । जयदेवस्वेकादशद्वादशादिमात्रास्वपि नियम-
माह 'अष्टभ्यो गो त्यावुपचित्रेति' अष्टकलानन्तरं गुरुलघुवगणा इत्यर्थः ।
अत्र तृतीयगणे द्वौ विकल्पो ५५, ५॥. अन्ये गणविकल्पा मात्रासमक-
वत् । अन्योन्यघाते प्रतिपादं भेदा अष्टाचत्वारिंशत् अन्योन्यघाते संख्या
प्राग्वत् ।

यदसौ तत्कृतविविधलक्ष्ययुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् ।

अनियतवृत्तपरिमाणयुक्तं प्रथितं जगत् पादाङ्कुलकम् ॥ ३७ ॥ इति ।

अतौतानि पूर्वोक्तानि कृतानि विविधानि नानाप्रकाराणि यानि
लक्ष्माणि लक्षणानि तद् युक्तैः मात्रासमादीनां पद्यानां पादैः कलित
रचितं तथाऽनियतवृत्तपादचतुष्केऽपि नियतैकवृत्तलक्षणद्वीनं परिमाणं च

षोडशमात्रपादत्वेन युक्तं ततः कर्मधारयः एतादृशं यद्भूतं तत् पादा-
कुलकमिति अन्वर्थसंज्ञा ज्ञेयेति तच्छब्दाध्याहारेण योजनम् । अथ प्रथम पादे
मात्रासमकविश्लोकचित्राणां लक्षणयोगः, विश्लोकोपचित्रयो द्वितीये, मा-
त्रासमवासिकयोस्तृतीये, उपचित्राविश्लोकयोश्चतुर्थयोर्द्विचतुर्थ इति । इदं
च प्रतिपादमनेकलक्षणयोगं मन्वोदाहरणं मन्तव्यम् । अन्ये तु प्रतिपादमे-
कलक्षणयोगं वदन्तः समुदितेषु विविधलक्षणयोगाभिप्रायेण द्वाचक्षते ।
वयं त्वभयथा व्याख्याने दोषाभावं वदामः ॥ अतएव मात्रासमकादिप्र-
कृत्या एभिः पादाकुलकमिति स्वरूपकारः सामान्यत एवाह । तथा मात्रासम-
कविश्लोकवानवासिकोपचित्राणामसंकीर्णं यावदुदाहरणं चाह इति कृतं यथा,
'अलिवाचालितविकसितचूते काले मदनसमागमदूते । स्मृत्वा कान्ताप-
रिहृतसार्थः पादाकुलकं धावति पात्र्यः' इति । संकीर्णोदाहरणं तु मूल एव ।
तेनोभयानपि न दोषः । अत्र पञ्चानां मात्रासमकादीनां परस्परसंकरे
अनन्ता एव भेदाः ॥ तत्र यथा द्वयोर्द्वयोः सङ्करे चत्वारिंशदधिकं शतं
भेदा भवन्ति । तद्यथा

१२३४	अत्रैककोष्ठस्याङ्गद्वयसंज्ञाङ्कः
२३४५	तिप्रस्तारमन्त्रेण चतुर्दश चतुर्दश प्रति-

सङ्करे वक्ष्यमानोपजा
कोष्ठं भेदा भवन्ति । एवं च प्रथमद्वितीययोः प्रथमतृतीययोः प्रथमचतुर्थयोः
प्रथमपञ्चमयोः संकरे चत्वारश्चतुर्दशका मिलिताः षट्पञ्चाशदभवन्ति ५६ ॥
तथा द्वितीयतृतीयद्वितीयचतुर्थद्वितीयपञ्चमानां संकरे द्विचत्वारिंशत् ४२ ॥
तथा तृतीयचतुर्थतृतीयपञ्चमानां सङ्करे अष्टाविंशतिः २८ । तथा
चतुर्थपञ्चमयोः संकरे चतुर्दशेति । सर्वेषां मेलने शतमेकं चत्वारिंशच्च १४० ॥
एवं त्रयाणां चतुर्णां संकरेऽप्युपज्ञाः ॥ एतेषामुदाहरणानि ऊह्यानि ।
विस्तरभयाक्तुं नोच्यन्ते । अत्राचलवृत्तादीनां सर्वेषां षोडशमात्रपादत्वेन
समत्वान्मात्रासमकसंज्ञा । अथोक्तानां वक्ष्यमाणानां च वृत्तानां शुद्धलु
मात्रावर्णं यथापरिज्ञानोपायमाह ।

वृत्तस्य ला विना ण्यैर्गा वणो शुद्धमिदं यथा ।

शुद्धो लैर्दले निर्जत्र प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ ३८ ॥ इति ।

एतस्य ला मात्वा वर्णं विना गा गुरवो ज्ञेया इत्यप्रधाहारः । ला
वर्णा गा इत्यादिभिः शब्दैस्तत्तत्सङ्ख्या लक्ष्यते । ततश्चायमर्थः यदि एतस्य
मात्वावर्णयोः सङ्ख्या विज्ञाता गुरुलघुसङ्ख्या चाज्ञाता तदा मात्वासङ्ख्या-
मपनीयावशिष्टा गुरुसङ्ख्या ज्ञेयेति, वर्णसङ्ख्यामध्ये च ज्ञाता गुरुसङ्ख्या-
मपनीयावशिष्टा लघुसङ्ख्या ज्ञेयेत्यप्रशयः । यदि तु मात्वाणां गुरुणां च
ज्ञातसङ्ख्यात्वं वर्णाज्ञातसङ्ख्यास्तदा तज्ज्ञानोपायमाह वर्णा इति । तथा
एतन्मात्वागुरुभिर्विना वर्णा ज्ञेयाः एतन्मात्वासङ्ख्यायां गुरुसंख्या मपनीया-
वशिष्टा वर्णसंख्येत्यर्थः । एतन्मात्वालघुसङ्ख्याया गुरुलघुसंज्ञाने सति गुरु-
ज्ञाने प्रकारान्तरमाह गुरव इति । एतस्य ला इत्यनुपपन्नः । एतस्य
मात्वा लै लघुभिर्विना दले ऽर्थे कृते गुरवः ज्ञेयाः । एतन्मात्वा-
सङ्ख्यायां लघुसङ्ख्यामपनीयावशिष्टां सङ्ख्याम् अधीकृत्य तावत्प्रमाणा
गुरुसंख्येत्यर्थः । उक्तां गुर्वदिसङ्ख्यामुपहरति नित्यमिति । इत्यनुपपन्नः
प्रकारेण प्रमाणं गुर्वदीनां नित्यं सर्वदा निश्चितं भवतीति शेषः ।
एतस्य तु प्रपलक्षणं गद्यादावपि सम्भवात् । अत्र च गुरुवर्णसङ्ख्याज्ञानोपाय-
प्रदर्शनमुपलक्षणार्थम् । तथा हि मात्वावर्णगुरुलघुचतुष्टयात्मके एते ह्योर्द्वयो-
रियन्तापरिच्छेदेऽन्ययोः सङ्ख्यापरिच्छिन्ते, तद्यथा मात्वावर्णयोरियन्ता-
परिच्छेदेऽन्ययोः सङ्ख्यापरिच्छिन्ते । तद्यथा, मात्वावर्णयोर्मात्वालघुो वर्णगुर्वो-
र्वर्णलघुोर्मात्वागुर्वो गुरुलघुोश्च षट्सु द्विकेषु एकैकद्विकजाते परे द्वि-
सुक्तया दिशा ज्ञेयमिति । इदं सर्वमुदाहरणे योज्यते । 'पागर्थाविव संज्ञौ'
इत्यत्र चतुर्दशमात्वासु अष्टरूपां वर्णसङ्ख्यामपनीयावशिष्टाः षड् गुरवः
वर्णसङ्ख्या, पूरकौ च द्वौ लघू । एवं षड् रूपां गुरुसङ्ख्यामपनीयावशिष्टा वर्णा
अष्टौ, गुरुणां षट्त्वादवशिष्टौ द्वौ लघू । एवं लघुद्वयमपनीयावशिष्टद्वादश-
सङ्ख्यायामभिधायां षट् सङ्ख्या गुरवः, गुरुभिर्द्वादशमात्वासिद्धे चतुर्दश-
मात्वासिद्धयर्थं द्वौ लघू इति । एवं वर्णगुरुज्ञाने वर्णलघुज्ञाने गुरुलघुज्ञाने
चेतरद्वयज्ञानं योज्यम् । एवं सर्वेषु गद्यपद्येषु ।

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां उत्तरत्नाकरटीकायां मात्वासमप्रकरणम् ॥

मात्रानियमपठितत्वान्मात्रावृत्तप्रसङ्गेन द्विखण्डकान्याह ।

शिखिगुणितदशलघुरचिरमपगतलघुगुणलमपरमिदमखिलम् ।

सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदवितति भवति शिखा ॥३९॥

इति ।

गार्हपत्यग्राहवनीयदक्षिणाग्नयस्त्रयोऽग्नयः । तैस्त्रिधाख्या तत्संख्या लक्ष्यते ।
तेन शिखिभिर्गुणितास्त्रिगुणीकृता ये दश लघवस्तै रचितमेव शकलमितप्र-
धाकारः, अपरमितप्रभिधानात् । तच्चापगतं नूनं लघुद्वयं यस्मात् तादृक्
कार्यं । अपरं द्वितीयं शकलमितप्रर्थः इदं पूर्वोक्तमखिलं समग्रं लघुना नूनं
त्रिंशत्तुल्यं भवति । शकलयुगलकमर्धद्वयमपि सगुरु अन्तेऽधिकैकगुरुयुक्तं सुष्ठु
परिघटिता रचिता ललिता पदविततिः, पदरचना यत्र तादृशं भवति शकलं
युगलं यस्यां सा शिखेति यत्तच्छब्दोऽध्याहारेणार्थः । अयं भावः पूर्वार्धे अष्टा-
विंशतिलघवः एको गुरुरिति एकोनत्रिंशदक्षराणि, उत्तरार्धे त्रिंशत्तुल्यः एको
गुरुरिति एकत्रिंशदक्षराणि यत्र सा शिखेति । सुपरिघटितेति पदेन श्रुति-
सुखकर्त्री यतिः कार्येति सूचयति ।

विनिमयविनिर्हितशकलयुगलकलितपदविततिविरचितगुणनिचया ।

श्रुतिसुखलदियमपि जगति जि जशिर उद्यमतवति सति भवति खजा ॥

४० ॥ इति ।

इयमेव शिखा यदि विनिमयेन व्यत्यासेन विहितं निदेशितं
यच्छकलयुगलं तेन कलिता घटिता पदसमुदायकृतसौकुमार्यादिगुणसमु-
दायवती च कलितान्तस्थ पदादिना कर्मधारयः श्रुतिसुखकारिणी वेति
पूर्ववद्व्यतिः कार्येति सूचितम् । जि अकारे जशिर इति जकारप्रासदाहरणं
प्राप्तं सति खजा भवन्ति खञ्जेति यावत् । गुरुद्वयस्य छन्दसि प्रवेशयितुम-
शक्यत्वादुक्तिप्रकारोऽयम् । विनिमयविनिर्हितशकलयुगलकलितपदवितति-
रचितगुणनिचयेति युगलान्तस्य लघुितप्रादिना कर्मधारयः । यद्यपि खल-
कारेणार्थं इत्यप्रधिस्तत्र 'शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते' इति 'खञ्जा महेत्य-
जोति' च वदता पूर्वोक्तनियमवदेकोनत्रिंशदेकैकत्रिंशदक्षररचितकम-

लघुकर्मणः पादद्वयघटितायं द्वयवतयो विंशतप्रधिकशताक्षरैः शिखाखण्डे उक्ते
अत्र पञ्चदशरे एवेति विरोधस्तथापि ग्रन्थान्तरपथलोचनया एवमुक्तिः । यद्वा
स्वतकारोक्तिशिखाखण्डाभ्यामेते अभ्ये एव सूत्रावुक्ते एव प्रोक्ते । सूत्रोक्ते तु
चतुर्णां धायेऽर्धसमत्वात् स्वयमूहे । अन्ययोश्च तथापि शक्यलक्ष्यैः अवयववचन-
त्वात् पादरूपावयवपरौ ज्ञात्वा मूलोदाहरणे च कार्यविधये मत्वाऽसमत्वेऽपि
च मात्मानियमात्मकत्वान्मात्वावृत्तप्रकारेणोक्तिं समाधाय सूत्रानुसारः कार्य
इति सर्वमूह्यम् ।

अष्टावर्धं गा द्वयभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडोक्ता ।

दलमपरमपि वसुगुणितसलिलनिधिलघु कविरचितपदवितति भवति ॥

४१ ॥ इति ।

यस्य अर्धेऽष्टौ गा गुरवो द्वयभ्यस्ता द्विगुणाः षोडशेत्यर्थः । अपीति
चार्थः । अपरञ्च दलं द्वितीयमपि वसवोऽष्टौ तै र्गुणिताः सलिलनिधिलघवश्च-
त्वारो लघवो द्वाविंशद्यत्न तत्तादृक् कविना रचिता पदानां वित-
तिर्विस्तरो यत्र तदा भवति सा अनङ्गक्रीडेति संज्ञयोक्ता वृत्तज्ञैः ।
पूर्वार्धं षोडश गुरवः उत्तरार्धं द्वाविंशत्तलघवः कार्या इति तात्पर्यार्थः ।
कवीतप्रादिना श्रुतिसुखा यति भवतीतप्रस्तुतत् । पैङ्गले त्विथं सौमेप्रति
संज्ञितम् । इयमेव व्यतस्ताधर्तायां ज्योतिराख्या भवति । उदाहरणं तु,
'यदि सुखमनुपममपरमभिलषसि परिहर सुवतिषु रतिमतिप्रयामिह ।
आत्मजप्रोति यौगाभ्यासात् दृष्ट्वा दुःखच्छेदं कुर्याः ॥' अन्यो द्वयोः शिखेति
सामान्यसंज्ञा पैङ्गल उक्ता ।

त्रिगुणनवलधुरवसितिरुसरिति दलसुगलकृततनु रतिरुचिरा ॥४२॥

इति ।

त्रिगुणा नव लघवो यत्र सप्तविंशतिरित्यर्थः अवसिताववसाने रुच-
येस्याः सा तथा इतप्रमुना प्रकारेणार्धद्वयवितशरीरातिरुचिरा संज्ञा ।
पैङ्गले त्विथं चूलिकेतुप्रता । अर्धसमत्वेऽपि अस्य आत्मा मातृघटितत्वाद्-
नोक्तिः । "चूलिकैकोनविंशदन्ते ग" इति सूत्रपाठपक्षेऽयमुक्तम् । "चूलि-

कार्धमेकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग्" इति पाठे तु प्रथमं द्वितीयं चर्धि क्रमेणैकोनत्रिंशदेकत्रिंशत्मात्रं भवति, अन्ते च मात्वाह्वस्थाने गुरुरेकः स्यात् सा चूलिकेति सूत्रार्थः । अस्मिन् पक्षे मूलाशुक्तमुदाहरणं समैव, रघुकुलनलिनविकसनशब्दति दशमुखरिपुकुलतिमिरहरे । विषधर-विषमविषयविषहरमहसि कुर रतिमिह दशरथतनये ॥ अत्र सूत्रेऽर्धग्रह-णात् पादनियमो नास्ति । इह चावसितिगुरुरिति पदेन गुराधैवावसानं नान्यत्वेति सूचितम् ।

इति श्रीमङ्गहरामेश्वरसूनुनारायणभट्टविरचितायां उत्तरत्नाकरव्याख्यायां मात्वाह्वानाधिकारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

एवं मात्वाह्वान्यभिधायाधुना वर्णवृत्तेषु सुवृत्तानि कीर्तय इति उक्ता इति । अधिक्रियत इति शेषः, सप्तम्यन्तपाठे तु भेदा अभिधीयन्त इति । एवमतुप्रक्तादिवपि व्याख्येयम् ।

गुः स्त्रीः ॥ १ ॥ इति ।

एकाक्षरपादायासुक्तायां गुरुरेकश्चेत् पादः स्त्रीर्नाम । लघ्वलक्षणयोरेका-क्षरेण पादेनासंश्रद्धार्धोदाहरणमेतत् । नोक्ता उक्तादिभेदा ये ग्रन्थगौरवभूतितः । तांस्तथा शब्दचिह्नेन वदामोऽन्यत्रदर्शनात् ॥ यथा, अस्मिन् पितृकृते नवैत्र कावैत्र रामकुलहले । उक्ता उक्तादयो व्यस्ता विवे-क्तव्याः सप्तशक्तिभिः ॥ अत्र वक्ष्यमाणसंख्याख्यानप्रकारेण उत्तर्भेदः २ । न च सप्तप्रतिष्ठान्तानां पञ्चानां जागीनां सूत्राशुक्तत्वान्निर्भूलतेति वाच्यम् । "द्विको स्त्री" इति प्रस्तारकथने, 'परे पूर्णमिति' रूपप्रस्तारकथने च सूत्रकारेषापि दर्शितत्वात् । बहुतरप्रचाराभावात्तु गायामेद्वलक्षणशुक्तेति निरूपयति ।

अथातुप्रक्तः ॥ गौ स्त्री ॥ २ ॥ इति ।

हौ गुरु यदि पादे सप्तदा स्त्री नाम । अत्र उत्तसंख्या ४ ।

अथ सप्ता, ३ ॥ मो नारी ॥ ३ ॥ इति ।

मो मगणश्चेत् पादसदा नारी नाम ।

रो मृगौ ॥ ४ ॥ इति ।

रगणश्चेत् पादस्तदा मृगौ ॥ अत्र संख्या ८ ।

अथ प्रतिष्ठा ४ ॥ मृगौ चेत् कन्या ॥ ५ ॥ इति ।

मृगौ मगणगुरु चेत् पादश्चतुर्गुरित्यर्थस्तदा कन्या ॥ अत्र संख्या १६ ।

अथ सुप्रतिष्ठा ५ ॥ मृगौ गिति पंक्तिः ॥ ६ ॥ इति ।

मगणगुरु पुनर्गुरुश्चेत्तत्र पंक्तिः ॥ संख्या ३२ ।

अथ गायत्री ६ ॥ त्र्यौ स्तस्तनुमथा ॥ ७ ॥ इति ।

त्र्यौ तगणयगणौ यदि स्तो भवतस्तनुमथेति : यदि तदेतत्रथाह्वार्यम् ।

शशिवदना त्र्यौ ॥ ८ ॥ इति ।

नगणयगणौ यदि पादस्तदाशशिवदना नाम ।

विदुप्रलेखा मो मः ॥ ९ ॥ इति ।

मगणौ चेत् पादस्तदा विदुप्रलेखा नाम ।

त्र्यौ चेद् वसुमती ॥ १० ॥ इति ।

तगणसगणौ चेत् पादस्तदा वसुमती । गायत्रप्रन्तेषु सर्वेषु पादेषु
पादान्त एव यतिरिति प्राप्तायः ॥ तत्र संख्या ६४ ।

अथोष्णिक ७ ॥ मृसौ गः सप्रान् मदलेखा ॥ ११ ॥ इति ।

मगणसगणगुरुभिर्मदलेखा नाम ।

तथा मृगौ हिलसाता ॥

* मधुमति नृनगाः ॥ * “ननगि मधुमती,” Δ

कुमारखलिता नृसै ण् ॥

चूडामणिरुभगात् ॥

अत्र द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमाहुः केचित् । अन्ये तु पादान्त एव । इत
संख्या १२८ ॥

अथानुष्टुप् ८ ॥ भौ गिति चित्रपदा गः ॥ १२ ॥ इति ।

मगणौ गुरु च यत्र प्रादे इत्येव सा चित्रपदा । पादे यतिः ।

मो मो गो गो विद्युन्माला ॥ १३ ॥ इति ।

मगणौ द्वौ च गुरु विद्युन्नालेति । चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरिति सम्प्रदायः ।

माणवकं भातलगाः ॥ १४ ॥ इति ।

भाङ्गणात् तगणलघुगुरवो यदि तदा माणवकम् । माणवकमौद्धि-
तकमिति पैङ्गले संज्ञा । पूर्ववद्यतिः ॥

ज्यौ गौ हंसकृतमेतत् ॥ १५ ॥ इति ।

मगणनगणौ गुरु च ह्रावेतत् हंसकृतं नाम ।

जौ समानिका जलौ च ॥ १६ ॥ इति ।

रेफजकारौ गुरुलघू च समानिका नाम ।

प्रमाणिका जरौ लगौ ॥ १७ ॥ इति ।

जगणरेफौ लघुगुरु च प्रमाणिका । समान्येव समानिका प्रमाणेव
प्रमाणिका स्वार्थे कच्छन्दोऽशुरोधात् ॥

वित्तमन्त्राभ्यां यदन्यत् ॥ १८ ॥ इति ।

आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यामन्यद् यदनुष्टुब्जातीयं छन्दो वित्तानसंज्ञम् ।
आभ्यामन्यदिति उक्तं लक्ष्यलक्षणम् । केचित्तु समानिकायां गुरुलघुकमेण
समाप्तिः, प्रमाणिकायां लघुगुरुकमेण, वित्ताने तु द्वौ गुरु द्वौ लघू, द्वौ लघू द्वौ
गुरु वा, द्वौ गुरु एको लघुः पुनरेको गुरुरिति वा, द्वौ लघू एको गुरुरेको
लघुरिति वा, इत्येवं वा नियम इत्याहुः ॥ तत्र द्वौ गुरु द्वौ लघू इत्यत्रोदाह-
रणम्, लघूणां त्यज धर्मे भज पापे हृदयं मा कुरु । इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव
प्रिष्टाननिशं संश्रय ॥ द्वौ लघू द्वौ गुरु इत्यत्रोदाहरणं, हृदयं यस्य
विशालं गगनाभोगसमानम् । लभतेऽसौ मण्डितं दृष्टिं मूर्ध्नि वित्तान-
नम् ॥ एवमन्यत्रापुत्रदार्ढ्यम् । यद्यं तु गृह्णीम एतत् एतेषां वित्तानेति
न तु नियमम् । अतएवोक्तनियमातिक्रमेणैवादाहरणं भूले । सूत्रमपि
“वित्तानसन्धत्” इति सामान्यत एव, न तु नियमं कश्चिदाह । वृत्ति-
कदपि “सूत्रकारो वित्तानस्थानेकप्रकारतां दर्शयति” इति वदन्नेकमात्र-
तामाह, न तु नियममिति ।

तथा ॥ नाशिका तरौ लगौ ॥ अत्र सङ्ख्या ॥ १९ ॥

अथ दृष्टी ॥ राक्षसाविह हलमुखी ॥ १८ ॥ इति ।

रगणानन्तरं नगणसगणौ चेदिह क्रन्दः प्राप्ते हलमुखी नाम । त्रिभिः
षड्भिश्च यतिरिति सम्प्रदायः ।

भुजगशिष्टभुता नौ मः ॥ २० ॥ इति ।

द्वाभ्यां नगणाभ्यामेकेन च नगणेन भुजगशिष्टभुता । सप्तभिर्द्वाभ्यां च यतिः ॥

तथा, भद्रिकेति रनरैरियम् ॥ दृष्टसंख्या ५१२ ॥

अथ पंक्तिः १० ॥ मूसौ जगौ शुद्धविराडिहं मतम् ॥ २१ ॥ इति ।

नगणसगणौ जगणगुरु च तत् शुद्धविराण्मतं क्रन्दोविदाम् । पादान्ते यतिः ।

* जौ जगौ चेति पणवनामकम् ॥ २२ ॥ इति । * “नौ यगौ पणवनामे-
दम् ।” A.

नगणनगणौ जगणगुरु चात पणवनामकम् । पञ्चभिः पञ्चभिश्च यतिः ॥

जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ॥ २३ ॥ इति ।

रगणजगणरगणगुरुभिर्मयूरसारिणी । पादान्ते यतिः ॥

भूमौ सगणुक्तौ रुक्मवतीयम् ॥ २४ ॥ इति ।

भगणनगणौ सगणगुरुणा च रुक्मवती । * पञ्चकमालेत्यनेन । पादान्ते
यतिः ॥ * “चम्पकमाला” C.m.

मत्ता ज्ञेया मभसगसुक्ता ॥ २५ ॥ इति ।

मभसगणगुरुयुता मत्ता । चतुर्भिः षड्भिश्च यतिः ॥

नरजगैर्भवेन्ननोरमा ॥ २६ ॥ इति ।

नरजगणगुरुभिर्मनोरमा । पादे यतिः ॥

तजौ जो गुरुणेयमुपस्थिता ॥ २७ ॥ इति ।

तजजगणगुरुभिः उपस्थिता नाम । पादे यतिः ॥ द्वाभ्यामष्टभिश्चेत्तेष्वेक ।

अत्र संख्या १०२४ ॥

अथ त्रिष्टुप् ११ ॥ स्यादिन्द्रवज्रा यदि नौ जगौ गः ॥ २८ ॥ इति ।

ततजगणाः गुरुभ्यां चेन्द्रवज्रा नाम । पादे यतिः ॥

उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ गौ ॥ २९ ॥ इति ।

जतजगताः गुरु चोपेन्द्रवज्रा नाम । पूर्वोक्तैव यतिः ॥

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ ३० ॥

इति ।

अव्यवहितोक्तोपेन्द्रवज्रापेन्द्रवज्रालक्षणवन्तौ पादौ यत्सम्बन्धिनौ ता उपजातयो नाम । अत्र पूर्वोक्तलक्षणपादद्वयेन यथायोगमेकद्विवारद्वत्तत्रा निष्पत्तिर्विवक्षिता, न तु हाभ्यामेवं दृत्तपूर्तिः पादद्वयमात्रघटितस्य दृत्तस्या-
भावात् । द्विवचनं लक्षणद्वययोगेन लक्षणया नेयम् । तास्तुरक्षरप्रसारवत् प्रस्तारे
सति आद्यन्तभेदयोः केवलेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रात्मात्वात् त्यागे चतुर्दश भवन्ति
यथा,—इउउउ, उइउउ, इइउउ, उउइउ, उउइउ, उइइउ, इइ-
इउ, उउउइ, इउउइ, उइउइ, इइउइ, उउइइ, इउइइ,
उइइइ इति । तथा च उक्ताः “एकत्र पादे चरणद्वये वा पादद्वये
वान्वतरस्थितिर्ज्ञेयम् । तत्रोरिहान्यत्र तदोहनीयास्तुर्दशोक्ता उपजाति-
भेदाः” इति । अत्राद्यभेदोदाहरणं “दैत्याधिपमाणमुषां नखानासुपेयुषा
भूवन्तौ क्षेमम् । प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः स्तनौ तरुण्यः परिवन्तरे-
भम्” ॥ अत्रोक्तस्तुष्टभेदोदाहरणम् । एवमन्यभेदेष्वुपरादाहरणानि कावेप्रपु
च विवचनीयानि ।

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्वरूपेण तावद्विदमेव नाम ॥ ३१ ॥

इति ।

अन्यास्वपि जगत्त्रिंशतिषु इत्थं सामान्यसङ्ख्यात्वात्समानयतिकत्वा-
दिप्रकारेण मिश्रितासु इदमेवोपजातिनाम उक्ताः स्वरूपेण ग्रन्थान्तरेभ्यो
ज्ञात्वा वदन्तीत्यर्थः । इत्थमित्यनेन विषमवर्णसंख्याज्ञानां विषमयति-
कानां च जातीनां त्रयादीनां च मिश्रणे उपजातिर्नाम नास्तीति सूचि-
तम् । स्वरूपेणानेन च कविप्रयोगे दर्शनासुरोधः सूचितः । तत्रेन्द्रवज्रा-
वन्तस्याभ्यामुदाहरणम् । ‘इत्थं’ रथाश्वेभनिषादीनां प्रगे गणो नृपाणा-
मथ तोरणाद्वहिः । प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पनाकृतक्षणेष्वप्युदैक्षताचुरतम् ॥
एवमन्यत्र प्रयोगवशादुदाहरणं ज्ञेयम् । सर्वासावुपजातीनामुक्त्या दिशा चतु-

देष्टुमेता भवन्ति । विषमार्धसमरूपत्वेऽपुत्रपजातीनां समष्टत्तेषूपन्यासः सम-
वृत्तवटिततया प्रासङ्गिकः ॥

नजजलगै रंदिता सुमुखी ॥ ३२ ॥ इति ।

नजजै रंणै लघुगुरुभ्यां च सुमुखी नाम । पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः ॥

दोधकवृत्तमिदं भमभाङ्गौ ॥ ३३ ॥ इति ।

भगणतयाद् गुरुद्वयं चेद् दोधकं नाम । भमभादिति समाहारद्वन्द्वैकवद्भावः
दोधकनामनि भवत्यतो गाविति वा प्रसङ्गः । पादान्ते यतिः ॥

शालिमुत्रक्ता मृतौ तगौ गोऽर्धधिलोकैः ॥ ३४ ॥ इति ।

मगतौ गुरुभ्यां च शालिनी । अर्धधिमिश्चतुर्भिर्लोकैः सप्तभिश्च यतिरिति
शेषः । एवमुत्तररत्नापि ॥

वातोर्मीयं कथिताम्नौ तगौ गः ॥ ३५ ॥ इति ।

मभतगुरुभि र्वातोर्मी । इयमिति शालिमुत्रक्तयतिमतीत्यर्थः ।

वाणरसैः सप्ताद्भतनगैः श्रीः ॥ ३६ ॥ इति ।

भतनगुरुभिः पञ्चभिः षड्भिश्च यतौ श्री नाम ॥

मभौ नौ गः स्यादध्वसरविलसितम् ॥ ३७ ॥ इति ।

मभनलघुगुरुभि र्ध्वसरविलसितमिति । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥

रान्नराविह रथोज्जता लगौ ॥ ३८ ॥ इति ।

रनरलगैरिह च्छन्दःशास्त्रे रथोज्जता । पादे यतिः ॥

स्वागतेति रनभाङ्गुयुग्मम् ॥ ३९ ॥ इति ।

रनभगणेश्वरः परं गुरुयुग्मं यदि तदा इतिप्रवं स्वागता । नरभादितेजकव-
द्भावः पूर्ववद् यतिः ॥

ननसगगुरुचिता वृत्ता ॥ ४० ॥ इति ।

ननसगगुरु र्वृत्ता नाम चतुर्भिः सप्तभिश्चयतिः ॥

ननरलगै र्भद्रिका ॥ ४१ ॥ इति ।

ननरलगै र्भद्रिका । पादे यतिः ॥

श्रेत्रनिका रजौ रलौ गुरु र्यदा ॥ ४२ ॥ इति ।

स्यष्टम् । पादे यतिः ॥

भौक्तिकमाला यदि भतनाङ्गौ ॥ ४३ ॥ इति ।

भतनादिनेत्रकवद्भावः । पञ्चसु षट्सु च यतिः ॥

उपस्थितमिदं ज्यौ ताङ्गकारौ ॥ ४४ ॥ इति ।

असतगणैरुपस्थितम् । पादे यतिः ॥

तथा, उपचितमिदं सप्तसा लगौ ॥

कुपुरुषजनिता जनौ गौ गः ॥

अनवसिता न्यौ भगौ शु षड्न्ते ॥ अत्र वृत्तानि २०४८ ॥

अथ जगती ११ ॥ चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ॥ ४५ ॥

रनभसै र्गणैश्चन्द्रवर्त्म । चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः ॥

जतौ तु वंशस्थसुदीरितं जरौ ॥ ४६ ॥ इति ।

जतजरौ वंशस्थम् । पादे यतिः ॥

स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः ॥ ४७ ॥ इति ।

ततजैरसंयुतैः रगणसहितैः इन्द्रवंशा । पादे यतिः ।

इह तोटकमम्बु धिसैः प्रथितम् ॥ ४८ ॥ इति ।

अम्बु धिसैश्चतुर्भिः सगणैः । पादे यतिः ॥

द्रुतविलम्बितभाह नभौ भरौ ॥ ४९ ॥ इति ।

नभभरौ द्रुतविलम्बितमाहाचार्यः । पूर्वैव पादे यतिः ।

सुनिशरविरति नौ न्यौ सुटोऽयम् ॥ ५० ॥ इति ।

सुनिभिः सप्तभिः शरैः पञ्चभिश्च विरति र्थम् ॥

प्रसुदितवदना भवेन्नौ च रौ ॥ ५१ ॥ इति । स्यष्टम् ।

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥ ५२ ॥ इति ।

स्यष्टम् । द्वयोरपि पादे यतिः ।

रसै र्जसजसा जलोद्गतगतिः ॥ ५३ ॥ इति ।

रसाश्च रसाश्चेतेत्रकशेषे षड्भिः षड्भिश्च यतिः ॥

चतुर्जगणं वद भौक्तिकदाम ॥ ५४ ॥

भुजङ्गप्रयातं भवेद् यं चतुर्भिः ॥ ५५ ॥

रैश्चतुर्भिर्धुता खग्विणी सम्प्रता ॥ ५६ ॥ [पादे यतिः ।

भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥ ५७ ॥ इति । त्रीणि स्पष्टानि ।

त्यौ त्यौ मणिमाला च्छिन्ना शुचवक्त्रैः ॥ ५८ ॥ इति ।

तयत्यै मणिमाला, शुचस्य स्कन्दस्य वक्त्रैः यद्भिः यद्भिश्च च्छिन्ना यतिम-

धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ॥ ५९ ॥ इति । [तौत्यर्थः ।

प्रमिताचरा सजससैरुदिता ॥ ६० ॥ इति । एते स्पष्टे । पादे यतिः ।

ननभरसहिता महितोज्ज्वला ॥ ६१ ॥ इति ।

महिता पूजिता श्रेष्ठेत्यर्थः उज्ज्वलेति नाम । पादे यतिः ।

पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥ ६२ ॥ इति ।

पञ्चभिः अश्वैः सप्तभिश्छिन्ना यतिमती वैश्वदेवी नाम ।

अब्धप्रष्टाभिर्जलधरमाला भूयै स्त्री ॥ ६३ ॥ इति ।

अब्धिभिः चतुर्भिः अष्टाभिश्च पादयतिः । मगणमगणौ मगणमगणौ

च भवतः तद् जलधरमाला नाम । चतुर्भिर्वष्टभिश्छिन्ना इति अनुपपन्नः ।

पैङ्गले त्वियमेव कान्तोत्प्रीडा ।

इह नवमालिका नजमयैः स्थात् ॥ ६४ ॥ इति ।

इह कन्दःशास्त्रे अष्टाभिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याहुः वृद्धाः ॥

स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा ॥ ६५ ॥ इति ।

स्वरैः षड्जादिभिः सप्तभिः शरैः पञ्चभिश्च यति येन ।

भवति नजावय मालती जरौ ॥ ६६ ॥ इति ।

पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः ।

जरौ जरौ वदन्ति पञ्च चामरम् ॥ ६७ ॥

अभिनवतामरसं नजजाद् यः ॥ ६८ ॥ इति ।

स्पष्टम् । इदमेवान्ये ललितपदमाहुः । पादे यतिः ।

तथा, नयुगरयुगलं च रौरी मता ॥

पञ्चसुनी भूमौ सात् सयुता ललना ॥

ललितमभिहितं नौ नौ नामतः ।

द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ॥ अत्र दत्त संख्या ४०८६ ।

अथातिजगती १३ ।

तुरगरसयति नौ ततौ गः क्षमा ॥ ६६ ॥ इति ।

ननततगुरुभिः क्षमा, सप्तभिः षड्भिश्च तत्र यतिः । चन्द्रिकेत्यन्ये ।

नौ नौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ ७० ॥ इति ।

त्रिभिर्दशभिश्च यतिर्यत्र सा । [* चतुर्गैरिह रुचिराज्भौसरौगः, B.

* चतुर्गैरिह रुचिरा जभसजगाः ॥ ७१ ॥ इति ।

जभसजगैश्चतुर्षु नवसु च यतौ अतिरुचिरा ।

वेदै रन्ध्रैर्मृतौ यस्यगा मत्तमयूग्म् ॥ ७२ ॥ इति ।

वेदाश्चत्वारो रन्ध्राणि नव ।

उपस्थितमिदं जसौ नौ सगुरुकं चेत् ॥

सजसा जगौ भवति मञ्जुभाविणी ॥ ७३ ॥ इति ।

स्यष्टम् । पञ्चभिरष्टभिश्चात्र यतिः ।

ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्चतुर्भिः ॥ ७४ ॥ इति ।

आश्लाः सप्त ऋतवः षट् । इयं क्षमैवाचार्यमतभेदेन संज्ञान्तरार्थं
नया, यमौ रौ विख्याता चक्षुरीकावली गः । [पुनैरुच्ये ।

जभौसजगादतिरुचिरास्त्रिभिर्गैः ।

भरतमतेनेयमेव पूर्वं अतिरुचिरोक्ता ।

नसरदुगैश्चन्द्रलेखतुलोकैः ।

षड्भिः सप्तभिश्च यतिः ।

ऋनुसुनियति विदुग्मनौ तौ गुरुः ॥

अत्र दत्तसंख्या ८१८२ ।

अथ शक्नोती १४ ॥

मृतौ नौ गावक्षग्रहविरतिररम्बाधा ॥ ७५ ॥ इति ।

मतनसगणैर्गुरुभ्यां चासम्बाधा नाम । अत्रैर्वाह्येन्द्रियैः पञ्चभिर्ग्रहै-

न वभिश्च यति यैत्र सा तथा ।

ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ॥ ७६ ॥ इति ।

स्वराश्च स्वरान्धतेप्रकशे सप्तभिः सप्तभिश्च यति भवति ॥

ननभनलघुगैः प्रहरण * कलिता ॥ ७७ ॥ * कलिका, A.
पूर्वोक्ते व यतिः ।

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥ ७८ ॥ इति ।

तभजजा गणा गुरु चेति वसन्ततिलका ।

सिंहोन्मतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन ॥ ७९ ॥ इति ।

काश्यपेन मुनिनेयं वसन्ततिलकैव सिंहोन्मतोक्तेति संज्ञान्तरोक्तिः ।

उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन ॥ ८० ॥ इति ।

सैतवेन त्वाचार्येण द्वयमुद्धर्षिणीतुक्ता ।

इन्दुवदना भजसनेः सगुरुगुम्भैः ॥ ८१ ॥ इति ।

गुरुगुगलसहितै भजसनेः ।

द्विसप्तच्छिदलोला भूसौ भ्यौ गौ चरणे चेत् ॥ ८२ ॥ इति ।

द्वि द्विवारं सप्तसु च्छिदित् यति र्यस्याः सा अलोला नाम ।

तथा, ननतजगुरुगैः सप्तयति नंदौ स्यात् ॥

लक्ष्मीरन्तविरामा भूसौ तभौ गुरुगुम्भम् ॥

त्रिननगगिति वसुयति सुपवितम् ॥

मध्यक्षामा युगदशविरमा भ्यौ न्यौ गौ ॥

इदमेव कुटिलमित्यनेत्र ।

भजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ॥

सजसा यलौ गितिप्ररग्रहै र्भक्षरी ।

भजभजगै र्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ॥

नरनगै र्गौ च रवितं सुक्तेश्वरम् ॥ अत्र दृष्टसंख्या १६३८४ ॥

अथातिशक्तरी १५ ।

द्विद्वतद्वयलघुरयगिति शशिकला ॥ ८३ ॥ इति ।

द्विगुणिता हयाः सप्त लघवो यत्र सा तथा अथ तदनन्तरं गुरुः सुर्विता-
चतुर्दश लघवः शशिकलेत्यर्थः । इत्यमेव पैङ्गले मननसैश्चन्द्रावली नामोक्ता ।
अत्र सप्तभिरष्टभिश्च यतिरिति सम्बन्धायः ॥

खगिति भवति रसनवकयतिरियम् ॥ ८४ ॥ इति ।

इयं शशिकलेत्यर्थः रसेषु षट्सु नवसु यतौ खगिति संज्ञिता मासेत्यर्थः ।

शशिकयतिरिह मणिगुणनिकरः ॥ ८५ ॥ इति ।

अष्टसु सप्तसु च यतौ इत्यमेव शशिकला मणिगुणनिकरसंज्ञितेति । यति-
भेदेन सञ्चान्तरद्वयमुक्तम् ।

जनभयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ ८६ ॥ इति ।

भोगिभिर्नागैरष्टभिर्लोकैर्भूरादिभिः सप्तभिर्देवाविति शेषः । नाग-
लोकैरिति रुचिरः पाठः ।

भवति नजौ भजौ रसन्तौ प्रभङ्गकम् ॥ ८७ ॥ इति ।

रसन्तौ रगणयुक्तौ । सप्तस्वष्टसु च यतिः ।

सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ॥ ८८ ॥ इति ।

शरेषु पञ्चसु दशसु च यतौ सजननयैरेला नाम ।

नौ स्थौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ॥ ८९ ॥ इति ।

यान्तौ यगणयुक्तौ ।

तथा, मा वाणा सुत्र यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया ॥

नजभङ्गैर्विराजितमिदं * रुकेसरम् ॥ * सुखेलकम् A.

चन्द्रलेखाभिधा रौ स्थौ यो विरामः स्वराष्टौ ॥

मनतभरकृताङ्गैः स्वरैरुपमालिनी ॥ अत्र वृत्तानि ३२७६८ ॥

अष्टाष्टिः १६ ॥

भक्तिनगैः स्वरात् खमृषभगजविलसितम् ॥ ९० ॥ इति ।

नौ त्रयो नाथ गुरुश्च नैर्विशङ्कः, स्वरात् सप्तमात् परं खं विरामो
यदि तदेतियेषः । सप्तसु यतिः, पादान्तो यतिः प्राप्तैवेति सा नोक्ता । स्वरान्
परं खं शरीरच्छिद्रं नवकं यतिस्थानमिति शेष इति वार्थः ऋषभेत्यादि

सर्वनाम ।

नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गद्युक्तैः ॥ ८१ ॥ इति ।

गद्युक्तैः शुभद्युक्तैः ।

तथा, चित्संज्ञमौरितं रजौ रजौ रगौ च वृत्तम् ॥

जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं ददेत् ॥

सङ्कथिता भगौ नरनगाश्च धीरललिता ॥

पञ्चभकारयुताश्च गतिर्यदि चान्वयगुरुः ॥ अत्र संख्या ६ ५५३५ ।

अथात्यष्टिः १७ ।

रसै रद्वै जिह्वा यमनसमला गः शिखरिणी ॥ ८२ ॥ इति ।

रसैः षड्भिः रद्वै रेकादाशभिर्जिह्वा यतिमती ।

जसौ उसयला वसुध्वयतिश्च द्यूती गुरुः ॥ ८३ ॥ इति ।

वसुभिरष्टभि र्द्वै नवभिश्च यतिमती ।

दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ॥ ८४ ॥ इति ।

दिशो दश मुनयः सप्त दिशो मुनयश्चेति समाहारे कन्दोविशेषणं
यतिस्थाने, न च तत्संख्याकाक्षररूपता विवक्षिता दिङ्मुनिभि र्वंशपत्र-
पतितमिति । एकं वा पदं यतिपदस्य मध्यमस्य लोपेन वा समासः । तत्र
यतिर्यानमिति वाध्याहारः । दिङ्मुनियतीति पदेऽन्यपदलोप इति के-
चित् । लुप्तविभक्तप्रन्तमित्यन्ये । तदुभयं चिन्तयन् ॥

रसद्युगच्यै स्त्री स्त्री स्त्री गो यदा हरिणी तदा ॥ ८५ ॥ इति ।

पट्पु चतुर्षु सप्तषु च त्रिषु स्थानेषु यतौ हरिणी नाम ।

मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गै स्त्री नतौ ताङ्गुरु चेत् ॥ ८६ ॥ इति ।

ममनततगै र्मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैश्चतुर्भिः षड्भिरनैः पर्वतैः सप्तभिः ।

हयदशभि र्जसौ भजजला गुरु * नर्कुटकम् ॥ ८७ ॥ इति ।

सप्तभि र्दशभिश्च यतिः । [* नर्कुटकं A.]

मुनिगुहकार्णवैः क्षतयति वद को किलकम् ॥ ८८ ॥ इति ।

मुनयः सप्त गुहस्य स्कन्दस्य कानि मुखानि षट्, अर्णवा क्षत्वार-

स्तौः कृता यति र्थत्वं तन्वर्कुटकमेव कोकिलकं वद ब्रूहीति शिष्योपदेशः ।
यतिभेदेन तस्यैवान्या संज्ञेति ।

तथा, रसयुगल्ययुङ् नौ न्यौ सो लगौ चि यदा हरिः ॥

भवेत् कान्ता युगरसहयै र्थभौ नरसा लगौ ॥

ससजा भजगा शु दिक्स्वरै र्भवति चित्रलेखा ॥ अत्र वृत्तसंख्या

अथ छतिः १८ ॥

[१३१०७२ ॥

सगङ्ग तूर्वश्वैः कुसुमितज्जतावेक्षिता मृतौ नयौ यौ ॥ २८ ॥ इति ॥

भूतानि पञ्च ऋतवः षट् अश्वः सप्त ।

तथा, मात् सो जौ भरसंयुतौ करि (८) वाण (५) कै (५) ईरिष्युतम् ॥

यदि नयुगलं ततो वेद रेफैर्मन्त्रामालिका ॥

पञ्चभकारकृताश्वगति र्थेदि चान्नसरचिता ॥

सुधातकैस्तर्कै र्भवति ऋतुभि र्यो मो नसतसाः ॥ तर्काः षट् ।

वर्णाश्वै र्मननतसकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् ॥ वर्णाश्चत्वारः ।

भाद् रननानसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ॥

शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सौ जसौ रो मन्वेत् ॥ मासा द्वादश ।

अर्थाश्चाश्वै र्मननययुगै र्वृत्तं मतं केशरम् ॥ अर्थाश्चत्वारः ।

न्यौ नृजौ न्यौ चेच्चलमिदमुदितं युगै र्मुनिभिः स्वरैः ॥ अत्र

ऋषातिछतिः ॥ १९ ॥

[वृत्तानि २६२१४४ ॥

सूर्याश्वै र्मसजसताः सगरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १०० ॥ इति ॥

द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः । तथा,

नयुगललघुर निरन्तरं यदा स पञ्चचामरः ॥

रसवर्षश्वै र्थभौ न्यौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥

भूताश्वान्तं मतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम ॥

वृत्तं विम्बाख्यं शरसुनितुरगै र्मतौ न्यौ ततौ चेज्जुरः ॥

इयं छाया ख्याता ऋतुरसहयै र्यो मनसा भूतौ गुरुः ॥

रसैः षड्भिलोकै र्थमनसजजा गुरु र्मकरन्दिका ॥

*युगाखैः स्याद् यमनयजजगाः कीर्तिता मणिमञ्जरी । * इना,
गजाब्धितुरगैर्जसौ जसतभा गच्छेत् समुद्रतता ॥ [A.]

अत्र वृत्तानि ५२४२ ८८ ।

अथ छतिः २० ।

ज्ञेयाः सप्ताश्व षड्भिर्भरभनययुता भौ गः सुवदमा ॥१०१॥ इति ।

सप्तभिः सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ।

तौ रजौ गलौ भवेदिहोदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम ॥ १०२ ॥

त्रिवारं रगणजगणौ शुक्लधू चेदेतादृशेन लक्षणेन वृत्तं नाम शुक्लधु-
कमेणेत्यर्थः । अत्र पादान्ते यतिः । ढलोये पूर्वस्य दीर्घोऽण इति निरित्यत्र
दीर्घः । तथा, रसैरश्वैरश्वैर्यमननततगैर्गैर्ने शोभेयमुक्ता ॥

अत्र संख्या १०४८५७६ ।

[१०३ ॥ इति ।

अथ प्रकृतिः २१ ॥

मौ भूतौ यानां त्वयेण त्रिसुनियतियुता स्वधरा कीर्तितेयम् ॥

भरभनैर्यैगणत्वयेण च स्वधरा त्रिवारं सुनिधु यतियुता सप्तसु सप्तसु
सप्तसु यतिमतीत्यर्थः । तथा,

सलिलनिधिर्भवेदिह नजौ भगणो जगणास्तयश्च रः ॥

अन्येषां सते सिद्धकमिति सञ्ज्ञितमेतत् अत्र संख्या २०८७१५२ ।

अथाकृतिः २२ ।

मौ नरना रनावयगुर्दिर्गर्कविरमं हि भद्रकमिति ॥ १०४ ॥

दिशु दशसु अर्केषु द्वादशसु च विरमो विरतिर्यस्य तत् तथा प्रसिद्धम् ॥ तथा,

सप्तभकारकतावसितौ सगुहः कविभिः कथिता मदिरा ॥

अत्र वृत्तानि ४१८४३०४ ॥

अथ विहृतिः २३ ।

[१०५ ॥ इति ।

यदिह नजौ भजौ भूजभलगास्तदश्वललितं हराकथितमम् ॥

हराः ११, अर्काः १२ ।

[१०६ ॥ इति ।

मत्ताकीड़ा मौ लौ नौ नलङ्गिति भवति वसुधरादशमितिमुता ।

वसवोऽष्टौ पञ्चदश च तेषु यतिमती । आष्टमे पञ्चदश इति च वर्षे यतिः कार्येत्यर्थः न तु पञ्चसु दशसु चेत्यर्थः, भक्ताक्रीडा मौ लौ नौ नौग्वसुपञ्चदशकाविति सूत्रे द्विवचननिर्देशात् । अन्यथा हि बहुवचनं स्यात् । अन्यैस्तु वाजिवाहनमेतदुक्तम् । अत्र संख्या ८३८५०८ ॥

अथ संकृतिः २४ ॥

भूतमुनीनै र्यतिरिह भतना स्मौ भनयाश्च यदि भवांत तन्वा ॥ १०७ ॥ इति । भूतानि पञ्च मुनयः सप्त रनाः सूर्या द्वादश अत्र पैङ्गले द्वादशसु च यतिरुक्ता ॥ अत्र संख्या १६६७७२१६ ॥

अथातिक्रतिः २५ ॥

[१०८ ॥ इति ।

कौञ्चपदा भूमौ स् भौ ननना नृगाविषुशरवसुसुनिविरतिरिह भवेत् ॥ रूपवः पञ्च शरः पञ्च वसवोऽष्टौ मुनयः सप्त एतेषु विरतिर्यस्याः सा । अत्र संख्या ३३५५४४३२ ।

अथोत्कृतिः २६ ॥

[इति ।

वस्त्रोष्णशब्दोपेतं समतनयुगनरसलगै भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ १०९ ॥ वसवः ८, देवाः ११, अश्वः सप्त एतैश्च देन यत्या युक्तम् ॥ [११० ॥ इति ।

मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतिद्युतमपवाहाख्यम् ॥ सः सगणः षड्नाः नगणाः सगणाः गः गुरुः पुनरुक्तं नवभिः षड्भिः पुनः षड्भिः पञ्चभिश्च यत्या युतमपवाहाख्यकम् । अत्र उत्तसंख्या ६७१०८८६७ ॥

इति उत्तरत्वाकरटीकायासुक्तादिप्रकरणम् ॥

इदानीं समवृत्तसङ्गेन समवृत्तरूपान् दण्डकाज्ञाह ।

यदि च नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डट्टि * प्रयातो भवेद् दण्डकः ॥ १११ ॥ इति ।

* प्रयातो Δ,

यदीति यदेत्यर्थोऽव्ययम् । हेति प्रसिद्धर्थोऽव्ययं वा । नयुगलं नगणद्वयं तत-

स्तदनन्तरं सप्त रगणाः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दण्डकः । इदमेवोदाह-
रणं पादे । इयं च संज्ञा रातमाण्डव्यव्यतिरिक्तपिङ्गलादिमते । न ताभ्यां
त्वेतस्य संज्ञान्तरमकारि ॥ [११४ ॥ इति ।

प्रतिचरणविष्टरेफाः सुप्ररर्णवर्णव्यालजीमूतलीलाकरोहामसंख्यादयः ॥

यद्यपि प्रतिचरणं विष्टरो रेफो रगणो येषु ते तथेति वृत्तपत्तया प्रथमे
पादे नौ ततोऽष्टौ रेफा, द्वितीये नव, तृतीये दश, चतुर्थे एकादशेति
वृद्धिरित्यर्थः प्रतीयते, तथापि ग्रन्थान्तरविरोधात् प्रतिदण्डकं चरणेषु
विष्टरा रेफा यस्मै प्रति विष्टरेणोत्तरदण्डकेषु चरणचतुष्टयेऽपि एकैकरेफ
इत्यर्थाश्रयणेन ग्रन्थान्तरविरोधः कार्यः । ततश्च नाभ्यां रगणाष्टकेन
च घटितपादोऽर्णव्यो दण्डकः, रगणनवकेनार्णवः, दशभिर्व्यालः, एका-
दशभिर्जीमूतः, द्वादशभिर्लीलाकरः, त्रयोदशभिरुहामः, चतुर्दशभिः
शंखः सर्वत्रादौ नगणव्यं कार्यम् । आदिशब्दात् पञ्चदशदिराराम-सं-
ग्राम-सुराम-वैकुण्ठ-सोत्कण्ठ-सार-कासार-विस्सार-संहार-नीहार-मन्दार-
केदार-साधार-सत्कार-संस्कार-माकन्द-गोविन्द-सानन्द-सन्दोह-नन्देतेष्व-
मादिनामका एकैकरगणवृद्ध्या नवयोत्तरैकलिङ्गदधिकशतत्रयरगणघटितै-
कोनसहस्राक्षरपादपर्यन्तं कविप्रयोगानुसारेण दण्डका ज्ञेयाः ॥ यदाहुः
“एकोनसहस्राक्षरपर्यन्ता दण्डकाङ्गुयः प्रोक्ताः । वर्णलिकगणवृद्ध्या
नक्षितयाद्या महासतिभिः ” इति । तथाच, रगणघटितदण्डकाः
पञ्चविंशत्यधिकशतत्रयसंख्याका भवन्ति ३२५ । एवं यगणादिघटित-
दण्डका अपि । तत्र रीतिप्रदर्शनायोदाहरणं ममैव यथा, त्रिभुवन-
सुखहेतवे धातुमुल्यामरप्रार्थनासार्थनार्वार्षिचिन्तामणे, दशरथकृतया-
गसौभाग्यतस्तनूनृजन्मतास्थापितश्रोतमार्गार्गल । मुनिद्वन्द्वगतताटकाक-
रुडकीमूलकुहालितस्वीयवाशवले राधव, कुशिकयजनसिद्धये व्योम कृत्वा
शरैश्चण्डवृष्टि प्रयासि प्रहन्तुं रिपून् ॥ एवमर्णादिषु अपि उदाहरार्थम् ।

प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नवयादुत्तरैः सप्तभिर्ध-

॥ ११५ ॥ इति ।

सटीक

नगणह्यादुत्तरभाविभिः सप्तभि र्यगणै धीरबुद्धिभिः कविभिः प्रचितक-
 संज्ञको दण्डकउक्तः प्रचितक इति समभिधा नाम यसेप्रति विग्रहः ।
 आत्मापि पूर्ववदेकैकयगणद्वया दण्डकाः कार्याः । यैरित्युपलक्षणम्
 अथभिरपि गणैः कविप्रयोगानुरोधाद्भोगवलीविशदावल्यादिषु दण्डकाना-
 मिष्टत्वात् । यद्यपि “शेषः प्रचितः” इति सूत्रं वृत्तिज्ञता रेफाष्टका-
 दिरचितदण्डकपरं शेषशब्दमङ्गीकृत्य रगणघटितानामेव चण्डदृष्टिप्रपातो-
 र्भाविनां प्रचित इति समापनसंज्ञाभिधानार्थतया व्याख्यातम् । अतएव
 आह सः “प्रथमकथितदण्डकचण्डदृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गला-
 चार्यनाम्नो मतः, प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैक-
 रेफाभिरद्वया यथेष्टं भवेत् । स्वविरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काम-
 मन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः, भवति यदि समानसंख्याक्षरै र्यत्र पादव्यवस्था
 ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः” इति । तथापि यगणादिदण्डकानामपि
 कविप्रयुक्तत्वादुत्तरगणरचितदण्डकव्यतिरिक्तयादृशकृतदण्डकानामेव शेषशब्दो-
 द्दिष्टानामपि तत् संज्ञाज्ञापनार्थतां सूत्रस्याभिप्रेत्य व्याख्या । अत्र
 तत्कृतव्याख्यामनुसरत एव समादिकोदाहरणेऽप्यदोषः । सर्वेषु दण्डकेषु
 पादान्ते यातः । भूतिसौकर्येण वा अग्रेऽपि दण्डका अनैप्रकृता । यथा,

नयुगलसुभयुगेव यकाराः कवीच्छानुरोधात्तदा

यत्र वक्ष्यन्त एषोऽपरो दण्डकः गण्डितैरीरितः सिंहविकान्तनामा ॥

यत्र रेफान् कविः स्वेच्छया पाठसौभाग्यसापेक्षया-

शोपयतेऽथ धीरैः स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलोलाकरः ॥

लघु शुभ्रक्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया

स दण्डकस्वनङ्गशेखरः स्मृतः ॥

स्वेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेश्यतुजदारधीः कविः स

दण्डकः स्मृतो जगत्यशोकमञ्जरी ॥

सगणः सकक्षः खनु यत्र भवेत्तानिह

प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ॥

यकारैः कवीच्छानुरोधान्निबद्धैः प्रसिद्धो

विष्णुहोऽपरो दण्डकः सिंह * विक्रान्तनामा ॥ * विक्रीड, A.

एवं मेवमालाकुसुमक्षरणोत्तरकामवाणादयो दण्डकाः षड्विंशत्य-
क्षराधिकाक्षरपदाः कविप्रयोगानुसारेण ज्ञेयाः । षड्विंशत्यक्षरन्यूनतायां
तु पूर्वोक्तासु जातिष्वेवान्तर्भावो यथायोगं भवति ॥

इति श्रीमद्भारामेश्वरस्वरिखलुनारायणभट्टविरचितायां उत्तराकरटीका-
यां समवृत्ताध्यायः ॥

एवं समवृत्तान्यभिधायानुना अर्धसमान्याह ।

विषमे यदि सौ सलग दले भौ युजि भाङ्गरुकावुपचितम् ॥१॥ इति ।

विषमे दले प्रथमे तृतीये च पादे सौ सगणद्वयं सलगश्च त्रगणलघु-
गुरवः, युजि समे द्वितीये चतुर्थे च पादे भौ भगणौ पुनर्भगणस्तौ द्वौ गुरु-
तदोपचितं नाम । अर्धसमत्वात् द्वितीयाधर्मपेत्रवमेवोदाहार्यम् । एव-
मन्येऽपि । [२ ॥ इति ।

भवयमोजगतं गुरुणौ चेद् युजि च नजौ जप्रयुतौ द्रुतमथा ॥

ओजगतं विषमपादगतं भगणद्वयं च गुरुणौ चेद् द्वे अक्षरे, युजि समपादे
जयपरौ नगणजगणौ चेत् सा द्रुतमथेति नाम । उपक्षितापतलिका-
परान्तिकेयम् । (अत्रापरान्तिकासन्निवेशो भ्रान्तः) ।

सद्युगात्सगुरु विषमे चेद्भाविह वेगवती युजि भाद्गौ ॥३॥ इति ।

विषमे पादे सलगं गुरुश्च, युजि समे पादे भगणद्वयं गुरु च इह छन्दः-
गच्छे वेगवती नाम, आपातलिकैवेयम् ।

ओजे तपरौ जरे गुरुत्वेन् मसौ जगौ भद्रविराड् भवेदोजे
॥ ४ ॥ इति ।

ओजे विषमे पादे तगणात् परौ जगणरगणौ गुरुश्च, अन्योजे विषमे

मसजगगुरवश्च भद्रविराड् भवेत् । औपच्छन्दसिकस्थैवेयं गणनिवेश-
विशेषे संज्ञा ॥

असमे सजौ सगुरवुक्तौ केतुमती समे भरनगाङ्गः ॥ ५ ॥ इति ।

विषमे दले पादे सजसा गणा गुरुश्च, समे भरना गणा गुरु च केतुमती
नाम । भरनगादिति समाहारैकवचनम् । [६ ॥ इति ।

आख्यानकी तौ जगुरु ग ओजे जतावनोजे जगुरु गुरुश्चेत् ॥
तौ गणौ जगणगुरु गुरुश्चौजे विषमे पादे, अनोजे समे पादे जतजग-
गुरवस्तदाख्यानकी नाम । [७ ॥ इति ।

जतौ जगौ गो विषमे समे चेत् तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥
विषमे जतजगगुरवः, समे ततजगगुरवस्तदैषा आख्यानकी विपरीत-
शब्दपूर्वा विपरीताख्यानकीत्यर्थः । अनयोरुपजात्यन्तर्भावेऽपि विशेषसंज्ञावि-
धानार्थं अर्धसमाध्यायं पाठः ।

मद्यगात् सलघू विषमे गुरु युजिनमौ भरकौ हरिणस्तु ता ॥ ८ ॥ इति ।
सगणहयात् सगणलघू गुरुश्च विषमपादे, युजि समे पादे नभभरा
गता हरिणस्तु ता नाम ।

अयुजि ननरला गुरुः समे नजमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ ॥ ९ ॥ इति ।
विषमे ननरलगुरवः, समे नजजराः अपरवक्त्रं नाम । अस्य वैताली-
यात्मगतत्वेऽपि संज्ञान्तरविधानार्थमत्रोक्तिः । [१० ॥ इति ।

अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ रगाश्च पुष्पिताग्रा
विषमे नयुगलरेफयकाराः, युजि समे नजजरगुरवस्तदा पुष्पिताग्रा
नाम । इयमप्यौपच्छन्दसिकान्तर्भूतैव विशेषसंज्ञार्थमिहोक्ता ।

वदन्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः ।

पुष्पिताग्रामिधं केचिदौपच्छन्दसिकन्तथा ॥ ११ ॥

विपश्चितः पण्डिता अपरवक्त्राख्यं वैतालीयमेव वदन्ति । पुष्पि-
ताग्रामिधं छन्दः औपच्छन्दसिकमेव केचिदाहुः । इदं स्वस्यापि सम्मानम् ।
भावश्चेत् एव ।

स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरौ जरौ गुरु, यथात् परा म-
तीयम् ॥ १२ ॥ इति ।

विषमपादे रजरयाः, समे जरजरगाः यथात् यवशब्दात् परा मती-
यवमतीत्यर्थः ।

तथा, सौ लगौ विषमे यदि, सजजा गुरु लेलिता समे ॥

ओजपरौ भरौ जरौ गुरु समे जौ यौ

कीर्तिता बुधैरियं तु षट्पदाख्या ॥

रो जरौ जसंयुतौ पदे षड्य, युग्मे तरौ जरौ गुरु मृगी यवानी ॥

असृजि ननरभाः समेकेऽपि तु, नयुगरयुगलं तदा कै सुदौ ॥

यदि विषमे भवतो नजौ जरौ, सजया समे जरु मञ्जुसौरभम् ॥

तथा अष्टाविंशति लघव एको गुरुरिति विषमः पादः, त्रिंशत्तयवः एको
गुरुश्चेति समः सांख्यान्ता । इयमेव विपर्यस्तपादा खञ्जा नाम । एतं द्वे अपि
द्विखण्डकप्रकरणोक्तशिखाखञ्जयोश्चन्द्रसोः षष्ठ्यक्षरतामङ्गीकृत्य यथाश्रुतव्या-
ख्याने तदतिरिक्ते अत्र ज्ञेये । यदा त्वस्मदुक्तप्रकारेण तत्र सकलशब्दं पाद-
परमाश्रित्य व्याख्यायते तत्रैवैतयोक्तत्वान्नात्र वक्तव्यता भवति ।

इति श्रीमङ्गलरामेश्वरस्वरिषुसुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकर-
व्याख्यायां अर्धसमाध्यावस्तुर्थः ॥

अर्धसमान्यताभिवायोद्देशकमभसुहृत्तय विषमवृत्तानि लक्षयति ।

सुखपादोऽष्टभि वर्णैः, परे सुत्र मकरालयैः क्रमाद्वह्वैः ।

सततं यस्य विचितैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यम्

तदुदितममलमतिभिः पदचतुर्ध्वीभिर्धं वृत्तम् ॥ १ ॥ इति :

यस्य वृत्तस्य सुखपादः अग्रपादो वर्णाष्टकेन, परे द्वितीयायाः
पादा मकरालयैः समुद्रैश्चतुर्भिरक्षरैः क्रमाद्वह्वैः सततं नैरन्तर्येण
सुगरावृत्तं निर्मलबुद्धिभिः पिङ्गलादिभिः पदचतुर्ध्वीभिश्चमुदितमुत्तमम् ।
किं विशिष्टं विचितैर्विलक्षणैः पादैर्जातं सौन्दर्यं यस्य तादृशं

अत्र वर्षैरिति सम्पन्नसौन्दर्यमिति च वदता शुक्लधुविशेषनियमो नास्ति ।
किन्तु श्रोतृश्रोतृसौभाग्यार्थं वर्षवैचित्र्यं विधेयमिति सूचितम् ।
प्रथमपादोऽष्टाक्षरः द्वितीयो द्वादशाक्षरस्तृतीयः षोडशाक्षरश्चतुर्थो विंशत्यक्षर-
कार्य इति फलितोऽर्थः । अत्र चैकद्वित्रिचतुष्कानां परस्परताडनया पादान-
परस्परसङ्करे शंखचक्रगदापद्मानां परस्परसङ्करे केशरचनाया इव चतु-
र्विंशति भेदा भवन्ति । तत्प्रसारतो यथा ।*

८. १२. १६. २०, ८. १६. १२. २०, ८. २०. १६. १२, ८. १२. २०. १६,
८. १६. २०. १२, ८. २०. १२. १६, १२. ८. १६. २०, १२. १६. ८. २०, १२.
२०. १६. ८, १२. ८. २०, १६, १२. १६. २०. ८, १२. २०. ८. १६, १६. १२.
८. २०, १६. ८. १२. २०, १६. २०. ८. १२, १६. १२. २०. ८, १६. ८. २०.
१२, १६. २०. १२. ८, २०. १२. १६. ८, २०. ८. १६. १२, २०. १२. ८. १६,
२०. १६. ८. १२, २०. १६. १२. ८, २०. ८. १२. १६ ।

अत्रैकैकपंक्तिस्थितकोष्ठकचतुष्टयस्थिताङ्कसमानाक्षरकमिकापादैरेकैकोभेदो
ज्ञेयः । तत्र प्रथमभेदे मूलस्थितसुदाक्षरम् । द्वितीये तु समैव यथा ।
लोभं लम्भय विलयं ८ लाभालाभावभौ भावय समानौ भव धीरः १६ ।
यत्राङ्ग रजनगौरवमाक्षर १२ यदि तवास्मिन्सुष्ठिंश्च लोके यत्नो
विशालभाशासं स्यात् २० ॥ इदमेकोदाक्षरं पादव्यत्ययेनेतरेषु
द्वाविंशतिभेदेषु योज्यम् । एतस्यैव प्रतिपादान्ते शुक्लधुनियमे संज्ञान्त-
रमाह्वयः ।

प्रथममुदितवृत्ते, विरचितविषमचरणभाजि ।

शुक्लधुगलनिधन इह सञ्चित आङ्गा

लघुविरचितपद*विष्टितियतिरिति भवति षोडः ॥ २ ॥ इति ।

* रचन A.

विरचितान् निषमन् विषमसंख्याकाक्षरान् चरणान् भजति एवंभूते

* योषोषोषोष कोष्ठान्म्यत्र कमादारा प्रदर्शितानि ।

प्रथमोक्तं पदचतुर्ध्वीभिधे एत्ते इति सर्वोऽनुवादः, सुखदुग्मं निधने यस्य तादृशे सति स्वार्थे कः, इतीत्यं प्रकारः आडा उपसर्गण सञ्चितः पीडः आपीडो भवतीत्यर्थः । कौटक् लघुकृतप्रदर्शनया यति र्थस्मिन् अन्ते सुखद्वयस्य नियतत्वादितरभागे लघुविरचितत्वं श्रुतिरुखकरी च लघुपादयतिः कार्येति सूचनाय यतिग्रहणम् । विशिष्टानुवादश्चाष्टाक्षरेणैव पादेषु अन्ते सुखद्वयं कार्यं न तु ततोऽतिरिक्तमिति सूचनार्थः । आपीड इति संज्ञामा-
श्रुन्दस्यप्रवेशादाडा सञ्चित इत्युक्तिरीतिः । पूर्वोक्तरीत्यापीडोऽपि चतुर्वि-
प्रतिप्रकारो भेदः । प्रथमभेदोदाहरणमिदम् । आपीड एव सप्तमाष्टमै-
कादशान् भेदान् वृत्तपादनाय वृत्तपादयति । प्रथमे लिभिः ।

प्रथम * मितरचरणसमुत्थं, अयति स यदि लक्ष्म । * अपर A.

इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्यं

चरणसुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा ॥ ५ ॥ इति ।

तुर्यशब्देन श्लोकचतुर्थांशः पाद उच्यते । ततश्च प्रथमं तुर्यं प्रथम
चरणः द्वारचरणसमुत्थं स्थानमितरद्वितीयचरणगतं लक्ष्म लक्षणं अयति,
इतरदपि द्वितीयमपि इतरगदितं प्रथमगदितं अयति च यदि अपरं
चरणद्वयकं तृतीयचतुर्थरूपमविकृतं यथा स्थितमितेयविविधा स आपीड एव
सा प्रसिद्धा कलिका । यद्वा स आपीडः प्रथमं प्रथमस्थाने प्रथमपादे द्वितीय-
पादलक्षणं अयति सा कलिका द्वादशाक्षराष्टाक्षरषोडशाक्षरविंशत्यक्षर-
पदैः क्रमेण षट्तितीति फलितार्थः । पैङ्गले त्वेतस्या मञ्जरी नाम ।

द्विगुरुयुतसकलचरणान्ता

सुखचरणगतमनुभवति च तृतीयम् ।

* चरणमिहलक्ष्म

* अपर A

प्रकृतमखिलमपि यद्विदमनुभवति लवली सा ॥ ४ ॥ इति ।

तृतीयचरणो सुखचरणगतं प्रथमचरणस्य लक्षणमनुभवत्यवलम्बते ।
अपरं पादत्रयं प्रकृतमखिलं लक्ष्म आपीडलक्षणं च यदि तदा लवली नाम ।
कतोय द्वादशाक्षरषोडशाक्षराष्टाक्षरविंशत्यक्षरपादावलौत्यर्थः । सुखद्वयक-

चतुष्टयान्तेति वृत्तपूरणार्थं सामान्यलक्षणमेवानूदितम् ॥

प्रथममविवसति यादे तुर्यम्, चरमचरणपदमवसितिगुह्यगुह्यम् ।

अखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता

तदियमृतधरा ॥ ५ ॥ इति ।

प्रथमतुर्यं प्रथमचरणः चरमचरणपदं चतुर्थचरणस्थानं प्राप्नोति चतुर्थो भवतीति प्रथः, अपरनिखिलं प्रथमचरणत्रयम् आपौडप्रथमपादोपरिगतद्वितीयादिपादसमं तदिदं छन्दोऽमृतधरा नाम । अवसिति गुह्यगुह्यमिति इदमित्यस्य विशेषणं तुर्यवत् स्वरूपकौर्तनार्थम् । ललितपदयुक्तेति वृत्तपूरणाय स्वरूपोक्तिः । द्वादशषोडशविंशत्यष्टाक्षरपादक्रमेण भवतीति सङ्कलितार्थः । यद्यपि वृत्तिकारेण प्रथमस्य तृतीयत्वे तृतीयस्य प्रथमत्वे लवली, प्रथमस्य चतुर्थत्वे चतुर्थस्य च प्रथमत्वेऽमृतधारेति षोडशद्वादशविंशत्यष्टाक्षरपादक्रमेण विंशतिद्वादशषोडशाष्टाक्षरपादक्रमेण च त्रयोदशैकानविंशतिभेदयोरेते संज्ञे इति मन्त्रार्थभावेऽपि तयोर्विशेष उक्तः, उदाहरणे च तथैव कृते, तथापि प्रथमस्य विपर्यये मन्त्ररीलत्रयमृतधारा इति सूत्रस्य साधारणत्वात् प्रथमपादमात्रविपर्ययोक्तेरितरेषां क्रमोभ्यनुज्ञया वा सूत्रस्य मूलकारोक्त एवार्थज्ञातपर्यादेवमुक्तम् । आपौडवत् पदचतुर्ध्वंऽपि पादवत्प्राये मन्त्रार्थाद्या भेदा ज्ञेयाः । तथा आदावेव सकलपादेषु गुह्यगुह्यं चतुर्ध्वं प्रतप्रापौडः । यथा वृत्तौ, “चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपरिगिरिनिदि । वृजन्मधुकरकलरवस्तजनघति, पुंस्त्रोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततस्तति ॥” आदावन्ते च गुह्यगुह्यसहितं तदेवोभयापौडः । पैङ्गले त्वयमपि प्रतप्रापौड एव । यथा तत्रैव, “कान्तावदनसरोजं, हृदं घनसुरभिमधुरसाढरम् । पातुं रश्मि सततमभिलषति मनो मे, किञ्चिन्मुकलितनयनमविरतमणिनरमणीयम् ॥” अनयोः पूर्वोक्तविधया चतुर्विंशतित्वमूह्यम् । उदाहरणानि विस्तरभयान्नोदाहृतानि स्वयमूह्यानि ॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां उत्तररत्नकरटीकायां पादचतुर्ध्वप्रकरणम् ॥

विषमवृत्तान्तराख्याह ।

सजसादिमे सलघुकौ च, नसजगुरुकैरथोज्ञता । [॥ ६ ॥ इति ।

त्वप्रक्षिप्तगतभनजला गयुताः, सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत
पाद इति शेषः । आदिमे पादे सजसलघवः, अथानन्तरं द्वितीयपादे
द्वुतप्रथः नसजगुरुषु सत्सु तृतीयेऽङ्गौ भनजलघवस्तौ गयुता गुरुयुक्ताः कार्या
द्वुतप्रथः, परिशेषे चतुर्थं सजसा गणा जगुरु च चरणमेकवचननिर्देशात्
प्रथममेकं चरणमेकत एकीकृतत्र द्वितीयेनेतरार्धात् पठेत् । प्रथमद्वितीयौ
पादै विलम्बेन पठेदतन्त्रयति न कुर्यादित्प्रथः । सजमिति द्वैकवद्भावः ।
स्वार्थे कः त्रयाणां पूरणेऽङ्गौ गता ये भनजला गयुक्ताः कार्या इति । मध्यमपूर-
णपदलोपिसमाश्रयणेन उद्देशविधानाद्वा सर्वविधानाच्च तौधप्रतयोत्पत्ति-
रसामर्थ्यं च न भवत इति ज्ञेयम् । एकत इति एकशब्दो भावप्रधानः तृती-
यार्थे च तसिः तथा चैकेनेतरार्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमौ प्रथमं द्वितीयेनै-
विधाय पठेदित्प्रथः ॥

चरणत्रयं व्रजति लक्ष्म, यदि सकलमुद्गतागतम् ।

नौ भगौ भवति सौरभकं, चरणे यदीह भवतस्तृतीयके ॥ ७ ॥ इति ।

स्वार्थे कः । तृतीये चरणे नौ रगणनगणौ भगुरु च भवतः । चरणत्रय-
परिशेषात् प्रथमद्वितीयचतुर्थरूपं उद्गतास्थितं समग्रलक्षणं भजति, तदेह
शास्त्रे सौरभकं भवतीति व्यवसितिः चतुर्धाधाराश्रामर्थः ॥

नयुगं सकारयुगलं च, भवति चरणे तृतीयके । [इति ।

तदुदितमुरमतिभिर्ललितं, यदि शेषमस्य खलु पूर्वमुल्लेखम् ॥ ८ ॥

तृतीयपादे ननससाः, शेषं तृतीयान्यच्चरणत्रयं पूर्वोक्तोज्ञतावत् तदा
वज्रदर्शिभिर्ललितं नामोक्तम् । भवे विषयवाङ्मत्येनोक्तता न तु स्वतः ।
अन्यथा स्थूलबुद्धिबोक्ता निन्दैव स्यात् । स्वार्थे कः तथा उद्गतायाः प्रथम-
तृतीयपादव्यत्यये मय्यरा नाम । उदाहरणमस्यमेव ।

इति उत्तररत्नाकरटीलायामुद्गताप्रकरणम् ॥

सनौ जभौ गौ प्रथमाङ्गि रेकतः पृथगन्यत्

त्रितयं सनजरगास्तौ, ननौ सः ।

त्रिनपरिकलितजयौ, प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थितपूर्वम् ॥ ९ ॥ इति

मसजभगगुरवः प्रथमपादः । स चैकः पृथक् पठनीयः, न वृज्जतावत् द्वितीये-
नैकौक्यतेत्यर्थः । प्रथमार्धे तसि । अन्यच्चरणत्रयं कथ्यते इति शेषः ।
सनजरगुबभिर्द्वितीयः पादस्तदनन्तरं तृतीयपादे ननौ सगणश्च त्रिभिर्नगणैः
परिकलितौ सचितौ जयौ गणौ चतुर्थे पादे इदं कन्द उपस्थितपदपूर्वं प्रचु-
पितं उपस्थितप्रचुपितमित्यर्थः । अन्यस्तु प्रथमोऽङ्गि रेकः केवलः पठनीयः
अन्यत् चरणत्रयं पृथक्कथनाङ्गित्वेनैकौक्यत्वे पठनीयं न तु तत् प्रतिचर-
णान्तं विरामः कार्यः, ततः श्लोकार्थं तु विशेषत इत्यस्यापवादोऽयमिति
व्याचक्ष्यौ ।

नौ पादेऽथ तृतीयके सनौ नसंयुक्तौ, प्रथमाङ्गि कृतयतिस्तु वर्धमानम् ।

त्रितयमपरमपि पूर्वसदृशमिह भवति

प्रतप्तमतिभिरिति गदितं लघु वृत्तम् ॥ १० ॥ इति ।

तृतीयपादे नौ नगणौ अथ सनौ सगणनगणौ ननगणाभ्यां युक्तौ एवं
षट् गणा भवन्ति । अपरं पादत्रयं प्रथमद्वितीयचतुर्थरूपं उपस्थितप्रचुपित-
तुल्यमेव भवति । इतः प्रमुना प्रकारेण प्रसिद्धौभिर्लघु सुन्दरं वर्धमानं
नाम वृत्तमुदितमुक्तम् । प्रथमाङ्गौ कृतया यत्रा प्रसूयते प्रणस्यते प्रणस-
तया पठ्यते तच्चाह गिति वर्द्धमानविशेषणं । तुगभावस्तु आगमजमनितप्रमिति
स्मरणात् । तु इति भिन्नपदे तु यतिरित्यन्तं पुल्लिङ्गं स्त्रीलिङ्गं वाऽनन्वितं
स्यात् । यतीहेति तु पाठो निर्दोषः । अथ च पूर्वज्ञातुवाद एवेति व्या-
ख्यानं तद्वदेव ज्ञेयम् ।

अस्मिन्नेव तृतीयके यदा तजराः सुगः, प्रथमे च विरतिरार्पणं ब्रुवन्ति ।

तच्छब्दविराट् पुरः स्थितं, त्रितयमपरमपि यदि पूर्वसमं स्यात् ॥

११ ॥ इति ।

अस्मिन् वर्धमाने एव उपस्थितप्रचुपिते एव तृतीयपादे यदि तजरगणा-

स्वयः सुतरपरं च चरणत्रयं उपस्थितप्रचुपितवत् स्यात् तच्छुद्धविराट्-
पदं पुरः स्थितं पूर्ववर्तमानं यस्य तादृशमार्पणं शुद्धविराडार्पणं नाम ब्रुवन्ति
वृद्धाः । संज्ञाया वृत्तेऽप्रवेशादुक्ते रीतिरिदं प्रथमे पादे यतिरिति पूर्ववदेवार्थः ।
पैङ्गले तु शुद्धविराडृषममिति संज्ञा । केचित्तु प्रथमे पादे यतावार्पणम्,
यदा तु प्रतिपादं यतिस्तदा शुद्धविराडादिकं तदेवेति यतिभेदाच्छब्दोद्वयमेव
पृथग् वदन्ति ।

इति उपस्थितप्रचुपितप्रकरणम् ॥

अत्र ग्रन्थेऽनुक्तानि च्छन्दांसि सामान्यसंज्ञया गृह्णाति ।

विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् ।

यच्छब्दो नोक्तमत्र गायेति तत्परिभिः प्रोक्तम् ॥ १२ ॥ इति ।

विषमान्यक्षराणि येषु तादृशाः पादा यस्य तत्, तथा अक्षराणां वैषम्यं
पादेषु शुक्लधुकमनियमसाम्याभावात् संख्यासाम्याभावाच्च वा, अथवा
पादैरसमं स्वीयैः पादैः कृत्वा चतुःसङ्ख्याकपादैरन्यत्तैरतुल्यं
त्रिपञ्चपङ्कादिपादमिति यावत् न तु समसङ्ख्याकपादरहितमित्यर्थः
षट्पदाद्यसंग्रहापत्तेः । अत एव 'शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपल-
ब्धिता' इति प्रागुक्तं विषमाक्षरपादत्वं चतुर्ध्वादीनामप्यस्तीति, तेषां
गाथात्वं निवारयितुमाह वदिति । अत्र यच्छब्दो विशेषेण नोक्तं तदित्यर्थः इदं
चाष्टक्या स्वातन्त्र्येणापि योज्यम् ॥ तेन समाक्षरपादानां समपादानां च
कुक्षलदन्यादीनामपि गाथात्वं सिध्यति । अतएव "अत्रानुक्तं गाथा" इति
सन्दिग्धाकारेण सूत्रितं पिङ्गलेन । विषमाक्षरपादस्य गाथात्वेऽष्टादश-
सप्तनवान्तरमूलकारिकैवोदाहरणं पादैरसममेव । उदाहरणमाह दशधर्म-
वदिति । दशधर्मशब्दयोगाच्चक्षणया भारतस्या षट्पदा गाथा दशधर्म-
शब्देनोच्यते । सा यथा । "दशधर्मं न जानन्ति हतराष्ट्रं निबोध तान् ।
मनः प्रमत्त उन्मत्तः आन्तः कुक्षो बभुक्षितः । त्वरमाणश्च भौक्षश्च क्षुप्तः कामी

च ते दश ॥" इति । असमपादानां दशाष्टादशदिपादानां नाटकादे-
 स्थनान्द्रादीनामप्यनेन गायत्वमुक्तं भवति । यथोक्तम् । "शब्दतो वार्थतो
 वापि मनाक्काव्यार्थस्त्वचना । यत्राष्टभिर्वा दशभिरष्टादशभिरेववा । षड्-
 विंशत्या पदैर्वापि सा नान्दी परिकीर्तिता" इति । यच्छब्दो नोक्त-
 मित्यस्य स्वातन्त्र्येण व्याख्या । तेनोक्तमानांसपि गायत्वम् भवति । तत्र
 कियतीनां वृत्तत्रादिपर्यालोचनयोदाहरणानि सलक्षणानि कथ्यन्ते ।
 तत्र त्रिष्टुभिः, भतनगगुरुभिः कुञ्जलदन्ती नाम । यथा, कुञ्जलदन्ती
 विकटनितम्बा किन्नरकण्ठी लघुतरमध्या । विश्वफलोष्ठी * लघुतर-
 नेला मित् भवन्तं सुखयतु कान्ता ॥ अत्र पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः ।
 जगत्यां, नज्जरैर्वरतनुः । यथा, अयि विजहीहि वृद्धोपगुहन् त्यज
 नवसङ्गमभीरु वल्लभम् । अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते, वरतनु सम्प्रवदन्ति
 कुञ्जटाः ॥ षड्भिः षड्भिश्च यतिः । मभसन् जलधरमाला । यथा, धत्ते शोभां
 कुवलयदाभश्यामे शैलोत्सङ्गे जलधरमाला लीना । विदुःश्लेखा कनककटा-
 लङ्कारा कौङ्कसुप्ता सुवतिरिवाङ्गे पतुः ॥ चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ॥ नौ
 रौ गौरी । यथा, प्रणमत चरणारविन्दद्वयं त्रिभुवननमितस्य गौरीपतेः ।
 सरुदपि मनसैव यः सेवितः प्रवितरति यथेष्टमष्टौ गुणान् ॥ एतस्या
 एव गौयो दण्डकात् प्रागेकैकरेफटङ्गौ नामान्तराणि भवन्ति । भतनसा
 ललना । यथा, या कुचगुर्वी मृगशिष्टुनयना पौननितम्बा मदकरिगमना ।
 किन्नरकण्ठी सुललितदशना सा तत्र सौख्यं वितरतु ललना ॥ पञ्चभिः
 सप्तभिश्च यतिः । अतिजगत्याम्, सजसजगैः कनकप्रभा । यथा, कनकप्रभा
 पृथुनितम्बशालिनी विपुलरानी हरिणशावकेक्षणा । इयमङ्गना नयनयोः
 पथि स्थिता कुरुते न कस्य मदनातुरं मन ॥ ननततगुरुभिः कुटिल-
 गतिः । यथा, आभरकिसलये कान्तदन्तचते हरिणशिष्टुहृशां वृत्यलिं
 म्भूयुगम् । भ्रममिदमुचितं यद्विपत्तौ सताम् अतिकुटिलगतैः स्यान्म-
 नस्तुल्यवः ॥ सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ॥ शङ्कर्याम्, भजसन्तैर्गुरुभ्यां

च वरसुन्दरौ यथा, स्वादुशिष्टिरोज्ज्वल * जलैः सुपरिपूर्णं वीचिचयचञ्चल-
विचित्रशतपत्रम् । हंसकलकूजितमनोहरतटा-न्तं पश्य वरसुन्दरि सरो-
वरसुदारम् ॥ मभनयगगैः † कुटिलम् ॥ यथा, अध्वन्यानां जनयति
सुखसुचैः कूजन्, दाढ्यहोऽयं पथि निवृत्तिनि तोयोपान्ते । ‡ कर्ण-
टस्त्रीरतिकुह्रिततुल्यच्छेदैर् नदैः कण्ठस्त्रलाकुटिलमन्दावर्तैः ॥ वेदै-
रसैः समुद्रैश्च यतिः । अष्टौ, भरनभभगैः शैलशिखा । यथा, शैल-
शिखा निकुञ्जशयितस्य हरेः श्रवणे जीर्णद्वयं करेण निदधाति कपिश्वपलः ।
क्षुद्रवधापवादपरिहारविनीत गा रुधः तस्य न तावतैव लघुता हिपथू-
भिदः ॥ भरयननगै र्वरसुवती । कुञ्जरकुम्भपौठपौनोन्नतकुचसुगला पार्व-
णशर्वरीशगर्वापहसुखकमला । पौननितम्बविस्वसंवाहनशियिलगतिः सुञ्ज
नराधिराज भूयान्तव वरसुवतिः ॥ अथष्टौ, ससजभजगगैरतिशायिनी ।
यथा माघे, इति धौतपुरन्धिमत्सरान् सरसि मज्जनेन श्रियमाप्तवतोऽतिशायि-
यिनीमपमलाङ्गभासः । अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराणैः शिष्टिरे-
तररोचिषाय्यपां ततिषु सङ्कुम्भीषे ॥ दशभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ नज-
भजजलगैरवितथम् । यथा, श्रुतिपरि ॥ पूर्णवत्समसुन्दरवाग्विभवम्
१ प्रमथितजैमिनीयमतसागरपारगतम् । अचितयदन्तविप्रजनपूजितपादसुगं-
पितरमहं नमामि बङ्गरूपसुदारमतिम् ॥ एतदेवाष्टपञ्चचतुर्भि र्थेती
कोकिलकं नाम । यथा, नवसङ्कारपुष्पमधुनिष्कलकण्ठतया मधुर-
तरस्वरेण परिकूजति कोकिलकः । प्रथमकारविद्वच्चनै र्धनलुब्धमते तव
गमनस्य भङ्गमिव सम्प्रति कर्तुमनाः ॥ इती, रसजजभरै र्विबुध-
प्रिया ॥ यथा, कुन्दकोमलकुङ्कुलद्वयतिदन्तपङ्क्तिविराजिता हंसगङ्गद्वा-
दिनी वनिता भवेद्विबुधप्रिया । पौनतुङ्गपयोधरहयभारसथ्यरगामिनी
नेत्रकान्तिविनिर्जितश्रवणावतसितकैरवा ॥ अष्टभि र्दशभिश्च यतिः ॥
अतिष्टती, यमनसररगुहमि र्विद्विता । यथा माघे, श्रिया जुष्टं दिव्यैः

चट्टीक उत्तरत्वाकरम् ।

अपटङ्गवैरन्वितं पुष्पवर्षः वपुष्टसैदयसत्र क्षणं नृषिगणैः स्तूयमानं निरीक्ष्य ।
 प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्विचित्रद्विस्त्रिताक्षैः नरेन्द्रैरेषेन्द्रं वपुःस्य
 विशदाम वीज्जास्वभूवे ॥ षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ प्रकृतौ, नज-
 भजजलरैः * छतयैः ॥ यथा माघे, तुरगग्रताकुलसत्र परितः परमे-
 कतुरङ्गजन्मनः प्रमथितभूयतः प्रतिपद्यं मथितसत्र भद्रं महीभृता । परि-
 चलयतो बलानुजबलसत्र पुरः सततं छतत्रियश्चिरविगतत्रियो जलनिधेश्च
 तदाऽभवदन्तरं महत् ॥ त्रिः सप्तसु यतिः एवमादीनि वृत्तप्रसार-
 भङ्गाकविप्रयोगेषु दृश्यमानानि, गाथाख्यानि ॥ यदा तु यच्छन्दो
 नोक्तम् अत्रेति विषमाक्षरपादमित्यस्य विशेषणं तदा समच्छन्दसां
 गाथात्वाभावादेतानि त्रिष्टुवादिषु एव द्रष्टव्यानि । एवमन्यान्यपि छन्दा-
 सि कविप्रयोगानुरोधाज् ज्ञेयानि, समार्धसमविषमप्रतारेषु तैवासुप-
 लब्धान् विशेषसंज्ञाभावात् नोदाहृतानि । एतज्जातिदृष्टात्मना
 द्विविधमपि च्छन्दो न केवलं संस्कृतविषये किन्तु प्राकृतदेशभाषास्वपि
 कथीच्छया भवति । तत्रार्थैव प्राकृतादिषु गायतेति संज्ञा । यथा ममैव,
 सञ्जलसिण्हे छमिअंको रुधि गुणरञ्जणाअरे उदिदो । मिलुप्पलप्पवोहे
 सिठिलो मा भोडु पच्छणा एसा ॥ वैतालीये च शकुन्तलायां यथा,
 सहजे किल जे विणिन्दिए णळु दे कम्म विवज्जणीअके । पसुमालणकम्मदालुणे
 अणुकम्माभिदुले ए सोत्तिए ॥ एवं समादिष्वपि कर्पूरमञ्जरीमुदाहर-
 णानि ज्ञेयानि । भाषायामपि । तत्र मञ्जाराप्रभाषायासुपजातौ यथा,
 अगा सुरारी भवदुःखभारी कामादिवैरी मनहेत्यरारी । मौमूढदेवा नकरीं
 च सेवा माजा कुठावा परितां करावा ॥ गुर्जरभाषया खगविणी यथा,
 विस्रिते सञ्चवू युक्तते भोगवू अग्निते होमवू विप्रते आपवू पापते खण्डवू
 कामते दण्डवू पुण्यते सञ्चवू रामते सेववू ॥ कान्यकुब्जभाषायां वसन्तति-
 लका यथा, कन्दर्परूपजवनेतुलौ न दृष्टासेकोपकाममही वज्रपीरकोडी ।

[illegible]

इत्येवं त्रिंशदक्षरा तदा लक्ष्मीनाम्नी । षड्विंशति रुरवः प ५ लघव
 सदा ऋद्धिः । एवमेकगुरुपञ्चाशत्तुपर्यन्तमेकैकगुरुञ्चासे लघुहयहयह्यौ
 च त्रिंशदक्षरकं भेदमारभ्य षट्पञ्चाशदक्षरभेदपर्यन्तं सप्तविंशति भेदाः ।
 क्रमेण तन्नामानि :—लक्ष्मी-ऋद्धि-वृद्धि-लज्जा-विद्या-क्षमा-गौरी-देहो-
 रात्रि-पूर्णा-च्छाया-कान्ति महामाया-कीर्त्ति-सिद्धा-मानी-रामा-गहिनी-
 विष्णा-वासिता-शोभा-हरिणी-चक्री-सारसी-कुररी-सिंही-हंसीति । (२७) ।
 ज्योदशलघुपर्यन्तं विप्रा, ततः एकविंशतिलघुषि क्षत्रिया, ततः
 सप्तविंशतप्रवषि लघुभिर्वंशा, ततः सर्वा शूद्रेति गायाजातिः ।
 गायान्तर्गतेनैकेन जगणेन कुलीना गाया भवति, हाभ्यां कुलटा,
 मञ्जुभिर्वंशा, जगणरहिता रण्डा । तत्रापि या प्रथमाद्विष-
 मादिस्थाने जगण्युक्ता सा शुर्विणीति संज्ञिता कर्तुं नायकस्य च
 दुष्टा भवति । सर्वासां गायानां प्रथमपादो हंसैवन्मथ्यरः पठनीयः,
 द्वितीयः सिंहविक्रमवद्वृत्तः, तृतीयो गजगतिवृत्तलितः, चतुर्थः सप्त-
 गतिवृत्तञ्चल इति । गायान्वितीयार्धं यदि प्रथमं प्रथमञ्च द्वितीयं
 तदा विगायः । इयं संस्कृते उद्गीतिः । यथा, परिहर माणिषि
 माणं पेक्खहि कुसुमाद् णीवस्स । तुम्ह कए खरहिअउ गेण्हइ गु
 लीया षण्हइ किर कामो ॥ तथा द्वयोरप्यर्धयोः त्रिंशत्वात्ता भाय
 प्रथमार्धवद् यदि भवति तदोद्गायः । यथा, सोऊण जस्स णामं अस्सूण-
 आणाइ सुरहि रुद्धन्ती । भण वीर चेइवद् णो पेच्छामि सुहं कहं अदिच्छं
 से । इयमेव संस्कृते गीतिः । यथा पूर्वार्धं त्रिंशत्वात्ता गायान्वत् उत्त-
 रार्धं एकपूर्वार्धकेनन हात्रिंशत् तदा गहिनी । अर्धवैपरीतेत्र च सिं-
 हिनी । क्रमेणोदन्तरणे ॥ सुमहि सन्दरि पायं अप्पहि हसिऊण
 सुमहि वाहं मे । कप्पिअ मेच्छमगीरं पच्छिइ वज्रणाइ तुम्ह पुत्र ह
 वीरो ॥ वरिसइ कणअहविट्ठिं तयइ भुअणे दिआणिसं आगान्णो ।
 णीसइ साहसइ णिन्दइ इन्द य सरविमं अ ॥ एतं संस्कृते ल-
 नितवत्सु गीतिसंज्ञे । तथा तत्रापि त्रसुमं त्रिकाशगणधटितं स्तम्भं

* सेतुकावेत्र यथा । जं जं आणेइ गिरिं रद्वरम् अपडिधरम् सहं तन्मा
तं तं लौलाइ णला वामकरत्तोत्तिअं रणइ ममुइ ॥ इदमेव राख्ति
आर्या गीतिः ॥ अत्र यद्यष्टविंशति गुणवः अष्टौ लघवमादा नन्दसंज्ञा ।
तत एकगुरुषष्ठिलम्पर्यंतम् एकैकगुरुक्कासे लघुद्वयद्वयद्वौ चाष्टविंशति-
र्भेदाः । तेषां क्रमेण संज्ञाः :—नन्द-भद्र-शेष-भारद्वा-शिव-ब्रह्मा-चारण-वरुण-
नील-मदन-तालङ्ग-शेखर-शर-गगन-शरभ-विश्वामित्र-नगर-नर-स्निग्ध-स्ने-
हन-मन्दकल-लोभ-शुद्ध-सरित्-कुम्भ-कलश-अशधराख्याः । तत्र नन्देना-
हरणम् । चन्दा कुन्दा कासा हारा हंसा तिलोद्याणा किलासा । तता
जेता तेता सेता कारीस जिष्णिआ ते रिसि ति ॥ एतन्नन्येष्वपि भेदेषु
ज्ञेयम् । इति गाथाप्रकरणम् ॥

अथ दोहा । यस्याः प्रथमतोययोः पादयोः प्रथमः पदोऽन्ता गण-
स्ततश्चतुष्कलस्ततस्त्रिकल इत्येवं त्रयोदश माताः, द्वितीयचतुर्ययोः षट्कल-
चतुष्कलौ सप्तानौ त्रिकलस्थाने एको लघुरित्येकादशमाता सदिदमष्टा-
चत्वारिंशन्माताभिर्दोहाच्छन्दः । यथा, सुकतसुरहोपरसमणि ण हि
वीरेससमाण । ओ पुण वकलकटिणतणुओ पसुओ पाखाण । अत्र
हाविंशति गुणवत्त्वारो लघवो अत्र तद् भ्रमरम् । तत एकगुरुपद-
मेकैकगुरुक्कासे लघुद्वयद्वयद्वौ त्रयोविंशति नामानि । यथा, भ्रमर-भ-
भर-शरभ-श्वेन-मण्डूक-मर्कट-करभ-नर-मराल-मधुकल-प्रलोधर-वल-
वानर-त्रिकल-कच्छप-मत्स्य-गार्दूल-अरिवर-व्याघ्र-विडाल-श्व-उन्दर-सर्प-
ति ॥ सर्पे अष्टाचत्वारिंशत्तव एव । तत्र भ्रमरोदाहरणम् । जा अहङ्गे
पक्खे सीसे गंगा वासु । ओ देआणं वल्लहे वन्दे पाअं तासु । तत्रापि
द्वादशावधिलघुका विभ्रा । ततो हाविंशत्यवधिका ललिया । तत्रिं-
शद्वधिलघुका वैश्वा । इतरा मूढेति । तत्र यस्याः प्रतिपाद प्रथमे
तृतीये च चरणे जं णः सा दुष्टा दाहति । इति दोहाप्रकरणम् ॥

* सेतुकाव्याये इति रचिकर ।

! भद्रगमः प्रा० पि० चन्द्रमा० पि०

अथोक्त्या । प्रथमं चतुष्कलौ द्वौ गणौ ततस्त्रिकल एकः एवमेका-
दशमातारचितपादषट्कयुक्तोक्त्या । तत्रापि सर्वे लघुभिर्लौहाङ्गिनी नाम ।
ततश्चतुश्चतुर्गुणद्वौ अष्टाष्टलघुङ्गाये दशपर्यन्तं हंसरादौनि । लौहा-
ङ्गिनी लघवः ६६, हंसी ४ गुण लघवः ५८, रेखा गु ८ ल ५०,
तालङ्गी गु १२ ल ४२, कम्पी गु १६ ल ३४, गम्भीरा गु २० ल २६
काली गु २४ ल १८, कालचट्टाणी गु २८ ल १०, एवमष्टौ भेदाः ।
तत्र लौहाङ्गिनी यथा, विसृज्य चलित्र रण अचलु परिहरित्र चत्रगत्रवलु ।
हलचलित्र मलत्राणिवद् जसु जस तिङ्गत्राण पिवद् । वरणसिणरवद्
लुलित्र सञ्जु उपरि जस फुलित्र । एवं सर्वेष्वध्यामितुत्रत्कथा ॥

अथ रोला । यथेच्छं गुणलघुभिश्चतुर्विंशतिमात्राः प्रतिचरणं भवन्ति एवं
पादचतुष्टययुता रोला । यथा, पञ्चभरहरमह धरणी तरणि धजधुलिहि
रम्पिअ, कमटपौठ ठगपडिअ भेशमन्दरगिरि कम्पिअ । कोहे चलिअ
हम्भीवीर गत्रजूहजुत्तो, कट्ठे किअउ हाकन्द मुच्छि मेच्छके पुत्तो ॥ अत्र
एकादश गुरवो द्वौ लघू यदि पादे तदा रोला शुद्धा । प्रतिपादमेकगुणङ्गाये
लघुद्वयद्वौ च करतालादिसंज्ञा भेदा द्वादश । यथा, कुन्द-करताल-मेघ-
तालङ्ग-काल-रङ्ग-क्रोकि-कमल-इन्द्र-शम्भु-चामर-गणेश्वरेति । इतिरोला ॥
अथ * गन्धा ॥ प्रथमपादे सप्तदशवर्णाः द्वितीयेऽष्टादश मात्रासु न
नियमः द्वितीयार्धमपि तादृगेव सा गन्धा । कस्म्य चलन्ते कुम्भ चलद्
धुक्विअसरण, कुम्भ चलन्ते महि चलद् भुअणमअकरणा । महि चलन्ते
महिहरअ तहअ सुरगणा, चक्कवद् चलन्ते चलद् चक्क जद् तिङ्गत्राण ॥
इति गन्धा । अथ चतुष्पदा । चतुर्मात्राः सप्तगणा गुणश्चेति त्रिंशन्मात्र
एकः पादः तादृशा एवान्ये त्रयः एवं विंशत्यधिकशतं मात्रा भवन्ति ।
एवं † चतुर्भिः पादैरेकः पादस्तादृशैश्चतुर्भिः पादैश्चतुःशतानि अशीत्य-
धिकानि मात्राः एतावता चतुष्पदा भवति । तत्र लाघवाय एकपादो-
दाहरणम् । जसु सीमहि गङ्गा गोरि अघङ्गा गिम पिन्विअ फणिआग,

कण्ठे ट्ठिअ वीसा पिन्धन दोसा सतारिअ संसारा, किरणावलिक्कन्दा
वन्दिअ चन्दा णअणहि अणल पुरन्ता, सो मज्जल पिज्जउ वल्लसुख किज्जउ
तुज्ज भवाणीकन्ता ॥ एतस्यानन्ताएव भेदाः । इति चतुष्पदा ॥ अथ
घाता । चतुर्मात्रैः सप्तभिर्गणैस्त्रिभिर्लघुभिश्चैकपादः । तत्र प्रथमं
दशमात्रासु विरतिः ततोऽष्टसु ततस्त्रयोदशसु एवम्प्रकारकपादचतुष्टयेन
घाता नाम । यथा, रणु दक्ख दक्ख हण जिण कुसुमपण अन्धअगन्धवि-
णासकर, सो रक्खउ संकर असुरभयङ्कर गरिगारि अङ्गङ्गधर । इति घाता ।
अथ घातानन्दः । षट्कल आदौ ततश्चतुष्कलास्ततः पञ्चकलस्ततः
षट्कलः ततो लघुद्वयम् । एवंप्रकारकपदचतुष्टयेन द्विषष्टिमात्रका घातो-
नन्दः । एकादशसु (सप्तसु) त्रयोदशसु च यतिः । यथा, जं वन्दिअ सिर-
गङ्ग हणिअ अणङ्ग अङ्गङ्गे परिकर धरुणु । सो जोइजनमित्त हरेउ
दुरित्त सङ्गाहर सङ्गरचरण ॥ अथ षट्पदप्रकरणम् ॥ काव्यनाम्नः
छन्दसः पादचतुष्टयेन उल्लालनाम्नः पादद्वयेन षट्पदं भवति । प्रथमं
हे मात्रे ततः पञ्च चतुर्मात्रा गणाः ततो हे मात्रे इति चतुर्विंशति-
मात्राभिः काव्यपदचतुष्टयम् । तत्र एकादशसु त्रयोदशसु च यतिः । उल्लाल-
स्याद्ये पादे अष्टाविंशति मात्राः, पञ्चदशसु त्रयोदशसु च यतिः । एवं
पदद्वयम् एतादृक् षट्पदम् । यथा, पिंधउ दिदसन्नाह वाहउप्पर
पक्खर दइ । वन्धुसमदि रण पसउ सामिहन्नीर वअण लइ । उड्डल
णभ पढ भमउ खग्गा रिउसीम भालउ । पक्खर पक्खर ठेस्सि-
वेस्सि पज्जउ अप्फालउ । हन्नीरकज्जे जज्ज भण कोहाणल मज्ज-
मइ जलउ । सुरताणसीस करवाल दइ तेज्ज कलेवर दिउ
चलउ ॥ प्रकारान्तरमपि षट्पदे भवति आदौ षट्कलो गण स्त-
त्त्वारश्चतुःकलास्ततोऽन्ते द्विकलः एवंविधचतुर्भिश्चरणैः षष्ठ्यतिमात्रा
भवन्ति । तत उल्लालपदद्वयं पूर्ववदेव । उभयथापि द्विपञ्चाशदधिकं
ग्रां मात्राणां षट्पदे भवति । अत्रोदाहरणम् । जहा सरअससि-
विस्व जहा हरहारहंसा ठिअ । जहा फुल्लसिअकमल जहा सिरिखण्ड-

गण्ड दिश । जहा गङ्गकलो जहा ए सोधिअ रूपइ । जहा दुहवर-
 लुङ्गेण फम्फाइत लुपइ । पिअपाअपसाअदिट्ठिपलु णिऊअ हसइ
 जहा तरुणिजण । वरमन्ति चण्डेसर तह तुअ किति देक्खु हरिवम्भ
 भषा ॥ काव्यस्वरूपं आदावन्ते च षट्कलः मध्ये त्वयश्चतुःकलास्तृ-
 तीया जो न्नी वेति इदं स्वतन्त्रस्य काव्यच्छन्दसः करणे । षट्पदे लता
 विधा ज्ञेयाः । काव्यस्य भेदाः पञ्चचत्वारिंशत् । तत्र यत्न यत्नवति लघूनां
 न तु गुरुः स शकः । तत्र एकैकशुभ्रपक्षेण लघुद्वयद्वयङ्गासे च पञ्चाद्या
 भङ्गाभ्यां भेदा भवन्ति । तथा च भङ्गे अष्टौ लघवः प्रतिपादमेकादश
 लघुप्रकारेण समुदिते चतुश्चत्वारिंशच्च गुरुवस्ततो न ज्ञासः । यथा, शक-
 शम्भ-भूर-गण्ड-कान्ध-विजय-दर्प-ताराङ्क-समर-सिंह-शौर्य-उत्तेज-फणि-
 रत्नः-प्रतिधर्म-सरत्न-भोगेन्द्र-दण्ड-मर्कट-अनुबन्ध-वासण-कट-मयूर-वध-भ-
 मर-भिन्ध-महाराष्ट्र-बलभद्र-राज-वलित-मयूख-मयान-बलिमोह-सहस्राच-
 वाल-दर्पित-सरभ-दम्भ-उल्लस-बलिताङ्क-तुरग-हार-हरिण-अन्ध-भङ्गेति ।
 तत्र शकस्योदाहरणम् । असु कर फणिवइ वलय तरुणिवर तनुमह
 विलसइ । नयन अनज गल गरल विमल ससहरसिर णिवसइ । सुर-
 सरि सिगिमह वडइ सअलमण्डुरितदलणकर । हसिससरहर हर उ
 इरिण तुअ दिसउ अभअ वर । षट्गणा शुद्धादौ पङ्क्त्यादयो दोषा
 प्रत्यातगादृष्टेयाः, वितरभयान्तु न प्रपञ्चन्ते । हातिंश्लघुवधि काव्यस्य
 विमजातिः, ततश्चत्वारिंश्लघुवधि चतुर्विजातिः, ततोऽष्टाचत्वारिंश्लघु-
 वधि वैश्यः, अवशिष्टः शूद्र इति आतिभेदः । उक्ता ललघ्वण्यं तु त्वयश्चतुःकला
 आदौ त्रिकलः षट्कल ततः नतुष्कलोऽय त्रिकल उल्लाललघ्वण्यं । तत्र सर्व
 गुरुः षट्पदो यथा । जाआ जाआ अङ्गेङ्ग गङ्गा सौसे लोखन्ती, सत्वासा
 जापूरन्ती सजं दुक्खान्तं लन्ती । अग्गे आराआहारा दौसे भासा भासन्ता ।
 वेणाला जासं सङ्गे णहे इट्ठा णा वन्ता । गान्ता कान्ता अङ्गे ताटे भूसौ
 कम्पा ता । जा दिट्ठे सोक्खा पाई सो तुभाणं सुक्खं दे ॥ अथ षट्पदभेदाः ।
 तत्र काव्ये चतुर्वचरिंशद्गुरतः उल्लाले च षड्विंशतिः एव मिलित्वा सप्ततिः

शुभवो द्वादश च लघवो यत् स यद्यष्टीत्यक्षरो अजयनामा प्रथमो भेदः, ततः
 सुवलघुपर्यन्तमेकैकशुद्धाश्च लघुद्वयप्रत्येयेण एकैकतर्पणद्वौ एकसप्तति-
 रजयाद्या भेदा भवन्ति । यथा, अजय-विजय-वनि-वर्ण-वीर-वैताल-दृष्ट-
 जल-मर्कट-हरि-हर-ब्रह्मा-इन्दु-चन्द्र-भुभङ्गर-शाल-सिंह-शादूल-शूर्म-को-
 किल-खर-कुक्षर-मदन-मत्स्य-सारङ्ग-शेष-सारस-पयोधर-कुन्द-कमल-कारण-
 शरभ-जङ्गम-शर-सुशर-समर-सारस-सरस-शेख-सकल-मृग-सिद्ध-बुद्धि-कलकल-
 कमलाकर-धवल-श्वेतक-भुव-त्रलय-किञ्चर-शक-जन-मेधाकर-ग्रीष्म-गरुड-प्रशि-
 र्द्वय-शल्य-नर-तुरग-मनोहर-गगन-रत्न-नव-हीर-भ्रमर-शेखर-कुसुमाकर-
 दीप-शङ्ख-वसु-शब्दाः ॥ तथा अजये वर्षाः ८२, शुभवः ७० लघवः १२ । अन्ते
 शब्दे लघवः १५२ । इति घटपदप्रकरणम् ।

प्रतिपादं चत्वारः चतुष्कला गणान्तान्तिमो जगण एव एवं चतुर्भिः
 पादैश्चतुषष्टिमात्रं पञ्चटिकाच्छन्दः । यथा, जेजे गज्जिअ गड्ड वड्ड
 एउ, उड्डण्डउड्डण सभअ पराउ । उरुविक्रमविक्रमजणिअजूर, ता-
 कण परक्कम कोइ ण वुक्कु । इति पञ्चटिका ॥ प्रतिपादं षोडशमात्राः
 अन्ते च मात्राद्वयं लघुद्वयात्मकं पादे चेतु जगणो न भवति तच्छन्दः
 अलिखितसंज्ञम् । यथा, ज्रहि आसामविदेहा निखउ, सुखिर डाहर-
 रज्जा जिणि लिउ । कालिञ्जर जिण्हि किती यप्पिय, यण आरज्जिय धम्मे
 अप्पिय ॥ इत्यलिखितः । अनियतशुद्धलघुकमाः षोडशमात्राः प्रतिपादं
 भवन्ति, तच्चतुःषष्टिमात्रं पादाकुलकं । पञ्चदशमात्राभिः प्रथमतोय-
 पञ्चमपादाः पञ्चदशमात्राः, द्वितीयो द्वादशमात्राः, चतुर्थ एकादश
 मात्राः एवमष्टषष्टिमात्रा भवन्ति । एतदनन्तरं दोहोच्छन्दः समक्षमितेय-
 नवपदं छन्दो रुड्ढो नाम । तत्र विषमपादेषु आदौ द्विकलस्तत्तत्तय-
 श्वतुष्कलाः, तत्रापि प्रथमेऽन्ते जगण चतुर्लघु वा, द्वितीयपञ्चमयो र्मगणोऽन्ते
 द्वितीयपादे सर्वलघुन्तास्तयश्चतुष्कला वा, चतुर्थे द्वौ चतुष्कली ततस्तयो लघव
 इति । तत उक्तलक्षणं दोहोच्छन्दः । यथा, भमम् मञ्जुशेष कुञ्जरविन्द,
 णवकेसुकाण्णपुलिअ । सवदेम पिक एउ सुञ्जिय, सिशरापवण लल्ल वड्ड

मलयकुचरष्यवस्त्रि मेस्त्रिअ । चित्त मणोभउ सर हणइ, दूर दिगन्तरकन्त ।
 के परि अणउ वारिहउ, ए परिमिलिअ दुरन्त ॥ एतद्धेदाः सप्त । तत्र (प्रथम-
 तृतीयपञ्चमपादेषु चतुर्दशमात्रा कलभौ १ ॥ द्वितीयचतुर्थयोरेकादश
 सा नन्दा २ ॥ प्रथमतृतीयपञ्चमपादेषुनविंशतिः द्वितीयचतुर्थयोरेकादश
 सा मोहिनी ३ ॥) विषमपादेषु पञ्चदश समयोरेकादश सा चारुसेनौ । ४ ।
 विषमेषु पञ्चदश समयो हादश सा भद्रा ५ ॥ विषमेषु पञ्चदश द्वितीये
 हादश चतुर्थे एकादश सा राजसेनः । ६ । विषमेषु षोडश समयोरेकादश
 हादश वा सा तालङ्गिनीति । ७ । इति भवपदप्रकरणम् । अथ प्रभावतौ ।
 द्विगुरन्तगुररादिगुरः सर्वलघुरितेप्रतैः चतुर्मात्रौ गणौ यथासम्भवं गणा-
 टकवदितपादचतुष्टया प्रभावतौ । अत्र जगणो नायकपौष्पादिदोषदाता
 अतश्चण्डाल इतुप्रचरतेऽतो न शुभः । यथा, मन्त्रभङ्गिअ वङ्गा भग्यु कलिङ्गा
 तेलङ्गा रण सुक्लि चले । मरहट्ट ठिआलन्निअ कट्टा सोरट्टा मन्त्रपत्रपात्र
 पले । चम्पा रणकम्पा पञ्चअ कम्पा ऊत्थाऊत्थि जीऊ हरे । कासीसरराणा
 किण्डपत्राणा विज्जाहर भण मन्तिवरे । इति प्रभावतौ । पूर्वोक्ताया
 दोहाया यदेप्रकमर्थमपरस्वार्थं पूर्वोक्तलक्षणकाव्येन युक्तं तदिदं चतुश्च-
 त्वारिंशदधिकशतमात्राभिः शृङ्खलायमकालुप्राप्तवत् गुणालङ्कारवत् कु-
 ण्डलिकाख्यं छन्दः । अत्र चाविरमत्र कुण्डलिकारेण पठनात् कुण्डलि-
 केति संज्ञा । यन्मते दोहा द्विपदा तन्मतेनेयं षट्पदा, यन्मते दोहा
 चतुष्पदा तन्मते कुण्डलीकाऽष्टापदेति । यथा, ढोह्ला मारिअ ठिक्लिमह
 सुक्लिअ मेच्छसरीर । पुर जज्जल्ला मल्लपर चलिअ वीर हम्मीर । चलि
 वीर हम्मीर पात्रभर मेइणि कम्पइ । दिस मगणह अन्धार धूति खुरह
 रह भम्पइ । दिग मगणह अन्धार आणु खुरसाणक के ह्ला । देहदि
 दअसु विपक्ख मारु ठिक्ली मह ढोह्ला । इति कुण्डलिका । यत्र प्रति-
 पादे विंशत्यक्षराणि पञ्चविंशतिश्च मात्राः, तत्रापि प्रथमश्चतुर्मात्रिको गणः,
 अन्ते एको गुरः, मध्ये यथासुखमिच्छिता गुरुलघवो स मदनान्तकः । यथा,
 भङ्गिअ मलयचोत्तवङ्गा चलिअ मङ्गिअ सुक्लिअ । अत्र मलय- मलय-

गिरिञ्च लुक्त्रि परिहरि कुञ्जरा । खुरसाणा खलिञ्च रणमह मर्हिञ्च लङ्घिञ्च
 साञ्जरा । हम्मीर ह चलिञ्च हारव पलिञ्च ङिगण काञ्जरा ॥ इति मद्-
 नान्तकः ॥ आद्यन्तशोः पट्कलो गणो मध्ये चतुष्कलाञ्चत्वारः एवंविधपद-
 द्वयरचिता द्विपदी । आदौ पट्कलस्ततः पञ्च चतुष्कलास्ततो गुरुरिति वा ।
 यथा, दाणउ देउ वेविट्ठकन्तउ गिरिवरसिहर कम्मिउ । हञ्जगअपाञ्जघाञ्ज
 उट्ठन्तऊ धूलिहि गञ्जण कम्मिउ ॥ इति द्विपदी । नव चतुर्लघवस्ततो
 रगण एव दशभिर्गणैरेकोनचत्वारिंशदक्षरैरेकचत्वारिंशन्मात्राभिरधं
 यस्याः सा खञ्जा द्वितीयमप्यधं तादृक् । यथा, महि ललइ अहि पलइ
 गिरि वलइ हर खलइ समि धुमइ अमिञ्च वमइ भम जिविञ्च उट्ठए ।
 पुण धसइ पुण खसइ पुण ललइ पुण चलइ पुण धुमइ अमिञ्च वमइ विविह-
 परि दिट्ठए । इति खञ्जा । यत् प्रथमार्धे षट्चतुर्लघवः द्वितीयार्धे सप्त उभ-
 योरप्यन्ते जगणो भवति सा शिखा । यथा, फुलिञ्चमज्जभमरवज्ज रअणिपज्ज-
 किरणवज्ज अवअर वसन्त । मलयगिरि कुसुमधरि पवणवज्ज मज्जव णज्ज
 सइ भण णिज ण ज्ज कन्त ॥ इति शिखा ॥ आद्यार्धे नव चतुर्लघवस्ततो
 रगणास्ततो द्वौ गुरु इत्येवं पञ्चचत्वारिंशन्मात्राः गायोन्तरार्धेन
 द्वितीयार्धे सैषा माला ॥ यथा, वरिस जल भमइ घण मलअ-
 सिञ्चल पवण मणहरण कणअपिजरिणिचइ विजरि फुल्लिआ णीवा ।
 पच्छरविच्छर हिअलापिअला णहअलं ण आवेइ ॥ इति माला ।
 यदि दोहाच्छन्दसि प्रत्यधं लघुगुरुलघुद्वयरूपाः पञ्चकला अधिका दीयन्ते,
 तथा दोहाच्छन्दसो मात्राः ४८ अधिकाश्च १०, एवं अष्टपञ्चा-
 शन्मात्रा भवन्ति तदा चूलिका नाम च्छन्दः ॥ यथा, राञ्जा लुङ्गसमाञ्ज
 ल वज्जकरिहारिणि सेवक धुत्तउ । जीवण चाहसि सुखे जइ परिहर
 धरजणवज्जरणजत्तउ । इति चूलिका ॥ व्यङ्ग्यार्धे दंष्ट्रैव सैराष्ट्रा । यथा,
 सो साणि ठुणमन्त, जासु भन्त पण्डित्ता ता... ; जासु धरिणि सुखमन्ति सो
 वि सुहवि सगाहणिलञ्च ॥ इति सैराष्ट्रा ॥ सगणभगवच्चतुर्लघवो गणा
 गुरुश्चैको यत् प्रतिपदं एकादशाक्षरचतुर्दशमात्रकञ्च स काहलिः ॥

यथा, उच्चउत्थाणञ्च विमलधरा, तरुणी मेहिणि विष्णुप्रपरा । पुष्प वित्तवम्भ-
 पुरलसुदरा वलिसा संमञ्जसु जहकरा ॥ इति काहलिः । यत्र जगणान्तौ
 चतुर्मात्रौ प्रतिपादं तन्मधुभारतम् ॥ यथा, जसु चन्द सीस पिन्वन इ दौस
 सो सम्भु पेउ महासुख देउ ॥ इति मधुभारतम् । यत्र पादे जगणान्ता
 एकादश मात्राः स आभीरः । यथा, सुन्दरि गुञ्जरणारि लोअण दौह वि-
 षारि । पीणउत्थनअभार लुखई मोतिहार ॥ इत्याभीरः । चत्वारश्चतुर्मात्रास्ततः
 प्रणमावस्ततश्चतुष्कलौ गुरुश्चेति द्वात्रिंशन्मात्रा यदोद्दण्डकाहलः सर्वा अस्मि-
 न्मात्राः १२८ । यथा, राअह भगन्ता दिगन्तलगन्त परिहरि हअगअधररमणी,
 लोरहिभरसरवर पल्लुनिअपरिकर लोटइ पडइ तनु धरणीः पुष्प
 उट्ठइ सम्भनि करदत्तगुलिवालतणअकरकमलधरे, कासीसरराआ
 णेह लुकाआ कर मात्रा पुष्प यप्पि धरे ॥ इति दण्डकाहलः । आदौ
 गुर्वन्तश्चतुष्कलस्ततो गुर्वन्तः पञ्चकल स्तत एको लघुरितेप्रवं पादघटितं
 दीपकम् ॥ यथा, जसु हल्य करआल विपक्खाकुलकाल । सिरसे ह
 वरकन्त सम्पुण्ण स सिमन्त ॥ इति दीपकम् । यद्यादौ चतुष्कलसगणौ
 ततः षट्कला गुरुश्चेति षोडशमात्रापादः सिंहावलोकः । यथा, हणु
 उज्जरगुज्जरसाउदलं दरमस्सिअ वस्सि सरहट्ठवलम् ॥ वलमोलिअ
 मालअराअकुला कण उज्ज कुलच्छवि करमफणे ॥ इत्यलम् ॥

इति श्रीमङ्गलरामेश्वरसूरिस्तुनारायणभट्टरचितायां उत्तररत्नकरव्याख्यायां
 पञ्चमोऽध्यायः ॥

एवं समादिष्टतत्रयमभिधायेदानीं तेषामुत्पत्तिप्रदर्शनाय अमुक्तानां च
 वृत्तानां कविप्रयोगेषु दृश्यमानानां सङ्कावोपपत्तये प्रस्तारादयः षट्प्र-
 त्ययाः व्याख्यातव्याः । प्रतीकते संख्यादिकमेभिस्ते प्रत्ययाः । सम्भाव-
 तेषु वृत्तेषु विश्वासापरपर्यायप्रत्ययव्यापकत्वाद्वा । ते च प्रस्ताराद्याः षट्
 तदुक्तम् ।

प्रसारो नष्टमुद्दिष्टकेकद्वयादिलग्नक्रिया ।

सङ्ख्यानरुच्ययोगश्च षड्देते प्रत्ययाः स्मृताः ॥ १ ॥

नल नष्टोद्दिष्टादीनां प्रसारज्ञानाधीनत्वात्प्रसारं तावदाह ।

पादे सर्वगुणावाद्याक्षुषु न्यस्य गुरोरधः ।

यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादसुं विधिम् ॥ २ ॥

आरब्धजिजातिपादस्थवर्णसंख्याकसर्वशुरौ पादे लिखिते सति तत्राद्यात्
प्रयमाङ्गुरोरधो लघुं स्थापयेत् तृतीयभेदानुपपत्तेः । तं लघुं व्यस्य यथो-
परिपंक्तौ तथैवाधस्तनाधस्तनपंक्तौ शेषपादे वर्णसंख्यापूर्तप्रवधि द्वितीया-
दिकं शुक्लं लघुं वा लिखेत् यत्रोपरिशुरस्तत्राधस्तादपि शुक्लं यत्रोपरिलघु-
स्तत्राधस्तादपि लघुरित्यर्थः । भूयः पुनरमुं पूर्वोक्तं विधिं लेखनरूपं कुर्यात्
तृतीयादिपंक्तौ शुरुमध्ये आद्यशुरोरधो लघुः शेषं चोपरिवदेवेत्यर्थः ।
अत्र सति तृतीये भेदे आद्यस्थानत्वात्, तत्र किं लेख्यमित्यत्र आह ।

जने दद्याद् गुह्येनैव

अने नूत्रने स्थाने गुरूनेच दद्याल्लिखेत् । वज्रवचनमुत्तरोत्तरपन्था-
वपि नूत्रने गुरूणां प्राप्तप्रर्थम् । ततश्च भूयः शब्दोऽपि वीक्षार्थं ज्ञेयः । तेन पुनः-
पुनर्गर्वपेक्षया आद्यगुरोरधो लघुं लिखित्वा शेषमुपरिवदेव संपाद्य अने स्थाने
गुरवो देया दूतप्रर्थः । प्रसारकरणेऽवधिमाह ।

यावत् सर्वलघु भवेत् ।

प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्चन्द्रोविचितिवेदिभिः ॥ ३ ॥

सर्वलघुपादः प्रसारो वा यावद्वर्तते तावदेव कुर्यात् । प्रसाधित-
 स्तेन कन्दसि कन्दसि वा । कन्दोविचितिः कन्दः प्राक्तम् । तदु-
 क्तम् । स्थापयेत्तद्युग्मघो हरः पुरः स्याद् यथोपरि तथैव पूरयेत् । पश्चिमं
 च हरभिः पुनःपुनः सर्वलघुवधिरितप्रयं विधिरिति । तद्विषयत्वादौ
 योज्यते । ततोक्तायां यथा, ५, १, तस्या द्विविकल्पत्वात् । अतु-
 क्तायां यथा, ५५, १५, ५१, ॥ (४) । मध्यायां यथा, ५५, ५५, ५१, ५, ५, ५,
 ५१, ५१, ५॥, ॥ (८) एते मगणादय एव सिध्यन्ति । चतुरशरायां

प्रतिष्ठायां यथा, ऽऽऽऽ, १ऽऽऽ, ५ऽऽ, ॥५ऽ, ५ऽऽ, १ऽऽ, ॥५, १ऽऽ, ५ऽऽ, ५ ।
 ५ ।, ५ऽ ॥, १ ५ ॥, ५ ॥ १, ॥ ५ ।, ॥ ॥ (१६) एव । सर्वेषां समवृत्तानां प्रस्तारे
 कृते पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य द्विगुणा भेदा भवन्ति । अत्र गामक-
 संग्रहश्लोकः । पादं सर्वगुणं लिखेत् सुखगुरोश्चाधो लघुं न्यस्य च, चार्यं
 मूलगुरोः पुनर्लघुमधो शेषं पुनः पूर्ववत् । अने न्यस्य गुरुनशेषलघुकं पादं च
 यावत् पुनः, कार्योऽयं विधिरित्यचीकपदम् नारायणः प्रसृतिम् ॥
 अर्धसमेषु तु अर्धसैत्रव पादतां प्रकल्प्य प्रस्तारः कार्यः, पाद इत्यस्योपलक्षण-
 त्वात् । तदुक्तम्, अर्धसमस्य प्रस्तारेऽर्धप्रस्तार कार्य इति । तद्यथा, द्व्यक्षरपादे
 च्छन्दसि पादद्वयरूपस्थार्धस्य पादताकल्पनया चतुरक्षरपूर्वोक्तप्रस्तारवत्
 प्रस्तारे द्व्यक्षरच्छन्दसः षोडश भेदाः । तत्र प्रथमः ऽऽऽऽ, षष्ठः १ ५ । ५,
 एकादश ५ऽऽ, ॥ ॥ षोडशानां भेदानां समवृत्तभेदत्वेनार्धसमभेदत्वात् तान्
 परित्यज्य शुद्धार्धसमप्रस्तारः सिद्धो भवति । तदुक्तम्, प्रस्तुतभेदकारी
 विकल्पः प्रतरकमायातोऽपि वर्जनीय इति । व्याख्यायान्तु गणना कार्येव ।
 अन्यथा नष्टोद्दिष्टाद्यसिद्धेः । ततश्च द्वादश शुद्धार्धसमभेदाः । यथा,
 १ऽऽऽ, ५ऽऽ, ॥ ५ऽ, ५ऽ । ५, ५ ॥ ५, ॥ ५, ५ऽऽ ।, १ ५ ।, ॥ ५ ।, ५ऽ ॥,
 १ ५ ॥, ५ ॥ ॥, एवमन्यत्रापि योज्यम् । विषमभाषां प्रस्तारे पादचतुष्टया-
 लकस्य च्छन्दसः पादस्थानीयत्वं प्रकल्प्य प्रस्तारः कार्यः । उक्तं हि
 विषमप्रस्तारे पादचतुष्टयस्य प्रस्तारः कार्य इति । यथा, द्व्यक्षरस्य
 विषमवृत्तस्य पादकल्पनायां सर्वगुरोः ऽऽऽऽऽऽऽऽ पूर्ववदाद्यगुरोरधो
 लघुं विन्यस्य यथोपरीति सुखसप्तकं लिखित्वा भूयः कुर्यादिति द्वितीयप्र-
 स्ताराद्यगुरोरधो लघुः परतो यथोपरीति कृत्वा अने गुरुन् दद्यात् ।
 एव सर्वलघुप्रस्तारं यावत् कृते षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भेदाः ।
 तेषां मन्त्रे पूर्ववत् समार्धसमरूपत्वेन प्रस्तुतविषमप्रस्तारभेदकारित्वात्
 प्रथमः द्वितीयाश्च सप्तदशः अष्टदशोऽन्यं यावद्वर्जनीयाः । ते च तथा,
 प्रथमः ऽऽऽऽऽऽऽऽ, अष्टादश १ऽऽऽ १ऽऽऽ, पञ्चविंशः ५ १ऽऽऽ १ऽऽ, द्वि-
 मञ्चाष्टः ॥५ ॥५ऽ, एकोनसप्ततिः ५ १ऽऽऽ १ऽ, षड्विंशतिः १ ५ । ५ । ५ । ५,

विषमे त्वर्थं करणाशक्तेरेकमधिकं चित्ताऽर्धयेत् नष्टस्य अङ्के विषमे
 उति गुरु भवेत्तेष्वे इत्यर्थः, तदनन्तरं तस्मिन् विषमे एकमधिकमाधाय
 संयोज्य योऽङ्को जातस्तस्यार्धं विषमे सति गुरुः समे तु लघुः तस्मिन्
 न्यपरार्धं विषमे गुरुः समे लघुरितेऽत्र विवक्षितनष्टदृष्ट्याखरसंख्यापूरणं
 यावत् कुर्यात् । अर्धेऽर्धे ह्युत्तरभयत्न वीक्षया पुनः पुनः करणं सूचितम् । यथा
 तत्रचरे प्रस्तारे प्रथमं वृत्तं कौटिलिगिति प्रश्ने कृते पञ्चमाङ्कस्य विषम-
 त्वाद् गुरुं विन्यस्य सैकार्धं अङ्कस्य विषमत्वाद् गुरुरेव । पुनः सैकस्यार्धं
 अङ्कस्य समत्वात्तुवुरिति । यथा, ५५ । सोऽर्थं पञ्चमस्तगणः । समोदाहरणं
 यथा, चतुरक्षरप्रस्तारे चतुर्थं वृत्तं कौटिलिगिति प्रश्ने समत्वात्तुवुस्तदर्थं अङ्के
 द्व्यङ्के पुन लघुः शिष्टेऽर्धितद्व्यङ्के एकस्यसमत्वाद् गुरुः शिष्टैकाङ्के सैके-
 र्धिते पुन गुरुं येथा, ॥ ५५. एवं सर्वत्र प्रथमे भेदे प्रथमाङ्कस्य विषमत्वात् सै-
 कार्धतायामपि विषमत्वात्सर्वगुरुता ॥ अङ्गसमानान्तु नष्टे पूर्वोदाहृतद्व्यच-
 रपादार्धं समप्रस्तारे पञ्चमो भेदः कौटिलिगिति प्रश्ने पञ्चानां विषमत्वाद् गुरुः सैके-
 र्धं त्रयाणां विषमत्वात्पुनर्गुरुः सैकेऽर्धं द्वयोः समत्वात्तुवुः द्वयोरर्धं विषमत्वाद्गुरु-
 रिति सिद्धमर्थम् ॥ ५५. द्वितीयाधेऽपेप्रमेव । अत्र यदि समार्धसमयोः
 संख्यत्वं तदा पञ्चमत्वं, यदा तु शुद्धार्धसमगणना तदा प्रथमस्य सर्वगुरोः
 समत्वात् त्रयागे चतुर्थता । नष्टसिद्धिस्तु संवलितसंख्यैवेत्युक्तं प्राक्, एवं सर्व-
 तापि विषमाणां नष्टे तु द्व्यक्षरविषमवृत्तस्य चतुर्थो भेदः कौटिलिगिति प्रश्ने
 उक्तविधाने ॥ ५५. अयं चतुर्थः । अत्रापि समार्धसमसंख्यलनेन चतुर्थता,
 शुद्धविषमभेदेषु तु प्रथमस्य समार्धसमतयासक्तत्वात्तृतीयता । एवं सर्वेषु हि स
 मविषमेषु योज्यम् । अत्र मदौशः संग्रहश्लोकः । षष्ठाङ्के विषमे समे गुरुलघू युग्मे
 तथैकाधिका युग्मे द्वे विषमे समे गुरुलघू त्रयोऽवशिष्टेऽर्धिते । तद्वत्प्रश्न-
 विवक्षितान् गुरुलघून् गावहिदधादिदं त्रिरामेष्टरमहस्तुत्तरकरोन्वष्टे विधा-
 मीहशौम् । अथ मात्वाहमे नष्टम् । तत्र लाघवार्थं षष्ठमात्रप्रस्तारे
 उदाहरणमुच्यते । षष्ठमात्रप्रस्तारे सप्तमस्थाने कौटिलिगिति प्रश्ने
 षष्ठपि कलाजावत् षष्ठस्यार्धतायाः । तत्र प्रथमकलोपार्थकाङ्को देयः, द्वितीय-

कलाया द्वयङ्क एव, एकाङ्कात् पूर्वं कस्यचिदङ्कसमाभावेनैकीकरणासम्भवात्
एककलोपर्यङ्कं द्वितीयकलोपर्यङ्कं चैकीकृत्य त्रयङ्कं तृतीयकलोपरि, द्वयङ्क-
त्रयङ्कावेकीकृत्य पञ्चाङ्कं चतुर्थोपरि, त्रयङ्कपञ्चाङ्कावेकीकृत्याष्टाङ्कं पञ्च-
मोपरि, पञ्चाष्टौ चैकीकृत्य त्रयोदशाङ्कं षष्ठोपरि विन्द्यसेत् । यथा ॥ १ ॥ २ ॥
३ ॥ ५ ॥ ८ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ एवं सर्वत्र पूर्वपूर्वकलाद्वयोपरिस्थाङ्कमेकीकृत्य
परम्परं कलासु न्यसेत् । एवं कृते षष्ठाङ्कमन्तिमकलोपर्यङ्कं लोपयेत् ।
अवशिष्टाङ्केऽव्यवहितपूर्वं पूर्वतरं पूर्वतरमेवाङ्कं यथासम्भवं लुप्तेत् । तत्र
यस्य यस्याङ्कस्य लोपो भवति तत्तदधस्तनकलास्वग्रिमकलामादाय गुरु-
तामेति । एवंयावत् सम्भवं कुर्यात् । प्रसुते षष्ठं सप्ताङ्कं त्रयोदशाङ्कं विलोप्या-
वशिष्टषडङ्केऽष्टौ न लुप्यन्त इति पञ्च लोपयेत्, अवशिष्टे एकाङ्के त्रयो द्वौ वा
न लुपेयत इति एकाङ्कस्य लोपे न्यून्यता । एवं कृते पञ्चमैकाङ्कलुप्तत्वात्तद-
धस्तने भावे चतुर्थप्रथमे पञ्चमद्वितीयमात्रे आदाय गुरुतां गच्छतः । एवं
कृते सिद्धः षट्कलः सप्तमप्रसारः ऽऽ। एवं भात्रावृत्तेषु सर्वेषु द्वेयम् ।
पञ्चङ्कवृद्धिप्रसङ्गात् नोदाहृतमस्माभिः । यदाहः “नष्टे सर्वाः कलाः
कार्या अङ्कन्यासस्तु पूर्ववत् । षष्ठोऽङ्कः शेषके लोप्यः परोऽप्यङ्कोऽत्र
लुप्यते । यस्य यस्य भवेत्लोपो वृत्तक्रमेण पुनः पुनः । तदधो गुरुता-
मेति परया कलया सह” इति । उद्दिष्टस्य रीतेः पूर्वशुक्लत्वात् पूर्ववदिति
उद्दिष्टवदित्यर्थः । आर्याया भात्रावृत्तत्वादनया “रीत्या नष्टसिद्धावपि
तन्मात्रविषयो लघुरूपाय आर्याप्रकरणे प्रसङ्गादस्माभिरुक्तः ॥ अथ प्रसार-
शोधनौपोपशुक्तसुद्दिशति ।

उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्कान् समालिखेत् ।

लघुस्या ये च तत्रङ्काक्षैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् ॥ ५ ॥ इति ।

आद्यादक्षरादारभ्योपरि आद्यादेकाङ्कादारभ्य द्विगुणान् द्विगुणान्ङ्कातु-
त्तरोत्तरं लिखेत् । तत्र लेखने कृते सति लघुलोखोपरिस्था येऽङ्काक्षैर्मिश्रितै-
र्यथास्थानं योजितैरेकाधिकेन सहितैरुद्दिष्टं भवेदिति । आद्यद्विगुणशब्दयोरा-
द्यन्ता व्यवहितान्वयेन च व्याख्येयम् । उपरौग्यपत्रकान्धो लिखन्तेऽप्यने

मेलयित्वा पञ्चाङ्गमितेष्टवं पूर्वपूर्वाङ्गद्वयमेलनं कृतोत्तरोत्तरकलायां न्यसेत्
नष्टवत् । गुरौ तु मात्वाद्वयस्य वर्तमानत्वाद्वासाङ्गरार्थमेकोऽङ्ग उपरि देयो
द्वितीयस्वप्न इति विशेषः । एवमङ्केषु स्थापितेषु अन्यकलायां योऽङ्गसम्बन्धे
गुरुशिरसि स्थिता येऽङ्गास्तानेकीकृत्य पातयेत्, अवशिष्टाङ्गसंख्यां दृष्टवत्तस्य
जानीयात् । यथा, आद्यन्तगुरुः षट्कलप्रसारः कतिपय इति दृष्टे न्यासः

१२५८

५।।५ अत्र गुरुशिरसि एकाङ्काशाङ्कौ मिलितौ नव तेऽन्यकलास्थ-

२ १२

तयोदशस्वप्नेयाः, अवशिष्टस्वप्नारः । सा सङ्क्रोद्विष्टप्रसारस्य । एवं मात्वाट-
त्तेष्वपि ज्ञेयम् । तदुक्तं “मात्वायां प्रथमं समोऽङ्ग उपरि स्थाप्यो युगायां
द्वयं संयुजैकयुगौ त्वयं च त्रिकलामूर्ध्नि द्वयेन त्वयम् ॥ एकीकृत्य च
पञ्चकं जलनिधायेवं कृते जुष्यते शिष्टे तद्गुरुमूर्धकाङ्क इह चेद् उद्दिष्टो-
धस्तदा ॥” इति । आर्यासु तु तत्प्रकारान्तरमपि तत्प्रकरण एवाभ्यधाति ।
अथोक्तादिषु सर्वशुर्वकलपुद्गिलपुद्गिलघ्नादिपादकलकथनद्वारा प्रसारशोध-
नायैकद्वारादिलग्नक्रियामाह ।

वर्णान् उत्तभवान् सैकानौत्तराधर्धतः स्थितान् ।

एकादिकमतश्चैतानुपर्युपरि निक्षिपेत् ॥ ६ ॥

उपान्त्यतो निवर्तत त्वजम्बेकैकमूर्धतः ।

उपर्याद्याद् गुरोरेकमेकद्वारादिलग्नक्रिया ॥ ७ ॥

उक्तादिदृष्टनिष्ठान् वर्णान् वर्णसंख्याकानङ्कान् सैकानेकेनापिकेन सहि-
तानौत्तराधर्धत उत्तराधरभावेन स्थितान् कुर्यादित्यथाहारः । औत्तरा-
धर्धत इति गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति ब्राह्मणादित्वाङ्गावे व्यञ्
ततस्तसिः । एतान् पूर्वस्थापितानङ्कानेकद्वित्रादिक्रमेणोपर्युपर्यङ्के निक्षि-
पेत् मेलयेत् । मेल्यमानाङ्गसमसंख्याया उपरि चेपो मेलनं न तु
स्वसैव स्वरूपतः तत्स्थाने शून्यताप्रसक्त्या द्वितीयादिमेलनादृष्टप्र-
भावापत्तेः । अधस्तनमेकाङ्कं तदुपर्यकाङ्कं मेलयित्वा द्वयङ्कं कुर्यात्,
तं तत्तैमेकाङ्कं संयोज्य त्वयङ्कं कुर्यादितेप्रवसुत्तरोत्तरं कुर्यादित्यर्थः,

उपान्यस्याप्यन्तमेलने प्रसक्तेऽपवादमाह उपान्यत इति । उपान्यतर्प्यन्त-
 मेलनं कृत्वा तमन्त्येऽमेलयित्वाऽप्यप्रत्याट्त्सैकैकं त्यजन् निवर्तत । विरमेत् ।
 अर्तिसञ्च प्रथममेलने सर्वोपरितनः, द्वितीयमेलनादृत्तौ तदधोभावौ, द्वितीयः
 तृतीयादृत्तौ तदधोभावौ तृतीय इति प्रवृत्तरोत्तरो ज्ञेयः । उपान्यतान्या-
 धिसमायौ प्रतिमेलनादृत्तकमेकं त्यक्ताऽधस्तनान् मेलयेदिति भावार्थः ।
 एकैकमिति वीक्षया सर्वाधस्तनाङ्कपर्यन्तं पुनः पुन मेलनादृत्तिः कार्यत्य-
 स्र नत् । सिद्धमाह उपरीति । एवं कृते आद्यात् प्रयमाद्गुरोः
 सवर्गुरो भेदादुपर्यनन्तरमेकद्वित्रादीनां लघूनां क्रिया ज्ञेयेति शेषः ।
 प्रथममेकः सर्वगुरुः तदधस्तनाङ्कसंख्य एकलघुसदधोऽङ्कसंख्या द्विलघव-
 स्रतुर्थाङ्कसंख्यास्त्रिलघवः एवमधोभाव्यङ्कसंख्याश्चतुर्लघूदिभेदा ज्ञेया इत्यर्थः ।
 एवं प्रथमः सर्वगुरुः, द्वितीयाङ्के एकगुरवः, तृतीयाङ्के द्विगुरवः, चतु-
 र्थाङ्के त्रिगुरव इत्यादिप्रकारेण गुरुक्रिया । अत्र तत्रचरे उदाहरणं १. १.
 १. एव सैकान् टत्तवर्गसंख्यानेकाङ्कान् न्यसेत् चतुरचरे च यथा, १. १. १. १.
 ततोऽधस्तनमेकाङ्कं तदुपरिस्थेकाङ्के संयोगत्र द्व्यङ्कं कुर्यात् । यथा तत्रचरे
 १. १. २. १. चतुरचरे च यथा, १. १. १. २. १. द्वितीयं तृतीये मेलयेत्, आद्ये
 यथा, १. ३. २. १. द्वितीये यथा, १. १. ३. २. १. तृतीयं चतुर्थे मेलयेत् चतुर-
 चरोदाचरणे १. ४. ३. २. १. तत्रचरे तु न मेलयेत् उपान्यतो निवर्ततेतुत्रक्तेः ।
 पुनस्तत्रचरेऽधस्तनं द्वितीये मेलयेत् यथा, १. ३. ३. १. तत्रचरे एतावतैव
 सिद्धिः, चतुरचरे तु अधस्तनं द्वितीये मेलयेत् यथा, १. ३. ३. ४. १.
 द्वितीयं तृतीये यथा, १. ४. ६. ४. १. ततो मेलनं नास्ति, एवं
 तत्रचरे एकः सर्वगुरु भेदः तत्र एकलघवस्त्रयो द्विलघवः एकः सर्वलघु-
 रिति गुरुक्रियायां तु एकः सर्वगुरुस्त्रय एकगुरवः त्रयो द्विगुरवः एकः सर्वल-
 घुरिति सिद्धम् । चतुरचरे एकः सर्वगुरुः ५५५५, चत्वार एकलघवः-
 १५५५ (१) ५१५५ (२) ५५१५ (३) ५५५ । (४) षट् द्विलघवः ॥ ५५५, (१)
 १५१ ५ (२) ५१५ (३) १५१, (४) ५ । ५ । (५) ५५ ॥ (६) चत्वारस्त्रि-
 लघवः, ॥ ५५५ (१) ५ ॥ (२) १५ ॥ (३) ५१, (४) एकः सर्वलघु ॥ भेदः ५

एवं गुरुभेदा अपि । एवं सत्त्व । अर्थसमै तु विशेषः । इत्युत्तरार्धसमानां
 षोडश भेदाः पूर्वोक्तरीतया तन्मध्ये प्रथमपष्ठैकादशषोडशांश्चतुरो भेदान्
 ज्ञापयेत् । यथा, चतुरक्षरप्रकारे एकद्वयादिलग्नक्रियायां कृतायां प्रथमान्त्यो
 तत्राजप्रो समात्वात्, पष्ठैकादशौ द्विलघुत्ववृत्तसंख्याबोधके षडङ्के तत्रा-
 जप्रौ । एवं कृते न्यासः ४ ४ ४ ततश्चत्वार्यंशालघूनि, चत्वारि द्विलघूनि,
 चत्वारि त्रिलघूनि वृत्तानि इति इत्युत्तरार्धसमभेदा द्वादश । एवम-
 न्यत्रापि एकद्वयादिलघुकान् समभेदान् एकद्वयादिलघुकवृत्तसंख्या-
 बोधकाङ्के पातयित्वा आद्यान्त्यौ च भेदौ तत्राज्याऽवशिष्टाङ्कैः एकद्वयादि
 लग्नक्रियार्धसमेषूच्या । विषमेषु तु इत्युत्तरपादस्य कथ्यते । अष्टाक्षरजाते-
 सावदेध लग्नक्रियायां पूर्वोक्तरीतया वृत्तायां न्यासः । १ । ८ । २८ । ५६ ।
 ७० । ५६ । २८ । ८ । १ । अत्र समार्धसमरूपत्वात्प्रसारकरणोक्तप्रकारेण
 षोडश भेदाः यथास्थानं पातयाः । यथा एकलघवो ह्येषु न सन्ति, द्विलघवश्च-
 त्वारस्तदीयेऽष्टा विंशत्यङ्के ह्येयाः, त्रिलघवो ह्येषु न सन्त्येवचतुर्लघवः षट्कं सप्त-
 त्यङ्के ह्येयाः, षडलघवस्तु न सन्त्येव, षडलघवश्चत्वारोऽष्टाविंशत्यङ्के ह्येयाः
 सप्तलघवो न सन्तीति । आद्यन्तौ चैकाङ्को तत्राजप्रौ । एवं कृते इत्युत्तर-
 विषमस्य एकद्वयादिलग्नक्रियाङ्कन्यासः ८ । २४ । ५६ । ६४ । ५६ । २४ । ८ ।
 अत्राष्टावेकलघवश्चतुर्विंशतिः द्विलघव इत्यत्रादि पूर्ववत् कथ्यनीयम् । एवमनेत्र-
 ष्वपि विषमेष्वपि ज्ञेयम् । संयोजकोक्तः “अन्धोवर्णभित्तानुपर्वधरगान् सैकान्
 सुखाङ्गास्त्रिषेदेकैकं शिरसि तत्रजन्मधरगान्धुषु संयोजयेत् । भेदः सर्वगुरु-
 मुखे तदद्य चैकद्वयादिलघुत्वान्धिता चान्ते सर्वलघुक्रिया लघुगतिर्व स्याद् गुरु-
 णामपि ॥” भास्कराचार्यैस्तु लीलावतरां लघुगुरुक्रियायां प्रकारान्तरमभ्य-
 धायि ॥ तदुच्यते ।—वृत्तपादाक्षरसंख्याकानिकाङ्कानुपरि इत्युत्तरकसेण
 विन्यस्य तदधस्तानेव क्रमेण न्यसेत् । ततोऽधस्तानेन स्वोपरिस्थो भाजप्रः,
 भागेन लब्धेन तदग्रिमो गुणः तदधस्तानेन भाजप्रः, लब्धेनाग्रिमं गुण-
 येत् तदधस्ताने भागं हरत्, इत्येवं यावदङ्कसमाप्तिं कायं । लब्धाङ्काश्च क्रमेण
 स्याप्याः । एवं कृते लब्धाङ्केषु प्रथमेनैकगुरवो ज्ञेयाः, द्वितीयेन द्विगुरव

इतत्रादि ज्ञेयम् । इदं षड्चरपादे गायत्रीकृते योजनप्रते न्यासः । १.२.३.४.५.६
 अतिरिक्तं षणां भागे लब्धः षट्, षड्भिः पञ्चसु गुणितेषु ३० द्वाभ्यां भक्तौ
 लब्धः १५, एतैश्चतुर्षु गुणितेषु ६० त्रिभिर्भागे लब्धं २०, एभिस्त्रिषु गुणितेषु ६०
 चतुर्भिर्भागे लब्धं १५, एतैर्द्वयो गुणनेन ३० पञ्चभिर्भागे लब्धं ६, एतैरेकस्त्रि-
 न् गुणितं षड्वेव षड्भिर्भागे लब्धं १, एतेषां क्रमेण विभक्तानां न्यासः ६।१५।२०।
 १५।६।१॥ एकगुरवः ६, द्विगुरवः १५, त्रिगुरवः २०, चतुर्गुरवः १५, पञ्चगुरव ६,
 षट्-सर्वगुरवः सर्वलघुरेकः स्वतः सिद्ध एव । एवमन्यत्रापि योजनम् । तदाङ्क-
 लीलावतीकाराः “एकादेयकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाज्याः कमस्थितैः । परः
 पूर्वेषु संगुण्यस्तत्परस्तत्परेण च ॥ एकद्वित्रयादिभेदा सुत्ररिदं साधारणं
 स्मृतम् । छन्दश्चित्तुत्तरे छन्दसुप्रयोगोऽस्ति तद्विदाम् ॥” इति । अथैक-
 द्वात्रादिलघुगुरुक्तियासिद्धप्रत्येकमेव सूत्रकारोक्तो मेरुप्रसारः ।

तत्र प्रथममेकचतुरस्रं कोष्ठं १ लिखेत् । तदध उभयतोऽर्धनिष्क्रान्तं
 कोष्ठद्वयम् । तदधस्तथैव त्रयम्, १ १ तदधस्तथैव चतुष्टयमितेजसं षड्-
 विंशतिकोष्ठहोचनं यावत्का- १ २ १ येम् । उपरि कोष्ठे एकाङ्को देयः ।
 तथा प्रतिपंक्ति आद्यन्त- १ ३ ३ १ कोष्ठेषु एकाङ्क एव, तृतीय-
 पंक्तौ मध्यमकोष्ठे शून्ये १ ४ ६ ४ १ तदुपरिगतकोष्ठद्वयगती एका-
 ङ्को एकीकृत्य द्वाङ्कं १ ५ १० १० ५ १ न्यसेत्, एवं चतुर्थपंक्तौ
 मध्यकोष्ठयो रूपरि- १ ६ १५ २० १५ ६ १ गतकोष्ठद्वयाङ्कम् एकी-
 कृत्य त्रयङ्कौ, एवं १ ७ २१ ३५ ३५ २१ ७ १ सर्वतोपरितनकोष्ठद्व-
 याङ्कमेकीकृत्या- १ ८ २८ ५६ ७० ५६ २८ ८ १ षष्ठतनकोष्ठे दद्यात् ।
 एवं षड्विंश १ ९ ३६ ८४ १२६ १२६ ८४ ३६ ९ १ त्रिकोष्ठकपंक्ति
 यावत् १ १० ४५ १२० २१० २५२ २१० १२० ४५ १० १ कायेम् ।

१ ११ ५५ १६५ ३३० ४६२ ४६२ ३३० १६५ ५५ ११ १

१ १२ ६६ २२० ४८५ ७८२ ८२४ ७८२ ४८५ २२० ६६ १२ १

(एवम् यावत् २६ पङ्क्तिं पूरणीयम् ।)

तदुक्तम् "आदावेकं लिखेत् कोष्ठं तदधो द्वे च संलिखेत् । तदधस्त्रीणि कोष्ठानि
एवं रूपेण वर्धयेत् ॥ आदावेकं लिखेत् कोष्ठमेकं मध्यं च पूरयेत् ।
लेख्यकोष्ठोपरिप्राप्तैरग्रिमाङ्केन संयुतैः ॥" इति । अत्रोच्चारप्रकारोऽयं
मेरोः । अत्र द्विकोष्ठायां द्वितीयपंक्तौ एकाक्षरपादाया उक्ताया लग्नक्रिया ।
तृतीयायां द्वितीयपंक्तौ अतुप्रकाया एव । इतिप्रवं क्रमेण षड्विंशति-
जातीनां विशेषनिवेशः । स चैकाङ्कोपरिगतप्रतिपंक्तिगद्वितीयकोष्ठस्या-
ङ्केन ज्ञेयः । तत्र द्वितीयपंक्तौ एकं सर्वलघु एकं सर्वगुरुकायाम् । तृतीयपंक्ता-
वेकं सर्वगुरु द्वे एकलघुनी एकं सर्वलघ्वित्यतुप्रकायाम् । चतुर्थ-
पंक्तावेकं सर्वगुरु त्रीण्येकलघूनि त्रीणि द्विलघूनि एकं सर्वजपुति-
प्रकारेण एकद्विलग्रादिलघुगुरुक्रिया सर्वेषु ज्ञेयेति सूचिमेवप्रसारेः ।
गुरुलघुसंख्यासूचकत्वात् सूचिः, मेरुसंस्थानत्वाच्च मेरुरिति । अथ
प्रसारे कृते सर्वगुरुः कुत्र स्थानेऽस्ति तदपेक्षयैकन्यूनगुरुः कुत्रास्ति
ततोऽयैकन्यूनगुरुः कुत्रास्ति इतिप्रवं प्रकारे प्रश्ने तत्स्थानज्ञानार्थं
पताकाप्रसाराः कथ्यन्ते, यत्संख्याक्षरप्रसारे प्रश्नसदक्षरसंख्याकान्
कोष्ठानेकाधिकान् लिखित्वान्तोषू द्विटवदेकाङ्कादारभ्योत्तरोत्तरद्विगुणा आङ्का
देयाः । ततः प्रथमाङ्केन द्वादीनां संयोजनं कृत्वा द्वाङ्कादधः कोष्ठ-
कान् कृत्वा तेषु संयुक्ताङ्कान् लिखेत् । अन्तिकेन प्रथमाङ्को न योज्यः
तावत्संख्यस्य तस्य वृत्तस्याभावात् । ततो द्वितीयाङ्कं तृतीयकोष्ठाङ्कै-
रुपान्त्यपर्यन्तैः संयोज्य तृतीयकोष्ठाधः कोष्ठकान् कृत्वा तेषु लिखेत् ।
द्वितीयाङ्ककोष्ठाधः स्थैर्यङ्कैस्तृतीयकोष्ठस्थितचतुरङ्कं संयोज्य तस्यामेव
पंक्तावधौ लिखेत्, एवं चतुरङ्कमष्टादिभिः संयोज्यष्टमाङ्कोऽधो लिखेत्,
तदधोऽपि चतुरङ्काधः पंक्तिस्थैरष्टमाङ्कं संयोज्य लिखेत्, एवं सर्वत्र यावद-
ङ्कसमाप्तिं लेख्यम् । एवं क्रियमाणे यत्र प्रसारसंख्याधिकसंख्यापद्यते
सा न लेख्या ॥ एकत्र लिखिता चापरत्र न लिखितव्या किन्तु तदग्रिम-
संख्यायोगसदधः संख्यायोगो वा कार्यः । एवं सर्वत्र । तथा च प्रथमस्थाने
सर्वगुरुः द्वितीयपंक्तिस्थेषु द्वितीयादिस्थानेषु विवक्षितसर्वगुरुमध्ये एकं

नूनं कथा तावद्गुरुभेदस्थानानि । एवं तृतीयादिपंक्तिषु एकैक-
 गुरुनूनप्रसारस्थानानि । यद्वा प्रथमः सर्वगुरुः द्वितीयपंक्तावेकलघु-
 स्थानानि, तृतीयपंक्तौ हिलघुस्थानानीत्यादि ज्ञेयम् । तदुक्तं "एको द्वावथ
 चत्वारस्तोऽराविति वर्धनम् । पूर्वं परेण संयोज्य तदधो लेखयेद् बुधः ॥
 अन्तिमाङ्कावधिं नैव लङ्घयेदत्र कुतश्चित् । एकत्र लिखितं प्राज्ञः पुन-
 रन्वत् नो लिखेत् ॥" आलोदाहरणभेकाक्षरे-१ । २ अथ द्विविकल्पत्वादेक-
 स्थानस्य एकगुरुः द्वितीयस्य एकलघुरिति । एतावतैव सिद्धिः । द्व्यक्षरे
 यथा, १. २. ४. ८. अत्र पञ्चाङ्गस्य चतुरङ्गयो-
 जनं न कार्यं, ३. ६. नवमभेदाभावात् । तेन त्र्यङ्गस्य चतु-
 रङ्गस्य संयोजौ ५. ७. सप्त षडधो निवेशा इति ।

चतुरङ्गो पताका यथा ।

अत्रैकं द्वाभ्यां	१	२	४	८	१६	सप्त त्रयं
द्व्यङ्गाधः, एकं चतु-		३	६	१२		र्जिः सप्त पञ्च
त्र्यङ्गाधः, एकाष्टयोगे नव	५		१०	१४		पञ्चाधः, द्विचतुर्थयोगे
षट्, चतुरधः, द्व्यष्टयोगे दश	९	७		१५		षडधः, द्विषोडशयोगो
न कार्यः । त्रिचतुर्थयोगे सप्त दशाधः	११					पञ्चचतुर्थयोगे नव एकत्र त्रि-
खितत्वान्न लेख्याः, त्र्यष्टयोगे		१३				एकादश सप्ताधः, त्रिषो-
डशयोगो न कार्यः । पञ्चाष्टयोगे त्रयोदश एका-दशाधः, चतुरष्टयोगे						
द्वादशाधः, चतुःषोडशयोगो न कार्यः, षडष्टयोगे चतुर्दश द्वादशाधः,						
दशाष्टयोगो न, सप्तष्टयोगे पञ्चदश चतुर्दशाधः । अत्र प्रथमस्थाने सर्वगुरुः						
द्वित्रिचतुर्दशस्थाने त्रिगुरवः एकं यवो वा, चतुःषड्दशसंज्ञैकादशत्रयोदशसु						
स्थानेषु द्विगुरवो द्विलघवो वा, अष्टादशचतुर्दशपञ्चदशस्थानेषु एकगुरुद्विल-						
घवो वा षोडशस्थाने सर्वलघुरिति वचना ।						

लघु द्विलघुरूपः, त्रिकले सर्वगुर्वाभावात् द्वौ लघू एकगुरवः एकः सर्वलघुः,
चतुष्कले सर्वगुर्वात्मक एकः एकगुर्वात्मकं त्रयं सर्वलघुरेकः, पञ्चकले सर्व-
गुर्वाभावात् द्विगुर्वात्मकं त्रयं एकगुर्वात्मकं चतुष्कं सर्वलघुरेकः, षष्ठ्यां
षट्कलेषु एकः सर्वगुरवः षट् द्विगुरवः पञ्चैकगुरवः, एकः सर्वलघुरि-
तेष्वं ज्ञेयम् । तत्तत्पंक्तप्रज्ञानेकौकृत्य तत्तत्संख्या च ज्ञेया, यथा,
षट्कले एक-षट्-पञ्चैकाङ्कानां मेलने त्रयोदश प्रागुक्ता भेदा भवन्ति, एव-
मन्यत्र ॥ इति मात्वामेरुप्रसारः ।

खण्डमेरुः ।

यदा मात्वावृत्तेषु कत्येकगुरवः कति द्विगुरव इत्यादिज्ञानार्थं खण्ड-
मात्वामेरुः कार्यः । यथा, उपर्येकः कोष्ठो लेख्यः, तदधो दक्षिणतो वामतो
वातिकान्तैककोष्ठं कोष्ठद्वयवत् पंक्तिद्वयं, तदधस्तथैव कोष्ठत्रयवत् पंक्तिद्वितयं,

					१	१
				१	१	२
			२	१	१	३
		१	३	१	१	५
		३	४	१	१	८
	१	६	५	१	१	१३
	४	१०	६	१	१	१९
१	१०	१५	७	१	१	३४
५	२०	२१	८	१	१	५५
१	१५	३५	२८	८	१	८८
६	३५	५६	३६	१०	१	१४४
१	२१	७०	४५	११	१	२३३
७	५६	१२६	५५	१२	१	३७७
१	२८	१२६	२१०	१६५	१३	६१०
८	८४	२५२	३३६	२२०	७८	१८७

तदधस्तथैव कोष्ठचतुष्टयवत् पङ्क्तिद्वयं तदधः कोष्ठपञ्चकोपेतपङ्क्तिद्वय-
मितेप्रवंप्रकारेण यावदिच्छं दुर्यात् । एवं कोष्ठेषु लिखितेषु कोष्ठबन्धि-
निर्गमप्रदेशेऽन्यकोष्ठेषु एकद्वि-एकत्रेप्रकचतुरादिकमेणैकान्तरेणैकोत्तरवृ-
द्धाङ्का देयाः, द्वितीयप्रदेशेऽन्यकोष्ठेषु सर्वत्रैकाङ्का देयाः । मध्यकोष्ठे तु
स्वोपरि कोष्ठङ्केन तदुपरि कोष्ठपुनःस्थितकोष्ठाङ्कमेकीकृत्य पूर्ववलिखेत् ।
यथा, अत्र प्रथमपञ्चाशेकमात्रस्य न्यासः । द्वितीयपञ्चौ द्विकलस्य, तृती-
यायां त्रिकलसेत्रेप्रवंपूर्ववत् न्यासः । सर्वगुर्वंकुर्वादिकयनं च पूर्व-
नदेव कार्यम् । प्रतिपङ्क्तिप्रसारसंख्याज्ञानार्थं तत्तत्पङ्क्तिस्थान् सर्वानङ्का-
नेकीकृत्य सिद्धमङ्कमेकाङ्कात् परतो वह्निर्लिखेत् । मात्रामेरो मात्राखण्डमेरौ
च सम्प्रतिः । आदावेकं न्यसेत् कोष्ठं तदधः पङ्क्तियुग्मके । द्वौ द्वौ च तद-
धस्त्रीं स्त्रीनेवरूपेण वर्धनम् ॥ १ ॥ अन्तकोष्ठेषु सर्वेषु प्रथमाङ्क न्यसेत्
सुधीः । आदौ चैकं ततो द्वौच पुनः चैकं ततस्तयम् ॥ २ ॥ एकान्तरं च
वृद्धाङ्कमेवं रूपेण पूरणम् । मध्यकोष्ठं ततः प्राङ्गः पूरणीय शिरः-
स्थिते ॥ ३ ॥ शिरःस्थितोर्ध्वकाग्राङ्कमेकीकृत्य प्रगुरयेत् । एवं क्रमेण सिद्धः
स्यान्मात्रामेरुर्न संशयः ॥ ४ ॥ इति खण्डमात्रामेरुः । अथ कमप्राप्तां
संख्यामाख्याति ।

लग्नक्रियाङ्कसंदोहे भवेत् संख्या विभिन्निते । इति

लग्नक्रियायां पूर्वोक्तानां येऽङ्काः सिद्धाक्षेपां समूहे मिलिते योजिते सति
योऽङ्कः सा संख्या भवेत्, तत्रचरे यथा. १.३.३.१. एतेषामेकत्रित्रेप्रकाङ्कानां
मेलनेऽष्टौ प्रहाराः, चतुरक्षरे च १.४.६.४.१. एषामेकचतुः षट्चतुरे-
काङ्कानां मेलने षोडश । प्रकारान्तरेण सङ्ख्यामाह ।

उद्दिष्टाङ्कसमाहारः सैको वा जनयेदिदमाह ॥ ८ ॥ इति ।

पूर्वोक्तानां उद्दिष्टानामङ्कानां सैक एकसहितः समाहारो मेलनं वा
अथवा इमां सङ्ख्यां जनयेत् उत्पादयेत् तद्यथा तत्रचरे एकद्विचतुरूपा
उद्दिष्टाङ्काः सप्तमेलनेऽष्टौ सा तस्य सङ्ख्या, चतुरक्षरे च एकद्विचतुरष्टा-
ङ्कमेलने १५ सैका षोडश सा तस्य सङ्ख्या । एवं प्रकारद्वयमन्त्यावधेयम् ।

इदञ्चोपलक्षणं प्रसारणन्यापि संख्याज्ञानसिद्धेः, प्रथमवृत्तसंख्या-
दिगुणोत्तरोत्तरवृत्तसंख्येति सिद्धेः । अर्धसमविषमयोरपि पूर्वोक्तरीतया
तृगुणयोर्द्विष्टाङ्कमेलनेन संख्या ज्ञेयेति । स ग्रहपद्यन्तु संख्याध्वनो-
रेकमेव वक्ष्यते । सूत्रे तु संख्यानयनेऽन्यः प्रकार उक्तः । यथा, यत्संख्यां
जिज्ञासेत तज्जातिनिष्ठाचरसंख्याङ्कं भूमौ स्थापिते अर्धगपनयते, अर्ध-
करणे भागद्वयस्य कृतत्वात् तद्वि संख्या लब्धा तान् पृथक्कृतत्र भूमौ स्थाप-
येत् । अवशिष्टार्धसङ्ख्या यदि समा ततस्तस्यामर्धितायां द्व्यङ्कस्य लब्धस्य पूर्व-
लब्धाङ्काधस्तात् न्यासः कार्यः एवमुत्तरतः, यदा त्वर्धसंख्यावृत्ताचरसंख्यैव
विषमा, तदा द्वीकरणाप्रकृतेकं रूपमपनीय भूयः पूर्वलब्धाङ्कादधः
स्थापयेत् । एवमेकपर्यन्तकरणे अधःस्थितमन्यस्थाने एकाङ्कं निधाय
द्विगुणयेत् । तौ द्वौ तस्योपरिष्टादधस्थाने निधाय तथा संख्यया सैव
गुणनीया, ततो गुणितङ्कमुपरि स्थाने त्रिः क्षिपेत्, तत्स्थानं यदि मन्यस्य
तत्तदा न्यस्तमङ्कं द्विगुणयेत्, यदि त्वर्धस्थानं तदा तथैव संख्यया गुणयेत्,
एवमुपरिस्थानपर्यन्ते कृते योऽङ्को जातः स इदवृत्तसंख्या ज्ञेयेति ।
आलोकाहरणं प्रङ्कचरे गायत्रे षट्संख्याभ्यामर्धऽपनीते द्व्यङ्के स्थापिते
अवशिष्टास्तयसोषु रूपमपनीय द्व्यङ्काधः मन्यं स्थाप्यं यथा २।० अव-
शिष्टद्विसंख्यातोऽर्धं ऽपनीते मन्याधो द्विसंख्या लेख्या यथा २।०।२। ततो-
ऽवशिष्टं रूपं तदपनीय द्व्यङ्काधः मन्यं स्थाप्यं यथा २।०।२।० अधः मन्यं
एकाङ्कं द्विगुणं न्यस्य तं द्व्यङ्कमर्धस्थाने स्थितमपनीय तत्स्थाने निधाय तं
तादङ्ग्यं कुर्यात्, ततो द्वौ दाभ्या गुणितो चत्वारो भवन्ति तेनामुपरि-
ष्टाङ्कमन्यस्थाने तं निधाय मन्यस्थानाङ्कत्वाद् द्विगुणयेत् ततोऽपि
भवन्ति तानप्यर्धस्थाने, निधाय तावङ्गूणान् कुर्यात्, तेनाष्टावभिर्गु-
णिताश्चतुःषष्टि भवन्ति गायत्र्यां समवृत्तानि । एवं सर्वत्र समवृत्तसंख्या
ज्ञेया, सा च तत्र तत्र दर्शितैव । यदा तु शुद्धार्धसमवृत्तसंख्या जिज्ञा-
सेत तदा समसंख्या तथैव गुणनीया सिद्धेऽङ्के समसंख्यां पातयेत्
अवशिष्टा शुद्धार्धसमसंख्या भवति । यथा तत्रचरे समसंख्या ८ तै तैरेव

गुणिताश्चतुःषष्टिस्तन्मथोऽष्टस्वपनीतेषु षट्पञ्चाशच्छ्रुद्वाधसमानि । एवं सर्वत्र ।
यदा तु तत्तज्जातिषु शुद्धविषमे संख्या जिज्ञासिता तदा संख्यायां तथै-
व गुणितायां या सञ्जाता तां पुनस्तथैव गुणयेत्, सिद्धेऽङ्के समार्धं समे अप-
नीय शिष्टा संख्या शुद्धविषमस्य । यथा, तत्रचरे समानि (८) तैरेव गुणने च-
तुःषष्टिः ६८ पुनरेतथैवैतद्गुणने चत्वारि सङ्ख्याणि प्रभवति; अङ्कतोऽपि
४०६६ । समार्धसममेलने ६४ एतेष्वपनीतेषु अवशिष्टं ४०३२ इयं शुद्ध-
विषमसंख्या । यदा तु समार्धविषमाणि समुदितानि जिज्ञासितानि,
तदा समार्धसमे नापनेये पूर्वैव तत्संख्या । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । यदै-
तज्जात्यन्तानि कति समवृत्तानि इति संख्याजिज्ञासा तदा विवक्षित-
प्रान्तच्छन्दः समवृत्तसंख्यां द्विगुणयेत् तन्मथो द्वावपनयेत् शिष्टा विवक्षित-
जातिपर्यन्तानां समवृत्तसंख्या यथा चतुरशरे षोडश समवृत्तानि तेषां द्वै-
गुण्ये द्वात्रिंशत् द्वयोःपनये तदन्तानां संख्या ३० । एवमुत्कृते भेदाः षट्कोष्ठा
एकसप्ततिर्लक्षाणि अष्टौ सङ्ख्याणि अष्टौ शतानि चतुःषष्टिश्चेति अङ्क-
तोऽपि ६७१०८८६४ एतद् द्वैगुण्ये द्वयोः र्हीनिः त्रयोदश कोट्यो द्वावत्वपरि-
श्रुत्वाः सप्तदश सङ्ख्याणि सप्त शतानि षड्विंशत्त्रयिकानि अङ्कतोऽपि
१३४२१७७२६ । एतावन्ति सर्वाणि समवृत्तानि । तदुक्तम् “विवक्षितान्त-
जातेस्तु योदा द्विगुणितास्ततः । द्विहीनाः सर्वसंख्यायां ते स्युः रक्तादिषा
इति” । अथाध्वयोगमाह ॥

संख्यैव द्विगुणैकोना सङ्गिरध्वा प्रकीर्तितः । इति ।

या समादिष्टानां तत्तज्जातिषु संख्या पूर्वं सुक्ता सा द्विगुणा एकोनेति
स सङ्गिः प्रसारादिशैरध्वा वृत्तप्रसारख्यायः प्रदेशस्तत्तज्जातिपूतः स्वस्व-
गर्थेषु । तत्रचरे यथा संख्याश्रूपा द्विगुणा षोडश एकोना पञ्चदश भवन्ति
सोऽयं तस्य अध्वा पञ्चदशाङ्गुलायां भुवि तद्वृत्तं प्रसार्य इति भावः । चतु-
रशरेऽपि तथाकरणे एकत्रिंशत् स तस्य । एवमर्धसमविषमयोः उक्तोऽर्थः
उपपत्तिमाह ।

वृत्तस्याङ्गुलिकी व्याप्तिरधः कुर्यात्तथाङ्गुलिम् ॥ ८ ॥ इति ।

वृत्तस्य वृत्तप्रसारस्य व्यागतो व्याप्तिरङ्गुलिमिता, वृत्ताधश्चाङ्गुलिं कुर्यात्
त्यक्तामिति शेषः अङ्गुलायामा गुरुलघवः कार्यः प्रसारान्तरालश्चाङ्गुलिमित-
मेव कार्यमित्यर्थः । अत्र चोद्दिष्टाङ्गुलिखनाय मध्येऽङ्गुलावस्थापनं अङ्गुलनूपना-
धिकपरिमाणानां गुरुलघूनामुद्दिष्टाङ्गानां च लेखनं सम्भवेऽपि अननुग-
तस्याप्राप्त्यर्थत्वादगुणमिति सिद्धयर्थमङ्गुलिगियमनं कृतं नतु व्यसनिमात्र-
तया । न च प्रथमप्रस्तारेऽप्युद्दिष्टकरणयोपर्यङ्गुलिमितभूमिग्रहे पूर्णैव द्विगुणा
संख्याध्यास्यात् नत्वेकोनेति वाच्यम् । प्रथमस्य सर्वत्र सर्वत्र स्रुसर्व गुरु-
त्वेनैव नियमादुद्दिष्टकरणानपेक्षणात् । न चैवमन्तिमस्यापि सर्वलघु-
त्वेन ज्ञातत्वादूना द्विगुणा संख्या अध्यास्यादिति वाच्यम् । कोऽयमधिक-
लघुप्रस्तारेषु सर्वलघोः सामान्यत अन्यत्वज्ञानेऽपि क्रियोऽयमिति
विशेषाज्ञाने गणनाव्यतिरेकेणापि तावत्सङ्ख्याक इति ज्ञानार्थमुद्दिष्टकर-
णापेक्षणात् । एतेनैतदपास्तं यत् केचिदाहुः 'षष्ठः प्रत्ययोऽध्वयोगपरिच्छिन्त-
रितेऽर्के' सोऽल्पफलत्वात् गुरुपेक्षानुविधायित्वेनानियतत्वाच्च नोक्त इति ।
सङ्ख्याधनोः संयुहपद्यम् :— 'सैकोद्दिष्टाङ्गुलकृताङ्गुलगणनगताङ्गुलिर्विभिन्नैः प-
रेषां पूर्वैर्गुण्यतो वा भवति गणनया प्रसूतीनां च सङ्ख्या । वृत्ते
वृत्तान्तरे चाङ्गुलिपरिमितता स्यात्तदैकेन हीना संख्यैव द्विः कृताध्या
विधिरयमुद्धितो भट्टनारायणेन ।' इदानीं निर्वूढप्रतिज्ञाभारो ग्रन्थकारः
सूत्रये श्रोतुमिः प्रवृत्तिविशेषः कार्य इति सूत्रार्थं स्वव्यपितादिगुण-
प्रतिपादनपूर्वकं गम्यस्तिसुपसंहरति ॥

वंशेऽभूत् कश्यपस्य प्रकटगुणगणः शैवसिद्धान्तवेत्ता

विप्रः पवेत्रकनामा विमलतरमति वेदतत्त्वार्थबोधे ।

केदारस्य सूरुः शिवचरणपुगाराधनैकाग्रचित्त-

श्चन्द्रेणाभिरामं प्रविरचितमिदं उत्तरत्वाकराख्यम् ॥ १० ॥ इति ।

कश्यपस्य महर्षे वंशेऽन्वये गोत्रे प्रकटः प्रसिद्धो गुणसमुदायो यत्र स
तादृशः पवेत्रकाख्यो विप्रो ब्राह्मणोऽभूत्, कीदृक् शिवो देवता येषां ते शिव-
पूजकाः शैवासात्सिद्धान्तस्य वेत्ता ज्ञाता शैवागमवेत्तेत्यर्थः । तया वेदानां

तत्त्वार्थसूत्राबोधितसूत्रार्थसूत्र बोधे ज्ञाने निर्मलतरबुद्धिसूत्र पञ्चैकसूत्र
 पुत्रः केदारनामा कीदृक् शिवचरणद्वगलसेवामात्रैकाग्रचेतास्तेन केदारे-
 णाभिरामं मनोज्ञं संक्षेपेणैव लक्ष्यलक्षणयोरभिधानात् अन्यान्तरे-
 भ्योऽतिशयवत्, उत्तरत्नाकरनामकं छन्दः छन्दःशास्त्रप्रकरणं प्रविरचितं कृतं ।
 यद्यपि कर्त्तरि चेति कर्त्तर्यत्वान्तसूत्र पष्ठरा सह समासो निषिद्धस्तथापि
 अनिकर्तुः प्रकृतिज्ञापकेन निषेधसूत्रानित्यताज्ञापनात् । शैवसिद्धान्त-
 वेत्तेति पष्ठीसमासः । केचित्तु त्वन्तेन समास इति । तत्र त्वनो योगे न
 लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थत्वनामिति पष्ठीनिषेधात् ॥ इति सर्वं मनोहरम् ॥
 भट्टश्रीनागनाथात् समजनि विबुधस्वाङ्गदेवाख्यभट्टः प्रासोट्टासौ तनूजं रघु-
 पतिनिरतं भट्टगोविन्दसंज्ञम् । विश्वामित्वाङ्गवायाङ्गधिविधुरधिकं वर्धते
 तत्तनूजो विद्याम्बौ लब्धपारः प्रथितपृथुवशा भट्टरामेश्वराख्यः ॥ १ ॥ नारा-
 यणेन सुधिया काश्यां निवसता सता । उत्तरत्नाकरे टीका तद्भुवा
 रचिता चिता ॥ २ ॥ ग्रन्थोऽस्मिन् गुणगणवत्त्वमुच्यते चेत् स्वं कार्यं गुणगणवत्त्वं
 मन्यते कः । तत् सन्तः शिरसि कृताञ्जलिस्तु याचे प्रोथ्यन्तत् सदसद्दिहोदितं
 मथा यत् ॥ २ ॥ याति विक्रमश्चे द्विष्यवद्भू १६०२ समिते सितगका-
 र्तिकरुद्रे । ग्रन्थमूर्तिं सुकृतं किल कुर्मो रामचन्द्रपदपूजनपुष्पम् ॥

इति श्रीविद्वत्सुकुटमाणिक्श्रीभट्टरामेश्वरस्वरिसुतुनारायणभट्टविरचि-
 तायां उत्तरत्नाकरटीकायां प्रस्ताराध्यायः पष्ठः समाप्तः ॥

३०।१। यथा स्नातुमन्तरीये उद्भ्रान्तमुद्धतमं युक्ताङ्गं नमः ।

तथा च स्नाता यस्मिन् स्नाने गौदानदीतोये ॥

—२१। “इति श्रुत्वा विन्दुजुष्टा एवो सुज्ञा वसुभिर्निश्चायि ।

रश्मि वसुधैव कोटि परे असेस विस्वहासः ।, प्रा०. पि०. ५ ।

—२२। प्रा०. पि०. ६। मानिनि मानैः किं फलमेव यत्परममिहितः कालः । सहजेन भुजङ्गसो
यदि नमति तत्र किं क्रियते मणिमन्त्रैः ॥ “एवो, इत्यत्र एव इति “मिन्,” इत्यत्र एव
इति, “तत्र किं करिष्य” इत्यत्र किं करिष्य इति च सूत्रसमाप्ताः पाठाः । तत्रैव व्याख्या
“एव यदि” “प्रति” “किं कुरुतः” । अयं बार्हस्पत्ये भाषा इति रविकरः ।

२३।२। “अहि दीहो वि वयो लङ्ग जिह्वा पठद् होव सो वि लङ्ग ।

वसो वि हरिष्य पठिष्यो दीक्षिन्मि वि एकं जायेत ॥” प्रा०. पि०. ८ ।

२४।५। सकलस्ते हस्तगाङ्गस्त्वयि सुत्थरमणास्वरे उदितः ।

मिषितापरप्रबोध शिष्टा सा भवतु प्रार्थना एषा ॥

—१७। श०. ५। ३६ ।

२१।२। “हरनयनसमुत्थज्ज्वालो बह्निः (मदनं) ज्वालयामास, रतिनयनजलौघैः भस्मशेषम्
कहे । तयामि दहति चेत्तो मामकं किं करोमि मदनशिरसि भूयः अग्निं लोभ्य दति किं
नरीयः ॥

—२६। “होहि गाङ्ग भतपञ्चश्रव तया गाङ्गाद सतादवणा । यद् विगाह पलङ्गि किञ्चिद् उगा-
ह उ सङ्गिक ॥ गाङ्गिण्यय वासङ्गि किञ्चिद् तद् विपलङ्गुद् सोहिणी ॥ वेद्य गाङ्गे (वा)
सङ्गि सते दयो अयो गय गय खन्दमन कोसङ्गि । (प्रा०. पि०. ५१ ?)

—२१। चन्द्रचन्दनहारः तावदूपं प्रकाशयतः ।

चण्डेश्वरस्य कीर्तिं यो वदामानं न दर्शयति ॥ प्रा०. पि०. ५३ ।

—२४। प्रथमं द्वादशमात्राः विग्रहः अष्टादशभिः च युक्ता ।

यथा प्रथमं तथा तृतीयं द्वापञ्चविमूर्धिता गात्रा ॥ प्रा०. पि०. ५४ ।

२२।५। पूर्णोत्पल चूर्णा प्रा०. पि०. ।

—७। तेरहलङ्का विष्णा एवाहसिंहि क्षनिनी भविष्या ।

सतादसा वेसी सेसा सा हृदिनी होर । प्रा०. पि०. ६४ ।

—८। एको जे कलवलि वेणाअको हि होर सङ्गिणी । ग्याअक होरा रण्डा वेसा वङ्गणा मका
होर । प्रा०. पि०. ६३ । जा पुढमतीअपक्षमस समढाणेहि होर सुरमज्जा । सुविणी गुण-
रदया गाङ्गदोस मकासिर ॥ प्रा०. पि०. ६५ ।

—१५। परिहर मानिनि माणं प्रेक्षस्व कुसुमानि नीपस्य ।

नव कते खरभृदयो रज्ज्वाति शुशिका भक्ष्यं किं कामः ॥ प्रा०. पि०. ६७ ।

—३८। सुता यस्तु नाम अश्वनयने सम्भूतं कण्ड वि ।

मण वीर वेदियते नो गोत्रे सुखं कथं गण्यं च वरा । प्रा०. पि०. ६८ ।

- २२। सुसु सुन्दरि पादम् अर्पय हसित्वा सुसुखि बाळं मे ।
कल्पयित्वा स्नेच्छशरीरं प्रेक्षिष्ये वदनं तव भुवमहं वीरः ॥ प्रा० पि० ७१ ।
- २४। वर्पति कनकस्य दृष्टिं तपति भुवने दिवानिशं जायतु ।
निःशङ्कं साहसाङ्गो निन्दति इन्द्रं च सूर्यविम्बं च । प्रा० पि० ७२ ।
- ६३। १। यं यमानयति गिरिं २ विरयचक्रपरिघट्टनसहं हस्तुमान् ।
तं तं लीलया नलो वामकरोत्सोलितं रचयति ससुप्ते ॥ प्रा० पि० ७४ ।
- ५। एन्द भट्ट सेस खारङ्ग शिव वम्ह चारण वरुण ।
नीलु भडणु तालङ्ग सेहुरु सस गळणु सरङ्ग विभर ।
खीर णअर णर णिङ्ग णेहण जळगण भोलर ।
सुङ्ग सरि कुम्भ कलस ससिहर सुणङ्ग अट्ठाइस खन्दाण ॥ प्रा० पि० ७५ ।
- ८। चन्द्रः कुन्दः कायो हारः हं सास्त्रिलोचनः कैलासः ।
यावद् यावत् श्रुतं तावत् काशीय जितं ते कीर्त्तना ॥ प्रा० पि० ७७ ।
- १४। सुरतरुः सुरभिः स्पर्शभणिः न हि वीरेशसमानः ।
यते वक्त्रे कठिनतनुः पशुः प्रापाणः ॥ प्रा० पि० ७८ ।
- १७। प्रा० पि० ८० ।
- २०। यस्य अङ्गुलिं पार्वती ग्रीष्मं गङ्गा वसति । यो द्वे वानां वल्लभः वन्दे पादं तस्य ॥ प्रा० पि० ८२ ।
- २२। प्रा० पि० ८३ ।
- ६४। २। प्रा० पि० ८६ (उक्ता)
- ७। विस्मयचलितो रणे अचलः परिहृत्य हयगजघटाः ।
हलहलायमानः सलयन्तपतिः यस्य यशस्त्रिभुवनं पियति ।
वाराणसीनरपते कुलितं सकलसुपरि यशः स्फुरितम् ॥ प्रा० पि० ८७ ।
- ११। पद्भरहर्भरिता (कुशा) धरणी, तरणि धूर्जधूलिभिर्कुम्भः ।
कमठीठ (धड्डप्रद्वित) मेरुमन्दरशिरः कम्पितम् ।
क्रोधेन रलितः हस्मीरवीरो गजयूथसुक्तः ।
कष्टेन क्षत आक्रन्दो भूर्च्छितो स्नेच्छजलः ॥ प्रा० पि० ८२ ।
- १५। प्रा० पि० ८३ ।
- ६४। १८। कस्य चलने कूर्मचलति दृष्टिव्याः शरणं कूर्मं चलति मही चलति भुवनभयकरुणा ।
महता चलन्त्या महीपरा तथा च सुरगणाः चक्रवर्त्तिचलने चलति चक्रं यथा त्रिभुवनम् ।
प्रा० पि० ८६ ।
- २१। प्रा० पि० ८७ ।
- २५। यस्य शीर्षं गङ्गा गोरी अङ्गुलिं श्रीवाद्या पिनङ्गुः कणिह्वारः,
कण्ठे स्थितं विषं परिधानं दिशः सन्तारयति संसारान्, किरणान्निकन्दः वल्लभः,
नयनेनलः स्फुरति स पङ्कजं ददात्य वल्लभं करोत्य तव सवानोकायनः । प्रा० पि० ८८ ।
- ६५। १६। सात प्रति रमिकर । प्रा० पि० ९०० ।

- ६। दशो दशो दशो हतः जितः कुसुमधनुः अञ्जकगन्धर्वपि नायं प्रकारः ।
स रत्नस्य यङ्करः असुरभयङ्करः गौरीनायार्धाङ्गधरः । प्रा० पि० १०१ ।
- ८। प्रा० पि० १०२ ।
- १०। येन बह्वा शिरसि गङ्गा कृतोज्ज्वलः स्वर्णाङ्गे परिकरः (भार्या) धरति ।
स योगिनमित्तं करतु इदितं शङ्करः शङ्करचरणः ॥ प्रा० पि० १०३ ।
- १२। प्रा० पि० १०४ ।
- १३। परिपाद्य उवसद्गङ्गा या होरि पक्षरः (तवच) इत्या वन्दूनां संघट्टाया रणं घर्षं यासि स्वाभि-
हृमीरवचनं न्हहीत्वा । उड्डयासि नभः पन्नानं भ्रमासि खङ्गं रिपुशिरसि आढयासि-
पक्षरे प्रक्षरे पातयित्वा पूर्वतस्तु फालयासि हृमीरकार्येण जञ्जळः (तन्नामा सेनापतिः)
भणति क्रोधानलो सुखमध्ये ज्वलति, हलतानशिरसि करवालं दत्वा त्यक्त्वा कलेवरं दिवं
चलति । प्रा० पि० १०५ ।
- २५। यथा गरुडशक्तिविम्बं यथा हरहारहंसाः स्थिताः । यथा मुकुटसितकमलं यथा
श्रीखण्डखण्डो दृश्यते यथा गङ्गाकलोलः यथा रामपीथं रूपप्रभम् । यथा दुग्धधराशङ्खफेण
स्फुरितं लुप्यते, प्रियपातप्रसाददृष्टिपतितः निश्चितं हसति यथा तरुणीजनः, वरमन्त्रिन्
चण्डेश्वर तत्र तव कीर्त्तिं दृश्यते हरिजन्मा भणति ॥ प्रा० पि० १०७ ।
- ६६। ६। प्रा० पि० ११२, ११३ ।
- १०। मलय करो फणिपति वैलभ्यः तरुणीवरा तनुमध्ये विवसति ।
नदी जनलः गले गरलं विमलः शशधरः शिरसि निवसति ।
सुरसरिच्छिरोमध्ये वहति सकलमनोदुरितदहनकरः ।
हर्मिला शशधरधरो हरो हरतु इदितं तव दिशत अभयधरम् ॥ प्रा० पि० ११० ।
- १७। प्रा० पि० १५ ।
- १८। प्रा० पि० ११६ ।
- २०। प्रा० पि० ११७ ।
- २२। जाया जाता अर्धाङ्गे पोषं गङ्गा लोलनी । सर्वार्था या पूरवली सर्वं दुःखां नेती ।
काये ताराधारो दिशो भासा भासयन् । नेताला यस्य सङ्के चक्षे दुष्टं चत्वनि । गावन्ति कान्ता
कर्णतालैः भूमिकम्पनम् । बहुदृष्टे मोक्षः प्राप्नुते स शुभाङ्गे सौख्यं ददात । प्रा० पि० ११८ ।
- ६७ ३। प्रा० पि० १२२, १२५ । इत्यु शांलग्रामसकलसंगमसन्दकलकृतकोकिल क्रमेण शाय-
भ्रमरमकरमन्दकजलमलयपाठाः ।
- १३। यदा यदा गर्जिता गरुडो वहिरिति उड्डयास्यजाः समयाः प्रकायन्ते ।
एवमुक्तमिव कल्पजितलूः (क्रोधः) तस्य तत्त्वेषूपराक्रमं कोन बुध्नते ॥ प्रा० पि० १२५ ।
- १६। अलिङ्ग्यो अपयोजकपादपादु कल्लस्यन्तु एवमप्राप्तयः अप्राप्तयं चेति रतिकारः ॥
- १६। अहि आसामविदे कृत्स्नानि सन्ति । इन्द्राय । जिज्ञासताम् ।

कालिङ्गर' जित्वा कीर्त्तिं स्थापय धनमर्जयित्वा धर्मं अर्पय ॥ प्रा० पि० १२७।

—२५। भवति सधुकरः फुल्लारविन्दे नवकिंशुककाननपूरिताः सर्वदेशाः। पिक एव मृगने,
शीतलपवनो लघु वृत्तिः। मलयकुहरे नववल्लीं जिप्सा चित्तं मनोभूः परैर्हन्ति दूर-
दिगन्तरे कान्तः केन प्रकारेण आत्मानं धारयामि एव' परिशीलितो दूरतः (काशः) ॥ प्रा०
पि० १२२।

—२६। ११। भयभग्ना वङ्गा भग्नाः कलिङ्गाः तैलङ्गा रणं सक्तौ चलिताः। महाराष्ट्राः स्तिमिता लब्ध्वा
कष्टाः सौराष्ट्राः भयेन पदे पदे पलायिताः। चम्पा रणक्षम्पा पर्वताः कम्पिता उत्थाय उत्थाय
जीवं हरति। काशीगुरो राजा क्रतुप्रयाणो विद्वानधरो भणति मन्त्रिवरः। प्रा० पि० १२६।

—१६। ढोलं ताडयित्वा दिक्षीमध्ये मूर्च्छयित्वा स्वेच्छगरीराणि पुरो जञ्जलो मल्लवरश्चलति
वीरो हम्मीरः। चलिते वीरे हम्मीरे पादभरणे मेदिनी कम्पते दिशो भग्ना अन्धकारे
धूली सूर्यारण्यं आम्बयति (छादयति) दिशो भग्ना अन्धकारे अनन्तरं खुरसानकाः
उत्सङ्गाः, प्रमथितो विषयः ताड्यते दिक्षीमध्ये ढोलः। प्रा० पि० १२६।

—२६। भग्ना मलयकोलपतयः ऋजिता गङ्गित्वा गुर्जराः।

मालवराजो मलयगिरीं लब्ध्वा पितः परिहृत्य कुञ्जरान्।

खुरसानाः स्वलिताः रणभद्रमहिताः लङ्घिताः सागराः।

हम्मीरे च चलिते हृताः (भग्नाः) पलायिताः रिपुगणाः कातराः ॥ प्रा० पि० १२२।

२६। दानवा देवा विजयाक्रान्ताः गिरिवरशिखराणि कम्पितानि।

हयगजपादवातोत्थितधूलिभिर्गगनं लुप्यते। प्रा० पि० १२६।

—८। मही ललति अहिः पलायते गिरिश्चलति हरः स्वलति शशी निद्राति अमृतं वसति भग्नो
जीवित्वा उत्थितः। पुच्छं धर्षयति, पुनः स्वलति पुनर्नलति पुनश्चलति पुनर्निद्राति
अमृतं वसति त्रिविधे रिपुदष्टे। प्रा० पि० १२६।

—१२। फुल्लितमधुभ्रमरवधूः रजनिं विलं किरणवस्तुः अवतरति वसन्तः।

मलयगिरिकुसुमप्रपवनवह्निः सद्यः कति भयं सखि निजो नास्ति कान्तः ॥ प्रा० पि० १५२।

—१६। वर्षति जलं भवति घनः मलयगिरीतलः पवनो मनोहरणः केन कपिङ्गरनिधितः विद्वान्
फुल्लो नीपाः प्रस्तुतिकारी हेतुति खेति नभस्तलं न आवेदते। प्रा० पि० १५५।

—२१। राजा लुब्धसमाजः खलः, बहूः कलङ्कारिणः सेवकाः धूर्ताः।

जीवनं याच्छसि सुखे यदि परिहरं गृहजनं बल्लरं पुङ्गवम्। प्रा० पि० १५८।

—१४। स मनीं पुण्यवान् यथा भक्तः प्रणिज्जत स्तनयः।

यथा गृह्णी गुणवतो सोऽपि पुण्यव्या र्गनिलयः। प्रा० पि० १६०।

१००। उद्धोत्थानकं विमलगन्धं तरुणी गृह्णी विनयपरा। पुनर्विहङ्गपूर्णं सुहारा वसति
संभद्रलोचनकराः। प्रा० पि० १६२।

—२। यथा दम्भः शीघ्रं परिधामं च दिशः। स यथाः पतिं हृदयं ददात ॥ प्रा० पि० १६५।

- ५। सुन्दरी युजं रनारी लोचनं दीर्घं विस्मरि । शीते स्नानभारे लोचने मतिहारः । प्रा० पि० १६७ ।
—६। राजानो भग्नाः दिगन्तरलग्नाः परिहृत्य हृदयजम्बुहरमणीः ।
बद्धिभङ्गसरोवराः पतितनिजपरिकरा लोटने पतिततन्वयो अरण्याम् ।
पुनरुत्तिष्ठन्ति संस्पृष्ट्य करदत्ताङ्गुलिबालतन्वकरकमलधराः ।
काशीपुरो राजा नेह लुक्कायितो भः, कुरु माया पुनराक्रम्य परिधाय ॥ प्रा० पि० १६८ ।
—११। यद्य हस्ते करवालः विपञ्चकुलकालः । शिरसि च वरच्छूलं संपूर्णं सजीवान् ॥ प्रा० पि० १७१ ।
—१५। जश्चि जर्जरयुजं रयाकदलं दलदपि तपस्वितम् अहारादुबलम् ।
बलमौलितभालवराजकुलं कुरु लक्ष्मं कुलच्छुवि कर्मपुरैः ॥ प्रा० पि० १७४ ।

Corrections.

५।७ त्रिशत (शत). ७।१४ सतोह (सतो ह). ८।७ मध्येजत्री (मध्ये जेता).
१० । ४ भवेत् (भवेत्). ११।२२ विप्रत (प्रत). १२।९ चतुर्थं (चतुरर्थं).
१३।६ पुराणे(पुराद्ये) । २४ क्रन्दः (क्रन्द). १५।९ न्नननाः (नननाः). २४।२२
मवादि (मवादि). ३०।१२ इक्ष्णू (इक्ष्णू); १३ अ ण्हाद्या. ३१।२५ पद (पाद).
३२।८ रामावमा (रामा वामा) १० मञ्जरी—पि(मञ्जरी पि). ११ पादा
(पदां) १८ तुयक्ते (तुयक्ते). ३३।४ सङ्गमेवा—(सङ्गमे वा) । ५ रुञ्चित
(रुञ्चित) ८ वक्तृ—(वक्तृ) पूर्णेन्दु (पूर्णेन्दु) १० पूर्वदि (पवाद्वि) १४ वर्ग। (वर्ग).
३५।४ समविषमालकं (समालकं). ३६।२३ द्युयक्ते (द्युयक्ते) . ४२।२३ लिग-
णान्त (लिगणानन्त). ४३।२ द्वतीया सू (द्वतीयामू) १३ ५१२ । (५१२).
४४।२५ विकल्पाः । (विकल्पाः). ४५।१७ भार्यागीतिः (भार्या गीतिः) १८
इतरत् (इतर) . ४६।१६ यौनान्नत (यौतान्नत). ४७।१० समेष्टौ (समेष्टौ).
४८।४ ७० १० त्रयोदश विकल्पाः ५५५५, ५५५११, ५५११५, ५११५५, ११५५५, ५५१११,
५१११५, ५१११५, ११११५, ११५११, ११५११, १११११. एते आर्याभिर्वर्णक्रमेण
निबद्धाः कैश्चित्। मौनाङ्काः १ सुरसज्ञैः २ पङ्कजसौ ३ रभिनजलाः ४
तत्सारस ५ खगसम्भव ६ सज्जनमुदि ७ तवनकुकि ८ एते विपमे पादे ।
हंसखोरा १ अलिके नद्यो २ नीरजवक्त्राः ३ कुवलयेनेखाः ४ सुस्वच्छजलाः
५ सुतरङ्गभुजाः ६ केशरदग्नी ७ राजन्ते कृत ८ जनहर्षा भुवि ९ शार-
दगात्रि १० विमलनिशाकर—५१।१८ स्याद् (स्याद्) १९ व्याप्तिर्य

(व्याख्येय). ५१२४ नैव (नैव।) ५६१२ षाङ्गलघु (षोडश लघु) २१॥
 ५, (॥.) २३ समचित्रा (सम चित्रा). द्वय ॥५, (द्वय). ५७१६ द्वितीये.
 (॥ द्वितीये). ५८१२ प्रथमपादे (प्रथम पादे) ६ वृत्तिकृत् (वृत्तिकृत्). ६१११
 वृत्पादद्वयवृत्तितावर्धय (वृत् पादद्वयवृत्तितायं द्वय) ६७११ कथिता श्रौ
 (कथिताश्रौ). ६८१३ कै र (कैर). ७०१३ भाविषी (भाविषी) ७११५
 कित् (कृदित्) ७२ गिति शर (गितिशर) ७२२ नननननै ७३११
 नसयला (नसयला). ७४१२ सधा नै (सुधातनै). ७५१५ श्वषड्भि (श्व
 षड्भि) १७ सेतत्॥ (मेतत्) ७६१७ द्वादश॥ (द्वादश) १८ * अभि-
 कृतिः, P. ७८११ ज्ञौ ग् (ज्ञौ) ८०१२ जरगाश्च (रगाश्च)
 ८१२ नननननः समकेऽपि (नन रमः समकेऽपि). ८५१८ का. (कः) १९
 द्वितीयेनैक (द्वितीयेनै). ८६१२ नसयुक्तौ (नसयुक्तौ). ८७११ तादृशाः
 (तादृशाः) ९३ दश धर्म (दशधर्म) ८८१२ सनः (सनः). ८९१२ का-
 श्लोर. M. (काश्लोर. P.) ९०१२ रौपेन्द्र (रौपेन्द्र) ७ यतिः। (यतिः)
 १८ अ (ए) २० मौ मूढ (मौमूढ) २१ मा त (माजा) २२ आपवू।
 (आपवू). २५२४ रवेद संयुता (रावेद संयुता) २६२३ वु अष्ट
 (वु अष्ट). २७२३ आर्यागौतिः (आर्या गौतिः) ४ द्विषष्टिलघु (द्विषष्टिलघु)
 १८ छन्दः (छन्दः) २४१२ इन्द्र (इन्द्र) इति रोला (इतिरोला). २५
 १८ घाता—(घाता). २६१२९ खोलन्तौ (खोलन्तौ). २७०१६ व्यणञ् (व्यनञ्)
 १०२१३ प्रसार (प्रसार). १०४१३ पादार्धसम (पादार्ध सम). १०६११७
 पूर्ति (पूर्ति). १०८१२ निवर्तत (निवर्तत।) ११०१५ भागे लब्ध (भागे लब्ध)
 ६ रावः (राव ६, घट.) ११२१६. १२ (२४) २२ चतुःषोडश (चतुःषोडश)
 ११७१२ द्विषणो (द्विषणो)

